

Ю.О. Тополь

***Історія політичних і
правових вчень***

Курс лекцій

Хмельницький

2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА

Ю.О. Тополь

Історія політичних і правових вчень

Курс лекцій

Хмельницький

2017

УДК 67,308

ББК 343. 102

Т. 58

Рекомендовано до друку Вченою Радою Хмельницького університету
управління та права

(протокол №_____ від "_____" _____ 2017 року)

Рецензенти:

Кондратьєв Р.І. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри
теорії та історії держави і права Хмельницького
університету управління та права

Монастирський Д.А. – кандидат юридичних наук, експерт Українського
інституту майбутнього

Тополь Ю.О.

Т.58 Історія політичних і правових вчень [Текст]: курс лекцій /
Ю.О. Тополь. – Хмельницький: Хмельницький університет
управління та права, 2017. - ____ с.

ISBN

В курсі лекцій представлена історія розвитку політико-правових теорій різних епох і країн, включаючи і національну політико-правову ідеологію України. Навчальний матеріал подається з урахуванням напрацювань юридичної науки на сьогодення, враховуючи достоїнності кращих учбових видань вітчизняних і зарубіжних науковців.

Для студентів, аспірантів та викладачів юридичних навчальних закладів, а також тих, хто цікавиться історією політико-правової думки.

УДК 67,308

ББК 343. 102

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	10
ТЕМА 1 ПРЕДМЕТ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ	13
1.1. Предмет, функції і місце історії політичних і правових вчень в системі юридичних наук	13
1.2. Методологія історії політичних і правових вчень	18
ТЕМА 2 ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА ДУМКА В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	23
2.1. Характеристика релігійно-міфологічних уявлень про політику, державу і право в країнах Стародавнього Сходу	23
2.2. Політико-правова думка Стародавньої Індії.....	28
2.3. Політико-правові ідеї Стародавнього Китаю	34
ТЕМА 3 ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ.....	47
3.1. Політико-правова думка раннього періоду (IX-VI ст. до н.е.).....	47
3.2. Період розквіту давньогрецької політико-правової думки (V – перша половина IV ст. до н.е.).....	52
3.3. Політико-правова думка періоду еллінізму (друга половина IV-II ст. до н.е.).....	71
ТЕМА 4 ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ.....	77
Вступ.....	77
4.1. Вчення Цицерона про державу і право	78
4.2. Політико-правові погляди римських стоїків	85
4.3. Вчення римських юристів про право	89
4.4. Політичні і правові ідеї раннього християнства.....	97
4.5. Політичні і правові погляди Аврелія Августина	102
ТЕМА 5 ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	106

5.1. Характерні риси політико-правової думки західноєвропейського середньовічного суспільства	106
5.2. Вчення Фоми Аквінського про державу і право	110
5.3. Політико-правові ідеї середньовічних єресей	117
5.4. Вчення про закони і державу Марселія Падуанського	123
5.5. Політико-правова ідеологія середньовічних юристів	127
ТЕМА 6 ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ	131
6.1. Політико-правові ідеї в "Слові про Закон і Благодать" Митрополита Іларіона	131
6.2. Державно-правові настанови в "Повчанні" Володимира Мономаха ..	134
6.3. Політико-правові проблем в літописах і літературі Київської Русі	137
ТЕМА 7 ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ РЕФОРМАЦІЇ ТА ВІДРОДЖЕННЯ	142
7.1. Загальна характеристика епохи Реформації та Відродження	142
7.2. Політико-правові погляди Ніколо Макіавеллі.....	146
7.3. Політичні та правові ідеї Реформації	156
7.4. Вчення Жана Бодена про державу	164
7.5. Політичні та правові ідеї європейського соціалізму і комунізму XVI-XVII століть.....	171
ТЕМА 8 ПОЛІТИЧНА ТА ПРАВОВА ДУМКА В РОСІЇ XV-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ	181
8.1. Політичні аспекти концепції "нестяжателів" і "стяжателів" (йосифлян)	181
8.2. Політична концепція Філофея "Москва – третій Рим"	187
8.3. Політико-правові погляди Федора Карпова і Зиновія Отенського	189
8.4. Політичні та правові погляди Івана Пересвєтова	192
8.5. Політичні погляди Івана Грозного	195

8.6. Політико-правові погляди Андрія Курбського.....	198
8.7. Політичне вчення Івана Тимофіїва.....	200
ТЕМА 9 ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ГОЛАНДІЇ ТА АНГЛІЇ В ПЕРІОД РАННІХ БУРЖУАЗНИХ РЕВОЛЮЦІЙ.....	203
9.1. Вчення Гуго Гроція про державу і право	203
9.2. Політичні та правові погляди Бенедикта Спінози.....	212
9.3. Політико-правове вчення Томаса Гоббса	219
9.4. Вчення Джона Локка про державу і право	226
ТЕМА 10 ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В УКРАЇНІ XVI-XVII СТОЛІТЬ	234
10.1. Вчення про державу і право Станіслава Оріховського-Роксолана.....	234
10.2. Державно-правові погляди Івана Вишенського	238
10.3. Політико-правові ідеї Петра Могили	241
10.4. Державно-правова концепція Феофана Прокоповича.....	243
10.5. Конституційний проект незалежної держави Пилипа Орлика	246
ТЕМА 11 ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА	250
11.1. Політичні і правові погляди Вольтера	250
11.2. Політико-правові вчення Шарля-Луї Монтеск'є.....	257
11.3. Політико-правова ідеологія Жан-Жака Руссо	268
11.4. Політико-правові ідеї німецького та італійського Просвітництва	273
ТЕМА 12 ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В РОСІЇ У XVIII СТОЛІТТІ	288
12.1. Політико-правові погляди В.М. Татищева.....	288
12.2. Вчення про державу і право І.Т. Посошкова	293
12.3. Ідея освіченого абсолютизму, питання держави і права в "Наказі" Катерини II	298
12.4. Політичні і правові погляди М.М. Щербатова	303

12.5. Вчення про державу і право С.Ю. Десницького, Я.П.Козельського, О.М. Радіщева	307
Тема 13 ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ТЕОРІЇ США В ПЕРІОД ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТЬ	
13.1. Загальна характеристика американської політико-правової думки ..	319
13.2 Політико-правові ідеї Бенджаміна Франкліна	321
13.3. Погляди на державу і право Томаса Пейна.....	323
13.4. Політико-правове вчення Томаса Джефферсона.....	327
13.5. Державно-правові ідеї Олександра Гамільтона	332
13.6. Погляди на державу і право Джеймса Медісона	336
13.7. Політичні ідеї Джона Адамса	341
13.8. Правові погляди Джона Маршалла	344
ТЕМА 14 ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В НІМЕЧЧИНІ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.	
14.1. Загальна характеристика соціально-політичної обстановки	347
14.2. Вчення Іммануїла Канта про державу і право	348
14.3. Політико-правова теорія Йоганна-Готліба Фіхте	357
14.4. Вчення Георга Гегеля про державу і право	362
14.5. Історична школа права. Густав Гуго. Фрідріх Савіньї. Георг Пухта	372
ТЕМА 15 ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ	
15.1. Основні напрямки західноєвропейської політико-правової думки ...	379
15.2. Англійський лібералізм. Ієремія Бентам. Джон-Стюарт Мілль	382
15.3. Французький лібералізм. Бенжамен Констан. Алексіс де Токвіль	394
15.4. Німецький лібералізм. Вільгельм фон Гумбольдт. Лоренц Штейн	403
15.5. Політико-правові погляди ідеологів утопічного соціалізму і комунізму	410

15.6. Політико-правова доктрина Огюста Конта.....	424
ТЕМА 16 ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В РОСІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	431
16.1. Політико-правові погляди М.М. Сперанського	431
16.2. Політичні ідеї М.М. Карамзіна.....	436
16.3. Політико-правові погляди та конституційні проекти декабристів	439
16.4. Політико-правові ідеї слов'янофілів і західників	450
16.5. Концепції конституціоналізму Кирило-Мефодіївського товариства	461
ТЕМА 17 ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ	466
17.1. Ліберальні політико-правові теорії	466
17.2. Правова теорія держави Людвіга Гумпловича	478
17.3. Політичні та правові погляди Рудольфа Штаммлера	481
17.4. Політико-правове вчення марксизму	485
17.5. Юридичний позитивізм Джона Остіна	491
17.6. Анархізм про державу і право	495
17.7. Політико-правова концепція Фрідріха Ніцше	505
ТЕМА 18 ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В УКРАЇНІ І РОСІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ	512
18.1. Політико-правові погляди Михайла Драгоманова	512
18.2. Державно-правові погляди Івана Франка	518
18.3. Основні напрямки політико-правових вчень в Росії.....	522
18.4. Політико-правова ідеологія більшовизму.....	534
ТЕМА 19 ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ В УКРАЇНІ ХХ СТОЛІТТЯ	544
19.1. Державно-правові і політичні погляди діячів Центральної Ради	544
19.2. Політико-правові ідеї українського націоналізму	552

19.3. Політико-правові вчення українського консерватизму.....	563
19.4. Політико-правові погляди представників української національно-демократичної думки	571
ТЕМА 20 СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ І США	583
Вступ.....	583
20.1. Нормативіська теорія права Ганса Кельзена	584
20.2. Соціологічна школа права	589
20.3. Реалістична теорія права.....	597
20.4. Психологічна теорія права Лева Петражицького	601
20.5. Сучасні концепції природного права	606
20.6. Інтегрована юриспруденція	617
20.7. Політико- правова теорія еліт, бюрократія та технократії.....	623
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА	630

ПЕРЕДМОВА

Розбудова і функціонування правової, демократичної, соціальної держави, становлення інститутів громадянського суспільства, формування національної правової системи, яка забезпечить права і свободи людини, потребує глибоких знань духовної культури людства. Однією з найважливіших складових частин цієї культури є історія політичних і правових вчень. Ця теоретична юридична дисципліна концентрує політико-правовий досвід багатьох поколінь мислителів протягом декількох тисячоліть – від ранньокласових суспільств і держав до сьогодення. Цей досвід дозволяє зрозуміти, як у боротьбі і зіткненні різних концепцій, доктрин і позицій йшов процес пізнання природи і сутності держави і права, поглиблювались уявлення про свободу і справедливість, про права і свободи людини, закони і законність, формах і принципах взаємовідносин людини і влади, формувались погляди щодо оптимальних державно-правових і політичних форм суспільної життєдіяльності.

Політико-правовий досвід людства, ідеї та досягнення минулого мають великий вплив на сучасні політико-правові доктрини, на теорію і практику наших днів. Без дослідження політико-правових ідей, напрацьованих мислителями різних історичних епох і різних країн неможливий подальший розвиток сучасних наукових уявлень про державно-правову дійсність, політику, законодавство, реальність прав і свобод людини. Без вивчення історії політичних і правових вчень неможливо опанувати наукові знання про сучасні державу і право, зрозуміти справжній зміст і сенс сучасних державно-правових і політичних процесів, закономірностей і тенденцій їх подальшого розвитку. Політичні і правові ідеї різних мислителів, які є змістом даної юридичної дисципліни, можуть і повинні стати фундаментом для формування і розвитку власного політичного і правового мислення, світогляду студентів. Разом з тим ця юридична дисципліна \ хорошим підґрунтям для більш глибокого засвоєння студентами

теорії держави і права, теоретичних і методологічних проблем інших юридичних наук.

Це пізнавальне, наукове, практичне, виховне і загальнокультурне значення історії політичних і правових вчень сьогодні актуальне як ніколи раніше.

В запропонованому курсі лекцій розглядаються основні концепції всесвітньої і вітчизняної політико-правової думки з метою дати ґрунтовні знання:

- про виникнення і розвиток вчень про державу і право, політику, владу і законодавство по мірі посунання суспільства на шляху до прогресу;
- про причини виникнення і розвиток політико-правових теорій під кутом зору тих закономірностей, які зумовлюють їх зміст і соціальну спрямованість;
- про основні напрямки і етапи розвитку політико-правової ідеології;
- про сучасні політичні і правові теорії, їх взаємозв'язок і взаємодію.

Подібне авторське бачення змісту і структури курсу лекцій має сприяти озброєнню студентів знаннями фактичного матеріалу, розумінню ними закономірностей еволюції політико-правової думки, її впливу на суспільну політичну і правову свідомість та історичну долю, державно-правове і політичне життя кожного народу.

Для формування у студентів глибокого знання з проблематики історії політичних і правових вчень автор прагнув викласти матеріал аргументовано, переконливо, логічно взаємопов'язано і послідовно, а водночас – дохідливо, уникаючи тієї фрагментарності, непослідовності, певної суперечності, що притаманна окремим учбовим виданням. Це сприятиме опануванню змісту курсу історії політичних і правових вчень на рівні переконань, формуванню у студентів теоретичного мислення і політико-правового світогляду. Разом з тим, подібний підхід до змісту і побудови програмного матеріалу є найбільш доцільним, оскільки механічне запам'ятовування проблематики даної

дисципліни, в силу вражаючого різноманіття політико-правових концепцій, в принципі неможливе.

При підготовці даного курсу лекцій автор врахував і використав вартості, достоїнності кращих учбових видань, авторами яких є як вітчизняні, так і російськомовні науковці.

Курс лекцій розрахований на студентів, аспірантів і викладачів вищих юридичних навчальних закладів і факультетів, а також тих, хто цікавиться історією світової і вітчизняної політико-правової думки.

ТЕМА 1

ПРЕДМЕТ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

1.1. Предмет, функції і місце історії політичних і правових вчень в системі юридичних наук

1.2. Методологія історії політичних і правових вчень

1.1. Предмет, функції і місце історії політичних і правових вчень в системі юридичних наук

Історія політичних і правових вчень - складова юридичної науки як системи знань про державу і право. За загальноприйнятою класифікацією ця юридична наука належить до теоретико-історичних дисциплін.

Предметом історії політичних і правових вчень є сукупність ідей, доктрин, теорій (наукових знань), що дають цілісне уявлення про державу і право, політику, владу і законодавство, закономірності їх виникнення, розвитку та функціонування, їх місце і роль в житті суспільства на різних етапах історичної еволюції.

В предмет історії політичних і правових вчень не включаються фрагментарні висловлювання і міркування окремих видатних мислителів минулого і сучасності щодо держави, права та політики. Сюди входять лише оформленні до рівня концепції, систематизовані погляди та ідеї, які заслуговують назви "вчення". Іншими словами, політико-правові вчення відображають теоретичний рівень пізнання та інтерпретації державно-правових і політичних явищ, які мають концептуальну, доктринальну оформленість.

Політико-правові вчення як система наукових ідей, концепцій та понять, це не тільки систематизовані, концептуально-оформленні погляди та

ідеї - це одна з важливих частин духовної культури людства, найважливіша складова суспільної свідомості - політико-правова свідомість.

Історія політичних і правових вчень дає можливість зрозуміти роль і значення державно-правових і політичних ідей в духовній спадщині людства як спроби на рівні суспільної свідомості, роботи людської думки, опанувати зміст та сутність державно-правової і політичної дійсності, запропонувати оптимальні, досконалі форми життя народів в умовах державно-організованого суспільства. Під цим кутом зору історія політичних і правових вчень зорієнтована, перш за все, на ознайомлення з такими визначальними у сучасному державно-правовому житті ідеями, як верховенство права, права і свободи людини, суверенітет народу і держави, функціонування державної влади на основі її поділу на три гілки, взаємна відповідальність держави і особи тощо.

Структура будь-якої політико-правової доктрини (теорії, вчення) включає в себе:

- 1) світоглядний блок (загальнофілософське підґрунтя);
- 2) методологічний блок (прийоми і методи дослідження конкретного мислителя);
- 3) змістовний блок (пропозиції щодо вирішення або оригінальне бачення державно-правових і політичних проблем);
- 4) програмно-оціночний блок (вимоги, котрі мають на меті модернізацію або радикальну зміну існуючих державно-правових та політичних інститутів);

Якщо загальне уявлення про предмет історії політичних і правових вчень перевести на конкретну проблематику цієї науки, то вона досліджує такі питання:

1. Коли і в якій країні виникла і розвивалася та чи інша політико-правова теорія? Хто є її головними представниками?

2. Який зв'язок цієї теорії з інтересами певних класів, соціальних груп людей в контексті конкретної історичної обстановки, з потребами і протиріччями свого часу?

3. Яке загальнотеоретичне (світоглядне) підґрунтя вчення?

4. Як вирішуються питання про походження, сутність, типи і форми держави, про її функції, про зміст, основні принципи, джерела і форми права?

5. Як кореспондуються між собою (як взаємопов'язані і взаємообумовлені) держава і право?

6. Чому неприпустимим є вивчення державно-правових явищ поза політикою, владою і законодавством?

7. Що нового (в теоретичному плані), та чи інша теорія містить по відношенню до попередніх державно - правових і політичних ідей?

8. Які програмні положення (державно-правовий та політичний ідеал) міститься у відповідній теорії?

9. Яка історична доля політико-правової теорії, з точки зору її впливу на державно-правову і політичну практику?

10. Які політико-правові ідеї, що є змістом політико-правової спадщини минулого, є актуальними на сьогоднішній день?

Як і будь-яка наука, історія політичних і правових вчень виконує певні функції, які визначають її призначення в системі юридичних наук. Функціями історії політичних і правових наук, які визначають її сутність, зміст і призначення, є:

1) Методологічна функція, яка має свій прояв у озброєнні юридичних наук (перш за все теорії держави і права та філософії права) методом дослідження державно-правової дійсності через ідеї видатних мислителів минулого та сформовані ними концептуально цілісні теорії, доктрини та вчення;

2) Пізнавальна функція: виражається в пізнанні та роз'ясненні різних політико-правових доктрин на різних історичних етапах розвитку держав і тим самим поглиблює знання про державно-правові вчення;

3) Евристична функція заключається в тому, що історія політичних і правових вчень, спираючись на накопиченні знання, відкриває нові тенденції, особливості і закономірності розвитку державно-правового життя суспільства;

4) Прогнозувальна функція визначає науково обґрунтоване прогнозування розвитку державно-правових інститутів на майбутнє;

5) Прикладна (або функція допомоги практиці), яка реалізується в тому, що дослідження політико-правової думки минулих епох сприяє пошуку методів удосконалення державних інститутів і правових та політичних систем сучасності;

6) Світоглядна функція забезпечує формування правосвідомості, правової і політичної культури на основі накопичення знань про державно-правові і політичні ідеї різних часів і різних держав;

7) Ідеологічна або виховна функція полягає у тому, що формування в суспільстві поглядів на державу і право, політику, владу і законодавство, яке ґрунтується на надбаннях політико-правової думки минулого і сучасності, сприяє вихованню людини, орієнтує її у самостійному визначенні напрямів розвитку її суспільного буття.

Місце історії політичних і правових вчень як у системі юридичних наук взагалі, так і в підсистемі теоретико- історичних юридичних наук можна визначити на прикладі її взаємозв'язків з іншими, перш за все, "сусідніми" юридичними науками.

Історія політичних і правових вчень найбільш тісно взаємопов'язана з теорією держави і права, виконуючи щодо неї методологічну функцію. Вона оснащує теорію держави і права методом дослідження державно-правових явищ через ідеї, вчення мислителів минулого, юридичні поняття, категорії, що є змістом їх теорій. Спираючись на ці здобутки, та узагальнюючи їх на загальнотеоретичному рівні і використовуючи знання, одержанні галузевими науками, а також матеріали юридичної практики, теорія держави і права

формулює загальні закономірності державно-правової дійсності на усіх історичних етапах її функціонування.

Відмінність історії політичних і правових вчень і теорії держави і права - полягає у тому, що теорія держави і права - це систематизація, перш за все, сучасних знань про державу і право, їх сутності і соціальному призначенні через призму загальних закономірностей цих явищ, а історія політичних і правових вчень - це систематизація багатовікового досвіду теоретичних, наукових уявлень (ідей, концепцій, доктрин) щодо державно-правових і політичних явищ.

Історія держави і права (України і зарубіжних країн) надає історії політичних і правових вчень знання про історичні події, державно-правові, політичні системи та інститути відповідного часу, що об'єктивно обумовлюють виникнення й розвиток того чи іншого вчення, як відповідь на потреби свого часу.

Таким чином, історія держави і права - це історія утворення, розвитку і занепаду держав та національно-правових і політичних систем на протязі всієї цивілізації: від ранньокласових суспільств і держав до сьогодення. В той же час історія політичних і правових вчень - це історія політико-правових доктрин, тих теоретичних уявлень, на ґрунті яких існували держави і відповідні політико- правові системи.

Історія політичних і правових вчень пов'язана з галузевими юридичними науками, оскільки в цьому курсі вивчаються основні етапи зародження і розвитку науки конституційного, цивільного, кримінального та інших галузей права.

Підсумовуючи, зазначимо наступне:

- історія політичних і правових вчень є суспільною наукою, тому що вивчає такі суспільні явища, як держава і право в інтерпретації мислителів різних часів і народів.

- історія політичних і правових вчень є юридичною наукою, що розглядає ідеї про державну і правову сторони суспільного життя.

-історія політичних і правових вчень є історичною наукою, що вивчає розвиток державно-правових теорій з моменту виникнення до сьогодення, тим самим є частиною загальноісторичної науки.

1.2. Методологія історії політичних і правових вчень

Як і будь-яка інша наука, історія політичних і правових вчень має свою методологію. Слово методологія походить від грецького слова *methodos* - пізнання і *logos* - вчення, тобто це вчення про методи наукового дослідження. **Методи - це система** певних теоретичних принципів, логічних прийомів та спеціальних засобів повного, об'єктивного та всебічного дослідження предмету науки.

Методологія історії політичних і правових вчень - це система (сукупність) методів дослідження ідей та цілісних вчень (доктрин, концепцій, теорій) про генезис, історичний розвиток теоретичних уявлень щодо держави, права, політики, законодавства, їх зв'язків з сучасністю та потребами практики.

Традиційно виділяють три групи методів, котрі використовуються в історії політичних і правових вчень: всезагальні (загальнофілософські, світоглядні), загальнонаукові і спеціальні.

Всезагальними методами дослідженні історії політичних і правових вчень є ідеалістичний, матеріалістичний, діалектичний та метафізичний методи.

Матеріалістичний метод в історії політичних і правових вчень вимагає розгляду і дослідження державно-правових і політичних ідей залежно від об'єктивних (матеріальних) факторів людського буття, що знаходяться поза сферою свідомості людини.

Ідеалістичний метод зорієнтований на пошук джерел, витоків будь-яких ідей і вчень поза матеріальних умов життя людей, та у свою чергу,

заперечує їх детермінованість тенденціями і закономірностями суспільного розвитку.

Діалектичний метод стосовно історії політичних і правових вчень вимагає розгляду державно-правових і політичних ідей у динаміці, як рух від початкових, простих (примітивних, міфологічних), до складних понять; від окремих ідей та думок, до цілісних теорій, як об'єктивно обумовлений поступовий рух до розуміння сутності ідей про державу, право, політику і законодавство; від суто теоретичного знання до його реалізації в суспільну практику.

Метафізичний метод стверджує незмінність, споконвічність ідей, раз і назавжди встановлених істин.

Для історії політичних і правових вчень дуже важливим є використання діалектико-історичного методу, методу історизму. Цей метод має багато інтерпретацій, а саме:

- він передбачає дослідження того чи іншого політико-правового вчення в контексті та з урахуванням історичних особливостей періоду його виникнення і розвитку. Будь-яка теорія є продуктом свого часу (хоча це не виключає її погляд у майбутнє), існуючої державно-правової і політичної дійсності, соціального буття відповідного історичного проміжку часу;

- відіграє суттєву роль в процесі висвітлення генези і подальшого життя тієї чи іншої політико-правової теорії в історичній ретроспективі і перспективі, її історичного буття (чи була вона реалізована в соціальній практиці, чи залишилась суто теоретичним баченням свого автора);

- дозволяє дослідити місце і значення політичних і правових вчень в сукупній системі знань певної епохи, духовній спадщині цивілізації;

- дає можливість розкрити, проаналізувати зв'язки між політико-правовими концепціями минулого і сучасності;

- спрямований на з'ясування внутрішньої логіки в історії політичних і правових вчень, яка детермінувала їх виникнення і подальший розвиток;

- показує, як саме конкретні ідеї про державу і право, політику, суспільство, законодавств розвинуті та обґрунтовані у вченні певних мислителів, співвідносилися з вимогами окремих класів, соціальних груп і прошарків, які інтереси і тенденції розвитку вони виражали, яку позицію (ретрограда або новатора) в контексті своєї епохи займав той чи інший автор.

З історичним методом тісно пов'язаний принцип об'єктивності, або ідеологічної неупередженості. Цей принцип вимагає оцінки політико-правових вчень й ідей без упередженості, такими якими вони були в авторському баченні, без впливу політичної чи партійної кон'юнктури, ідеологічних уподобань і пристрасей дослідника.

Серед сукупності загальнонаукових методів, крім історичного, важливе місце займають герменевтичний і логічний методи. Сутність герменевтичного методу стосовно історії політичних і правових вчень полягає в дослідженні їх концептуального змісту безпосереднім зверненням до творів мислителів, засобами тлумачення першоджерел. Це вимагає від дослідника враховувати, не спотворювати їх буквальний зміст, мати на увазі реальні історичні обставини, контекст епохи, своєрідність особистості автора.

Логічний метод дослідження історії політичних і правових вчень включає в себе аналіз та синтез, індукцію та дедукцію, аналогію, порівняння, узагальнення, моделювання та ін. Ці методи використовують для вивчення виникнення, розвитку та зміни політико-правових вчень про типи і форми держави, системи державно-правових органів та інститутів в певному історичному періоді історії політичних і правових вчень. Аналіз дозволяє виявити структуру держави і права, фіксує їх елементи, встановлює характер взаємозв'язків між ними. Синтез узагальнює дані, отримані в результаті аналізу різних властивостей і ознак державно-правових явищ і дозволяє сформулювати цілісне уявлення щодо них.

В цілому ж сукупність прийомів логічного методу дозволяє систематизувати, упорядкувати й класифікувати ідеї, що є змістом тих чи

інших політико-правових доктрин, виявити загальне й специфічне, своєрідне в них, знаходити в них суперечності і вразливі думки, сформувати цілісне уявлення про їх місце і роль в політико-правовій спадщині.

Методологія будь якої науки включає набір і спеціальних методів дослідження, до яких можна віднести історико-порівняльний, хронологічний та ін. Хронологічний метод вимагає досліджувати політико-правові вчення в їх хронологічній послідовності, історичному розвитку, акцентувати увагу на соціальну дійсність того чи іншого часу та її вплив на творчість мислителя. Порівняльно-історичний метод дозволяє зіставляти різні вчення щодо різних проблем розвитку держави, права, політики, дати вірну оцінку їх змісту. Порівняння слід проводити не тільки у часовому вимірі (від періода до періода), але й в просторі, порівнюючи політико-правові теорії різних країн. При порівняльно-історичному методі (як і хронологічному та інших методах) слід враховувати біографічний, фактор – особистість мислителя, тобто, взаємозв'язок фактів біографії і творчості науковця.

Наведений перелік методів і принципів не є вичерпним. Методологічний інструментарій історії політичних і правових вчень постійно поповнюється та удосконалюється новими здобутками. Уся сукупність методів, що використовуються для аналізу і оцінки політико-правових вчень, дозволяє виявити їх науковий потенціал, показати рівень розвитку політико-правової думки в кожній конкретній країні в певний історичний проміжок часу, а в цілому, рівень політичної і правової культури тієї чи іншої епохи.

Підсумовуючи, звернемо увагу на роль та значення даної юридичної дисципліни для студента. Вивчення даного курсу:

- дозволить студентам зрозуміти сутність плюралізму державно-правового і політичного мислення, коли ніхто не володіє монополією на істину в останній інстанції щодо розуміння і трактування політико-правової дійсності;
- знайомить студентів з різними конкуруючими способами аргументації, логікою інтелектуального пошуку видатних мислителів, що

безумовно, сприяє формуванню у майбутніх правників правового мислення, практичних навичків аналізу різних політичних і правових концепцій, що мали місце у минулому та існують на сьогодні;

- допомагає досягненню студентами високого рівня загальної та спеціальної освіченості, правової культури, професійної правосвідомості, необхідних для потреб правозастосовної діяльності в умовах сучасної української дійсності.

ТЕМА 2

ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА ДУМКА В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

- 2.1. Характеристика релігійно-міфологічних уявлень про політику, державу і право в країнах Стародавнього Сходу
- 2.2. Політико-правова думка Стародавньої Індії
- 2.3. Політико-правові ідеї Стародавнього Китаю

2.1. Характеристика релігійно-міфологічних уявлень про політику, державу і право в країнах Стародавнього Сходу

Політичні вчення у власному розумінні цього терміну виникли як результат доволі тривалого існування ранньокласових суспільств і держав. Прагнення зрозуміти, осмислити на рівні суспільної свідомості таких явищ, як політика, право, закони, влада сягає тих далеких часів, коли виникли перші держави. Однак початкові державно-правові та політичні уявлення *не мали і не могли мати* теоретичного характеру, не були оформлені в політико-правові концепції. Вони були органічною складовою частиною релігійно-міфологічного світогляду того часу. Міф – це один зі способів розуміння і пояснення існуючої дійсності, коли природа, суспільство не розділяються, а розуміються в якості єдиного пов'язаного комплексу з Космосом (Всесвітом).

У стародавніх народів (єгиптян, індусів, китайців, євреїв) початкові політико-правові ідеї щодо держави, законів, влади розглядалися в контексті загальних уявлень того часу про створення миру. Першоджерелом усього земного, суспільного і політичного устрою розглядалося божественне, надприродне начало. Земні порядки – частина загальносвітових, космічних порядків, які визначалися божественними настановами.

Характерною рисою міфу є нерозривність інформативного (того, про що розповідається) і нормативного (того, що спонукає, наказує) елементів. Саме тому міфи давніх жителів Єгипту, Вавилону, Персії, Індії, Китаю,

пояснюючи походження світоустрою, одночасно закріплювали у свідомості людей існуючий суспільний порядок як справедливий та незмінний.

До найдавніших міфологічних уявлень про державу і право належить давньоєгипетська думка (IV-III тис. до н.е.) Держава уявлялась у давньому Єгипті (і такою вона була і в її реальному прояві) у вигляді суворо централізованої бюрократичної монархії на чолі з правителем (фараоном), який наділявся багатьма божественними властивостями і надзвичайними здібностями, зосереджуючи в своїх руках і світську, і духовну владу.

В "Мемфіському богословському трактаті", "Повчанні Птахомета", "Книзі мертвих" та інших письмових пам'ятках стародавнього Єгипту, правитель країни - фараон, проголошується рівним з Богами. Боги (Бог сонця Ра, верховне божество, Богиня Ма-ат – уособлення правди, справедливості і правосуддя), створивши суспільний порядок, протягом тривалого часу жили разом з людьми і навчали фараонів та жерців мистецтву управління і володарювання. Боги разом з фараоном продовжують удосконалювати існуючий лад, політичні установи і законодавство. Опанувавши мистецтво управління, набувши досвіду і навичків здійснення державної влади, фараони стають одноособовими властителями (оскільки Боги залишили людей), не порушуючи, однак, божественних приписів.

Фараон як рівний з Богами, наділяється виключними повноваженнями як посередник між Богами і земним світом. Він здійснює управління державою, спираючись на широко розгалужений апарат чиновників. В актах фараонів, що дійшли до нашого часу, закріплені наступні принципи державного управління і судочинства: законність, справедливість, централізм, піднадзорність усіх дій та ін.

Божественна влада фараона покладає на нього наступні завдання: обороняти країну і розширювати її територію; приділяти велику увагу обслуговуванню релігійного культу (культу Богів) і збереженню релігійних святинь; не вдаватися до несправедливих і протизаконних вчинків; здійснювати покарання з урахуванням ступеня тяжкості правопорушення;

керувати країною, спираючись на досвід минулого, а також враховуючи поради мудрих радників і чиновників. Тільки дотримуючись цих приписів фараон "виконає ма-ат" - закон справедливості.

Уявлення щодо законності і справедливості того часу уособлюватися в особі правителя: фараон – джерело і норма справедливості, а тому справедливим все те, що він хоче і що він оголосив. Уразі, якщо правління фараона буде несправедливим – недотримання традицій, відхилення від ритуалів, нехтування законами – можливе повстання соціальних низів (рабів, селян, ремісників), що породжує анархію в країні, занепад господарства, поширення грабежів. Єдиний спосіб повернутися до порядку, який існував до повстання - це зміцнення влади фараона, його справедливе правління.

Стабільність і добробут в державі, відповідно до правових ідей того часу базуються на праві як виміру належної поведінки, вчинення дій, обумовлених соціальним статусом особи і доброчесністю поглядів.

Релігійно-міфологічні уявлення стародавніх єгиптян про справедливість і несправедливість, дозволене та заборонене суттєво впливали на норми тодішніх правових норм, звичаїв, офіційно схвалених рішень і правил поведінки, на зміст судових вироків. Уособленням справедливості і правосуддя була Богиня Ма-ат, а тому всі земні діяння фараонів, суддів, чиновників, жреців мали відповідати вищій природно-божественній справедливості.

Правовий світогляд Стародавнього Єгипту жорстко пов'язувався з ритуалом, погребальним культом. Після смерті людина предстала перед судом Бога Осіріса. Померлий повинен був вимовити клятву про те, що при житті він не вчиняв ніяких гріхів. Богиня Ма-ат зважувала на терезах вчинки померлої особи і виносила вирок. Таким чином, в Стародавньому Єгипті була сформована ідея загробного відплачування в залежності від поведінки людини при житті.

Державно-правова і політична думка Стародавнього Єгипту мала значний вплив на політико-правові погляди давньогрецьких мислителів.

У кінці IV тисячоліття на території Месопотамії виникають такі ранньокласові суспільства і держави, як Шумер, Вавилон та Ассирія.

Істотний вплив на політичні та правові погляди в Стародавньому Шумері здійснювало уявлення про "ме". "Ме" - це міфічна сила, що керує речами та явищами. Одним з проявів "ме" була ідея царственості як вічної субстанції, що утворилася при створенні світу та закономірно переходить від царя до царя, від династії до династії. Падіння і розквіт тих чи інших держав розглядалось як перехід царственості з однієї місцевості в іншу. Таким чином, влада – явище, незалежне від особистості правителя.

За давньошумерським міфом покровителем шумерів виступає Бог Шамаш, який жорстоко карає зло, несправедливість та неправду. Шамаш – це шлях правди, справедливості, законності. Кожного, хто порушує стезю Шамаша – шлях правди, справедливості та законності, чекає неминуха і сувора кара як злочинця.

Правителі, жреці, чиновники розглядалися як посередниками між Богами і земним буттям. Вони наполегливо підтримували ідею про божественний характер влади, законів, їх відповідність божественним вимогам справедливості.

В Стародавньому Шумері сформувалися певні правові ідеї, зокрема, законодавці встановлювали більш суворе покарання за вчинення умисного злочину і більш м'яке за протиправне діяння з необережності. Робилися перші спроби упорядкувати, систематизувати чинне законодавство. На глиняних табличках збереглися тексти договорів, розписок, заповітів, постанов суду та юридичних формул. Шумерська правова культура була сприйнята і отримала подальший розвиток у законодавстві Вавилону.

Політико-правова думка Вавилону також базувалася на ідеї про божественний характер влади правителів. Правитель Вавилону вважався сином Бога Мардука, якого Мардук послав на землю щоб керувати людьми. Правитель Вавилону – цар Хаммурапі, є посередником між богами і людьми,

тінню Бога Мардука, який очолював пантеон Богів. Свою волю Боги передають правителю у снах.

В одному з перших політико-правових документів стародавньої епохи – "Законах Хаммурапі" (1792-1750 рр. до н.е.) правитель підкреслює божественний характер своєї влади і своїх законів. *Закони – воля бога, а значить, і царя, вони вічні і справедливі, ніхто не мав права скасувати їх.* Ці Закони царя Хаммурапі проголошені як такі, що охороняють слабих і захищають справедливість, гальмують беззаконня. Однак справедливість в цих законах розуміється, в першу чергу, як поділ людей на вільних і рабів, а вільних, в свою чергу – на різні верстви, що є нерівними за своїм соціальним статусом.

Закони Хаммурапі славлять необмежену владу правителя, який, спираючись на бюрократичний апарат, зосередив в своїх руках всю повноту світської (законодавчу, виконавчу, судову) влади і владу релігійну. Правитель є верховний серед священнослужителів, поводити народу, втілення мудрості і доброчинності. Державний апарат та чиновники були лише помічниками і беззаперечними провідниками волі правителя.

Закони царя Хаммурапі також є свідченням того, що вони були спрямовані і на захист економічних відносин того часу, майнових інтересів власників. В них йдеться про:

- 1) створення великого царського господарства як основи матеріального благополуччя правителя;
- 2) збереження приватної власності шляхом встановлення суворих покарань за майнові правопорушення;
- 3) заміну натуральної сплати податків грошовою;
- 4) майнові права подружжя.

Міфологічні уявлення щодо держави, права, політики і законів, які тісно перепліталися з релігійними, обрядовими, моральними моментами буття людей того часу стали першим джерелом духовного пізнання (опанування) дійсності, в тому числі її політико-правової.

Міфологічні ідеї про земні порядки мали значний вплив на послідуючу політико-правову думку – як безпосередньо в епоху формування філософських і початково-наукових концепцій політики, держави і права, так і в послідуючі періоди розвитку політичних і правових вчень.

Резюмуючи сказане, звернено увагу на наступні характерні риси міфів:

по-перше, вони мали здебільшого прикладний характер: в політико-правових доктринах розроблялися не стільки загальнотеоретичні питання, скільки конкретні проблеми мистецтва володарювання і здійснення правосуддя, а державна влада, як правило, ототожнювалася з владою правителя;

по-друге, право і закони на стадії міфологічних уявлень ще не виокремилися в особливу сферу нормативно-правових приписів, а існують у вигляді складової частини релігійно-обрядового порядку суспільного життя;

по-третє, політико-правові вчення у формі міфології являли собою етико-політичні приписи, які мали визначати поведінку людей.

Резюмуючи, зазначимо, що міф сам по собі не виключає знання. Але це знання на декілька порядків нижче того рівня знань, котрий необхідний для адекватного, наукового уявлення щодо державно-правової і політичної дійсності.

2.2. Політико-правова думка Стародавньої Індії

Державно-правова і політична думка Стародавньої Індії формувалася під впливом міфологічних і релігійних уявлень. Саме цим пояснюється те важливе становище, котре протягом століть посідали жерці (брахмани) в духовному і суспільно-політичному житті давньоіндійського суспільства. Вони фактично формували ідеологію, світогляд того часу, що отримала назву "брахманізм", складала численні збірники моральних і правових норм

(артхашастри – філософські трактати про політику і державу; драхмашастри – збірники релігійно-моральних, правових приписів (дхарм).

Перші паростки ідеології брахманізму прослідковуються вже в *найстаріших письмових пам'ятках* політичної і правової думки Стародавньої Індії під назвою "Веди" (святищенні знання) - "Регведі", "Самаведі", "Артхарведі". У них йшлося про поділ населення на чотири групи – варни, котрі створені прабатьком усіх живих істот, перволюдиною, світовим тілом і духом, що звався Пуруша. Брахмани створені із його вуст, кшатрії – із рук, вайшії – зі стегон, шудри – із ступнів. Приналежність людини до тієї чи іншої варни (стану) визначили її місце і роль у суспільстві, права та обов'язки. Хоча члени всіх варн вважалися вільними (раби були поза варн), в реальному житті між ними мала місце нерівність: кожна попередня варна була вищою за наступну. Наприклад, навіть столітній кшатрі повинен був схилитися перед десятилітнім брахманом. Дві перші варни (жерці-брахмани і кшатрії – царі, воєначальники, вояки) були пануючими. Інші варни (вайшії – селяни, ремісники, торговці; шудри (всі інші соціальні низи) були залежними і повинні були підкорятися першим двом варнам.

У "Ведах" земні порядки зображуються як складова частина божественно створених, космічних порядків. Згідно з цією міфологічною концепцією соціально-політичні порядки і правові відносини, устрій суспільства, права і обов'язки членів варн розглядаються як божественна визначеність, як частина загального світового закону. Закон всесвіту, єдиний для неба і для землі, це - Ріта. Ріта – основна категорія брахманізму. Спочатку Ріта означала першопричинний світовий порядок, а потім трансформувалася в універсальний закон, якого повинні дотримуватися люди й Боги.

Ріта наповнена також моральним змістом, пов'язана з уявленнями про справедливе і несправедливе, про відплату по заслугах. Той, хто дотримується Ріти, є носієм добродетельності. В основі Ріти лежить любов до родини і близьких (солідарність).

У "Ведах" поряд з Рітою використовується і поняття "дхарма". Дхарма – це багатозначне поняття давньоіндійської релігійно-філософської і політичної думки і розуміється як закон, звичай, обов'язок, правило поведінки, релігійний обряд, образ дій, шлях, призначений кожній людині по життю. Правом тлумачити зміст дхарми і захищати її наділялися брахмани.

Брахманізм, як релігійно-філософська система поглядів на суспільство, державу і закони містяться не тільки у Ведах, але й у спеціальних збірниках – у драхмасутрах (кодексах поведінки), що видавалися різними брахманітськими школами. Основна драхма тлумачилася як не нанесення шкоди, не присвоєння чужого, правдивість і контроль над почуттями. Порухення драхми неминуче тягло розплату.

Особливе місце серед збірників належить Законам Ману (II ст. до н.е.), складеним жерцями-брахманами. Закони Ману оголошують нерівність людей, які належать до різних варн, божественним установам. Панівним станом у суспільстві оголошувалися брахмани. *Брахман – володар усіх істот, все що існує на світі - це власність брахмана.* Навіть цар, який наділений божественним статусом, повинен шанувати брахманів, рахуватися з їхніми порадами і настановами, вчитись в них знання Вед та мистецтву управління. За Законами Ману вирішальну роль у суспільному житті надається покаранню і воно розглядається як мистецтво управління. Будучи сином божественного владики, покарання (данда) у своєму земному вигляді означає палку, а тому зміст управління – керівництво палкою.

Закони Ману – панегірик покаранню: "Покарання – цар ... Увесь світ підкоряється тільки за допомогою Покарання. Всі варни зіпсувались би, всі перешкоди були б знищені і сталося б обурення всього народу від хитання щодо покарань". Брахмани вважали покарання справедливістю, тотожній закону. Покарання – шлях до успіху і в цьому одне з головних призначень держави. Нерівність різних варн означала й їх нерівність перед законом у питаннях правопорушення і покарання.

У "Законах Ману" прослідковується тверде переконання у тому, що люди мають схильність до поганих вчинків і лише загроза покарання спонукає їх до добрих вчинків: "важко знайти чисту людину: адже тільки зі страху покарання весь світ служить користі". На цьому переконанні ґрунтується ідея про насильницьку природу державної влади.

Політико-правова думка Стародавньої Індії торкалася і проблем походження державної влади. За релігійно-міфологічним уявленням до виникнення державної влади люди жили в достатку і злагоді, тому що всі дотримувались дхарми. Коли люди, під впливом егоїстичних прагнень, перестали дотримуватись дхарми в суспільстві настала анархія, почав діяти закон джунглів: сильні стали владарювати над слабкими. Як вихід з аномального стану анархії стала поява політичної влади. Мета цієї влади – захист слабких і дотримання кожним своєї дхарми.

В давньоіндійських джерелах вказується на два варіанта походження державної влади: створення правителя богами або обрання його народом з числа найталановитішого, найшановнішого чоловіка, який дав згоду бути правителем. Відповідно до ідеології брахманізму найкращою формою правління була теократична монархія, де цар править під керівництвом жерців і визнає верховенство релігійних законів над світськими. Свідченням політичної гегемонії брахманів у суспільстві був трактат "Артхашастра" (Настанова про користь або Наука про політику). Головна ідея трактату: цар повинен дотримуватись вказівок палацового жерця як слуга свого пана. "Артхашастра" - своєрідний правовий збірник, що містить поради з державного управління, здійснення державної політики. Автор цієї пам'ятки – брахман Каутілья. Згідно з його баченням держава в рівній мірі служить трьома цілями: закону, користі і любові. Причому дхарма в "Артхашастрі" трактується як "закон, заснований на істині", який виконується під страхом суворих покарань. У разі протиріч між законом, користю і любов'ю перевага віддається користі, тому, що закон і любов засновані на ній. Користь – основний принцип державного управління. Цей принцип вимагає усунення

будь-яких перешкод на шляху до суспільного порядку, застосування таких засобів державної політики, що є найбільш доцільним.

Держава в цьому трактаті розглядається як єдність наступних її елементів: государ, міністр, сільська місцевість, укріплені міста, скарбниця, військо, союзники. При цьому государу (правителю) мають бути притаманні наступні риси: "він повинен бути знатного походження ..., розумним..., справедливим, правдивим, не зраджуючим своєму слову, щедрим, енергійним, здатним до навчання, хоробрим, наполегливим, красномовним, винахідливим та фізично сильним". Основними регуляторами суспільних відносин в "Артхашастрі" виступають : царські укази, священні закони (дхармашастри), судові рішення і звичаї. Однак вищою юридичною силою володіють царські укази, за умови, якщо вони не суперечать релігійному закону.

Основна ідея брахманізму (за його релігійно-міфологічним, а не політико-правовим змістом) – перевтілення душі людини після смерті, що блукає по тілах людей нижчого походження, тварин і рослин. Але якщо людина провела праведне життя, виконувала настанови дхарми (обов'язки, які встановлені богами для кожної варни) то відродиться в людині більш високого суспільного стану або перетвориться в небожителя. Потрапляння після смерті до вищої варни – це нагорода за служіння богам, підкорення і терпіння у земному житті.

Таким є зміст політико-правової ідеології брахманізму в релігійно-міфологічних і правових джерелах Стародавньої Індії.

В VI ст. до н.е. з критикою деяких положень Вед Упан і в цілому брахманізму виступив Сіддхартха Гаутама, прозваний Буддою (Просвітленим). Згідно з легендою, молодий царевич відмовився від життя у розкошах, став мандрувати і побачив реальне життя людей зі стражданнями і хворобами. Мандруючи, він шукав відповіді на питання про сенс життя і причини страждань людей. Знайдені відповіді на них – сутність просвітлення Будди, а зміст цього просвітлення складають чотири істини: життя у світі

повне страждань, є причини цих страждань, страждання можна припинити і є шлях до припинення страждань через досягнення нирвани. Буддизм проголошував, що доля людини залежить від її зусиль, від неї самої. Пізнання істини, праведний шлях життя, постійна робота над самовдосконаленням – шлях до переродження та щастя кожної людини.

Виступаючи проти брахманізму, буддизм заперечує священний характер Вед та не визнає Бога-творця. Теологічному брахманістському тлумаченню дхарми буддизм протиставляє свій, достатньо реалістичний для того часу підхід до цього ключового поняття тогочасної політико-правової думки. Дхарма в інтерпретації буддистів виступає як керуюча світом природна закономірність, природний закон. Для розумної поведінки необхідне пізнання цього закону та його застосування в реальному житті.

З позицій морально-духовної рівності людей буддизм піддав критиці систему варн і принцип їх нерівності. "Не за народженням слід вирізняти ... знатних і низьких, а за життям їх" -,наголошується в буддійських писаннях. Але який шлях має пройти людина, щоб стати "знатним" за життя?" Буддизм робить ставку на індивідуальний шлях спасіння і досягнення високої моральності людиною, на шлях духовного подвижництва. Людина повинна порвати з мирським життям і вступити в общину ченців. Досягнути нирвани (стану абсолютної досконалості) може лише той, хто порвав з мирським життям. Вступаючи в общину людина зобов'язана була відмовитися від сім'ї, власності і припинити дотримуватися приписів своєї варни. Життя ченців ретельно регламентувалося, але це єдиний шлях до щастя для будь-кого, для самовдосконалення.

Таким чином, буддизм робить ставку на індивідуальний шлях спасіння і досягнення високої моральності людиною. Буддійське вчення було розраховане на "внутрішнє використання", на вузьке коло осіб – прихильників Будди. Це пояснює характерну для буддизму неухвагу до реальних політико-правових явищ, котрі розглядалися як частина загальної ланки земних нещасть.

Увесь світогляд буддизму пронизаний ідеєю непротидії злу злом, він категорично заперечує насилля. Згідно з буддійським каноном "ніколи в цьому світі ненависть не припиняє ненависть". На протилежність брахманізму, буддизму притаманна тенденція до обмеження ролі і масштабів покарання як чинників впливу на поведінку людини. Підкреслюється, що неприпустиме покарання при відсутності вини. Тільки шлях справедливості, добра, не насилля – шлях законності, створює справедливе суспільство і державу. Соціальні потрясіння – підґрунтя зла і несправедливості. Вихвалення законності, законного шляху в житті, гуманізму, любові людини до інших означає в буддійських канонах вихвалення дхарми (це і є дхарма в інтерпретації буддистів).

Наведені політико-правові і морально-духовні складові вчення Будди підривали авторитет брахманів, їх домагання на політичну гегемонію у суспільстві. Засновник вчення Будда заперечував брахманістські погляди на засоби і способи приходу до влади і збереження влади як аморальні, жорстокі. Наука влади і управління, заснована Буддою – це "наука про праведність". Ця наука, як і політико-правова і державницька ідеологія буддизму в цілому, знайшла своїх прихильників та суттєво вплинула на державну політику і законотворчість того часу. В період правління царя Ашоки (III ст. до н.е.) буддизм став державною релігією. В послідууючому буддизм був сприйнятий в країнах Південно-Східної Азії і став світовою релігією і філософією життя багатьох мільйонів людей.

2.3. Політико-правові ідеї Стародавнього Китаю

Зародження політико-правової думки в Стародавньому Китаї відноситься до XIV-XIII ст. до н.е. Це був період ранньокласового суспільства і держави. Погляди і міркування китайських мислителів II-I тис. до н.е. щодо держави, права, політики характеризуються оригінальністю і

тим, що їм властивий раціональний і деміфіологічний підхід до державно-правових явищ. Вони першими в історії політичних і правових вчень почали переводити державно-правові уявлення від міфологічного світорозуміння, винятково божественних настанов на ґрунт раціоналізму.

Витоки давньокитайської правової і політичної думки – книга історичних передбачень "Шу дзін" (VIII ст. до н.е.). Виникнення держави трактувалось як божественна воля. Держава – "Піднебесна", імператор – "син Неба", втілення Бога на Землі, посередник між Небом і Землею. Небо надає право на владу тому, хто є найдостойнішим, хто надає перевагу правлінню, заснованому не на силі, а на таких чеснотах, як справедливість, повага до старших і турбота про підданих. Імператор, як син Неба, "знає" "дорогу до Неба", що спочатку трактувалось як прояв небесної волі – дао. У різних главах названої книги сформульовані наступні правила мистецтва управління, яких повинен дотримуватись правитель: не допускати зубожіння народу, вести людей до миру і щастя, бути мудрим і обережним, вчитись у мудрих людей, переймати досвід минулого, карати за злочини тільки за умови наявності вини, добиватись порядку і слухняності в країні. Тільки за умови дотримання цих настанов правитель отримує від Неба мандат на управління державою (Піднебесною).

В політико-правовій думці Стародавнього Китаю виділяють чотири суспільно-політичні напрямки.

Перший – започаткований Лао-цзи даосизм, прихильники якого висловлюються проти будь-якого втручання влади у справи суспільства.

Другий – започатковане Конфуцієм конфуціанство, що зіграло провідну роль у всій історії суспільно-політичної, державно-правової та філософсько-етичної думки в Китаї.

Третій – вчення Мо-цзи, в якому політико-правові проблеми вирішувались під кутом зору всеосяжної любові і взаємної користі як базовому принципу взаємовідносин між людьми.

Четвертий – школа юристів (легістів або законників), які вперше виступили за управління державою за допомогою законів, за їх безумовне дотримання як основи охорони власності та особи.

Однією з найбільш поширених течій давньокитайської державно-правової і політичної думки був даосизм, засновником якого є Лао-цзи (VI ст. до н.е.). Погляди Лао-цзи викладені в трактаті "Дао де цзін" ("Книга про дао і де").

Основне поняття даосизму – поняття "дао", яке, на відміну від традиційного розуміння як прояв божественної (небесної) волі, тлумачиться як незалежний від небесного владика природний перебіг речей,

Як природна закономірність, як універсальний закон розвитку Всесвіту. Дао визначає закони неба, природи і суспільства, джерело всього сущого. Дао є проявом вищої справедливості і доброчесності. Держава, суспільство і людина – природна частина дао і Всесвіту. Дао обумовлює природний (закономірний) хід речей, виникнення і зміну всіх явищ і процесів. Відносно дао всі рівні. В той же час всі хиби суспільного життя, в тому числі нерівність між людьми, тяжке становище народу Лао-цзи розглядає як відхилення від справжнього дао.

Усе неприродне, усі здобутки і надбання цивілізації – державно-правові установи, законодавство, культура – це хибний шлях, відхилення від дао. Лао-цзи закликав до простого і примітивного способу життя, до відмови від досягнень цивілізації, до єдності і гармонії з природою. Це, на його переконання, породжує усі конфлікти і біди у суспільстві. Навіть такі надбання цивілізації, як письменність, знання, є її вадами. "Знищить мудрість, відкиньте знання – і для народу це буде у стократ корисніше", - закликав він. "Якщо не величати здібних, люди перестануть змагатися; якщо не цінувати цінності – не будуть красти, якщо не виявляти бажаного – серця людей не будуть збуджуватись" - вчив Лао-цзи. Безумовно, у цьому його прояві вчення даного мислителя було консервативною утопією.

Держава за Лао-цзи – природне утворення, що розвивається своїм шляхом, але залежить від волі людини. Усі негаразди і нещастя в державі відбуваються через порушення природного дао. Для того, щоб цей закон не порушувати, владі не слід плодити безліч заборонювальних законів, не слід обкладати людей надмірними податками. "Народ голодує від того, що влади беруть занадто багато податків...". "Важко керувати народом, якщо влади занадто діяльні ...". "Кращий правитель той, - заявляв Лао-цзи, - хто не втручається в природний хід життя, про якого народ знає лише те, що він існує". Звідси Лао-цзи виводив важливий принцип даосизму – принцип недіяння як принцип управління: "Мудрий робить справи за допомогою бездіяльності, вчить без слів. Усі речі розвиваються самі по собі, і він не намагається впливати на них". В руслі принципу недіяння і наступні ідеї Лао-цзи: " Коли адміністрація інертна – народ простий, коли адміністрація активна – народ розпускається", "Чим більше заборон і обмежень, тим більше крадіїв", "Мудрий каже – я байдикую – і люди самовдосконалюються; я досягаю спокою – і люди виправляються", "Я не втручаюся ... і народ сам багатіє, я не маю намірів – і люди самі стають простими".

Лао-цзи не сприймав державу в її класичному прояві. В державі він бачив знаряддя насилля і пригнічення. Ідеалом політичного життя для нього була свого роду міні-держава на рівні сільської громади (державо-село), де населення безграмотне, неписьменне, де править "мудрість простоти", заснована не на знаннях, а на інтуїції, а також панує принцип недіяння. "Держава повинна бути маленькою, населення нечисленним. Спілкування жителів однієї держави з жителями іншої неприпустимо".

Лао-цзи критикує насилля над людьми, війни, армію. "Де побували війська, - говорив він, - там росте чортополох. Після великих війн настають голодні роки. Перемоги слід відзначати похоронною ходою".

Щодо насилля над людьми, то воно, на думку мислителя завжди приводить до зворотнього результату. "Коли у народу багато зброї, в країні збільшуються смути. Коли багато вправних майстрів, стає більше рідких

предметів, коли ростуть закони і накази, збільшується кількість злодіїв і розбійників. Таким чином, позитивне право оцінюється Лао-цзи негативно: воно не покращує стан країни, а тільки посилює негаразди і злидні в державі".

В цілому вчення Лао-цзи являло собою консервативну державно-правову утопію того часу.

Провідна роль у розквіті суспільно-політичної, державно-правової і філософської думки Китаю належить Конфуцію (Кун-Фу-цзи, 551-478 рр. до н.е.). Його вчення викладено в книзі "Бесіди і судження", складеної учнями і послідовниками мислителя. Погляди Конфуція, особливо етико-політичні ідеї, мали великий вплив на багатовіковий розвиток китайського суспільства, життя, світогляд і мислення багатьох поколінь китайців.

Центральним поняттям вчення Конфуція є людяність, любов до людей, гуманність (жень). Жень – це еталон вищої моралі, принцип належної поведінки, моральний закон, що повинен лежати в основі взаємовідносин між людьми. В сукупності з іншими принципами морального стандарту, таким як: правила ритуалу (лі), почуття відповідальності і справедливості (і), прагнення до знань (чжі), вірність і відданість (чжун) почуття поваги (цзін), повага до старших (сяо), досягається кінцева мета морального самовдосконалення – створення досконалої людини.

Щодо змісту (призначення) цих моральних норм, то вони є втіленням доброчинності. Призначення жень: "Чого собі не бажаєш, того не роби й іншим". Методом здійснення жень є поняття "лі" - норми ритуалу, тобто спілкування, як шлях до людяності". Лі" - це імператив – "Не роби нічого, що чуже ритуалу". Сфера дії "лі" обіймає всі прояви життєдіяльності людини: від приватного (на рівні родини) до публічного.

Моральний закон на переконання Конфуція, діє тоді, коли правителі подають приклад своїми чеснотами: "Правління є виявлення. Хто ж посміє не виправитись, коли виправитесь ви самі?". Правителі мають бути мудрі, чесні, мати знання, відповідати усім вимогам високої моралі, доброчесності.

Він повчав: "Якщо ви будете прагнути добра, то люди підуть за вами". Будь-яка особа, причетна до управлінської діяльності (до здійснення влади) має слугувати зразком поведінки, наставляти народ особистим прикладом.

Конфуцій радить залучати до управління людей добросовісних, старанних, а не тих, хто знатний за походженням (аристократи) або багатий. Правитель (досконало-мудрий муж), чиновники повинні "уміти все чути і бачити, відкидати сумнівне і негідне, обережно висловлювати свою думку, діяти обачливо, бути неспішливими у словах і енергійними у справах". На його переконання мистецтво управління полягає у тому, щоб, зібравши все основне, реалізувати його на практиці.

Проголосивши верховенство добра у відносинах людини і світу, Конфуцій узводить в абсолют ненасильницькі методи управління державою, де домінують людяність і гуманізм. "Навіщо, – говорив він, – керуючи державою, убивати людей? Якщо ви будете прагнути добра, то і народ буде добрим". Наставляючи народ особистим прикладом, керуючи державою на основі моральних чеснот, Конфуцій, разом з тим, заперечував роль законів і покарань як знарядь управлінської діяльності в арсеналі тих, хто при владі. "Якщо керувати народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, – стверджував він, – то люди будуть прагнути уникати покарань і не будуть відчувати сорому. Якщо ж керувати народом за допомогою чеснот і забезпечувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і виправиться.

Конфуцій негативно ставився до законів тому, що вони встановлювали жорстокі покарання за будь-які, навіть незначні, правопорушення. За правопорушення людей треба не карати, а перевиховувати, радив він. Отже, при здійсненні владних повноважень пріоритет повинен бути за моральним, а не позитивним законом. Суспільство і держава будуть міцні і надійні, – на думку Конфуція, – якщо бездоганно діє система загальносприйнятних, сталих норм і принципів морального стандарту.

Спираючись на традиційні погляди, Конфуцій розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави. Держава трактується ним як велика сім'я. Влада імператора (правителя "Сина Неба") уподібнюється ним владі батька, а відносини правлячих і підданих – сімейним відносинам, де молодші шанують старших і слухаються їх.

Ідеалом для Конфуція була центреалізована патріархальна монархія, в якій правитель вимагає від підданих того, чого вимагав би батько від своїх дітей. Порядок в сім'ї є основою порядку в державі. Правитель своїм прикладом повинен спонукати підданих до добродійного життя. Порядок в сім'ї правителя – гарантія порядку в кожній сім'ї і державі. В руслі патріархально-патерналістської концепції держави природні і наступні настанови Конфуція правителю: "Досягни любові народу і ти досягнеш влади. Якщо ж утратиш любов народу, утратиш і владу... Якщо добросовісний правитель володіє серцями, то він володіє і країною. Хто піклується про людей, тому легко управляти Піднебесною".

Суспільний мир, на переконання Конфуція, досягається подоланням майнової поляризації в державі. "Коли багатства розподіляються рівномірно, то не буде багатства і бідності". Мислитель учив: "Мудрий правитель повинен добре знати, що люди люблять (багатство і престиж) і що вони ненавидять (бідність і презирство до себе). Суспільний мир – гарантія гармонії в країні; коли панує мир, не буде небезпеки повалення правителя".

Важлива роль в політико-правовій концепції Конфуція відводиться народу, його довіри до влади. Він стверджував: "Без довіри немає ґрунту для держави". Як велике Небо (вища спрямовуюча сила, абсолютний розум) спостерігає за правителем зверху і може або дати, або відняти у нього престол залежно від його чеснот, так само може позбавити його престолу і народ. Народ – потужна сила, адже "те, що любить народ, рідко не здійснюється, і те, що ненавидить народ, рідко не знищується". "Небо неодмінно слідує тому, чого хоче народ". За сподіванням народу – воля Неба. Головний важіль в управлінні державою – довіра народу. "Без довіри народу

правитель не устоїть". А як завоювати довіру? По-перше, постійним піклуванням про людей. По-друге, бездоганним дотриманням ритуалу. По-третє, неустанним самовдосконаленням. Тільки той, хто постійно працює над собою, хто є моральним авторитетом для інших може стати сильним та ефективним правителем, а це – передумова стильної влади.

Ідеї Конфуція було оголошено обов'язковими для "10 тисяч поколінь". Конфуціанство від 136 р. до н.е. до Сінхайської революції (1911 р.) визнавалось офіційною ідеологією і відіграло роль офіційної релігії Китаю.

Ряд політико-правових проблем знайшли оригінальне вирішення в потужній течії давньокитайської політичної філософії під назвою *моїзм*. Моїзм як етична і політична думка виникає завдяки її засновнику Мо-цзи (479-400 рр. до н.е.). Ця думка ґрунтувалася на однаковому ставленні до всіх людей, тобто на любові – любові загальної, рівновеликої і універсальної. Ідея всезагальної любові доповнюється у Мо-цзи принципом взаємної користі. Він вказував, що через нестачу всезагальної любові, протистояння своїх чужим відбуваються розбої, вбивства, насилля, гноблення слабких сильними, потрясіння і війни. Він писав: "Небо дотримується всезагальної любові і приносить усім користь". "Того, хто відчуває до людей всезагальну любов, хто робить їм користь, Небо обов'язково ошчасливить. А того, хто робить людям зло, обманює людей, Небо обов'язково покарає".

Мо-цзи вчив, що всезагальна любов – це шлях подолання ворожнечі між людьми, зникнення війн і протистоянь в міждержавних відносинах. Якщо правитель країни керується принципами всезагальної любові і взаємної користі, то в країні не буде політичного хаосу, а відносини між людьми, незважаючи на їх соціальний статус, будуть гармонізовані.

Апелюючи до принципу всезагальності, що властива Небу, і розглядаючи цей принцип як зразок, стандарт людських відносин, Мо-цзи висунув ідею рівності усіх людей. "Небо не розрізняє малих і великих, знатних і підлих; усі люди – слуги Неба".

Чи не перший в історії політико-правової думки Мо-цзи сформулював ідею договірного походження держави. На його думку, в давнину, коли з'явилися люди, не було ні законів, ні адміністрації. В Піднебесній існував такий же хаос, як у світі звірів і птахів. Щоб припинити хаос, люди вибрали найбільш достойного, здібного і мудрого і зробили його "Сином Неба", який створив "зразок справедливості" і порядку. Цей "зразок" мав базуватися на таких принципах управління: інформування начальника про добре чи зле; визнання правильним усього, що правильним визнає начальник; що начальник визначає неслухним, всі повинні визнати неслухним; якщо начальник зробить помилку, підлеглі повинні виправити його.

Тобто, лояльність до начальства, донос на сусіда, високий авторитет адміністратора, його широкі владні повноваження – ідеал управлінської моделі Мо-цзи. Разом з тим, він стверджував, що доступ до влади повинен бути відкритий для всіх, хто має відповідні здібності і таланти, а не тільки для знатних за походженням.

Базовий принцип управління – мудрість, яка має бути притаманна правителю і владі в цілому. Важливими чинниками мудрого управління є: вміння поєднання настанов народу з покараннями; використання не тільки насильства і покарання, а й моральних форм впливу на людину; врахування інтересів і думок простолюдинів при прийнятті управлінських рішень; призначення на посади, залучення до державного управління людини за її діловими якостями: добробут, належний матеріальний статус людини, оскільки "бідність – це корінь безладу в управлінні".

Центральна фігура управлінської влади – правитель. Він – людина доброчесна і мудра, яка має дбати не про привілеї і багатство, а служити народу, примножувати його добробут. Звідси Мо-цзи зробив висновок про те, що влада правителя не може бути необмеженою, що монарх має прислухатися до порад мудрих радників, котрі слугують опорою правителя. Для того, щоб залучити на державну службу мудрих людей, Правитель

повинен наділити їх високим чином, гідною матеріальною винагородою і дати у підпорядкування хороших виконавців.

Мо-цзи як політичний мислитель вніс значний вклад у китайську політико-правову і етичну культуру. Незважаючи на утопічний характер його окремих ідей (наприклад, пропозиція висувати на державну службу простих людей), погляди Мо-цзи мали і прогресивне значення. Це такі ідеї, як обмеження влади монарха, свавілля і зловживань чиновників, урахування інтересів людей при прийнятті владних рішень, неприпустимість нещадної експлуатації та гніту, надмірного податкового тягара для населення та ін.

Особливе місце в політико-правовій думці стародавнього Китаю займає вчення легізму. Видатним представником легізму (законників) був Шан-Ян (близько 390-338 рр. до н.е.). Основні ідеї легізму викладено в трактаті "Шан цзюн шу" ("Книга правителя області Шан").

Вчення легізму принципово відрізняються від попередніх концепцій. Це зовсім інші погляди на методи управління народом і державою, на роль закону і правителя. Легісти відмовилися від попередніх уявлень про політику і владу як сферу дії моральних принципів, людинолюбства та справедливості. Перший і найбільш знаний теоретик легізму Шан Яе (400-338 рр. до н.е.) створив концепцію держави як величезної і потужної машини примусу з абсолютною владою правителя. Основні ідеї легізму викладені в "Книзі правителя області Шан". Основою суспільного порядку, на переконання легістів, мають бути суворі закони і жорсткі покарання Шан Ян виходив з ідеї про вроджену порочність людей, а тому заклики конфуціанців до доброчинності – це шлях до розбещення народу і загибелі держави. "Якщо державою керують за допомогою доброчесних методів, - наголошується в "Книзі", - у ній неодмінно з'явиться маса злочинців... Якщо правитель домагається хорошого управління за допомогою закону його держава стане сильною".

Провідну роль в управлінні Шан Ян відводив покаранню. "За допомогою законів необхідно створити систему покарань, - наголошував він.

"Хороше правління, - на його переконання, - здійснюється шляхом покарання". Шан Ян розглядав закон як засіб насилля проти підданих і закликав видавати суворі закони, які б встановлювали жорстокі покарання. При цьому Шан Ян заперечував необхідного зв'язку між мірою покарання і тяжкістю злочину. Він стверджував, що необхідно суворо карати за найменші порушення, інакше неможливо керувати народом. "Як вже караєш, - писав Шан Ян, - то карай суворо за дрібні провини, і тоді зникнуть покарання, справи увінчаються успіхом, а держава зміцниться".

Уявлення легістів про жорстокі закони як всесильне знаряддя управління були тісно пов'язані з їхнім розумінням взаємовідносин між населенням і владою. Ці відносини – це протистояння ворожих сторін, які носять антагоністичний характер і засновані на принципі "хто кого". Коли народ сильніший від своєї влади, - казав Шан Ян, - держава слабка; коли ж влада сильніша від свого народу, - армія могутня і держава сильна".

Легітська концепція держави закону, разом з тим, абсолютно не сприймала ідею про будь-які права підданих, про обов'язковість закону для всіх. Так, законодавець, який творить закони, не тільки не зв'язаний ними, але навіть відверто вихваляється цим: "Мудрець творить закони, а дурень обмежений ними". У вченні Шан Яна закон це фактично гола приказна форма, наділена будь-яким довільним змістом і будь-якою санкцією. На практиці це означало, що законів дотримувалися не в силу внутрішнього, свідомого переконання в їх необхідності і доцільності, а лише в силу страху перед покаранням.

Прагнучи підсилити роль покарань, легісти вводять у свою концепцію систему кругової поруки, взаємного стеження і взаємної відповідальності. "Той, хто не донесе на злочинця, буде розрубаний навпіл; той, хто сховає злочинця, буде покараний так само, як той, хто здався ворогам." Легісти, які встановили кругову поруку, закликали знищувати не тільки правопорушника, але й всю його сім'ю, декілька поколінь родичів, сусідів, зв'язати нею армію, общину, суспільство в цілому.

Практика взаємних стежень і доносів всіляко заохочувалися і серед представників апарату державної влади, чиновників. Подібна політика дозволяла правителю сконцентрувати всю владу в своїх руках та запобігти небезпеці з боку чиновників. Одночасно це дозволяло тримати посадових осіб в постійному страхі. В якості заохочення Шан Ян пропонував нагороджувати тих чиновників, котрі доносять на своїх колег. "Незалежно від того, ким є той, хто повідомив – знатною людиною чи людиною простого походження, він повністю успадковував посаду, ранг, грошове утримання того чиновника".

Крім суворих законів і жорстоких покарань іншими засобами для процвітання держави Шан Ян розглядав землеробство і війну. На цих двох видах діяльності мають бути зосереджені зусилля народу і держави. Мислитель закликав правителів вести загарбницькі війни, тому що така політика, на його переконання, слугує укріпленню держави.

Таким чином, Шан Ян одним з перших у світовій історії запропонував і був творцем моделі тоталітарної, поліцейської держави. Протягом століть ідеологія легізму боролася з конфуціанством за першість в політико-правовій думці Китаю і в практиці державно-правового життя. В результаті вже у II ст. до н.е. офіційна державна ідеологія в Стародавньому Китаї поєднувала в собі основні положення легізму і конфуціанства, наповнюючи в такий спосіб легізм моральним змістом. Подібний симбіоз різних теорій управління, функціонування влади і праворозуміння зіграв в подальшому значну роль в розвитку державного устрою, влади, права і управління в Китаї.

Завершуючи розгляд політико-правової думки країн Стародавнього Сходу, зазначимо наступне:

По-перше, в політико-правовій думці Давнього Сходу переважала моральна і практико-прикладна тематика.

По-друге, політико-правові ідеї ранньокласових суспільств і держав того часу були складовою частиною міфологічних і релігійних, загально-

світоглядних уявлень, але з розвитком політичного і соціально-економічного життя виникають і раціональні концепції держави і права.

По-третє, деякі напрямки політичної думки, що зародилися в країнах Стародавнього Сходу, переживають сьогодні період своєрідного відродження. У ряді країн не тільки азійського регіону, але й багатьох інших поширюється інтерес до політико-правового і взагалі світоглядного змісту ідеології буддизму.

ТЕМА 3

ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

- 3.1. Політико-правова думка раннього періоду (IX-VI ст. до н.е.)
- 3.2. Період розквіту давньогрецької політико-правової думки (V – перша половина IV ст. до н.е.)
- 3.3. Політико-правова думка періоду еллінізму (друга половина IV- II ст. до н.е.)

3.1. Політико-правова думка раннього періоду (IX-VI ст. до н.е.)

Становлення політико-правової думки в Стародавній Греції відбувалося в руслі загально-цивілізаційного процесу людського пізнання - від міфу, релігійних уявлень до раціональних, наукових – спочатку формування філософського підходу до державно-правових і політичних явищ, а потім і суто теоретичного осмислення державно-правової і політичної дійсності на рівні окремих політичних і правових вчень.

В історії виникнення і розвитку давньогрецької політичної і правової думки виділяють три періоди.

Ранній період (IX-VI ст. до н.е.) був пов'язаний з часом виникнення давньогрецької державності у формі міст-полісів. Література і мистецтво Давньої Греції донесли до нас релігійно-міфологічні уявлення греків про світ, початки державного життя, закони і справедливість. В цей же час спостерігалася поступова раціоналізація політико-правових уявлень. У творчості Гомера, Гесіода, "семи мудреців" формується раціональна, світська за своїм змістом ідеологія державного управління і законотворення, що заклала перші цеглини у фундаменті наступних державно-правових теорій.

Другий період (V - перша IV ст. до н.е.) – це час розквіту давньогрецької філософської і політичної думки, яка знайшла свій вираз у вченнях Демокріта, софістів, Сократа, Платона та Аристотеля. Це етап

започаткування теоретичного підходу, створення наукових основ політичної і правової думки, етап логіко-понятійного аналізу державно-правових інститутів і політичних процесів.

Третій період (друга половина IV-II ст. до н.е.) – період еллінізму, час занепаду давньогрецької державності, потрапляння грецьких міст-полісів під владу спочатку Македонії, а потім Риму. Політико-правові погляди цього періоду представлені у вченнях Епікура, грецьких стоїків, Полібія. Основним об'єктом вивчення цього часу стали проблеми політичної моралі, її природи, структури, місця і ролі у системі державно-правових відносин і суспільному житті загалом.

Важливою особливістю раннього періоду була подача політико-правових уявлень за допомогою такого жанру літератури, як поезія. У поемах Гомера і Гесіода ("Іліада", "Одисей", "Труди і дні"), в котрих ще зберігаються релігійно-міфологічний погляд на світ, давні міфи поступово втрачають свій первинний, ірраціональний характер і піддаються етичній і політико-правовій інтерпретації. В поемах Гомера зустрічаються такі поняття, як "діке" - справедливість, "теміс" - звичай, "звичаєве право" і "тіме" - честь, особистий статус. Верховним заступником загальної справедливості ("діке") виступав Зевс – Бог грому і блискавки, що карає насильство і тих, хто творить неправий суд. Справедливість у Гомера виступає як основа і принцип звичаю, звичаєвого права. Тільки те, що відповідало тодішнім поглядам на справедливість, сприймалось як право. Зневаження "діке" (справедливості) визнавалось не лише антигромадським, але й антибожественним актом, який може спричинити божественну кару. Сучасники Гомера рахували, що звичаєве право ("теміс") – це певна конкретизація вічної справедливості, проявом і дотриманням у відносинах між людьми.

Ідеї права і справедливості були розвинуті в поемах Гесіода ("Трудні дні, "Погодження богів"). Боги в його тлумаченні виступали носіями різних морально-етичних принципів. Він писав, що від шлюбу Зевса (уособлення

усього досконалого) і Феміди (уособлення вічного природного порядку) народилися дві дочки-богині: Діке (справедливість) і Евномія (благозаконня). Діке охороняла природно-божественну справедливість, а Евномія означала божественний характер засад законності у суспільному устрої.

Сучасники Гомера і Гесіода розрізняли право за природою божественно-природне право) і право за людським волевиявленням – "номос" - закон. Виконання законів і слухняність повинно бути покладено в систему виховання молоді.

Ідеї Гомера і Гесіода про морально-правовий лад в людських справах були сприйняті і розвинуті у творчості так званих "семи мудреців" (VII-VI ст. до н.е.). Це Фалес, Піттак, Периандр, Біанд, Солон, Клеобул і Хілон. Їхні ідеї – поєднання думки і досвіду, адже деякі з них були при владі і доклали немало зусиль для практичної реалізації своїх політико-правових ідей. У коротких висловлюваннях (гномах) і афоризмах імперативного характеру вони формулювали свої погляди на полісні порядки, закони, правила людського співжиття. Фалесу належать слова про моральну поведінку людини: "Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших". Хілон, виражаючи повагу до полісних законів, говорив: "Корися законам". Він вважав кращим полісом той, в якому громадяни слухаються законів більше, ніж ораторів. Піттаку належать слова; "Підкоряйся тому закону, що ти установив для себе" і "наказуй не раніше, ніж сам навчишся коритися". Періандру належить афоризм% !Використовуй закони старі, а зелень молоду", "не задовольняйся покаранням злочинця, а попереджуй злочин". Ці вислови і афоризми – прообраз юридичних норм, ідей права і законності.

Серед семи мудреців був державний діяч, відомий афінський реформатор і законодавець Солон (прибл. 638-559 рр. до н.е.). Він був обраний першим архонтом і наділений широкими владними повноваженнями. Доступившись до влади, Солон видав закони, що дозволили суттєво реформувати соціально-політичний устрій афінського полісу, ввести помірну цензову демократію, засновану на компромісі знаті і

демосу, багатих і бідних. На переконання Солона будь-яка держава потребує, передусім, законного порядку. Під законом він розумів права та сили, причому мова йде не про фактичну силу сторін, які борються, а про офіційну силу поліса (міста-держави). Порядок та закони -, стверджував Солон, - найбільше добро для держави, а беззаконня і міжусобиці – найбільше для неї лихо. Солон першим сформулював поняття полісного закону, тобто однакової для всіх форми офіційного визначення прав членів полісу. Цей закон має містити загальнообов'язкові норми і передбачати правову рівність як однакоку міру захисту усіх громадян, що перебувають під законом.

З ідеєю необхідності перебудови суспільних і політико-правових інститутів на нових засадах у VI ст. до н.е. виступив знаний давньогрецький мислитель Піфагор. Даний філософ і його прихильники першими почали теоретичне розроблення поняття рівності, надзвичайно важливого для розуміння ролі права як рівної міри, єдиного стандарту в регулюванні відносин між людьми.

Справедливість, на переконання піфагорійців, полягає у відплаті рівним за рівне – добром за добро, злом за зло. Справедливість - це той принцип, якого люди повинні дотримуватися у відносинах між собою.

Ідеалом піфагорійців була держава, в якій панують справедливі закони. Законослухняність вони вважали великою доброчесністю, а справедливі закони – великою цінністю. Найгірше зло – анархія, безвладдя. Людина за своєю суттю потребує керівництва з боку правителів, повинна поважати їх, а вони (правителі) повинні бути мудрими, знаючими та гуманними. У своїх бесідах Піфагор наголошував: після божества найбільше слід поважати батьків і закони, підкоряючись їм свідомо, за переконанням.

Піфагор і його прихильники виступали за правління кращих, обізнаних, тих, хто править на підставі законів. Це означає, що вони були симпатиками аристократичної форми правління. Однак під аристократією вони розуміли не родову знать, а людей, наділених інтелектом і здатністю до управлінської

діяльності. Недовіра і антипатія піфагорців до демократії пояснюється їх переконанням, що "думка натовпу" не може бути раціональною.

Помітне місце в історії античної політико-правової думки посідає знаменитий філософ-діалектик Геракліт, автор твору "Про природу" (близько 530-470 рр. до н.е.). Згідно з його філософією у світі панують необхідність і закономірність – світовий закон – "логос", всезагальний розум, голос космічної справедливості. Усе у світі відбувається відповідно до логосу, а тому розумна людина має бути йому підлеглою. Життя полісу і його закони також повинні слідувати логосу. Цей загальний закон Всесвіту має бути джерелом людського закону, його розумної природи. Саме тому народ має боротися за закон, як за свої стіни, свавілля ж і безлад слід гасити скоріше ніж пожежу.

Мислення, писав філософ, властиве всім, але більшість людей не розуміють загального логосу (всевладного розуму), якому треба слідувати. Виходячи з цього, Геракліт розрізняє мудрих і нерозумних, кращих і гірших. Тобто, морально-політична оцінка людей є у нього наслідком міри інтелектуального досягнення ними логосу.

Соціально-політична нерівність, на переконання Геракліта, правомірний і справедливий результат загальної боротьби. "Війна – батько всього і всього цар; одним вона визначила бути богами, іншим – людьми; одних вона зробила рабами, інших – вільними."

Геракліт вважав, що демократія – це правління нерозумних і гірших, це влада натовпу. Критикуючи демократію і вважають розумним правління кращих, мислитель виступав прихильником аристократичної форми правління, де при владі духовна аристократія. "Один для мене,- говорив він,- десять тисяч якщо він – найкращий"... "і покора волі одного - закон". Він був переконаний в тому, що для формування і прийняття закону зовсім не обов'язковим є його загально-народне схвалення: головне в законі – його відповідність логосу, розуміння чого одному (кращому) більш доступне, чим

багатом. На його думку, життя людей у всіх його проявах, за всіх форм правління має бути узгодженим з велінням логосу.

Характер поглядів Геракліта на аристократію суттєво відрізнявся від ідеології знаті (аристократів крові). Він запропонував нову концепцію аристократії. Геракліт вибрав інтелектуальний, духовний критерій для визначення того, хто є аристократом. Це "кращий", "благородний", "добродішній". Цей концептуальний перехід від аристократії крові (за принципом народження) до аристократії духу (знання і моральні гідності) здійснений Гераклітом, привів до того, що аристократія з природної замкнутої касты стала ніби відкритим класом, доступ до якого визначався особистою гідністю і зусиллями кожного.

3.2. Період розквіту давньогрецької політико-правової думки (V – перша половина IV ст. до н.е.)

Найвизначнішим представником етичної і політико-правової думки на початку цього періоду був Демокріт (близько 460-370 рр. до н.е.). За своє життя він написав понад 70 робіт, які стосувалися різних сфер знань – фізики, математики, техніки, поезії. Збереглися з них лише фрагменти, зокрема їй просвічені державі, праву, законам та суспільству.

Демокріт одним із перших в історії давньогрецької політико-правової думки розглядав становлення людини і людського суспільства як частину загальносвітового процесу розвитку. Не погоджуючись із поширеним на той час міфом про первісне суспільство як золотий вік в історії людства, Демокріт стверджував, що в основі цього процесу були не якісь міфічні сили, а матеріальні нестатки та користь. Саме внаслідок цього люди поступово, під впливом потреб, наслідуючи природу, тварин (від павука навчилися прядіння, від ластівки – будівництву будинків, від солов'я – співу) і спираючись на власний досвід, набували всі свої основні знання і вміння, необхідні для суспільного життя.

За вченням Демокріта суспільство, як соціальне середовище життєдіяльності людей, є результатом тривалої еволюції, результатом прогресивної зміни вихідного стану. В силу цього суспільство, держава (поліс), законодавство є явищами штучними, а не даними природою. Але саме їх виникнення – природньо-необхідний, а не випадковий процес. Відповідність природі, "правді" (справедливості) мислитель розцінював як критерій для політики і законодавства.

Держава у Демокріта – це "спільна справа" громадян і служить їх опорою. Держава, що йде вірним шляхом – величезна опора. І в цьому міститься все: коли вона в благополуччі, все в щасті, коли вона гине, все гине", тобто, держава є уособленням загального блага. "Справи держави"-, підкреслював він-, слід вважати набагато важливішими за інші: кожен має прагнути, щоб держава була упорядкована, не домагаючись більших почестей, ніж йому личить, і не захоплюючи більшої влади, ніж це корисно для загальної справи". Інтереси держави він ставив вище інтересів громадян. Якщо держава – це "спільна справа" усіх громадян, то інтереси цієї "спільної справи" і турботи про неї визначають зміст і сутність прав і обов'язків громадян.

Найкращою формою держави (державного правління) Демокріт вважав демократію. Єднання вільних громадян, взаємодопомога і братерство – ознаки справжньої демократії. Демократія не суперечить і "правлінню кращих". Пристойність вимагає коритись закону, владі і розумовій перевазі. "Кращим властиво управляти самою природою. Але кращий, за переконанням Демокріта, це не той, хто багатий і знатний за походженням (аристократи крові), а всі ті, кому притаманні високі моральні і розумові якості. Правління кращих вимагає "мистецтва управління державою", яке є найскладнішим з усіх мистецтв.

Закони, за Демокрітом, покликані забезпечити добробут людей в державі, гарантувати упорядковане життя в полісі, але для цього і самі громадяни мають бути законослухняними: "Закон-, зазначав він-, прагне

допомогти життю людей. Але він досягне цього лише тоді, коли самі громадяни бажають жити щасливо: для тих, хто підкоряється закону, закон – лише свідчення їх власної чесноти". Доброчесність сама по собі цінніша закону. Закон лише засіб, причому не найкращий, для прилучення до чеснот. Чесноти, високі моральні якості людей досягаються, головним чином, навчанням і вихованням.

Демокріт був переконаний у тому, що, оскільки, закони встановлені людьми, а значить, на відміну від законів природи, мають штучний характер, то їх можна змінювати. Закони є обов'язковими тільки для більшості звичайних людей, адже вони – запорука добробуту держави і засіб приборкання властивих людям заздрості, розбрату, схильності до заподіяння шкоди іншому. Звідси – необхідність покарань, які повинні спиратися на закон. Демокріт вказує на закон як на примусовий захід для тих, хто добровільно не прагне до доброчесності внутрішнім потягом і словесним переконанням. З цієї точки зору мудрій людині закони не потрібні. "Мудрець повинен підкорятися законам, в жити вільно". Мудра людина за будь-якого державного устрою буде жити справедливо і чесно, що і є метою життя.

Погляди Демокріта були позитивно сприйняті уже його сучасниками і вплинули на наступну політико-правову думку.

В умовах укріплення і розквіту давньогрецьких полісів, особливо афінської демократії, у V ст. до н.е. виник запит на суттєве оновлення політико-правової думки відповідно до потреб часу. Ускладнення суспільного життя обумовили зростання ролі політики як окремого і самостійного виду професійної діяльності, попит на знання. Ці обставини і стали причиною появи нового напрямку політичної думки, яку Сократ назвав софістикою.

Софістами називались вчителі, вихователі, які за плату навчають особливій мудрості – вмінню керувати приватними і загальними справами, виступати в Народних Зборах, суді, бути активними учасниками політичного життя, володіти прийомами доказів і ораторського мистецтва.

Твори софістів до нас не дійшли, за винятком деяких уривків. Про їхнє вчення маємо певне уявлення з творів інших античних авторів, зокрема Платона та Аристотеля. Вже в той час розрізняли два покоління софістів: старших – Протагор, Горгій, Продик, Гіппій, Антифонт й ін.; молодших – Фрасімах, Каллікл, Лікофорн та ін. Нові, найбільш примітні ідеї в політико-правових поглядах софістів наступні:

1. Для них характерна ще більша увага до проблеми людини, її буття. Засновник школи софістів Протагор (481-411 рр. до н.е.) основну тезу софістів сформулював так: "Людина є мірою всіх речей". Із цього він робив висновок про правомірність і справедливість демократичного устрою, який в найбільшій мірі відповідає природі людини.

2. Завдяки оригінальній інтерпретації міфу щодо появи людини і виникнення людської спільноти Протагор та його прихильники наголошують рівність всіх людей. За його версією, дари бога Прометея (вміння поводитися з вогнем, залучення до знань) і Зевса (сором і правда, вміння жити разом) дісталися усім людям. А це означає, що всі і кожен в рівній мірі причетний до мудрості, доброчинності і мистецтва державного життя. Тобто, люди рівні в силу їх однакової наділеності цими чеснотами.

3. Спираючись на висновок про рівність усіх людей, більшість софістів сформулювали один з базових принципів демократії: не лише людина для держави (поліса), але і держава (поліс) для людини. Ніяка держава не вистойть, якщо до активно політичного життя не будуть залучатися всі її громадяни, що володіють політичним мистецтвом.

4. Гіппій, Антифонт, Горгій першими здійснили ґрунтовну розробку природно-правової теорії. Природне право – це неписані закони, які однакові в кожній країні, вони є втіленням справедливості. Вони аргументували це тим, що писані закони мінливі, умовні, оскільки залежать від волі законодавців, є продуктом людської творчості, результатом угоди між людьми. Таким чином, закони плинні, як і все існуюче.

Але більшість софістів не протиставляли природне право і писані (позитивні) закони держави. Рахуючи законність однією з найважливіших чеснот, софісти заявляли: поки існує даний закон, йому необхідно коритися. Горгій, Гіппій та ін. розглядаючи "позитивний закон як акт державної влади, яка сама встановлює правила людського співжиття", разом з тим були переконані в наступному: "закон є вираз узгодженості, взаємної справедливості". Горгій вважав "писані закони, це стражі справедливості" мудрим людським винаходом: вони охороняють справедливість. Гіппій під законом розумів "те, що громадяни за загальною згодою написали, встановивши, що належить робити і від чого слід утримуватися". Таким чином, софісти вперше в історії політико-правової думки визначили критерії критики позитивного права (писаних законів) з позицій теорії природного права, соціальну роль, поняття і цінність закону і кваліфікували закони як вищу справедливість.

5. І старше, і молодше покоління софістів звернулося до проблеми особистих прав людини. Для них держава і закони – гарантовані знаряддя їх реалізації. Особисті права людини, свобода – невідчужувані природні права, для гарантії яких і укладається угода про державну спільноту. Так, Лікофрон вважав закон простим договором, "просто гарантією особистих прав". В силу природної рівності людей, вони є рівними і в своїх особистих правах. Більш того, деякі софісти, як Гіппій, поширювали ці права і на рабів. "Божество створило усіх вільними, а природа нікого не створила рабом".

6. Софісти не обійшли і питань щодо походження суспільства, держави, природи влади і політики. На думку Протагора первісний, природний стан людей – стан війни всіх проти всіх, в якому неможливе спільне життя людей. Але оволодівши умінням судити про справедливе і несправедливе (це мистецтво давали людям боги) і в силу прагнення до миру і благозаконня, до угоди з метою захисту особистих прав люди уклали "взаємний союз", утворивши державу. Політика, за Фрасімахом, сфера прояву людських сил та інтересів, де панує принцип сили. Йому належать слова: "Справедливість –

це те, що властиве сильнішому". В політичних відносинах несправедливість нерідко доцільніша і вигідніша від справедливості. Фрасімах відзначив роль насилля в діяльності держави. Афінські послы, прибувши до Спарти, заявили: "Не ми запровадили принцип сили. Завжди було так, що слабший кориться сильнішому. Ми вважаємо, що маємо право так чинити і далі".

Отже, софістам була притаманна незвичайна широта мислення і вони здійснили істотний внесок у теоретичну розробку проблем держави, права, політики, влади, законодавства тощо. Багато їх поглядів, особливо про природно-правову рівність людей, були досить радикальними для того часу. І цілому школа софістів започаткувала гуманізацію державно-правових і політичних інститутів, зробивши наголос на дослідженні людини в політико-правовому вимірі.

Політико-правові погляди Сократа

Сократ (469-399 рр. до н.е.) був виходцем зі школи софістів, а тому багато положень цієї школи про право, державу і політику він сприйняв, але сприйнявши, розвинув їх по-своєму, а деякі з цих положень піддав гострій критиці. Сам Сократ нічого не писав, тому про його вчення можна судити на основі свідчень Платона і Аристотеля. Своє вчення проповідував публічно на вулицях і майданах у формі бесід. У своїх бесідах Сократ користувався методом, суть якого полягає в тому, що завдяки вдало поставленим питанням, він логічно підводив співбесідників до розкриття суті проблеми, яка розглядалась. Сократівський метод, "наведення" полягав у тому, щоб підштовхнути слухача до висновків вчителя, визнавши їх найбільш розумними.

Найсуттєвіше у політико-правових поглядах Сократа:

1. Сократ займався пошуками раціонального, логічного обґрунтування об'єктивного характеру етичних оцінок, моральної природи держави, права і політики. Цю проблематику він підняв на рівень теоретичних узагальнень.

Сократ не відділяв політику від етики, а етику від мудрості. Він прагнув обґрунтувати ідеально-розумну сутність держави і права.

2. Жодне реформування суспільства неможливе без оздоровлення особистості та морального єднання громадян. Пошук сенсу життя, покликання людини, шляхів і способів її самореалізації, досягнення нею високого морального ідеалу – головне в сократівському вченні про людину. Такий ідеал, на думку мислителя, міг бути досягнутий через розум, знання, доброчинність, самопізнання. Звідси його заклик "Пізнай себе" та вислів: "Я знаю, що нічого незнаю". "Немає нічого сильнішого від знань -, говорив він, - а неучтво – найбільше зло". Людина моральна, доброчесна, збагачена знаннями дійсно щаслива. Разом з тим щаслива людина – благополучне суспільство, тому що суспільство – це сукупність індивідів, у яких єдина (одна) мета і мораль.

3. Держава, у визначені Сократа, як моральна спільнота людей, асоціація доброчинних громадян, що створена для досягнення щастя і справедливості. Державі слід підкорятися, тому що вона гарант безпеки і виживання людей. Живучи в державі, людина повинна беззаперечно виконувати її закони. Сократ говорив, що правити і займатися законодавством повинні знаючі. Будь-яка форма правління має право на існування, якщо при владі люди моральні, знаючі і компетентні, ті, хто хоче робити щасливими тих, кого вони ведуть (ким вони управляють). "Царі і правителі не ті, котрі носять скіпетри, не ті, котрі обрані відомими вельможами, і не ті, котрі досягли влади через посередництво жереба чи насиллям, оmanoю, але ті, котрі вміють правити".

Сократ першим запропонував критерії оцінки форм правління: царська влада – влада за згодою народу і на основі законів. Тиранія - влада всупереч волі народу і на беззаконні, свавіллі однієї особи. Аристократія – при владі ті, кому притаманні такі чесноти, як доброчинність, висока мораль та компетентність і вони дотримуються законів. Плутократія (олігархія) – влада належить тим, хто має високий майновий ценз, це влада - багатіїв. Разом з

тим Сократ не сприймав демократію в її крайніх проявах. Саме такою була демократія в Афінах за часів мислителя: в народних зборах засідали купці й торговці, які переймалися лише власною вигодою і зовсім не дбали про державні справи. В управлінській діяльності вони спиралися на силу, голий примус, а не на переконання, вони не володіли наукою, мистецтвом управління, були некомпетентні у справах, нехтували знаннями.

Таким чином, критеріями оцінки форм правління у Сократа були воля народу, компетентність правлячих та законність. В теоретичному аспекті це вдала спроба визначити морально-розумову природу і сутність держави.

4. Торкаючись питання законів і законності, Сократ наполягав на тому, що моральна організація життя в державі неможлива без законів.. На відміну від софістів, які розрізняли природне право і закони поліса (позитивне, писане право), Сократ вважав, що й природне право і позитивний закон беруть початок від розумно-божественного начал, а тому вони є загальними, незалежними ні від часу, ні від волі законодавця. І те, й інше походять від розумного начала. На підставі того, що природні й позитивні закони походять від вищого божественно-розумного начала, Сократ робить висновок про тотожність розумного, законного і справедливого. "Для мене-, говорив він-, законне і справедливе – одне й теж". Цей висновок – свідчення того, що Сократ прагнув сформулювати розумну природу усіх моральних, політичних і державно-правових явищ.

Закони на переконання мислителя – устої, засадничі стандарти суспільства і держави. Вони є обов'язковими для всіх та мають на меті справедливість. Якщо закони не діють, у суспільстві панують хаос і безвладдя, свавілля. Закон – це не тільки явище розумне і справедливе, але й втілення моралі. В силу цього закономірність – громадянський обов'язок кожного, умова законності і правопорядку в країні.

Вчення Платона про державу і право

Платон (427-347 рр. до н.е.) – учень Сократа, один з найвидатніших мислителів в історії, філософії, політичних і правових вчень. З творів Платона до нас дійшли 23 справжні діалоги, об'єднані в праці під назвою "Держава", "Закони", "Політик" та ін.

Платон у діалогах "Держава" розвиває уявлення Сократа про взаємозв'язок особистості і суспільства і робить висновок: ідеальній, моральній, справедливій людині відповідають ідеальні, справедливі держава і законодавство. "Справедлива держава і справедлива людини ... нічим не відрізняються". Справедливість як і законодавство, має природне походження. Потреба людей у справедливості (а отже у праві) – причина виникнення держави, її сутність. Він говорить: "...Зазнавши нужденності, багато людей збираються воєдино, щоб жити спільно і подавати один одному допомогу: таке спільне поселення й одержує в нас назву держава... Її створюють наші потреби". І далі: "Кожен з нас сам по собі буває недостатнім і має потребу в інших". Отже, Платон визначив державу як спільне поселення людей, обумовлене загальними потребами.

Досліджуючи людські потреби та форми їх задоволення через працю, філософ прийшов до висновку, що найкраще задоволення цих потреб вимагає поділу праці між громадянами держави. На поділ праці, необхідності спеціалізації кожної людини на певному виді діяльності заради досягнення кращого результату, спрацьовує, на думку Платона і три начала людської душі: розумне, люте, побажальне. Згідно з цими началами все населення країни він поділяв на три стани: філософів, воїнів, ремісників і хліборобів. Поділивши людей на три стани, Платон пропонує модель ідеальної держави, де чітко визначені функції кожного стану. На його переконання, справедливість в ідеальній державі буде реалізована за умови, якщо "кожен буде займатися своєю справою і не втручатися в чужі". Філософи, в думці яких домінує *розумне* начало, мають бути на чолі держави, при владі. Їх

управління необхідне для блага інших, для держави. "Державна сила і філософія повинні злитися в одне ціле ..., інакше людський рід не дочекається кінця зла".

Люте начало представлене воїнами. Це ті, хто утворював нижню ланку державного апарату, слідкував за порядком усередині країни і захищав її від нападу ззовні. Їх основна справа – постійна військова підготовка, а тому вони звільнялись від будь-яких інших занять.

Третій стан ідеальної держави складали ремісники і хлібороби. Вони були громадяни держави, але не приймали ніякої участі в управлінській діяльності.

Філософи і воїни – люди, мета яких служіння державі, а тому їх побут організовується на началах солідарності, рівності, єдності та колективізму. Вважаючи приватну власність головним джерелом соціальної ворожнечі та роз'єднаності людей, чинником усіх пороків, головний з яких поділ на багатих і бідних, Платон запропонував у двох вищих станах вдатися до такого радикального заходу, як скасування приватної власності. Для філософів-правителів і воїнів-охоронців майно і побут мають бути спільними. "Ніхто не повинен володіти ніякою приватною власністю" Суспільство, де всі люди одного покоління говорять "Це моє" або "Це не моє", там найкращий державний лад, стверджував мислитель. Установлення спільної власності для філософів і воїнів – найкращий засіб для подолання чвар і розбрату в середовищі двох панівних станів, зміцнення їх привілейованого становища у ідеальній державі, забезпечення їх солідарності, єдності перед лицем рабів і зовнішніх ворогів.

Суттєвою особливістю ідеальної держави Платона була відсутність сім'ї в її класичному розумінні. "Індивідуальної (моногамної) сім'ї немає, заявляв філософ,- діти забираються у батьків з самого народження і виховуються державою". Чоловіки і жінки в ідеальній державі мають рівні права.

В ідеальній державі всі люди дивляться одне на одного як на братів і сестер, як на батьків і матерів. Основна достоїнність ідеальної держави полягає в тому, на переконання Платона, що тут відсутній поділ на багатих і бідних, а тому "люди стануть жити одне з одним у всіх відносинах мирно".

Що стосується третього стану – ремісників і хліборобів, то їх основне призначення полягало в тому, щоб забезпечити усім необхідним (у вигляді натуральних поставок) філософів і вояків. З цією метою громадянам третього стану дозволялося мати приватну власність, гроші, торгувати на ринках.

Також Платон зауважував, що ідеальна держава невелика за розмірами, захищена від контактів з іноземцями (з метою мінімізувати їх негативний вплив на ідеальну державу), а в економічному відношенні спирається на сільське господарство, та ретельно регламентує ремесло і торгівлю, бо неконтрольований розвиток останніх сприяє появі жадібності й настроїв до надмірного збагачення, породжує майнову нерівність.

Отже, ідеальна держава, як це впливає з уявлень Платона, це аристократична держава, справедливе управління кращих, тих, хто має необхідні знання, навички управляти людьми. За наявності таких даних у правителів, вважав Платон, не так уже й важливо, чи правлять вони за законами, чи без них. У державах, на чолі яких немає істинних, кращих правителів, управління повинно здійснюватися за допомогою законів, прийнятих компетентними особами.

Платон був переконаний, що його проект ідеальної держави, хоча і з труднощами, може бути здійснений практично. Однак більшість положень його моделі ідеальної держави викликали рішучі заперечення сучасників. Це, зокрема, спільна власність майна, жінок, правління кращих (філософів) без законів. Ось чому в своїй праці під назвою "Закони" змалював другий за гідністю державний лад, більш здійснений на практиці.

Принципові характеристики другої держави від першої такі: *по-перше*, колективна власність перших двох станів скасовується: вони можуть набувати майно у приватну власність, але її розміри обмежено. Земля є

власністю держави, а кожна сім'я одержує від держави земельний наділ і будинок, якими користується на правах володіння. Цей земельний наділ сім'я не може продати чи дробити, але він успадковується від батьків до дітей.

По-друге, все населення, залежно від майнового стану, поділяється на чотири класи, але вони не сильно різняться між собою за багатством, тому що влада встановлює межу збагачення для того, щоб серед громадян поступово не виділялися заможні. Статус цих класів визначається ступенем їх участі в державних справах. До загалу громадян не входять раби та іноземці, зайняті ремеслом, торгівлею та хліборобством. Ремісники, торговці, хлібороби позбавлені політичних прав. Причому, у другій за гідністю державі хліборобство було передано рабам, що породжувало зневажливе ставлення до цього виду фізичної діяльності вільних людей. Розкіш і лихварство серед вільних громадян не допускається.

По-третє, Платон ретельно описав в "Законах" організацію державної влади, викладена теорія закону і принципи законності. На чолі держави стоять 37 правителів у віці від 50 до 70 років, обраних громадянами шляхом багатоступеневих виборів. Термін їх перебування при владі не більше 20-ти років. Вони наділені широкими владними повноваженнями.

Значною владою наділено виборну Раду з 360 членів (по 90 чоловік від кожного класу). Верховна влада належить, "нічним зборам", які замикають ієрархію державних органів: це десять наймудріших охоронців, яким вручається доля держави. Всі виборні органи і правителі діють у точній відповідності з приписами законів. Причому правителі керуються лише справедливими законами, тому що тільки справедливе є законним. Крім цього, існували і загальні народні збори як інститут безпосередньої (прямої) демократії. Посади у вищих органах державної влади могли займати лише представники перших двох станів і тільки чоловіки. Передбачалося також обрання цивільних і військових посадових осіб нижчого рівня, які попередньо повинні були пройти докімасію (іспит на професіоналізм та компетентність).

Розглядаючи проблему державного ладу і форми правління, Платон безумовно перевагу віддавав справедливому правлінню кращих, тобто аристократично державному устрою. Інші типи державного устрою – недосконалі і хибні, оскільки в них порушується принцип справедливості і розумності. Ідеальному (аристократичному) державному устрою Платон протиставляє чотири недосконалі: тімократія (військова форма правління, за якої панує честолюбство і розбрат, а держава знаходиться у стані перманентних війн); олігархія (при владі багаті, які мало зважають на закони і прагнуть збільшити свої статки); демократія (правління багатьох рівних як устрій приємний і різноманітний, але неефективний з точки зору організації державної влади); тиранія (правління одного без законів як результат псування людської моралі, надмірної свободи і неповаги до справедливості і законів).

У діалозі "Політик" Платон повертається до цієї проблеми і, крім зразкової держави, правитель якої діє у суворій відповідності до законів, виділяє ще три форми правління: монархія, влада небагатьох і влада більшості. Ці види правління, в свою чергу, залежно від наявності чи відсутності законності, поділяються надвоє. Законна монархія – це царська влада, протизаконна – тиранія; законна влада небагатьох – аристократія, незаконна – олігархія; демократія із законами і без законів.

Найгірший тип правління – тиранія, де панують беззаконня, "очищення" держави від потенційних опонентів – мужніх і мудрих. Це панування найгіршого і його прихильників – негідників вищого гатунку.

Політика, відповідно до Платона – царське мистецтво, сфера діяльності аристократів духу, інтелектуалів. Вона вимагає знання й уміння керувати людьми. Правитель, який володіє знаннями і навичками управління, стоїть вище закону, він спроможний управляти і без законів. Такими рисами Платон наділяв десять мудреців із "нічних зборів". У всіх інших державах, на чолі яких немає істинних, мудрих, кращих правителів правління повинне

здійснюватися через закони. Панування законів – шлях до законності в державі, за умови якщо їх вимоги є обов'язковими для усіх і кожного.

Мислитель надавав велике значення закону і законності в житті суспільства. "Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під будь-чиєю владою", - писав Платон. Там же, де закон є володарем над правителями, а вони – його раби, я вбачаю спасіння держави і всі блага, що їх можуть дарувати державам боги". Закони -, на його переконання -, мають регламентувати найважливіші прояви життєдіяльності людини, "визначаючи порядок дня і ночі". Детальні і суворі закони – гідність держави. Законодавець, який творить закони, повинен мати на меті трояку задачу: "щоб влаштована держава була вільною, внутрішньо дружелюбною і мала розум". Неправильні закони, що встановлені не заради спільного блага. Тексти законів мають бути ясними, стислими та чіткими, зрозумілими для всіх, кому вони адресовані. Платон вимагав суворого покарання тих, хто нехтував законами.

На варті законів стоїть правосуддя. Закони мають бути стабільні, а будь-які нововведення мінімальні. Він писав: "Всяка держава перестає бути державою, якщо суди в ній не побудовано належним чином". Судді перед їх обранням на посаду повинні обов'язково пройти іспит. Він також передбачає захист у справі адвоката. Вирок суду щодо правопорушника не має на меті заподіяти зла людині, а саме покарання має робити покараного або кращим, або менш суспільно небезпечним.

Платон також розробив систему злочинів і покарань. Найбільш тяжкими злочинами він вважав злочини проти богів, батьків і держави. Розрізняв злочини умисні та неумисні. Відповідальність за порушення законів передбачалась адміністративна, кримінальна та громадсько-правова.

Філософські і політико-правові погляди Платона до цього часу викликають спори у науковому середовищі. Частина науковців вихваляють мислителя за ідеєю політичного правління на основі розуму. Інші знаходять в працях Платона обґрунтування ідеї тоталітарної держави. На їхню думку,

проект ідеальної держави, де пропонувалося суворо регламентувати всі прояви життєдіяльності людини, повністю підпорядкувати громадянина інтересам держави, позбавивши її ознак індивідуальності, особистих потреб й інтересів є класичною моделлю тоталітарної держави.

Політико-правові погляди Аристотеля

Аристотель (384-322 рр. до н.е.) – самий відомий учень і критик Платона. Йому належать слова: "Платон мені друг, але істина дорожче". Найбільш знайомими його працями є "Політика", "Афінська політія", "Етика". В цих творах він всебічно розробив науку про політику. Політика у Аристотеля тісно пов'язана з етикою, тому що, відповідно до його переконань, об'єктом політичної науки є прекрасне і справедливе, котрі розглядаються етикою.

Аристотель заперечує ідеалізм Платона. Він розумів, що ідеї не передують речам, а є їх логічним розумінням і не можуть існувати окремо від буття, предметів, що навколо нас.

Не сприйнявши обидва проєкта платонівської ідеальної держави. Аристотель створив власну теорію держави, відкинути попередні релігійні уявлення про походження і сутність держави і заперечуючи також ідеї про те, що держава є продуктом довільної творчості людей. За вченням Аристотеля держава – продукт природного розвитку, а людина за своєю суттю є істотою політичною. У кожній людині від природи закладено потяг до спілкування з іншими. Першим видом спілкування була сім'я, потім поселення як об'єднання декількох сімей (або рід), а на основі об'єднання поселень або родів утворюється держава. Держава найвища форма спілкування людей, "самодостатня для існування сукупність громадян". Поза державою, поза державним життям людина існувати не може і в цьому її сутність як "істоти політичної" Аристотель переносить відносини патріархальної сім'ї, засновані на прагненні до продовження роду і на батьківській владі, на державу. Саме

тому він є родоначальником так званої патріархальної теорії походження держави.

Для Аристотеля держава – об'єднання вільних громадян ("варвари" і раби - не громадяни), які управляють справами полісу на основі справедливості. Звідси і висновок: держава – організація не всіх людей, а лише тих, хто може брати участь у законотворчій, судовій і військовій діяльності, тобто громадян. "Варвари" - істоти з нерозвинутою людською природою і вони ще не доросли до політичної форми життя, а раби – це взагалі не люди, "розмовляючи знаряддя праці".

Базовий принцип держави-полісу – справедливість. Аристотель розрізняє два види справедливості: зрівняльну – арифметична рівність, розподіл порівну – сфера застосування якої цивільно-правові угоди, зобов'язання, відшкодування збитків, покарання і т.д. і розподільчу – геометрична рівність, розподіл різних почестей, благ і прав за гідністю. Таким чином, вчення про розподільчу справедливість було теоретичним виправданням політичної та майнової нерівності громадян. Водночас, розуміючи, що для стійкості держави важливим є мінімізація майнової поляризації у суспільстві, він вважав дуже важливим утворення середнього класу, щоб виключити непомірний поділ громадян на багатих і бідних. Середній клас з середнім майновим достатком – умова найкращого державного ладу і основа стабільності в країні. Людей середнього класу він рахував опорою полісу, вони здатні діяти заради загального блага, уникаючи крайнощів.

Аристотель виступав переконаним захисником прав індивіда на приватну власність, тяжіння до неї притаманне людині від природи, вона стимулює до активної діяльності, а її відсутність – до лінощів. А створити одну сім'ю, зруйнувавши окремі сім'ї, значить знищити певні почуття, прив'язаність між членами окремої родини. Коли ж тисячі дітей належатимуть державі, тобто, усім громадянам, то не буде належного піклування про них і потрібного виховання. Якщо до спільної власності,

дружин і дітей додається єдина думка, спільні бажання, то при такій єдності держава перестає бути державою, вона руйнується, тому що "люди піклуються усього більш про те, що належить особисто їм, менш піклуються вони про те, що є загальним".

Підсумовуючи свої міркування з приводу держави, Аристотель запропонував наступне її визначення: "держава – це спілкування подібних одне до одного людей заради досягнення можливо кращого життя".

Державний лад, форму держави Аристотель характеризував як політичну систему, котра уособлює верховну владу в державі. Форма держави визначається двома критеріями: кількістю тих, хто при владі (влада в руках одного, кількох або більшості) і мотиви, якими керуються правителі. Там, де правлять керуючись загальною користю, такі форми державного устрою правильні, а в тих, де має місце пріоритет особистих інтересів однієї особи, деяких чи більшості – неправильні. Він розрізняв три правильні держави – олігархія, демократія і тиранія. Аристотель казав, що принципом олігархії є багатство, демократії – свобода, аристократії – доброчесність, а політія поєднує всі ці принципи і є найкращою формою держави. Політія – змішана форма держави, де сполучаються елементи олігархії і демократії, нерівність і свобода. У такій "середній" формі держави домінують помірність і середній елемент" в усьому: у нравах – стриманість, у майні – середній статок, у владі – середній прошарок. Тобто, політія – це державний лад, де немає надмірної майнової поляризації на багатих і бідних, де чисельно переважає середній заможний клас. Така форма державного устрою – найкраща і довготривала.

Під демократією Аристотель розумів неорганізовану владу натовпу (охлократію), панування емоцій, а не розуму при прийнятті рішень. Із неправильних форм держави тиранія – найгірша. Це одноособова влада людини, гіршої від тварини.

Ознаки політії, як найдосконалішої форми держави, наступні: основою держави є середній клас; невелика за масштабами територія з виходом до

моря; населення не повинно перевищувати 10 тисяч громадян(вільних людей); земля поділяється на дві частки – одна знаходиться у власній державі, а друга, більша частина – у приватній власності громадян; влада належить воїнам, котрі озброюються за власний рахунок; в число громадян не входять жінки, раби, ремісники і торгівці; сприятливий клімат; особливий характер громадян – розум і мужність; поєднання станового поділу з віковим (військові – юність, законотворчі – зрілість, жреці – старість).

У будь-якому державному ладі, зауважив одним з перших Аристотель, має бути три основних елементи: законодавчий орган про справи держави, другий – магістратури, третій – судові органи. Це уявлення про важливість поділу влади в державі. Право в розумінні Аристотеля – це політичне явище, неполітичного права не існує. У своєму праворозумінні мислитель поділяє Сократа і Платона, згідно з яким право – критерій справедливості, регулятор (норма, стандарт) політичного спілкування. Воно поділяється на природне право – те, що скрізь має однакове значення і не залежить від визнання чи не визнання його і право умовне, волеустановлене. Під умовним правом розуміється все те, що в подальшому стало називається позитивним правом і є виразом волі держави. До умовного права Аристотель відносить приписи закону і загальних угод. Він говорить про поділ умовного права на писане (закони держави) і неписане (звичаєве право). Тобто, під неписаним звичаєвим правом він розумів неписані закони, правові звичаї. Природне право і умовне право в сукупності – право політичне і є уособленням політичної справедливості. "Що стосується політичного права-, писав він-, то воно частково природне, часткове умовне".

Право – державне благо, служить загальній користі і є законним та справедливим. Розрізняючи писаний закон і неписаний (звичай), Аристотель відносив неписаний закон не до природнього, а до умовного, позитивного права. І природні, і позитивні закони характеризуються справедливістю, але природне право є зразком для писаного. Таким чином, мислитель розрізняв право і закон. Усякий закон має відповідати (крім політичної справедливості)

праву. "Усякий закон, – зазначає він, – в основі представляє свого роду право". Це означає, що справедливим є лише той закон, який спирається на право: право повинно знайти свій вираз, втілення і дотримання в законі. Якщо закон відступає від права, то він стає знаряддям деспотизму, відходу до неправильних форм держави.

Закон – явище не тільки справедливе, але й розумне, творіння людського розуму. Якщо ця якість закону (разом з його справедливістю) поєднуються з авторитетом і силою держави, то він дієвим засобом регулятивного і виховного впливу на людей. Сила держави – в можливості застосування примусових заходів до тих, хто нехтує приписами закону.

Законодавство, за Аристотелем, – частина політики і задача законодавця полягає у тому, щоб творити закони, які максимально адаптовані до існуючих реалій: вони мають відповідати існуючим суспільним відносинам, формі держави. Політичне правління, – писав він в "Політиці", – це правління закону, а не людей: правителі, навіть найкращі, піддаються почуттям і афектам, закон же – "розум, що врівноважує". Правління закону, а не людей, на переконання Аристотеля, гарантує стабільність існуючого державного ладу, порядок в державі. "Закон повинен панувати над усіма", – наполягав він.

Завершуючи розгляд політико-правових ідей Аристотеля, зазначимо також наступне: запропонувавши свою конструкцію правового регулювання суспільних відносин на основі зрівнювальної справедливості (цивільно-правові, сімейні, трудові) і за допомогою справедливості розподільної (відносини між людиною і державою при розподілі матеріальних благ, почестей, нагород), він сформулював принцип поділу права на публічне і приватне, обґрунтоване пізніше римськими юристами.

Такими були ті нові та оригінальні політико-правові погляди Аристотеля, що справили великий вплив і на подальший розвиток фундаментальних проблем держави, права, влади, політики і законодавства.

3.3. Політико-правова думка періоду еллінізму (друга половина IV-II ст. до н.е.)

У середині IV ст. до н.е. давньогрецькі поліси втрачають свою незалежність і підпадають спочатку під владу Македонії, а в II ст. до н.е. – під владу Риму. Походи Олександра Македонського (в 336-323 рр. до н.е.) започаткували еллінізацію Сходу і формування елліністичних монархій. В середині II ст. до н.е. сама Македонія перетворюється в провінцію Риму. Втрата грецькими полісами, а потім Македонією незалежності породили серед населення настрої депресії, песимізм, невпевненості, аполітизму, а також індивідуалізму. Подібні настрої знайшли свій вираз в політико-філософських концепціях Епікура, стоїків, Полібія.

Епікур (341-370 рр. до н.е.) – автор чисельних праць, але вони дійшли до нас лише у фрагментах. Велике значення у відносинах між людьми, в політичному житті надавав етиці. За Епікуром саме етика визначає сенс життя і критерії поведінки людини. В основі епікурівської етики – задоволення, свобода, спокій духу (атараксія). На воротах "Саду Епікура" був напис: "Гостю, тобі тут буде добре і тут задоволення – вище благо". Задоволення – перше природне благо людини. За Епікуром, свобода людини – це її відповідальність за розумний вибір свого способу життя, і тільки. Сфера людської свободи – це сфера відповідальності індивіда за себе; вона поза необхідністю, оскільки необхідність не підлягає відповідальності. Розумний вибір лежить поза суспільством і політичним життям. Принципом Епікура і його прихильників було "Проживи непомітно".

Головна мета держави і суспільства, за Епікуром, у забезпеченні безпеки людей, яка досягалася тихим життям, відходом від натовпу. Саме тому філософ проповідував аполітичність, неучасть в активному суспільному житті. Крім цього, аполітичність зобов'язана сприяти подоланню страху між людьми, гарантувати, громадянам "свободу від тілесних страждань і душевних мук". З таким розумінням змісту свободи пов'язане і його

розуміння держави і права як договору людей між собою про загальну користь і взаємну безпеку. "Справедливість, що походить від природи, – писав він, – є договором про корисне – з метою не шкодити один одному і не терпіти шкоди". Тут справедливість постає як природне право, котрому мають відповідати вчинки людей, діяльність державної влади та зміст законів. Саме закони, що відповідають справедливості, є гарантією свободи, безпеки індивідуума, його незалежності. Як переконаний індивідуаліст Епікур був противником крайньої демократії. Він різко протиставляв "мудру людину" "натовпу". В політичному плані його етиці найбільше відповідна така форма поміркованої демократії, за якої панування закону поєднувалося з максимально можливою мірою свободи і автономії індивіда.

Вчення Епікура стало ідеологією тих, хто бажав мати матеріальний добробут, стоячи осторонь конфліктів і політичної боротьби. Прихильників у нього було небагато і сам мислитель це розумів: він не вирів у можливість зробити щасливими всіх людей, а тому проголосив принцип: хочеш стати щасливим – внутрішньо вдосконалий себе і облич прагнення змінити світ.

Проти ідеології індивідуалізму Епікура виступали стоїки. Стоїки отримали свою назву від грецького "стоя" – колонада, галерея, де збирались учні Зенона – засновника школи стоїцизму. Стоїки вчили, що у світі все взаємопов'язане. Небесні і земні явища фатально управляються долею, фатумом, і змінити нічого не можна. Необхідність (доля), що панує над світом у вченні стоїків трактується як природний закон ("загальний або божественний закон"), який "має силу і керує правильним і забороняє протилежне". Доля (необхідність, фатум) як, управляюче і пануюче начало є одночасно "розум всесвіту", або закон всього сущого і майбутнього. "Той, кориться їй, доля веде, а непокірного тягне". Свобода для стоїків – усвідомлена необхідність. Вони підпорядковували свободу необхідності, тоді як справжня свобода не в примиренні з долею, а в боротьбі з нею.

В основі людського суспільства (співжиття), на переконання стоїків, лежить тяжіння людей один до одного, їхній природний зв'язок між собою.

Отже, держава виступала у стоїків як природне об'єднання, а не як штучний, умовний, договірний утвір.

Важливим поняттям у вченні стоїків є поняття мети. Метою доброчесної людини, що наділена розумом, є життя, що відповідає природним законам, природі. "Кожна людина повинна виконувати ту роль у державі, яка послана їй долею і світовим (природним) законом, вона повинна керуватися природно-правовим принципом: "Чого не бажаєш собі, не роби й іншим". Слідування людини неписаному природному закону, узгоджуючи з ним усі свої вчинки, є обов'язком. Обов'язок – "те, що личить", "дія, властива природним створінням". Поняття обов'язку у стоїків, знецінювало сенс і роль таких інститутів суспільства, як сім'я, родина, шлюб, зводило нанівець особисте життя людини. Благо держави, а не індивіда, понад усе. Вища мета людей – подолати все те, що їх розділяє: етнічні, соціальні і політичні бар'єри. Згідно з Зеноном, варвар не той, хто за народженням або звичаями відрізняється від елліна, а не доброчесна людина.

Виходячи з переконання про універсальний характер природного закону, стоїки розвивали погляди про те, що всі люди громадяни єдиної природної світової держави (космополісу). Рабство не має виправдання. "Людина для людини представляє щось священне", а тому любов всіх до кожного і кожного до всіх – вимога вищого природного закону. Всі люди від природи є рівними, наділені розумом і свободою волею. Це – підстава і причина справедливості у спілкуванні людей.

Справедливість, для стоїків, нормативний принцип і критерій для держави, її законів. Закони полісу, рахували стоїки, менш значущі і важливі ніж всезагальний природний закон. Якщо ж закону полісу відповідають природному закону, то їх слід неухильно дотримуватися. Ідеї давньогрецьких стоїків пізніше розвивали римські стоїки.

Під значним впливом стоїцизму формувалися погляди відомого давньогрецького історика і політичного діяча Полібія (близько 200-120 рр. до н.е.). Автор знаменитої "Історії в 40 книгах" (до нас дійшли тільки 5 книг,

інші – у фрагментах) розвивав вчення давньогрецьких мислителів щодо держави, її походження й еволюцію та форми.

У тлумаченні історичного процесу Полібій спирався на уявлення стоїків про долю. Однак в контексті його праці долі держав, народів розглядаються як історична доля – історична закономірність і необхідність. Розглядаючи суспільство як своєрідний живий організм, Полібій стверджував, що воно проходить у своєму розвитку чотири послідовних етапи: зародження, розквіту, занепаду і, нарешті, загибелі. Разом з тим він не був вільним від традиційних циклічних поглядів попередників про розвиток соціально-політичних явищ, що виразно проявляється при характеристиці їм суспільства, зміни державних форм як безкінечного руху замкненим колом, під час якого правління змінюються, переходячи одна в іншу і знову повертаються.

Державний лад, форма держави, на його глибоке переконання – уособлення верховної влади в суспільстві. На думку Полібія, "важливою причиною успіху чи невдачі в будь-якій справі повинен вважатися державний устрій. Від нього, як джерела, виходять усі замисли і плани всіх дій, від нього залежить і здійснення їх". Залежно від числа правлячих Полібій розрізняв (під впливом Аристотеля) шість форм держави – царська влада, тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія. З цього переліку такі форми держави як царська влада, аристократія і демократія, Полібій кваліфікував як правильні, в яких панує спокій, гармонія між правлячими і підлеглими, панування "добрих законів і звичаїв", а в приватному житті людей домінують такі чесноти, як висока мораль та поміркованість. Але при наявності однієї ознаки (числа правлячих) вони в процесі історичного розвитку змінюються на протилежні. Зміна форм держави, за Полібієм, відбувається наступним чином. Слабкість людей спонукає їх збиратися в однорідну юрбу і це є основною причиною утворення держави. Спочатку на чолі натовпу (юрби) стає володар і вождь, який переважає всіх фізичною силою і душевною відвагою. Згодом вождь-самодержець перетворюється на

царя: царська влада розділяє кожному по заслугах і піддані підкоряються владі не стільки зі страху, насилля, скільки з доброї волі. З часом царська влада стає спадковою, царі починають зловживати своєю владою, що викликає незадоволення підданих і цар перетворюється на тирана. Тиранія – час занепаду влади, свавілля і беззаконня. За підтримку народу проти тирана виступають люди шляхетні і відважні, які не бажають терпіти свавілля тирана. Так встановлюється аристократія – влада небагатьох (меншості), які спочатку проявляють турботу про загальне благо, але поступово аристократія з влади "найсправедливіших і найрозсудливіших" перероджується у владу спадкову, в якій правителі зловживають владою, де панують зажерливість, сутяжництво. Аристократія перероджується на олігархію. В олігархії панує корисливість, пияцтво і ненажерливість.

Успішний виступ народу проти олігархів приводить до демократії. Спочатку за демократичної форми правління в державі високого цінуються рівність і свобода, всі живуть за законами і традиціями (звичайним правом). Але поступово народ відчуває свою безпорадність в державних справах і усувається від них. Демократія вироджується в охлократію. Охлократія є не лише гіршим, але й останнім у зміні форм правління. Охлократія – це влада насилля і беззаконня. При охлократії "починається панування сили, а народ, що зберігається навколо вождя, здійснює вбивства, вигнання, переділи землі, поки не здивичає зовсім і знову не здобуде собі володаря і самодержця. Отже, коло змін державних форм замикається.

Полібій відзначив нестійкість простих форм держави, де втілюється лише одне начало, в силу чого вони вироджуються. Це приводить автора до висновку, що найдосконалішою формою держави є її змішана форма, в якій поєднуються кращі риси царської влади (монархії), аристократії та демократії. Головну перевагу змішаної форми правління він бачив у забезпеченні стійкості держави, її довговічності, запобіганні переходу до викривлених форм. Таким найкращим устроєм держави, на його переконання, відзначилася Римська держава. "Насправді, – вказує Полібій, –

якщо ми зосередимо увагу на владі консулів, держава буде видаватися майже монархічною і царською, якщо на сенаті – аристократичною, і нарешті, він напевне визнає римську державу демократично. Саме поєднання повноважень трьох влад, – влади консулів, сенату і народу, надає стійкості Римській державі". Ідея змішаної держави в подальшому мала вплив на розроблення теорії поділу влади.

Поділяючи природно-правові уявлення стоїків, Полібій характеризує "добрі звичаї і закони" як два начала, властиві державі, що "вносять добродетель і помірність у приватне життя людей, у державі ж оселяють смиренність і справедливість". Полібій підкреслював взаємозв'язок і відповідність між "добрими звичаями і законами", хорошими нравами людей і правильним устроєм їх державного життя.

Торкаючись питання щодо справедливості, він розглядає її як таку, що передує писаному праву (закону) і має визначати його зміст. Справедливо те, що правдиво, відповідає вимогам обов'язку. Справедливість – вищий стандарт, згідно з яким можна врегулювати відносини між людьми, коли для конкретної ситуації відсутня норма закону чи звичаю.

Отже, мислителі Стародавньої Греції заклали теоретичне підґрунтя подальшого розвитку проблем держави і права. Вони створили фундамент і сформулювали відправні ідеї і концепції, які увійшли до скарбниці подальшої політичної і правової думки.

ТЕМА 4

ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Вступ

- 4.1. Вчення Цицерона про державу і право
- 4.2. Політико-правові погляди римських стоїків
- 4.3. Вчення римських юристів про право
- 4.4. Політичні і правові ідеї раннього християнства
- 4.5. Політичні і правові погляди Аврелія Августина

Вступ

Історія давньоримської політичної і правової думки охоплює ціле тисячоліття. Це політико-правова ідеологія в умовах найвищого розвитку рабовласницького типу суспільства і держави. Вона пройшла зачну еволюцію, запропонувавши в теорії і реалізувавши на практиці різні моделі державного устрою, організації і функціонування політичної, державної влади та правового регулювання суспільних відносин.

Історією Стародавнього Риму поділяють на три періоди: царський (754-510 рр. до н.е.), республіканський (509-28 рр. до н.е.), імператорський (27 р. до н.е. – 476 р. н.е.).

Політико-правові погляди у Стародавньому Римі і державно-правова практика розвивалися в зовсім інших умовах, ніж ті, які були на попередніх етапах людської цивілізації.

По-перше, римське рабовласницьке суспільство, як уже відзначалося, було вищим ступенем розвитку рабовласницької суспільно-економічної формації, з розвинутими відносинами приватної власності. Суперечності, що властиві рабовласницькому типу держави і права, проявилися з найбільшою

гостротою і стали, в кінцевому результаті, причиною занепаду й загибелі цієї цивілізації.

По-друге, на політико-правову теорію і практику в Римській державі суттєво впливали боротьба різних класів і соціальних груп за свій правовий статус та державно-політичний вплив. Це боротьба плебеїв (пришлех) з патриціями, тобто, власно "римським народом", які монополізували право на владу і мали чисельні привілеї.

По-третє, для римської культури характерним було прагнення до успадкування усього кращого, з чим стикався Рим як світова держава. Вирішальний вплив на політико-правові вчення Стародавнього Риму мала політико-правова думка давньогрецької держави (міст-полісів), зокрема праці Сократа, Платона, Аристотеля, грецьких стоїків. В своїх творах мислителі Риму, опанувавши політико-правові ідеї Стародавньої Греції, пристосували їх до потреб свого часу.

По-четверте, у вченнях про державу і право римських авторів значно більшого розвитку набули загальна теорія права, державне право як провідна галузь права публічного і право, що регулює майнові відносини – цивільні. У галузі державного права розробляються проблеми, пов'язані з різними аспектами влади, статусу і повноважень державних службовців та громадянства. У галузі цивільного права активно досліджувалися питання правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб, володіння, користування і розпорядження майном, зобов'язань на основі майнових угод.

4.1. Вчення Цицерона про державу і право

Марк Тулій Цицерон – видатний римський автор, державний діяч, юрист і мислитель, одна з найбільш відомих постатей у світовій історії (106 - 44 рр. до н.е.). Основні політико-правові ідеї він сформулював в таких найбільш відомих його працях, як "Про державу", "Про закони", "Про

обов'язки", а також в своїх політичних промовах у сенаті та на народних зібраннях. Займав вищі державні посади: був квестором, претором, консулом, керівником Сенату.

Опанувавши теоретичну спадщину, політико-правові і державницькі погляди давньогрецьких філософів, перш за все, Платона, Аристотеля, Полібія і стоїків, він поєднав їх з римськими традиціями в області державно-правової практики і політико-правової думки, з реальною дійсністю і потребами свого часу. Це дозволило йому розвинути і збагатити науку про державу і право низкою нових оригінальним положень, невідомих грецьким мислителям.

Торкаючись проблем держави Цицерон акцентував увагу на питаннях її походження, сутності, природи, форми та державного устрою. Походження держави Цицерон пов'язував не стільки зі слабкістю людей та їх страхом (точка зору Полібія), скільки з властивістю людської природи до спілкування, з вродженою її потребою жити разом. "Причиною об'єднання став не страх бути розтерзаним дикими звірами, але швидше сама людська природа, і що об'єдналися вони тому, що людська природа уникає самотності і прагне до спілкування і союзу". Поділяючи в цьому питанні позицію Аристотеля, Цицерон відкидав уявлення про договірний або божественний характер походження держави, що широко розповсюджені були в його час.

У своєму вченні про державу Цицерон підкреслює, що держава (*res publica*) є справою, надбанням народу (*res populi*) в що "народ – це є будь-яке поєднання людей, зібраних разом якимось чином, а поєднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права т спільністю інтересів". Отже, розглядаючи державу як певне правове утворення, як загальний правопорядок, Цицерон першим почав розробку поняття "держава" в юридичному плані. Починається юридизація поняття держави, адже зв'язок з правом, на переконання Цицерона, одна з її базових ознак. Разом з тим, держава – виразник спільних інтересів всіх громадян, що об'єднанні "загальним правопорядком". Спільний інтерес і "згода станів"

(різних верств населення) є головною передумовою життєздатності і збереження держави.

Як і Аристотель, Цицерон трактує сім'ю як первісний елемент суспільства, з якого поступово, природним шляхом виникає держава. Сім'я – найперший і початковий елемент державності. Цицерон вказував на зв'язок держави і власності і поділяв погляди стоїків, що головною причиною виникнення держави є охорона власності. Порухення недоторканості приватної і державної власності Цицерон розглядав як осквернення й порушення справедливості і права.

Виникнення держави (а також і права) не з волі людей, а за загальними вимогами природи, зокрема і згідно з велінням людської природи, в трактовці Цицерона означало, що за своєю природою і сутністю вони (держава і право) носять божественний характер і засновані на загальному розумі і справедливості. Для Цицерона – це обумовлене і й пронизане Божою волею джерело розумних і справедливих настанов і дій людей. Саме завдяки тому, що люди самою природою наділені розумом і справедливістю, їм доступне досягнення божественних начал, стало можливим само виникнення впорядкованого людського спілкування, доброчинностей, держави і права. Його висновок наступний: "При пануванні мудрості немає місця ні для пристрастей, ні для гніву, ні для необдуманих вчинків". Розум – вища, краща частина душі, а тому він наполягав, щоб державну владу було вручено мудрецам, які здатні опанувати світовий божественний розум.

Цицерон велику увагу приділяв класифікації та аналізу різних форм держави. Критеріями розпізнання форм державного устрою він вважав людську волю і характер тих, хто править державою та кількість правителів. Залежно від числа правлячих Цицерон розрізняв три прості форми правління: царську владу – монархію, владу оптиматів – аристократію і владу народу – демократію. "І ось -, писав Цицерон -, коли верховна влада знаходиться в руках однієї людини, ми називаємо цю людину царем, а такий державний устрій – царською владою. Коли вона знаходиться в руках виборних, то

кажуть, що ця громадська община управляється волею оптиматів. Народною ж (адже її так називають) є така община, в якій все перебуває в руках народу".

Кожен із зазначених видів форм держави недосконалий, не найкращий, кожен з них має свої переваги і вади. Але вони все є терпимі та можуть бути цілком міцними, якщо збережуться ті основи і зв'язки (в тому числі і правові), котрі вперше міцно з'єднали людей в силу їх спільної участі в утворенні держави. Вказуючи на переваги та недоліки простих форм правління, Цицерон писав: "Благоволінням своїм нас приваблюють до себе царі, мудрістю – оптимати, свободою – народи". Водночас переваги простих форм держави односторонні, що й обумовлює їх недоліки. При царській владі, пояснював він, люди позбавлені права участі в прийнятті рішень і законів. Така влада потенційно небезпечна свавіллям єдиновладного правителя і легко вироджується в тиранію. Влада оптиматів із влади найкращих (за мудрістю і доблестю) перетворюється на панування кліки багатих і знатних. Відповідно і повновладдя народу призводить до "безумного свавілля" натовпу, до його тиранічної влади. Це є ще більш огидним ніж тиранія однієї людини, а тому, якщо б необхідно було зробити вибір між царською владою і владою натовпу, то перевагу Цицерон віддавав царській владі, а не демократії. Він говорив, що "немає гіршої форми правління, при якій багаті люди вважаються найкращими", а там де існують потворні види влади (тиранія однієї людини або натовпу, панування кліки) відсутня сама держава як загальна справа й надбання народу, відсутні спільні інтереси і загальнообов'язкове для всіх право.

Запобігти подібному виродженню держави, на переконання Цицерона, можна, створивши змішану форму держави, яка дозволяє об'єднати позитивні риси монархії, аристократії та демократії, тобто, трьох простих форм правління. Він зазначав: "Бажано, щоб у державі було щось видатне й царственне, щоб одна частина влади була доручена царственному авторитету, а деякі справи були надані судженню й волі народу". Прикладом

такої змішаної форми правління Цицерон вважав римську державу (республіканський Рим 509-28 рр. до н.е.). Тобто, свою концепцію найкращої (змішаної) форми держави він розглядав як реально здійснимою. Саме за часів Римської республіки, підкреслював Цицерон, "основи царської влади вбачалися в повноваженнях магістратів, і насамперед консулів, влади оптиматів – в повноваженнях сенату, народної влади – в повноваженнях народних зборів і народних трибунів". Перевагою такого державного ладу є міцність держави і правова рівність її громадян.

У творчості Цицерона багато приділено проблемі управління державою. За поглядами Цицерона, управління державою – це поєднання науки і мистецтва, які вимагають не тільки знань і доброчесності, але й вміння практично їх використовувати в інтересах загального блага. За вченням мислителя, правити в держава і повинні найкращі люди, які розуміють, що служіння державі – "найголовніше завдання мудрості і найвеличнійший прояв доблесті і її обов'язок". Державний діяч має бути носієм таких чеснот, як мудрість, справедливість, мужність, врівноваженість. Мудрий державний діяч, згідно з Цицероном, повинен бачити й передбачити шляхи й повороти у справах держави, аби перешкодити небажаному ходу речей, унеможливити відхилення від загального блага і справедливості і всіляко сприяти міцності та довговічності держави. Крім цього державний діяч повинен бути обізнаний з вченням про державу й "володіти основами права, без знання яких ніхто не може бути справедливим".

Цицерону належить і вчення *про ідеального громадянина*. Ідеальний громадянин, за Цицероном, повинен дотримуватися таких чеснот, як пізнання істини, справедливість, велич духу, благопристойність. Він не повинен шкодити іншим і неухильно виконувати приписи законів, не посягати на чужу власність, не чинити нікому зла, надавати допомогу потерпілим, працювати для спільного блага, бути активним в громадському і політичному житті. Захист батьківщини і свободи – найважливіший обов'язок громадянина.

Значне і самостійне місце у творчій спадщині Цицерона займає *вчення про право*. Для правової теорії мислителя є характерним апеляція до природи, до її розуму і законів. В основі права лежить притаманна природі справедливість. Причому справедливість розуміється Цицероном як вічна, незмінна та неподільна властивість і природи в цілому і людської природи. Під "природою" як джерелом справедливості і права (права по природі, природного права) у його вченні розуміється весь космос (Всесвіт), весь оточуючий людину фізичний і соціальний світ, людське буття у всіх його проявах. Всій цій "природі" (в силу її божественного начала) притаманні розум, закономірності і порядок. Саме ці властивості природи є справжнім джерелом і носієм природного права, а не писані закони, створені людьми.

Тим, кому природа дарувала розум, вона дарувала й здоровий глузд. Природа дарувала людям і закон, який є здоровим глуздом. Якщо природа дарувала людям закон, то вона дарувала й право. Отже право (вищий, істинний закон) виникло з природи. Це право є природне, воно виникло "раніше ніж будь-який писаний закон, вірніше, ніж будь-яка держава взагалі була заснована". За Цицероном природне право (істинний закон) – це "розумне положення, що відповідає природі, що поширюється на всіх людей, постійне, вічне, котре кличе до виконання обов'язку, наказуючи; відвертає від злочину, забороняючи... Пропонувати повне або часткове скасування такого закону – безглуздя; скільки-небудь обмежувати його дію не дозволено; скасувати його повністю неможливо, і ми ні постановою сенату, ні постановою народу звільнитися від цього закону не можемо".

Основний принцип природного права – справедливість, яка "дає кожному своє і зберігає рівність між ними". "Перша вимога справедливості -, відзначав він, - полягає в тому, щоб ніхто нікому не шкодив, якщо тільки не буде спровокований на це несправедливістю, а потім, щоб всі користувалися спільною власністю як спільною, а приватною, як своєю".

Політичні установи, писані закони повинні відповідати справедливості і природному праву, тому що вони не залежать від думки і поглядів людей.

Право встановлюється природою, а не людськими рішеннями і постановами. "Якби право встановлювалось волею народів, рішеннями владарюючих, вироками суду, то існувало б право розбою, право прелюбодіяння, право надання підробленого заповіту, коли б ці права змогли отримати підтримку голосування, або рішення натовпу" -, заявляв Цицерон. Закон, встановлений людьми, не може порушувати порядку в природі та створювати право з безправ'я чи благо зі зла, чесне з ганебного. Відповідність або невідповідність людських законів (позитивного права) природі і природному праву виступає критерієм, мірилом їхньої справедливості чи несправедливості. Держава з її законами є по своїй суті втілення того, що по природі є справедливим і правовим. Разом з тим закони держави повинні відповідати встановленому у ній державному ладу, традиціям і звичаям предків. Цицерон сформулював базовий правовий принцип держави, згідно з яким під дію закону повинні підпадати всі.

У вченні Цицерона про право поруч з поділом права на природне (істинне) і право позитивне (писане) міститься поділ самого писаного права на публічне і приватне. Своєю чергою, приватне право мислитель поділяв на *jus civile* – цивільне право і *jus gentium* – право народів. Право народів (іноземців) трактується ним частково як позитивне право різних народів і частково як природне право міжнародного спілкування, тобто, як міжнародне природне право. Цицерон формулює важливий принцип міжнародного права про необхідність виконання зобов'язань, які обумовлені (накладені) міжнародними договорами. Війни характеризуються ним як вимушений акт, допустимий лише тоді, коли мирні переговори були безуспішними. Поділяючи війни на справедливі і несправедливі, Цицерон причиною справедливої війни називав захист вітчизни, а як мету – встановлення миру. Несправедлива війна – це всяка війна, що не була оголошена і не повідомлена противникові. Цицерон виступав також за гуманне поводження з полоненими і переможеними.

Творча спадщина Цицерона, його державно-правові ідеї, здійснили великий вплив на подальший розвиток європейської політичної і правової думки. Найбільшої уваги наступних мислителів привертало положення Цицерона про форми держави, про змішане правління, про державу як справу народу і загальний правопорядок, про природне право, про громадянина як суб'єкта права і держави. Його уявлення політико-правового характеру зберігають свою активність і у сучасному світі.

4.2. Політико-правові погляди римських стоїків

Зміст римського права, праворозуміння в значній мірі був детермінований філософською, етичною і політико-правовою доктриною стоїцизму. Творчість римських стоїків розвивалася в період краху республіканської форми правління, посилення влади імператорів, перетворення Римської імперії на світову державу. У цій ситуації римські стоїки ще більшою мірою, ніж давньогрецькі, проповідували ідеї фаталізму, політичної пасивності, індивідуалістичного морального самовдосконалення і морального протесту проти деспотичної влади імператорів. Сприймавши традицію давньогрецьких стоїків, видатні представники римського стоїцизму Луцій Анней Сенека, Епіктет і Марк Аврелій Антонін, розвивали систему етичних поглядів на державно-правову дійсність. Це означає, що державно-правові явища розглядалися через призму таких моральних категорій, як чуйність, благородство, доброта, толерантність, несприйняття жорстокості, ненависті і насильства щодо інших.

Одне з перших місць серед римських стоїків належить Сенеці (3-65 рр. н.е.). Він був видатним державним діячем, сенатором, вихователем імператора Нерона. За наклепом був обвинувачений в участі у заклоті і покінчив життя самогубством. Його основні праці "Моральні листи до Луцілія", "Про благодіяння", "Віра в розум" та ін. Такі категорії як доля,

розум, закони природи були визначальними у вченні Сенеки про державу і право.

Під долею Сенека розумів бога, божий дух, природу, світове ціле. Доля – причина всіх причин. Всі підкорено долі, яка йде своїм безповоротним шляхом, "закон долі вершить своє право". Люди не можуть змінити світові відносини, частиною яких є їх власні відносини, а можуть лише мужньо і непохитно переносити випробування долі і слідувати їм. Цінність світу полягає в космічному розумі, а цінність людського життя – в розумі людини, який містить частку розуму Всесвіту. Тільки завдяки розуму людина може звільнитися вічного неспокою і здобути "незмінність і впевненість міркувань", досягаючи душевної рівноваги і байдужості до буденних справ.

Розвиваючи космополітичні ідеї у вченні про державу, Сенека стверджував, що Всесвіт – це природна держава зі своїм природним правом, визнання якого – річ необхідна й розумна. Членами цієї держави, за законами природи є всі люди, визнають вони це чи ні. Існуючі земні держави – частина космополіту, вони випадкові і є важливими не для всього людського роду, а для обмеженої кількості людей. "Ми -, вказував Сенека, - повинні уявити дві держави: одна, яка включає в себе богів і людей; у ній погляд наш не обмежений тим чи іншим куточком землі, кордони нашої держави ми вимірюємо рухом сонця. Інша держава – це та, до якої нас приписала випадковість. Ця друга держава може бути грецькою, римською або іншою, вона стосується не всіх людей, а тільки однієї певної групи". Є люди, які в один і той же час служать і великій, і малій державі, є такі, які служать тільки великій, і такі, які служать тільки малій. Етично найбільш цінною, згідно з концепцією Сенеки, є велика держава. Розумність і, отже, розуміння "закону долі" (природного права, божественного духу) саме й полягає у тому, щоб визнати необхідність світових законів і керування ними. Ця етична норма в рівній мірі має бути значущою як для окремих людей, так і для їх спільнот (держав).

Сенека під кутом зору природно-правової теорії обстоював ідею духовної свободи людей, їх всезагального братерства і рівності, незалежно від того, до якого суспільного стану вони належать. Щодо духовної свободи людей, то мислитель був переконаний в тому, що об'єктом (і сферою) рабства може бути лише тілесна, чуттєва, а не духовна і розумна частина людини. "Той, хто вважає, що рабство поширюється на всю особистість, - писав він -, помиляється: її краща частина вільна від рабства". І далі: "Тільки тіло підкорено і належить панові, дух же сам собі пан". Сенека був категоричним в тому, що всі люди рівні в тому розумінні, що вони товариші по рабству, бо однаково знаходяться під владою долі. Раб в духовному відношенні є рівним всім іншим людям, а тому купівля-продаж раба торкається лише його тіла, але не його вільного духу, непідвладного торговим угодам. Не заперечуючи самого рабства як соціально-політичного інституту, Сенека не сприймав його в етичному плані. Разом з тим він обстоював людську гідність раба і закликав до гуманного ставлення до нього як духовно рівного суб'єкта, однакового з іншими за божественним походженням. Він писав: "Люди рідні один одному", "члени єдиного тіла": адже природа створила всіх людей з однієї й тієї ж матерії".

Значне місце Сенека приділяв питанню про відповідальність правителя (імператора). На його переконання імператор повинен бути наставником народу, охоронцем загальної моральності. Основна гідність імператора – здатність приборкувати власні пристрасті. Імператор "встановлює добрі нрави серед громадян і знищує вади суспільства". Правитель править не для себе, а в інтересах підданих, він є їх рабом, а правити - значить "не володарювати, а виконувати обов'язок".

Розглядаючи право як синонім (стандарт) справедливості, Сенека підкреслював, що право може відповідати справедливості лише за умови, якщо всі люди, як істоти духовно вільні і рівні, незалежно від їхнього соціального походження і майнового стану, є суб'єктами права.

Ідеї стоїцизму розвивав також Епіктет (бл. 50-120 рр. н.е.) – раб, відпущений на волю. Його учень Арріан зберіг для нащадків погляди свого вчителя в праці "Бесіди Епіктета". Він закликав кожного до морального самовдосконалення, під яким він розумів прагнення людини до добра, розсудливості, справедливості. Кожна людина повинна виконувати ту роль, яка зумовлена його долею. Виступаючи з різкою критикою багатства, він відносив його (як і славу, соціальний статус особи) до несуттєвих речей. Епіктет засуджував рабство, підкреслюючи його аморальність: "Чого не бажаєш собі, не бажай й іншим, тобі не подобається бути рабом – не обертай й інших у рабство, коли ти не можеш відмовитись від послуг раба, ти передусім, сам раб – як несумісні між собою доброчинність і порок, свобода і рабство". Пропагуючи свободу і рівність всіх людей, наказував покірно сприймати існуючі суспільні відносини, оскільки все у світі визначає доля, на яку люди не можуть вплинути.

Подібні ідеї розвивав і Марк Аврелій Антонин (121-180 рр. н.е.) – римський імператор, правління якого визнається "золотим віком" в історії Стародавнього Риму. В творі під назвою "До самого себе" імператор-філософ розвиває уявлення про державу як частину космополіту. Він писав: "Бо хто міг би вказати на який-небудь інший загальний устрій, до якого був би причетний увесь рід людський?" Відповідаючи на це питання, автор стверджував: "Звідси, із цього Граду, і духовний початок у нас, і розумне і закон". Держава має бути з рівним для всіх законом, керована відповідно до рівності й рівноправності всіх, яка понад усе поважає свободу підданих". Визначаючи, що всі ми розумні істоти, він робив висновок: "Коли так, то ми то й закон буде спільним; коли так, то ми громадяни". Спільний розум, спільний дух мають бути в основі держави. Дух цілого обумовлює існування людей один для іншого, вимагає служіння загальному благу, суспільству в цілому. Служіння один одному, суспільству – вища необхідність, котрій необхідно підкоритися. Він закликав: "Піклуйся про благо людей ... Єдиний плід земного життя – благочестивий настрій і діяльність, погоджена з

загальним благом". Саме тому серед найважливіших цінностей, котрим необхідно неухильно слідувати, Марк Аврелій називав "загальнокорисну діяльність". Відповідно до цього ідеалом людини буде той, хто керується моральними правилами і слугує загальному благу.

Марк Аврелій сформулював моральні максими, яким намагався слугувати сам і радив іншим. "Старайся зберегти в собі простоту, добропорядність, незіпсованість, серйозність, скромність, прихильність до справедливості, благочестя, доброзичливості, твердість у виконанні належної справи... Почитай богів і піклуйся про блага людей гідно виконувати власні справи без лицемірства і невдоволення своєю долею".

Гуманістичні ідеї римських стоїків суттєво вплинули на подальший розвиток класичного римського права.

4.3. Вчення римських юристів про право

У Стародавньому Римі зайняття правом спочатку було справою пантіфіків (жерців). Щорічно один з пантіфіків повідомляв приватним особам, позицію колегії щодо правових питань. Юриспруденція мала реальний, а не світський характер, але з II т. до н.е. вона звільнилась від пантіфіків, почала набувати світського характеру, стаючи поприщем професійної діяльності юристів.

Початок світської юриспруденції пов'язаний з ім'ям Гнея Флавія, який був писарем у видатного державного діяча того часу Аппія Клавдія Цека, автора збірки юридичних формул. Гней Флавій писав цю збірку і надрукував її під своїм ім'ям. Ця публікація отримала назву цивільне право Флавія (*jus civile Flavianum*). На початку II ст. до н.е. Секет Елій Пет, державний діяч, доповнив збірник Флавія новими формулами. Він написав й іншу книжку, в якій поєднав Закони XII таблиць з коментарями юристів і формулами, що найчастіше використовувалися в процесуальній діяльності.

У складі права, що діяло в Рмській державі, можна відокремити три частини: природне право (*jus naturale*) право народів (*jus gentium*) і право громадян або цивільне право. Ці три частини дістали назву *jus*, під яким розуміли право взагалі, яке охоплює як право природне, так і все те, що в подальшому отримало назву позитивного (писаного) права. Зазначимо також, що на ранній стадії розвитку давньоримської правової ідеології, коли зайняття правом було справою пантіфіків, право розумілося як щось божественне, дане людям богами і позначалося терміном *fas*.

Природне право (*jus naturale*), згідно з уявленнями римських юристів, поширюється на всіх живих істот, як на людей, так і на тварин. Природному праву, за Ульпіаном "природа навчила всіх живих істот, тому що це право властиве не лише людям, але є загальним для всіх живих істот, які народжуються на землі, на морі, а також для птахів". Юрист Павел визначав природне право як те, що завжди є справедливим та добрим. Юрист Гай природне право визначав як "право, що природний розум установив між усіма людьми". Римські юристи визнавали природне право реальним і воно розглядається як частина загального поняття права, як невід'ємна складова частина чинного права. Це проявляється в різних класифікаціях і визначеннях права, що пропонувалися римськими юристами. За природним правом всі народжуються вільними. Право народів (*jus gentium*) охоплює правила, які світовий розум встановив для всіх людей. "Право народів, - писав Ульпіан, це те, яким користуються народи людства; можна чітко зрозуміти його відмінність від природнього права; останнє є загальним для всіх живих істот, а перше – тільки для людей в їх відносинах між собою". "Цим правом народів, - писав Гермогеніан, - введена війна, розподіл народів, заснування царств, розподіл майна, встановлення кордонів ..., засновані торгівля, купівля-продаж, найняття, зобов'язання, за винятком тих, що були введені цивільним правом". Термін "міжнародне право" був невідомий римським юристам і не використовувався ними, але право народів містило (в сучасному розумінні) норми міжнародного права. Відповідно до права

народів море є "спільним для всіх", ті, кому оголошено Римом війну, або хто оголосив її Риму – вороги. Вороги в неоголошеній війні – це "розбійники або грабіжники". З ворогом заборонялися усі угоди. Право народів використовувалося римлянами у відносинах з іншими народами і сусідніми державами. Таким чином, право народів, як його розуміли римські юристи, включно як правила власно міжнародних відносин, так і норм майнових і інших договірних відносин римлян з неримлянами.

За правом народів, вважали римські юристи, виникло і рабство. "Ця справа-, писав Ульпіан про рабство, - веде свій початок від права народів, бо за природним правом всі народжуються вільними, за правом народу виникло три види людей: вільні, раби і відпущеники, тобто ті, хто перестав бути рабом". Раб не є суб'єктом права. Він розглядався як розмовляюче знаряддя праці, тобто, з правової точки зору відносився до категорії речей.

Цивільне право (*jus civile*) регулює відносини між людьми вільними. Розробці проблем цивільного права римські юристи приділяють особливу увагу. Рахуючи цивільне право "власним правом держави", юрист Гай трактував цивільне право як право, що встановлено (письмово або усно) у того чи іншого народу. Ця точка зору щодо цивільного права доповнюється відомим юристом Папініаном вказівкою на джерела цього права. Це закони, плебесцити, сенатоконсульти, декрети принципів, положення вчених юристів, а також преторське право в якості джерела, що "доповнює і виправляє цивільне право". В цьому ж дусі Марцініан називав преторське право "живим голосом цивільного права". В області цивільного права римські юристи уважно і прискіпливо розробляли питання власності, сім'ї, заповітів, договорів, правових статусів осіб. Гай писав: "Все право, яким ми користуємося, відноситься до осіб, або до речей, або до дій". Особливо ретельно розроблялися питання щодо регулювання майнових відносин з позицій захисту інтересів приватного власника та реалізації ним трьох правомочностей власника - володіння, користування і розпорядження майном. В працях римських юристів були закладені основи теорії сучасного

цивільного права, що включало в себе: вчення про юридичних осіб, підстави класифікації видів угод, формули (форма і зміст) позовів, визначення прав власника та інших суб'єктів права.

Всі ці три начала ("сенси") об'єднуються загальним поняттям право (jus). Три частини права не є ізольованими його розділами, їх неможливо різко відокремити із права в цілому. "Цивільне право, - підкреслював Ульпіан, - не відділяється повністю від природного права або права народів. Отже, якщо ми додаємо що-небудь до загального (природного) права, або скорочуємо його, то ми створюємо своє власне право, тобто цивільне". Природне право римські юристи розглядали як складову частину реально існуючого права, як частину чинного права, що відповідало їх вихідним уявленням про право як явище справедливе. Справедливість є сутністю права. "Тому хто вивчає право, - підкреслював Ульпіан -, слід насамперед довідатися, звідки походить слово jus (право): воно отримало свою назву від justitia (правда, справедливість). Поняття права як правди і справедливості включає в себе моменти рівності, пропорційності та еквівалентності в людських взаємовідносинах. "Justitia, - відзначав Ульпіан, - є постійною і безперервною волею віддавати кожному за його правом". З такого загального розуміння правової справедливості Ульпіан виводив слідуючі, більш детальні приписи права: "Жити чесно, нікому не чинити зла, віддавати кожному належне". Відповідно до цього юриспруденцію він визначав як знання божественних і людських справ справедливості і несправедливого.

Право в Стародавньому Римі ділилося на публічне і приватне. Класичне розмежування права на публічне і приватне запропонував Ульпіан. Згідно з його формулою публічне право відноситься до становища держави, а приватне – до користі окремих осіб. В свою чергу, зазначав Ульпіан, - "приватне право поділяється на частини, бо воно складається з природніх приписів, з приписів народів, або приписів цивільних". Всі ці три частини не є ізольованими розділами права, оскільки, "цивільне право не відокремлюється повністю від природнього права і права народів". "у сфері

публічного права римські юристи акцентували увагу на заборонах і обов'язках людей перед державою (тут домінує публічний інтерес) і активно розробляли такі питання, як правове становище святинь і жерців, владні повноваження державних органів і посадових осіб, політико-правовий статус громадянства та ін. Щодо приватного права, то в ньому римські юристи зосереджували увагу на таких проблемах, як економічна свобода, самостійність і рівність товаровиробників, захист власників від свавілля держави, тобто, тут домінував приватний інтерес.

В цілому, для праворозуміння римських юристів було характерним постійне прагнення підкреслити не тільки аксіологічні (ціннісні) риси права, але й властиві поняттю права якості, необхідності й належності. Таке праворозуміння поширювалося римськими юристами і на закон. Розглядаючи закон як певне джерело права (народний або імператорський закон), вони звертали увагу на його такі ціннісно-змістовні риси як необхідність, належність, розумність та загальнообов'язковість. Але тільки за умови, якщо закон не спотворює право. Павел писав: "Те, що сприйнято всупереч началам права, не може бути поширене на наслідки". Таку ж думку розвивав і Юліан: "тому, що встановлено всупереч змісту права, ми не можемо слідувати як юридичному правилу". Звідси принциповий висновок: закон має бути правовим; те, що суперечить принципам права, не має юридичної сили. Римськими юристами підкреслювався й імперативний характер закону: "суворий закон, але це закон". Однак імперативний смисл і сила закону мають місце лише тоді, коли йде мова про імперативне веління права, тобто, справедливого права.

Римським юристам належить декілька визначень закону, кожне з котрих приваблює своєю змістовністю, виразністю і переконливістю. Зокрема, Папініан дав таке визначення закону: "Закон є припис, рішення мудрих мужів, приборкання злочинів, що скоюються як умисне, так і з незнання, загальна обітниця держави". У цьому визначенні закону крім тих рис закону, які вже згадувалися, а саме: імперативність, розумність,

загальнообов'язковість, звертається увага і на пов'язаність законом самої держави.

Подібні визначення закону містились у визначенні Марціана: "Закон є те, чому всі люди повинні коритися з різних причин, але головним чином тому, що будь-який закон є витвір і дар богів, рішення мудрих людей і приборкання злочинів, чинених як з волі, так і мимоволі, загальна угода громад, за якою слід жити всім, хто в ній перебуває." Марціан також схвалює визначення закону римського стоїка Хрисиппа: "Закон є цар усіх божественних і людських справ; необхідно, щоб він стояв на чолі як добрих, так і злих, був вождем і керівником всіх живих істот, які за природою належать до громади, мірилом справедливого і несправедливого; закон наказує робити те, що повинно бути вчинено, і забороняє вчиняти те, що не повинно бути вчинено".

Принципом, покладеним у правила застосування і тлумачення закону, була єдність "духу" і "букви" закону. Римські юристи стверджували: "Порушує закон той, хто здійснює заборонене законом; вчиняє в обхід той, хто зберігаючи силу закону, обходить його смисл". Прогалини в законі заповнювалися тлумаченням, яке не повинно погіршувати становище людей: "У жодному разі смисл закону або милість справедливості не терпить, щоб те, що введене для користі людей, ми обертали шляхом жорстокого на суворість, яка йде врозріз з благополуччям людей".

За часів Стародавнього Риму, починаючи з II ст. до н.е., юриспруденція стає поприщем професійної діяльності юристів. Діяльність римських юристів охоплювала:

- 1) *respondere* – відповіді на юридичні запитання публічних і приватних осіб (консультації);
- 2) *cavere* – повідомлення потрібних формул і допомога при укладенні угод (позасудове складання формул);
- 3) *agree* – повідомлення формул для ведення справи у суді.

Юристи оформляли свою думку по справі у вигляді письмового звернення до судів або у вигляді протоколу, котрий містив запис усної консультації і складався при свідках. Спираючись на джерела діючого права (звичаєве право, Закони XII таблиць, законодавство народних зборів, едикти магістратів, сенатконсульти і конституції імператорів) юристи при вирішенні тих чи інших справ інтерпретували діючі правові норми в дусі їх відповідності справедливості, а у випадку колізій часто змінювали стару норму з урахуванням нових уявлень про справедливість і справедливе право. Отже, юридичні тексти того часу це, в першу чергу, міркування стосовно конкретних юридичних справ і викладання їх рішень.

Найбільшого розвитку римська юриспруденція досягла в останній період республіки і особливо в перші століття імперії. Імператори прагнули заручитися підтримкою знаних юристів і по можливості підпорядкувати юриспруденцію своїм інтересам. З цією метою при імператорі Августіна юристи отримали спеціальне право давати відповіді на юридичні питання від імені самого імператора (*jus respondendi*). Спеціальним законом імператора Валентіана III (426 р.н.е.) про цитування юристів тлумаченням норм права п'яти юристів (Гай, Папініан, Павел, Ульпіан, Модестін) була надана законна сила і вони стали обов'язковими для суду. За відсутності єдності між п'ятьма зазначеними юристами, спір вирішувався більшістю, а якщо це було неможливо, то перевагу віддавали точці зору Папініана.

Твори римських юристів, в тому числі витяги з праць п'яти відомих юристів, стали важливою частиною кодифікації Юстиніана (*Corpus juris civilis*). Ця кодифікація включала:

1) *Інституції* – висвітлення основ римського права для початкового навчання;

2) *Дигести* – (або *Пандекти*) – збірник уривків з творів 38 відомих римських юристів за період з I ст. до н.е. по IV ст. н.е.);

3) *Кодекс Юстиніана* – збірник імператорських конституцій.

Керував кодифікацією видатний юрист Трибоніан.

Діяльність римських юристів була переважно спрямована на вирішення конкретних питань юридичної практики, пристосування діючих норм права до потреб правового спілкування. Разом з тим в своїх коментарях і відповідях по конкретним справам вони розробили і ряд загальнотеоретичних положень, а саме: поняття самого права і його сутності, способи тлумачення правових норм, правила застосування юридичної аналогії, межі дії права у часі, форми права, систематизація права, вчення про юридичних осіб як учасників правовідносин, правоздатності і дієздатності і т.п. Правда, до формулювання загальнотеоретичних понять римські юристи підходили дуже обережно, віддаючи перевагу детальній розробці конкретних правових питань і лише на цій основі вони робили ті чи інші узагальнення. Звідси і відомий вислів: "Будь-яке визначення небезпечне, тому що відомо багато випадків, коли воно не може бути спростовано".

Така обережність у формулюванні загальних положень (правил, принципів) диктувалася також і тим, що подібні узагальнення юристів набували значення правових норм. Характерна в даному зв'язку позиція відомого юриста Павла: "Правило – короткий вираз того, що є; але не з правила виводиться право, а з існуючого права – правило".

Римські юристи створили нову світську науку юриспруденцію, вони створили і понятійний апарат цієї науки – латинську фразеологію, без якої неможливе наукове дослідження права. К. Маркс зауважував: "Римляни, власне, вперше розробили право приватної власності, приватне право, право абстрактної особи". Значення теоретичних формулювань для потреб правової практики вимагало великої передбачливості від юристів. Саме тому для творчості римських юристів характерним є ясність аргументації, формул, точна розробка правових інститутів, висока юридична техніка.

Творча спадщина римських юристів суттєво вплинула на подальший розвиток правової думки. Це обумовлено як високою правовою культурою римської юриспруденції (обґрунтованість аналізу, чіткість формулювань, широка палітра розроблених проблем і положень загальнотеоретичного,

галузевого і техніко-юридичного профілю), так і тим значенням і роллю, котрі випали на долю римського права (процес його рецепції) в історії права.

4.4. Політичні і правові ідеї раннього християнства

Християнство – одна зі світових релігій, яка займає важливе місце в історії людства, в тому числі й в історії політичної та правової думки. Християнство виникло в I ст. н.е. в Іудеї з вчення невеликої іудейської секти. Нова релігія була викликом духовному занепаду Римської імперії і стала важливим чинником оновлення світу, початком нової епохи в історії цивілізації. У наш час християнство – найбільш поширена релігія на планеті, її прихильників – понад 2,2 млрд осіб.

Основні твори раннього християнства з'явилися в I ст. Ранньохристиянські джерела поділяються на три категорії: канонічні книги, зокрема, Новий Завіт; неканонічні твори – апокрифи; твори отців християнства та ранньохристиянських письменників.

Канонічні новозаповітні книги (їх 27) складаються з таких творів:

- чотирьох Євангелій – від Матвія, від Марка, від Луки і від Івана. Євангелія містять оповідання про те, як жив і чого навчав Ісус Христос, про його смерть і воскресіння;
- діянь апостолів, в яких розповідається про перших проповідників християнського вчення;
- послань апостолів, тобто листів до різних християнських громад;
- Апокаліпсис, чи одкровення Івана Богослова.

Друга категорія ранньохристиянських пам'яток – неканонічні твори, більшість яких не дійшла до нашого часу і відома нам лише за назвами.

Третя, найнадійніша категорія християнських джерел – твори захисників християнства і отців церкви. Це твори Іринія Лудгунського,

Тертуліана Карфагенського, Климента Александрійського, Амвросія та ін. (II-III ст. н.е.)

Початок християнства пов'язаний з іудаїзмом, з релігіями епохи еллінізму, Месопотамії, Персії, Єгипту, Індії. З цих релігій християнство запозичило багато ідей: про монотеїзм, покаяння, месію, останній суд, небесне царювання, вмираючого та воскресаючого Бога та ін. Великий вплив на християнство мало вчення стоїків про гріховність людини, про духовне каяття, про тілне тіло, про вічність душі, рівність людей, нехтуваннями земними благами, соціально-політичну апатію, взаємне прощення, любов до ближнього, справедливість і т.п.

Християнство – це нова система норм і цінностей. Ранні християни рішуче засуджували земні порядки, існуючий державно-правовий устрій, політичну владу як вираз несправедливості і беззаконня. Ця релігія відповідала сподіванням людей пригноблених: вона спочатку виступала як релігія рабів, бідняків і безправних, пропагувала ненависть до багатих. Всі, хто шукали в релігії позбавлення від пригноблення і страждань, ставали її прихильниками.

Перші християни жорстоко переслідувалися, а тому вони прагнули відокремитись від оточуючого їх несправедливого світу. Вони об'єднувалися в таємні товариства, уникаючи переслідувань і гонінь з боку існуючої влади, та жили за своїми правилами. Члени ранньохристиянських общин організовували своє життя на демократичних засадах, а саме:

- рівність всіх людей перед Богом ("Немає іудея, ні грека, немає рабів...-, тому що всі ви одне перед Ісусом Христом");
- еквівалент (рівним за рівне), що відповідало давнім уявленням про справедливість;
- обов'язок трудитися ("Якщо хто не працює, той не їж");
- розподіл благ за працею ("Кожен отримує свою нагороду за своєю працею");

- засудження багатства, приватної власності, спільне майно ("Легше верблюду пройти крізь голкове вушко, ніж багатому увійти в Царство Боже", "Піди, все що маєш, продай і роздай жебракам");

- правда і справедливість, які йдуть від Бога і відкриваються людині у вигляді досконалого закону, закону справедливості;

- відсутність будь-якої ієрархії серед віруючих та простота релігійних обрядів.

Названі засади можна розглядати як правові і соціально-політичні настанови раннього християнства.

Велике правове значення мають заповіді християнства, які разом з іншими його положеннями покладені в основу принципів і норм сучасного права, такі як:

- возлюби ближнього твого, як самого себе;
- не вбивай;
- не кради;
- не свідкуй неправдиво на ближнього твого;
- не бажай будинку ближнього твого..., ні раба його, ні вола його, ні осла його, нічого, що в ближнього твого".

Ранні християни рішуче засуджували владу Римської держави. Політична влада характеризувалася як засіб насильства, пригноблення, експлуатації та розпусти. Римська держава називається "вавілонською блудницею", яку очікує неминуче падіння: "Упав, упав Вавилон, город великий, бо лютим вином розпусти своєї напоїв усі народи..., зробився помешканням бісів і притулком всякому нечистому духу". "Вийдіть з нього, народе мій, щоб не брати участь у гріхах його", "Скільки він славив себе та розкошував, стільки мук та смутку завдайте йому".

Однак засудження першими християнами влади Римської держави не означало засудження ними держави взагалі. Ідеальна держава – це царство небесне, в якій існує вічне життя, вічний мир, справедливість і де будуть жити праведники. Однак ранні християни не виступали за насильницьку

перебудові світу: вони чекали скорого пришествя месії Христа-рятівника, який на Страшному суді покарає усіх грішників, розтрощить зло, відплатить усім праведникам за вчинки, що здійснені у земному житті і встановить на Землі тисячолітнє справедливе суспільство – Царство Небесне. В очікуванні месії (другого пришествя Христа) проповідувалися смиренність і непротивлення злу насильством: "Нікому не воздавайте злом на зло", "Тому хто вдарив тобі по щоці, підстав іншу", "Любіть ворогів ваших...".

Таким чином, раннє християнство втілило в собі стихійний протест знедолених народних мас проти соціальної несправедливості, засуджувало волаюче майнове розшарування в суспільстві і закликала до рівності.

Але за перебігом часу у християнській ідеології почалося згортання радикальних ідей. Релігія "страждених і обтяжених" зазнала перегляду. Поступово спостерігалось переродження позицій нової релігії щодо питань про владу і держав. Це пояснювалось тим, що християнство стало звертатися до всіх людей – незалежно від чину, знатності та багатства, закликаючи виявляти добру волю і віру в Христа. Християнські громади поповнилися вихідцями з багатих і освічених верств населення. Соціальний склад християнських громад зазнав змін і як результат цього – еволюція християнства. Посилилися лінія непротивлення, примирення з існуючими порядками, у християнському вченні стали домінуючими заклики до прояву доброї волі, до взаємного прощення, любові і справедливості.

Найбільш повно це було відображено в посланнях апостола Павла, де проголошується божественне походження усякої влади і беззаперечна покірність їй. Оскільки влада походить від Бога, то цезарям потрібно покорятися "не лише за страху бути покараним, але й по совісті"; "Той, хто противиться владі, противиться Божому установленню". Висувається ідея про те, що багатство – це не зло, як говориться в Євангелії, а навпаки, добро. З'явилося твердження, що нібито нерівність, приватна власність, багатства послані Богом для випробування бідних. Подібні ідеї і настанови привели до того, що вже наприкінці III – на початку IV століття християнство нічим не

загрожувало Римській державі. У 313 році за правління імператора Костянтина християнство було оголошено рівноправним з іншими релігіями, а в 324 році пануючою (офіційною, державною) релігією.

Заслуговують на увагу і юридичні уявлення раннього християнства щодо права і закону. У ранньому християнстві не було чіткого розмежування соціальних норм та релігійні, моральні і правові. Походження, сутність права зводилося до Бога. Право не розглядалося як самостійний й найважливіший регулятор суспільних відносин. Юридичні уявлення раннього християнства є природньооправові, в основі права лежить правда та справедливість, які походять від Бога. Біблія визнавала важливу роль у боротьбі з пороками людини закону і суду. Закон вказує, які діяння людей є неправомірним і забороняє їх як такі, що підлягають покаранню. У Новому Завіті сказано: "Де нема закону, нема і злочину", проголошується, що "закон свят" і обов'язковий до виконання. "Не думайте, що пройшов порушити закон, не порушити прийшов я, але виконати", "не слухачі закону праведні перед Богом, але виконавці закону виправдані будуть". Закон "призначений не для праведників, але для беззаконних і непокірних, нечестивих і грішників". Суд є "справою Божою", а вищою судовою інстанцією визнається Божий суд. Бог дає такі настанови суддям: "вислуховуйте братів ваших і судить справедливо... Не розрізняйте осіб на суді, як малого, так і великого вислуховуйте; не бійтеся обличчя людського, тому що суд – справа Божа, а справу, що для вас важка, доведіть до мене, і Я вислухаю її".

Персохристиянські ідеї про рівність, свободу, спільність майна, обов'язок працювати викликали великий інтерес у руках єретиків середньовіччя, у мислителів епохи Відродження, у представників політико-правової думки Нового часу.

4.5. Політичні і правові погляди Аврелія Августина

Одним із видатних представників християнської політико-правової думки античних часів був Аврелій Августин (354-430 рр. н.н.). Свої політичні і правові погляди він виклав у багатьох працях, головним чином у працях під назвою "Про град Божий" і "Про свободу волі". Йому також належать такі праці, як "Сповідь", "Про велич душі", "Про істинну релігію", "Про вчителя". З 395 р. й до кінця життя він був єпископом Гіппона (римської провінції в Північній Африці). Православна церква назвала його Блаженним (Августин Блаженний), а римо-католицька – визнала святим і вчителем церкви.

У праці "Про град Божий" Аврелій Августин розробляє християнську концепцію людства і обґрунтовує теократичну теорію державної влади щодо незалежності Церкви та її верховенства над державою.

В християнській концепції історії людства Августин спирався на положення Біблії, згідно з якими всі соціальні, державні і правові установи є наслідком гріховності людини. В праці "Про град Божий" він заявляє, що ця гріховність починається з Адама і Єви, які вчинили великий злочин. Згідно з Августином, сама гріховність людини визначена Богом-творцем, який наділив людину свободою волі, тобто здатністю жити по-своєму, по-людськи, а не по-божому. Здатність людини жити по-людськи, а не Божими законами робить її грішною. "Не тим людина зробилася схожою на диявола, - пояснює Августин, - що має плоть, якої диявол не має, а тим, що живе сама по собі, тобто по-людськи.., коли людина живе по-людськи, а не по-божому, вона подібна до диявола". При цьому саме побажання людини жити не по-людськи, а по-божому породжується божою благодаттю (лише Божою волею), котра посилається не всім, а тільки "обраним".

Поділяючи людство на два види (які живуть по-людськи і які живуть по-божому), Августин зауважує: "Ці види ми символічно називаємо двома градами, двома спільнотами людей, з яких одній судилося вічно царювати з Богом, а іншій – піддатися вічному покаранню з дияволом". Два града – це "два роди людського спілкування". "Ми, - писав Августин, - знаходимо в

земному граду два види: один – це сама дійсність цього града, а інший – служить за рахунок цієї дійсності для попереднього зображення небесного града". Град земний як сама дійсність – це язичницькі царства, які взагалі не є державами, і де панують насилля і розбій. "Інший град земний" - це християнські держави. Град земний - це царство диявола і всіх порочних людей. Град Божий – спільнота всіх спасених у цьому житті й у житті прийдешньому. Град земний і Град Божий – це два типи світогляду – язичницький і християнський.

"Громадян земного града породжує зіпсована гріхом природа, а громадян Града Божого народжує благодать, яка звільняє природу від гріха: тому тих називають судинами гніву Божого, а цих – судинами милосердя" - писав Августин. Прообразом Града Божого є Церква і християнські держави. Влада в християнських державах заснована на праві, на правді і справедливості, на любові до Бога, на піклуванні про підвладних. Християнська держава служить церкві, допомагає небесному граду направляти град земний до світу небесного. Церква як прообраз Града Божого на землі в своїй владі над людьми спирається безпосередньо на Бога. В силу цього світські правителі повинні прислуховуватися до порад і настанов представників церкви. В християнській державі, яка є зразком "земного града" всі управлінські рішення приймаються за участю духовенства і насильно порушується інакомислення.

Щодо самого поняття держави, то на думку Августина це "велика кількість людей, об'єднаних спільним зв'язком і спільністю єдиних законів". Держава виникає в силу необхідності упорядкувати суспільне життя. Державний стан людської спільноти означає наявність владно-примусового управління нею. В державі має місце відокремлений від усіх інших прошарок людей, які реалізують (здійснюють) владні повноваження, піднімаючись над підвладними як душа над тілом. Держава – це відносини веління і підпорядкування. Призначення християнської держави полягає в тому, щоб:

- а) забезпечити порядок в суспільстві;
- б) служити церкві, допомагати

суспільству в його прагненні до духовної досконалості з метою досягнення вічного блаженства.

Торкаючись питання щодо форми правління в державі, Августин розмежовує їх залежно від тих обов'язків, які покладаються на верховну владу. Головними з цих обов'язків він вважає повагу до Бога і повагу до людини, засуджуючи похоть, аморальність, несправедливість і жорстокість. Несправедливого правителя він називає тираном, несправедливу аристократію – клікою. Гідні всі ті форми правління, де не ігнорується право, зберігається справедливість і повага до релігії і церкви.

В питаннях права Августин основоположне значення відводить Божому, вічному і непорушному закону, що діє і в людських відносинах. Вічний Божий закон – це вираз божественного розуму і волі, він панує в природі і суспільстві, а, отже, це не що інше, як природне право. "Хто інший, як не Бог, - говорив Августин, - вписав в серця людей природне право". Природне право як ідеальна норма людських стосунків та загальний закон Всесвіту є вічним. Окрім природного, божественного закону снують й людські, тимчасові закони, які стоять на стороні першого. Людським законам, як і божим, природним слід підкорятися, але люди їх часто порушують. На сторожу людських законів стоїть державний примус. Через власну недосконалість, гріховність людина переступає закони, вчиняючи проступки і злочини. Відмінність між проступками і злочинами Августин проводив наступним чином: "Коли неприборкана пристрасть нівечить душу й тіло – це проступок; коли вона діє на шкоду іншому – це злочин". Справедливе покарання міститься в самій провині людини і впливає з неї.

Законними Августин визнає такі устремління людини, котрі відповідають волі Бога. Але сама людини (без Божої допомоги) неспроможна це зробити, а тому повинна зрозуміти своє місце у світі, підкорятися Богові, терпіти кривду на землі в ім'я майбутнього щастя.

Вчення Августина відіграло велику роль у розвитку християнсько-теологічних концепцій політики і права.

Підсумовуючи аналіз політико-правової думки Стародавнього Риму в цілому, зазначимо наступне:

- 1) політико-правова теоретична спадщина римської держави – одне з найзначніших інтелектуальних надбань європейської цивілізації;
- 2) внаслідок рецепції римського приватного права його принципи покладені в основу юриспруденції країн романо-германської правової системи;
- 3) положення, висновки, концепції, напрацьовані політико-правовою думкою за часів Римської держави, стали визначальними для подальшого розвитку теоретичних уявлень про державу і право і для правової практики, до яких відносяться:
 - а) трактування права і справедливості як основи держави;
 - б) розробка римськими юристами понятійно-категоріального апарату права;
 - в) поділ права на публічне і приватне;
 - г) формування римськими юристами гуманістичної парадигми права і держави.

З часів Стародавнього Риму бере свій початок юриспруденція як наука і вид практичної діяльності.

ТЕМА 5

ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

5.1. Характерні риси політико-правової думки західноєвропейського середньовічного суспільства

5.2. Вчення Фоми Аквінського про державу і право

5.3. Політико-правові ідеї середньовічних єресей

5.4. Вчення про закон і державу Марсилія Падуанського

5.5. Політико-правова ідеологія середньовічних юристів

5.1. Характерні риси політико-правової думки західноєвропейського середньовічного суспільства

Падіння західної Римської імперії (476 р.) ознаменувало кінець епохи стародавнього світу та початок нового періоду – Середньовіччя (V-XVI ст.).

Історичні етапи Середньовіччя наступні:

1. Період раннього Середньовіччя (V-X ст.), коли на зміну рабовласницький державно-правовій дійсності прийшов новий суспільно-політичний державний лад і нове феодальне право. Формуються ранньофеодальні децентралізовані держави як форма організації і функціонування державної влади, ієрархічна система землеволодіння, пов'язана з відносинами сюзеренітету і васалітету, а також становий устрій.

2. Розквіт феодального устрою (сер. XI – кінець XV ст.) – існують централізовані станово-представницькі монархії, складаються основні стани, стабілізуються їх права та привілеї.

3. Період пізнього Середньовіччя (XV – початок XVII ст.) – занепад феодалізму, зародження буржуазних відносин, існування абсолютних монархій.

Нові форми суспільного життя і організації державної влади визначали новий світогляд, нові способи мислення, новий погляд на державу і право.

Характерною ознакою середньовічного мислення і політико-правової думки того часу був надзвичайно сильний вплив на них християнської релігії та римо-католицької церкви. Середньовічна християнська релігія стала ядром світогляду феодального суспільства. Римо-католицька церква панувала у сфері духовного життя протягом усіх середніх віків, включаючи освіту, яка набула богословського характеру. Всі науки, в тому числі і політико-правові вчення були галузями богослов'я. Юриспруденція, як окремий вид професійної діяльності, також була під опікою богослов'я, природа усіх політико-правових явищ мала релігійне трактування і пояснення.

Панування релігійного світогляду у всіх сферах інтелектуальної діяльності породило те, що пануючою методологією Середньовіччя як способу мислення та аргументації стала схоластика. Загальним ідейним підґрунтям усіх політичних і правових доктрин того часу були тексти священного писання. Мислителі посиленнями на Біблію прагнули обґрунтувати державно-правовий устрій, стану нерівність, привілеї феодалів, залежне становище селян.

Центральною проблемою середньовічної схоластики було співвідношення віри і розуму, релігії і філософії. Проблема беззаперечного вирішувалася на користь віри і релігії, догми котрої не можуть бути спростовані розумом і не вимагають філософського підтвердження.

Представники схоластичної школи мали на меті довести за допомогою формально-логічних суджень істинність християнських догматів. Однак власні судження схоластів набували значення лише тоді, коли спиралися на авторитет мислителів стародавніх часів – Платона, Аристотеля, Цицерона. Отже, другою характерною рисою політико-правових вчень про державу і право того часу було використання античної наукової спадщини. Однак античні уявлення переосмислювались і трактувались з точки зору теологічних вчень. До античних ідей політичної і правової думки, що були і

сприйнятті по-своєму трактувалися в нових історичних умовах, слід віднести уявлення про державу і право як певний організм, положення про правильні і неправильні форми держави, ідею природного права як норми, що випливає з природи речей, положення про високу значимість закону для побудови нормального державного життя.

Прикметами середньовічного політико-правового мислення були персоналізм і партикуляризм, що найбільш повно проявлялися в сфері правового регулювання. Персоналізм проявлявся в тому, що монарх управляв і судив відповідно до власного бачення. Це не означало, що король приймав абсолютно суб'єктивні рішення: він керувався як нормами звичаєвого права, так і традиціями, що склалися. В силу цього для королівської правотворчості був характерний традиціоналізм, що базувався на наступному переконанні (і способі мислення): чим давніший, тим реальніший. Чим реальніший, тим істинніший. Разом з тим традиціоналізм зовсім не означав, що король і особи, наближені до нього, були позбавлені права вільно трактувати традиції: в будь якій ситуації при прийнятті рішень і здійснення судочинства власний королівський розсуд був домінуючим. Отже, класичними прикметами середньовічного мислення і правової практики були наступні риси: персоналізм, патрикуляризм, традиціоналізм і ретроспективність. Але вже у IX ст. принцип персоналізму відходить на задній план і поступається головним місцем партикулярному (місцевому, територіальному) праву.

Центральною проблемою тогочасного політико-правового вчення було питання про те, яка влада повинна мати пріоритет у суспільному і державно-правовому житті: духовна (церква) чи світська (державна). Протягом усієї політико-правової історії середньовіччя точилася жорстока боротьба між римо-католицькою церквою, папством і монархами за провідну роль у суспільстві. Ця проблема безперечно вирішувалась на користь церкви. Обґрунтовуючи домагання церкви на політичну владу, її представники стверджували, що могутність держави походить від церкви, а вона одержала свій авторитет безпосередньо від Христа. Звідси і випливає обов'язок

християнських держав (світської влади) і монархів коритися главі римо-католицької церкви.

Церковниками використовувалось вчення А.Августина про панування Божої держави (церкви) над світською. Католицька теократична доктрина звеличувала не тільки владу церкви як духовної, управлінської організації. Звеличувалася влада папи римського як єдиного керівника всієї християнської спільноти. Владні повноваження папи перейшли ніби від апостола Петра, котрий розглядався як перший глава християнської церкви. Крім того використовувався сфальсифікований акт імператора Костянтина Великого, котрий визнав папський примат (первенство) над світськими патріархами і всіма християнськими церквами.

Особливо переконливою на думку вчених-богословів, була теорія про два мечі. Згідно з цим вченням, засновники церкви отримали від Бога два мечі: один вони залишили при собі, а другий церква вручила монархам, щоб вони вершили земні справи. Самій церкві використовувати меч не годиться. Однак вона пускає його в дію за допомогою світських правителів., наділених церквою правом керувати людьми та карати їх. У боротьбі з світською владою римо-католицька церква нерідко намагалася представити себе захисницею народу, апелюючи до нього і проголошуючи ідею народного суверенітету, навіть до визнання права народу на повстання, але тільки під керівництвом духовенства.

У XIII-XV ст. у теократичних теоріях стався поворот до компромісу між духовною і світською владою. В умовах поширення єретичних ідей церква відчувала потребу в сильній державі і тому серед теологів поширювалася кількість прихильників зміцнення влади монарха. Була сформульована теза про взаємну незалежність двох влад: король повинен мати перевагу в справах світських, а церква – в питаннях релігії. Дві влади повинні управляти світом у гармонічній взаємодії. Однак ідея переваги церкви над державою ще зберігалася, що було чітко виражено у вченні про державу і право Фоми Аквінського.

Як і в політиці, в правовому регулюванні в період середньовіччя зростала роль церковного, канонічного права. Церква теоретично обґрунтовувала верховенство свого права над світським, апелюючи до його божественного походження. Справедливості заради, слід зазначити, що канонічне право на той час було більш досконалим, ніж світське: воно багато запозичило з римського права – його процесуальні норми і принципи, ідеї представництва, юридичну техніку і т. ін.

Повертаючись до середньовічного політики-правового мислення, що базувалось на богословській схоластиці і великій удільній вазі релігійного догматизму, слід звернути увагу на присутність в ньому позитивних моментів, а саме: суворість міркувань, послідовність, несуперечливість і ясність висновків. Схоласти проявляли великий інтерес до питань логічної техніки: прийомам класифікації, формам ведення спорів, мистецтву аргументації. При відповідних обставинах акцент на власне логічних аспектах дослідження відкривав можливість переходу до раціонального дослідження державно-правових об'єктів, до раціоналістичної методології.

5.2. Вчення Фоми Аквінського про державу і право

Фома Аквінський (1225-1274 рр.) – вчений-богослов, один з найвідоміших представників середньовічної схоластики. Він відіграв провідну роль в її побудові та методології. З його ім'ям завершився період створення системи схоластико-католицької теології. В головних своїх роботах Ф. Аквінський (найбільш відомі з них "Сума філософії" і "Сума теології", "Про правління царів") здійснив систематизацію католицької теології, а його доктрина, сформована в цих працях, була визнана офіційною доктриною римо-католицької церкви.

Ф. Аквінський називав себе послідовником давньогрецького мислителя Аристотеля, називав його вчителем. Проте вчення Аристотеля та інших

мислителів стародавньої Греції та Риму було перероблено та адаптовано до умов і потреб свого часу, прилаштовано до догматів римо-католицької церкви. Вчення Ф. Аквінського – перша спроба розвинути християнську доктрину держави на базі "Політики" Аристотеля.

Методологічний підхід Ф. Аквінського до державно-правових явищ – схоластика. Головна особливість його методології – обґрунтування віри в Бога (надприродне явище) на основі раціональних і логічних аргументів та прийомів, апелюючи до здобутків античної філософії. Ф. Аквінський викладає своє вчення у вигляді критичного дослідження, наводячи аргументи "за" і "проти" певної тези. Крім схоластики і формально-логічних доведеннях католицизму, Ф. Аквінський в своїй аргументації (особливо для відповіді на спірні питання) посилається на авторитет батьків церкви або античних юристів.

Торкаючись питань держави і державної влади, їх походження та сутності, Ф. Аквінський, як християнський вчений-богослов, не міг погодитися з аристотілевською теорією (патріархальною) походження держави. Сприймавши погляди Аристотеля на людину як "політичну істоту" він трансформує їх відповідно до християнської доктрини. На його думку, людина від народження наділена Богом розумом, а це обумовлює потребу існування соціальних організацій для нормальної життєдіяльності певних людських спільнот. Разом з тим таке значне і досконале явище, такий найважливіший інститут не міг виникнути без втручання Бога. Держава не лише наслідок раціональної діяльності людини, а й частина загального процесу створення Всесвіту Богом. Звідси, держава має божественний характер, це найвища форма божественної організації людства. Християнська держава повинна допомагати церкві створювати умови за яких держава буде вести людство до правди. Призначенням держави є "захист суспільного добробуту, спокою, і можливості доброчесного життя від зазіхання людей нахабних, розбещених і безсоромних". Створивши державу, Бог водночас створив і багатих і бідних, приватну власність і охорона цієї власності є

однією з найважливіших функцій держави. Високо оцінюючи роль держави як суспільного інституту, Ф. Аквінський вважав, що суспільство без держави подібне кораблю в бурхливому морі: "гнаний вітрами, що дмуть з різних сторін, корабель безпомічно носився б по морям і ніколи не дістався б порту, якби не управлявся єдиною волею капітана".

Враховуючи, що Ф. Аквінський був вченим-богословом, представником римо-католицької церкви, він не міг не торкатися проблеми співвідношення церковної і світської влади. На його думку теократичні прагнення церкви і римських пап були законними і обґрунтованими. Якщо держава має божественний характер, то нею повинен правити намісник Христа на землі – папа римський. Обґрунтовуючи претензії римо-католицької церкви на встановлення теократичної державної влади, він стверджував наступне: кінцевою метою будь-якої особи є досягнення небесної благодаті, а виконання цієї мети є покликання не земної, а божої влади. " Служіння цього царству, оскільки духовне відділено від земного, вручено не земним правителем, а священикам, особливо Папі Римському, якому всі царі християнського світу повинні підкорятися, як самому Господу". Таким чином, папа римський – суверен над усіма людьми, зокрема над правителями, і він володарює за законом Божим. Разом з тим світський правитель (монарх) має керувати державою відповідно до справедливих законів. Якщо ж в державі панує беззаконня, піддані мають право на опір владі.

Віддаючи перевагу всесвітній теократичній державі на чолі з Папою Римським, Ф. Аквінський не міг ігнорувати існуючих реалій XIII століття – прагнення світських правителів були незалежними від церкви в управлінні і в керівництві державою.

Саме тому, віддаючи перевагу теократичній державі, Ф. Аквінський не заперечував права на існування і світських монархічних держав на чолі з королями за таких умов:

1. Королі повинні визнавати примат Папи Римського як намісника Христа на землі і верховного правителя та підкорятися йому як самому Ісусу Христу;
2. Королі зобов'язані погоджувати з главою римо-католицької церкви свої рішення та дії;
3. Світська влада не повинна втручатися в справи релігії і церкви;
4. Світська влада зобов'язана допомагати церкві стягувати з населення десятину (церковний податок);
5. Королі не повинні забувати, що є синами церкви і щедро її обдаровувати.

При дотриманні названих умов світська влада є від Бога і вона має право на існування у формі християнських держав.

Щоб виправдати домагання римо-католицької церкви на світську владу, Ф. Аквінський створив вчення про три елементи (прояви) державної влади:

- 1) сутність влади,
- 2) набуття влади;
- 3) користування владою.

Сутність влади – порядок відносин панування і підпорядкування, за якого воля осіб, які перебувають наверху людської ієрархії, рухає нижчими прошарками населення. Таким чином, за своєю сутністю влада є божественною установою.

Що ж стосується набуття влади і користування нею, то вони не завжди є правильними і справедливими. Це буває тоді, коли правитель приходить до влади за допомогою неправедних засобів (через підкуп, насильство, або не прихильності римо-католицької церкви) чи править несправедливо. І те, і інше – порушення Божих заповідей, велінь церкви, а тому другий і третій елементи влади іноді позбавлені начал божественності.

Якщо дії правителя відхиляються від волі Бога, від божих законів, якщо монарх управляє всупереч приписам моралі, перевищує свою компетенцію,

втручається в духовне життя людей, чи обкладає їх надмірно важкими податками, то він перетворюється в тирана. Оскільки тиран дбає про власну вигоду і не хоче знати загальної користі, нехтує законами і справедливістю, то народ має право на опір тиранії, узурпатору влади, або правителю, що творить зло. У цьому випадку опір державній владі можливий лише під керівництвом церкви.

Опанувавши античну політико-правову спадщину, Ф. Аквінський мав чітке уявлення про різні форми правління – аристократію, олігархію, демократію і змішане правління. Відповідно до античної традиції він поділяв форми правління на "добрі" та "погані", а критеріями поділу запропонував кількість тих, хто при владі (один, декілька, багато) і мету правління (багатство, чеснота чи свобода). Добрими формами правління є монархія, аристократія та політія, поганими – тиранія, олігархія та демократія, але серед добрих найкращою Ф. Аквінський вважав монархію. Такого висновку він дійшов з трьох причин:

- 1) Монархія за побудовою подібна до всесвіту, що його створив Бог і править ним так, як і монарх у своїх володіннях;
- 2) Монархія подібна до людського організму, який скеровується одним центром – розумом;
- 3) Монархія, як свідчать історія, демонструє стабільність і великі успіхи країни і, навпаки, там де влада в руках багатьох, спостерігається постійні потрясіння і безпорядки.

Узагальнюючи свої аргументи на користь монархічної форми правління Ф. Аквінський стверджував: "У бджіл один цар, і у всьому Всесвіті єдиний Бог, творець усього і правитель. І це розумно".

Ф. Аквінський розрізняв монархію політичну та монархію абсолютну. Саме політичні монархії він вважав найдосконалішими, в яких провідну роль відіграють крупні світські феодали і "князі церкви". Влада монархів тут залежить від закону і не виходить за його рамки. Подібні ідеологічні симпатії мислителя лягали на сприятливий ґрунт в умовах формування на той час

станово-представницької монархії. Серед поганих форм правління він терпимо відносився до демократії і категорично не сприймав тиранію. Водночас Ф. Аквінський бачив певні недоліки у кожній з правильних форм правління, а тому завжди слід шукати "змішаний" тип правління на зразок аристотелівської політії.

Ф. Аквінський розробив оригінальну теорію законів і права. Розроблена ним класифікація законів була складовою частиною його філософського світогляду. Він визнавав безумовну потребу законів для регулювання суспільних відносин. Разом з тим закони є засобом виховання людей, схильних до поганого, вони потрібні для "встановлення миру та чесності між людьми", для загального блага. Закон, як певне установлення розуму, має прийматися і обнародуватися тим, хто зобов'язаний піклуватися про суспільство. Основним завданням монарха Ф. Аквінський проголошував створювати закони, так як своїми законами він утримував людей від гріха і спонукав до добрих справ.

Всі закони Ф. Аквінський поділяв на чотири групи:

1) Вічний (божественний) як сам божественний розум, що управляє Всесвітом; цей закон лежить в основі всього світового порядку, природи і суспільства. Вічний закон – це загальний задум Бога, а від нього похідними є усі інші закони;

2) Природний закон як відображення і втілення вічного закону в людській природі, в свідомості розумних істот. Природний закон наказує прагнути до самозбереження і продовження роду, зобов'язує шукати божественну істину і поважати гідність людей;

3) Людський (позитивний) закон, який є продуктом людського розуму, це діюче право, вираз вимог природного закону, підкріплених до реалізації санкціями, його призначення – силою і страхом спонукати людей уникати зла і діяти доброчинно. Людський (позитивний) закон – імператив, що може змінюватися з урахуванням конкретних умов різних країн;

4) Божественний (також позитивний) закон, який втілений в Біблії і який необхідний з двох причин: по-перше людський (позитивний) закон нездатний повністю викоренити зло і, по-друге, з причин недосконалості людського розуму люди самостійно не можуть прийти до єдиного уявлення про правду і справедливість; допомогти їм в цьому - мета Біблії.

За вченням Ф. Аквінського закони повинні відповідати наступним ознакам:

- 1) розумність веління;
- 2) відповідність добру і загальному благу;
- 3) професіоналізм і компетентність тих, хто вірить закон;
- 4) опублікування (оприлюднення).

Якщо звернутися до класифікації законів, запропонованої Ф. Аквінським, то цим ознакам реально відповідають лише позитивні (людські) закони.

Відповідно до вчення Ф. Аквінського приписи діючого (людського) закону в кінцевому результаті обумовлені волею і розумом Бога. В силу цього порушення закону має наслідком примус і покарання. Але й є тяжким гріхом. Людський закон не повинен протирічити природному. У разі протиріч між людським (позитивним) законом та іншими видами законів, Ф. Аквінський віддавав перевагу вічному закону. У разі ж протиріч між природним законом і людським (позитивним) законом ситуації інша. У тому випадку, коли правитель наказує щось таке, що протирічить природному закону, заради уникнення безладу необхідно виконати і такий припис, оскільки збереження соціуму засновано на пануванні та підпорядкуванні.

Таким чином, Ф. Аквінський один з перших в історії політико-правової думки розробив концепцію системи права. Для нього система права – це ієрархічна внутрішня структура на чолі з вічним законом. Людські (позитивні) закони, у разі відхилення від цієї ієрархії "по суті стають не законами, а насильством певної особи". Вслід за римськими юристами він рахував право сферою правди та справедливості. Справедливість – це постійне прагнення

воздавати кожному своє. Дія, що є втіленням подібного прагнення, є право. Як в теорії закону, так і в концепції права, Ф. Аквінський наголошував: правовим (позитивно-правовим) людський припис є лише тоді, коли не протирічить природному управу. Релігійна за формою, доктрина держави і права Ф. Аквінського заклала базу для формування в подальшому європейської (сучасної) політико-правової концепції природного права і позитивного (писаного) закону.

У 1323 р. вчення мислителя було високо оцінено римо-католицькою церквою: Ф. Аквінського зарахували до сонму святих. У 1879 р. енциклікою Папи Льва XIII неотомізм (вчення послідовників) Ф. Аквінського) було оголошено єдиною істинною філософією католицизму. Папа Іоанн Павло II у 1992 р. в енцикліці "Віра та розум" також підтвердив неминучу важливість вчення Ф. Аквінського для сучасної римо-католицької церкви. Основні принципи і методологічні підходи, закладені мислителем для інтелектуально-філософського напрямку під назвою томізм і неотомізм – поза часом.

5.3. Політико-правові ідеї середньовічних єресей

Офіційній християнській ідеології від самого початку її виникнення протистояли різні опозиційні течії, котрі називали єресями або схизмой. Єресь – це релігійні вчення, що не визнавалися офіційною церквою. Ці вчення визнавали основні ідеї – догмати християнства, але розуміли і тлумачили їх інакше, ніж пануюча церква. На перших етапах, після визнання за християнством державного статусу, з єретиками мало хто рахувався. Найбільш поширеними на цьому етапі єретичними течіями були: гностецизм, маніхейство, монтаністи та ін. Представники цих течій виражали інтереси соціальних низів і виступали проти церковних ієрархів (єпископів, пресвітерів, дияконів), які претендували на привілейоване становище в церкві, вимагали повернення до демократичних засад раннього християнства.

На перших порах названі течії мали скоріше богословський характер, було проявом вузько професійної ідейної боротьби. Однак поступово єретичні течії стали приваблювати і підтримувати достатньо широкий спектр соціальних сил, які були незадоволені засиллям духовенства і церкви та існуючим феодальним ладом. Нерідко до них приєднувалися і впливові, володарюючі особи. Єретичні рухи, поєднані з соціальним протестом, стали значним явищем західноєвропейського середньовіччя.

За своїм характером і напрямком єресі можна поділити на три види :

1) ті, що мали переважно богословський характер і не торкалися суспільно-політичних проблем;

2) єретичні вчення, небезпечні для церкви, які звертаються до текстів Нового завіту, інакше тлумачили християнське вчення і критикували церковну організацію за відступ від апостольських правил, обвинувачували духовенство у користолюбстві, гордині, зневазі до християнських заповідей;

3) політико орієнтовані, антифеодальні єресі, які критикували не тільки церкву, але й феодальні порядки з їх кріпацтвом, дворянськими привілеями та державно-правовим устроєм.

Політично орієнтовані єресі в залежності від їх соціальної бази і характеру можна поділити на помірковані (бюргерські) а радикальні (селянсько-плебейні).

Бюргерські єресі виражали інтереси заможних городян і вимагали "дешевої церкви" – скасування церковної ієрархії, ліквідація її привілеїв і повернення до ранньохристиянських засад. На їх думку, ієрархічна організація церкви, концентрація в її руках великих багатств і, перш за все, земельних угідь і культових споруд, обряди і церковні служби не відповідають Новому завіту. Церква, заявляли вони, відхилилася від істинної віри і потребує радикальних змін.

Селянсько-плебейські єресі вказували на те, що існуючий феодальний лад та цього соціальні порядки знаходяться в протиріччі з ідеєю рівності, що містяться в ранньому християнстві і критикували багате убранство церкви,

станову нерівність людей, кріпацтво, дворянські привілеї, існуючі суди і державно-правові установи.

Історично першою радикальною єрессю, яка мала європейський резонанс, було богомільство (від імені священника Богомила). Це Х-XIII ст., Болгарія. Це вчення і суспільно-політичний руш поширився на Візантію, Сербію, Боснію, Київську Русь. Це вчення відображало настрої закріпачених болгарських селян, було реакцією на їх безправ'я, обтяження сільського населення масою податків і зборів на користь світських феодалів та церкви. Крім цього, богомільство було і протестом проти національного пригнічення країни Візантійською імперією. Названі явища породжували в масовій свідомості сумніви в тому, що все це відбувається з волі Бога, доброго і справедливого. Ці сумніви знайшли підтвердження в Новому завіті, де йдеться про боротьбу добра і зла у світі. Ці два начала уособлювалися у Бозі та дияволі. Доброму Богові Христу протистоїть злий диявол і ніхто не може одночасно служити цим двом началам. Не можна служити і Богові і дияволу, причому останній ототожнювався богомилами з багатством. В той же час бідність проголошувалася богомилами вищою доброчинністю і умовою праведності людини. Багаті і церква продалися дияволу. Про церковні обряди і статuti вони говорили "Це не написано в Євангелії, а встановлено людьми".

З усіх обрядів богомили визнавали лише пости, сповідь і молитву "Отче наш". Вони стверджували, що пануванню багатства та насилля буде кінець. Богомили створили за ранньохристиянським зразком релігійні громади, власну організацію, яка була заснована на началах рівності і на суспільній праці. Їх проповідники (апостоли) засуджували духовенство за негідний для християн спосіб життя, гонитву за земними благами, виступали проти багатства, за найсуворіший аскетизм у повсякденному житті.

Заслуговує на увагу позиція богомилів щодо держави, уособленням якої для них був цар. Спочатку вони були рішучими противниками царя та існуючого державно-правового устрою. Однак в послідовному, коли в XI ст. Болгарія опинилась під Візантійським пануванням, їх позиція зазнала

принципової зміни. Від засудження держави, її несприйняття вони перейшли до засудження конкретного правителя чи форми правління: якщо правитель мудрий, то він може набути ознак святості, а плоди його правління – благо для всіх.

Погляди, тотожні богомільським, тому що вони виникали на однаковому соціальному підґрунті, проповідували в Західній Європі катари, патарени, альбігойці, вальденси та ін. Для боротьби з єресями римські папи організовували хрестові походи. Була заснована інквізиція. Римський Папа Інокентій III наказав знищити всі книги священного писання, папа Григорій IX у 1231 р. заборонив мирянам читати головну книгу християнства – Біблію.

Богомили і подібні їм перші єретичні течії у своїх політичних вимогах не ставили за мету насильницьке повалення існуючого державного ладу. Весь комплекс оновлення суспільства зводився ними до загальнодемократичної вимоги знищення несправедливості на шляхах морального вдосконалення людини, відмови від земних благ і аскетичного способу життя, узагальнення майна в рамках християнських громад.

Для боротьби з єретиками римо-католицька церква утворила монаші ордена домініканців і францисканців. Проявляючи виняткову жорстокість, масово знищуючи єретиків, тотально переслідуючи їх прихильників римо-католицька церква значно послабила єретичні рухи. Але ненадовго: на соціально-протестній базі в XIV-XV ст. виникли два опозиційно налаштованих до існуючого політико-правового устрою єретичні рухи: бюргерський і селянсько-плебейський.

Бюргерська єресь відображала інтереси заможної верхівки міст – міщан та інших соціальних груп, близьких до них. Ця єресь була спрямована проти багатства і політичного впливу церкви на світське життя, на владу. Головний політичний лейтмотив цієї єресі – вимагання "дешевої церкви", ліквідація її привілеїв і багатств, повернення до простого укладу життя ранньохристиянської церкви. Бюргерська єресь тісно стикалася з їхньою

концепцією держави, в якій теоретично усвідомлювалася назріла потреба утворення єдиної національної державності.

Видатним представником бюргерської єресі був доктор богослов'я і професор Оксфордського університету в Англії Джон Вікліф (1324-1384 рр.). У своєму політико-правовому вченні він:

- 1) заперечував усю церковну ієрархію;
- 2) наполягав на незалежності від Риму англійської церкви і скасуванні щорічної данини Папі;
- 3) стверджував, що жодна влада не може виконувати свої функції, якщо вона знаходиться в стані смертельного гріха і це, перш за все, папська влада;
- 4) виступав проти втручання церкви у справи державні;
- 5) захищав приватну власність і розподіл суспільства на стани, які йдуть, нібито, від Бога;
- 6) вимагав заборонити церкві володіти матеріальними благами, брати участь у фінансових операціях і торгувати індульгенціями.

Спершу Дж. Вікліф спирався на підтримку короля і знаті, які поділяли його ідеї про позбавлення церкви її багатств, що перешкоджало їй виконувати своє духовне призначення. Але тільки-но це вчення стало ідеологією масового народного руху, правлячий клас (феодалі) і король зробили все можливе для його дискредитації та заборони.

Значного розмаху єретичний рух набув у Чехії у XV ст. він був спрямований не тільки проти римо-католицької церкви, проти станово-феодального ладу, а й поєднувався з національно-визвольною боротьбою місцевого населення проти засилля німецьких феодалів. Очолив цей рух патріот своєї країни, професор Празького університету Ян Гус, який:

- 1) викривав у своїх виступах Папу, духовенство і аристократів, звинувачуючи їх у жадобі і прагненні до багатств;
- 2) пропонував позбавити церкву її основного багатства – землі, відчуживши її на користь держави;
- 3) заперечував верховну владу Папи Римського і його непогрішність;

4) наполягав на тому, що єдиним джерелом релігії є Святе Письмо, а не вказівки ієрархів церкви. У 1415 р. Яна Гуса схопили і стратили за його ідеї.

Смерть Яна Гуса викликала бурхливий рух у Чехії, який поєднувався з національно-визвольною боротьбою народних мав проти верховної влади німецького імператора і засилля німецьких феодалів. У Гусинському русі визначилися два напрямки – чашники і таборити. Програма чашників містила наступні вимоги:

- 1) секуляризація (конфіскація) церковного майна і передача його державі;
- 2) ліквідація привілеїв духовенства;
- 3) позбавлення церкви світської влади;
- 4) визнання самостійності чеської церкви; заборона іноземцям (зокрема німцям) обіймати державні посади.

Чашники готові були боротися за незалежність, але вони категорично не сприймали ідею про те, що несправедливий державно-правовий і суспільний устрій має бути знищений силою.

Найбільш радикальне крило гусизму, таборити, було представлено селянсько-плебейським табором на чолі з Яном Жижкою. Таборити: а) заперечували церковний культ, поклоніння іконам і мощам; б) відкидали вчення й усю організацію римо-католицької церкви та ієрархією духовенства; в) вимагали знищення привілеїв дворянства; г) вважали всіх людей рівними, а тому виступали за ліквідацію кріпацтва і феодалських повинностей. Селянсько-плебейський табір був за знищення відносин панування і підлеглості, за скасування приватної власності і усунення майна.

Селянсько-плебейський єретичний рух у XIV-XV ст. в Англії представляли лолларди (жебруючі священники), які хотіли:

- 1) передати землю селянським громадам;
- 2) звільнити селян від кріпацтва;
- 3) вести аскетичні і простий спосіб життя ранніх християн.

Ні таборити, ні лолларди не досягли своїх цілей. Їх було розбито об'єднаними зусиллями духовних і світських феодалів. Але ідеї єретиків увійшли в духовний арсенал бюргерсько-церковної Реформації XVI ст., а найбільш радикальні, селянсько-плебейські єресі суттєво вплинули на ідеологію революційних мас, учасників ранніх буржуазних революцій XVI-XVII ст. Голандії та Англії.

5.4. Вчення про закони і державу Марселія Падуанського

Марселій Падуанський (близько 1275 – близько 1343) – італійський мислитель, політик і науковець, автор нової й оригінальної для Середньовіччя політико-правової доктрини. Головна праця мислителя "Захисник миру", у якій автор розкриває ідеї про самостійність держави, світської влади, незалежність їх від церкви в сфері публічної влади і рішуче виступає проти папських домагань втручатися в суспільне, політичне і правове життя. Він також сформулював ідеї про демократичні принципи організації і функціонування публічної влади, про народний суверенітет, про співвідношення законодавчої та виконавчої влади. Політики-правове вчення Марселія Падуанського було визнано церквою єретичним і він був примушений переховуватися від її гоніння.

Праця "Захисник миру" складається з трьох трактатів. У першому розвивалась світська теорія держави і права, у другому викладалися погляди на сутність і призначення церкви, у третьому формулювалися висновки.

Центральна проблема цієї праці – виявлення причини розбрату в державі, причин війн, смут і потрясінь в суспільстві. На його переконання всі біди і нещастя – папські домагання верховної влади над світськими правителями, втручання папи у всі сфери суспільного життя. Спроби церкви втручатися в справи світської влади сіють розбрат і позбавляють миру європейські країни. Марселій Падуанський обґрунтував ідею відокремлення

держави від церкви, згідно з якою церква і духовенство не можуть претендувати на владні чи політичні повноваження. Більш того церква повинна бути підпорядкована світській політичній владі, її статус має бути понижений до рівня державної установи, підлеглої світській владі. Церква має опікуватися виключно сферою духовного життя людей.

Марселій Падуанський висловлювався за реформу церкви, за виборність священників, скасування ряду привілеїв пап. На його думку, священники повинні працювати і підпорядковуватися державі, не мати власності. Навіть утвердження папи на посаді глави римо-католицької церкви повинно залежати від світської влади (короля). В системі джерел права канонічне право має використовуватися лише з дозволу держави. Церква також не має права карати єретиків, котрих карати може лише Бог на тому світі. В земному житті єретика можна вигнати з держави, якщо його вчення небезпечне для людського співтовариства, але й це (вигнання) може здійснити лише король (керівник світської влади).

Торкаючись проблеми походження держави, мислитель категорично не сприймав теорію її божественного походження. "Ні один філософ, – писав він, – не зможе показати на прикладі, що саме Бог створив людську державу". Держава для нього природне явище, результат історичного розвитку та прогресу суспільства, еволюції і укладення форм його організації (сім'я, рід, плем'я, союз племен, місто, держава). Державу Марселій Падуанський розглядав як досконале і самодостатнє утворення, засноване на раціональному розумі людини та її досвіді. Він розрізняє шість частин держави, кожна з яких спеціалізується на виконанні певної соціальної ролі – землеробство, ремесла, торгівля, військова справа, священнство та суд. Відповідно до цього ним визначалося шість станів – це хлібороби, ремісники, торговці, духовенство, чиновники, військовики. Умова міцці, потужності і процвітання держави – це виконання кожним станом призначеної йому ролі, своїх обов'язків.

Щодо сутності і соціальної ролі держави, то М. Падуанський повторив визначення держави запропоноване Аристотелем і назвав її формою досконалого устрою суспільства, тією спільнотою яка виникає заради не просто життя, а доброго життя. Держава – це той суспільний інститут, який розвивається за власними законами. Мета держави – благо всіх членів спільноти – як фізичне, так і духовне. До найважливіших задач держави він відносив протидію протиправним вчинкам людей і вирішення спорів.

На переконання М. Падуанського держава має існувати як представник народної волі і володіти суверенітетом. Принципово новою була його ідея про те, що сувереном, джерелом державної влади є народ. Народ – єдиний носій суверенітету і верховний законодавець. Від народу виходить влада світська і духовна. Перше і найбільш ефективно джерело влади, писав він, це народ, а тому народові має належати законодавча влада. М. Падуанський першим запропонував політико-правову формулу: народ – законодавець. Він ставив питання: "Кому належить право видавати закони чи хто справжній законодавець у людському суспільстві?". Його відповідь однозначна і категорична: "народ, тобто сукупність громадян чи велика їх частина". Правда під народом він розумів не все населення держави, а тільки кращу і найгіднішу його частину. Він поділяв членів суспільства на дві категорії: вищу і нижчу. Вища – військові, священники, чиновники, вони є носіями і слугують загальному; нижча – торговці, ремісники, землероби, які турбуються про власні, приватні інтереси. Отже, кращі люди, законодавці тут ідентичні державі.

Чому саме народу, його найкращій частині, має належати законодавча влада? До такого висновку його привели наступні міркування: закони видаються для загального блага, а воно краще вбачається і розуміється всіма, ніж десятками чи однією особою. Разом з тим, якщо народ є законотворцем, то він добровільно, за власним переконанням і власною волею виконуватиме ті закони, що ним самим створені, які він сам на себе накладає. Причому закони обов'язкові як для самого народу, так і для владних структур.

Марселій Падуанський розрізняє два види законів: божественні і людські. Вони розрізняються за їх метою, змістом та способами забезпечення. Божественний закон указує шляхи досягнення вічного блаженства, визначає відмінності між гріхами і заслугами перед Богом, а також покарання та нагороди у потойбічному світі, де суддею є Христос. Божественний закон – це наказ Бога про те, які дії людей на землі потрібні, а які ні – для того, щоб досягти бажаного для людини стану на тому світі. Людський закон – це настанова щодо того, які свідомі дії людей бажані, а яких слід уникати, щоб досягнути мети, бажаної для людини в земному житті.

Мета людського закону – гарне життя на землі. Ціль божественного закону – вічний порятунок. Людський закон – заради досягнення справедливості і спільного блага, стабільності і міцності влади. Розрізняючи правомірне і неправомірне, закон встановлює справедливість. Дотримання людського закону забезпечується примусом з боку держави. Після прийняття людські закони повинні бути оприлюднені. Закони, як "приписи, що мають примусову силу" забезпечуються до виконання заходами покарання або заохоченням до правомірних дій.

Розходження двох видів законів має наслідком розмежування цілей, сфер, методів діяльності церкви і держави. Церква – сфера дії божественних законів, а не людських. Божественні закони позбавлені примусу в людському житті, а тому церква і духовенство мають право вчити, проповідувати християнське віровчення, діяти тільки порадою, нагадуванням грішникові про те, що його поведінка закриє йому шлях до вічного спасіння, до раю. Навіть єретика може покарати лише Бог і то на тому світі. Священник "лікар душ" і не більше – йому належить право вчити праведному життю на землі. На цьому світі єретика можна лише вигнати з держави за розпорядженням монарха (світського правителя). Цим самим М. Падуанський сформулював радикальну, дуже сміливу і демократичну для того часу ідею – вимогу свободи совісті.

Марселій Падуанський один із перших в історії політико-правової думки став проводити чітке розмежування між законодавчою та виконавчою владою в державі. Він писав, що законодавча влада визначає компетентність і організацію влади виконавчої. Виконавча влада ввіряється урядові і повинна здійснювати волю народу—законодавця. Уряд має забезпечувати виконання законів. На чолі уряду стоїть правитель (монарх), який обирається народом і відповідальний перед ним. Правителю належить виконувати волю народу: повелівати, виконувати закони і судити. Виборна монархія краща ніж спадкова, тому що народ може покарати і навіть скинути його у разі, якщо він відступає від закону або перетворюється в тирана. М. Падуанський розбирає і співставляє 13 аргументів на користь спадкової і виборної монархії і приходить до висновку, що вибрана монархія є найкращою, де монарх, пожиттєво обраний народом і відповідальний перед народом, править на основі законів.

Мислитель Середньовіччя, М. Падуанський, один з найкращих і оригінальних представників політико-правової думки того часу, ідеї якого значно випередили свій час. Його творча спадщина продовжує привертати увагу багатьох дослідників сьогодення.

5.5. Політико-правова ідеологія середньовічних юристів

Після розпаду Римської імперії юридична практика відображала синтез варварського звичаєвого права і деяких положень римського права. Разом з тим поступово формується переконання в тому, що римське право в найбільшій мірі відображає поняття справедливості. У разі виявлення протиріч між цими двома правовими системами все частіше правозастосовна практика зверталась до норм римського права, як найбільш доцільних і справедливих приписів.

Рукописи "Дигести Юстиніана", що були знайдені в XI ст. дали початок вивченню римського права в університетах Західної Європи. Формою наукових праць, починаючи з XIII ст., стали глосарії (зауваження, пояснення, коментарі). В XI-XII ст. у Болоньї Ірнерій (1065-1125 рр.) створив школу, де викладали і вивчали римське право. Школа називалася – "школа глоссаторів". Ця школа основну увагу приділяла коментуванню класичних пам'яток римського права, в першу чергу Дигест (текстів Кодекса Юстиніана). Студенти вивчали цю правову пам'ятку минулого, а на полях кодексу або поміж рядків писали свої зауваження, міркування, бачення. Такі тексти дістали назву "глосса". Римське право визнавалось постійним, поза впливу часу, і таким, що відповідає усім вимогам для практичного застосування. Його самі глоссатори називали як "писаний розум", а учнів називали легісти (юристи). Практична діяльність юристів-глоссаторів привела до подальшої розробки ідеї позитивного права, котре вони трактували як той самий "писаний розум". Більшість легістів (юристів) стверджували, що головним джерелом права є закони, встановлені світською владою монархів. З глоссаторами пов'язана вимога неухильного дотримання норм закону, а у разі конфлікту між законами і справедливістю пріоритет у його вирішенні належить законодавчій владі, заявляли вони.

Подібні ідеї обґрунтовували і представники школи постглоссаторів (XIV-XV ст.), найбільш відомим представниками якої були Бартолл де Саксоферрато (1313-1357 рр.) і Раймунд Луллій (1234-1315 рр.). Вони застосовували правила схоластичної логіки (католицька теологія, орієнтована на виправдання церкви) до обробки матеріалу, зібраного глоссаторами. Постглоссатори не тільки вивчали і викладали римське право, але й коментували раніше складені глосси, прагнули узагальнити і систематизувати правові поняття, узгоджувати основні поняття і положення римського права з поняттями сучасного ним канонічного, міського, звичаєвого права. Разом з тим, постглоссатори поставили питання про співвідношення позитивного та природного права. Позитивне право вони

розуміли як щось вічне, як розумне право і виводили його з природи речей. Природне право виступає критерієм для визнання справедливим тих чи інших норм закону. Філософ Раймунд Луллій (1232-1315 рр.) висловив ідеологію школи постглоссаторів в формулі: "позитивне право редуциувати до права природного і узгоджувати з ним". Якщо юридична норма позитивного закону не відповідає природному праву, вона несправедлива, а її необхідно відкинути, щоб не накласти ганьби на юристів. Висновок, котрий середньовічні юристи робили з принципу примата природного права над позитивним, якщо його перевести в площину політичного життя, звучав так: "природне право сильніше ніж влада правителя". Однак застосування подібних поглядів в правозастосовчій практиці, приводило до свавілля з боку суддів.

Крім римського права в середньовічний період діяло також право канонічне (церковне) і звичаєве. Кожен з різновидів права мав своїх прихильників. У XII ст. чернець Граціан створює перше зібрання канонічного права – "Кодекс Граціана". В цьому кодексі даний автор об'єднує ряд приписів Біблії, рішення церковних соборів, витяги з папських Енциклик і булл, уривки з праць "батьків церкви", деякі норми римського і звичаєвого права. Юристи цього напрямку намагалися створити єдиний та ефективний (за їх поняттям) правовий комплекс, користуючись яким церква могла б судити і вершити справи не тільки релігійного, але й суто світського характеру.

Католицька церква заборонила вивчення і викладання римського права в університетах. Природне право каноністи ототожнювали з божественним законом, викладеним у священних книгах, а універсальним і єдиним джерелом людського права вважали звичай.

Прихильники звичаєвого права були союзниками легістів щодо світської трактовки влади. Однак вони не погоджувались з ідеєю абсолютного характеру королівської влади і примату цієї влади над законом. На їх переконання монарх повинен коритися закону, що стоїть над ним.

Одночасно закони, згідно з яким правитель керує країною, мають бути волевиявленням певної спільноти, а не одноособовим велінням монарха. Англійський юрист Генрі Бректон (бл. 1256 р.) в трактаті "Про закони і звичаї Англії" писав "...силу закону має те, що встановлено по справедливості і схвалено вищою владою короля чи князя, за порадою і за згодою магнатів і за загальним схваленням держави". Подібна позиція юридичної спільноти того часу відображала процес формування станово-представницької монархії, що лімітувала владні повноваження монархів.

Таким чином, незважаючи на панування феодалізму в суспільних відносинах періоду середньовіччя, в цей період виникло багато принципово нових політико-правових ідей, що значно випередили свій час. Абсолютне домінування у свідомості людей того часу релігійного світогляду не стало перешкодою для появи нової теоретичної течії, яка вперше теоретично обґрунтувала світський характер держави і права. Кожен з напрямків політико-правової думки західноєвропейського середньовіччя був зумовлений і вирішував практичні потреби цього часу, мав свій конкретний соціальний смисл. Нові політико-правові уявлення, які виникли в середньовічній Європі, були сприйняті і розвинуті ідеологами епохи Відродження і Реформації.

ТЕМА 6

ПОЛІТИЧНА І ПРАВОВА ДУМКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

- 6.1. Політико-правові ідеї в "Слові про Закон і Благодать" Митрополита Іларіона
- 6.2. Державно-правові настанови в "Повчанні" Володимира Мономаха
- 6.3. Політико-правові проблем в літописах і літературі Київської Русі

6.1. Політико-правові ідеї в "Слові про Закон і Благодать" Митрополита Іларіона

Початки вітчизняної державно-правової і політичної думки хронологічно співпадають з періодом Київської Русі. Політико-правова думка Київської Русі, її генезис тісно пов'язані з становленням давньоруської державності, історичною своєрідністю цього періоду, накопиченням протягом сотень років правового досвіду, на основі якого в контексті становлення феодального ладу відбувалася поступова трансформація звичаїв у норми права, правила поведінки людей. Безумовний вплив на політико-правову ідеологію мала і духовна спадщина попередніх часів – міфи, легенди, норми-приписи і норми-заборони язичької релігії. Однак найважливіше значення мали запровадження християнства та поширення писемності, завдяки чому стали відомі і починають використовуватися пам'ятки і норми східноримського і канонічного права. Прийняття християнства і розповсюдження писемності обумовили появу різноманітних історичних і правових творів різних жанрів – хронік, трактатів, правових збірників і т. ін.

Перший на Русі політично-релігійний трактат під назвою "Слово про Закон і Благодать" належить Іларіону – київському митрополиту слов'янського походження. Як вважають, цей твір було написано і оголошено Іларіоном перед князем Ярославом Мудрим, його родиною й

двором при освяченні головного на Русі храму – Софіївського собору. Даний твір складається з трьох частин:

- 1) "про закон і благодать";
- 2) про значення християнства для Русі;
- 3) похвала князям Володимирі і Ярославу.

В центр своїх міркувань Іларіон ставить тлумачення закону, благодаті і істини. Закон для нього – теологічне і юридичне поняття, зміст якого змінюється. Якщо "закон, через Мойсея даний" був символом Старого Завіту, судаїзму, то Новий Завіт – символ християнства, благодаті. Старий Завіт суворо регламентував життя іудеїв і в його поняття вкладено зміст вузьконаціонального правового регулятора. В силу цього Іларіон засуджує іудейську віру за її обмеженість і вузькість. Він пише, що в Законі Мойсеевому "людство стиснуте", а в Благодаті (християнстві) "вільно ходить". Новозавітний закон Іларіон трактує як засіб подолання пороків людей, прилучення до "благодаті і істини" – християнства, Бога. Закон, згідно зі Старим Завітом, має визначати зовнішні вчинки, поведінку людей на тому етапі їх розвитку, коли вони ще не досягли досконалості, істини. Законом людство рятується від ворожнечі і взаємознищення. У Іларіона законослухняність, моральність поведінки – умова, шлях пізнання благодаті і істини – християнства, Христа. Той, хто живе відповідно до християнських норм Нового Завіту, уже не потребує закону, адже позбувся пороків і моральна досконалість дозволяє йому вільно реалізувати свою волю.

Таким чином, закон і благодать розрізняються як за метою, змістом, так і за ідеєю в часі. У Іларіона закон – предтеча, умова благодаті і істини, істинного християнства. Приймавши християнство народи перейшли від рабства до свободи, заміні закону (іудаїзму) благодаттю й істинною. Отже, закон і істинна не протиставляються один одному: благодать сприймається людством завдяки закону, а не в супереч йому.

"Слово про Закон і Благодать" утверджує ідею рівноправності всіх народів, що живуть на Землі, і робить наголос на тому, що час богообраності

одного народу (іудеїв) пройшов. Прийняття Руссю християнства, на думку Іларіона, поклало кінець "ідольському мороку", "служінню бісам", тобто язичництву. Руський народ став врівні з іншими християнськими народами як рівноправний і не має потреби ні в чийй опіці. Іларіон засуджує прагнення Візантії (Східної Римської імперії) до гегемонії у всьому християнському світі. Руська земля могутня і знана держава, "вона відома і чута є всіма чотирма кінцями землі".

У наступній частині "Слова" Іларіон славить великого князя Володимира - хрестителя Русі. Іларіон говорить, що Володимир не тільки глава держави, але й духовний пастир свого народу. Сила православної віри заключається в її тісному союзі з державною владою. Для Іларіона були важливими єдність благовір'я із владою, силою. Єдиновладдя великого князя, на переконання давньоруського мислителя служить опорою християнській вірі, що, у свою чергу нерозривна з єдиновладдям. Даючи відповідь на гостре для середньовіччя питання про пріоритет духовної чи світської влади, Іларіон – за союз, співпрацю цих влад, за їх спільну законотворчу діяльність. Разом з тим, союз і співпраця розглядаються автором "Слова" на користь самодержця у союзі з церквою. На його думку, великий київський князь відповідальний як перед Богом, так і перед людьми. Верховній владі, носієм якої є великий князь, мають бути притаманні наступні якості: розум та сила, управління "по правді", тобто за законом, милосердя і справедливість до підданих. У "Слові" сформульована і політична програма для київських князів: хороше управління, забезпечення миру і спокою в державі, турбота про її міжнародний авторитет. Давньоруську державу він розглядав як рівноправного партнера західних і східних країн. В "Слові" міститься виклад патріотичної концепції всесвітньої історії, в який Київській Русі відводиться почесне місце. Іларіон був переконаний в тому, що хрещення Русі – це її залучення до загальносвітнього процесу перемоги божественного світла (тобто, Христа, названого "благодаттю" й "істиною") над пільмою язичства. Саме з процесом хрещення автор пов'язував велике майбутнє Давньоруської

держави. Іларіон також пропонував визнати Володимира святом, що, на його переконання, сприяло б підвищенню авторитету та незалежності держави.

Автор "Слова" у завершальній частині своєї праці знову підкреслює божественне походження влади монарха, тому що спадкоємця Володимира Великого – Ярослава Мудрого "Господь зробив спадкоємцем твого володіння". Іларіон вихваляє Ярослава, який не порушив статутів Володимира, але зміцнив, не розтратив скарбів його благовір'я, а примножив, не говорив, а діяв. Прославляючи великих київських князів, Іларіон створював образ ідеального християнського правителя: він розумів, що міжнародний авторитет держави прямо залежить від особистості, діяльності великого князя.

Таким чином, "Слово про закон і благодать" – перша за хронологією пам'ятка давньоруської політико-правової думки, в якій за богословською риторикою автор висвітлював надзвичайно важливі й актуальні для Київської Русі політико-правові проблеми, а саме: законність походження верховної державної влади, єдиновладдя, "самодержавців", їх відповідальність за управління країною, політичні і моральні якості правителів, союз – "симфонією" світської та духовної влади, роль закону та ін.. Іларіон чітко визначив завдання і мету владних повноважень правителя, його відповідальність за управління і стан прав в державі.

6.2. Державно-правові настанови в "Повчанні" Володимира Мономаха

Подальший розвиток політико-правової думки Київської Русі пов'язані з ім'ям великого князя Володимира Мономаха. Цей правитель відомий як мудрий державний діяч свого часу, який зміцнив авторитет великокнязівської влади, домогся внутрішнього миру і злагоди в державі, зростання її міжнародного авторитету. Він прославився також вдалими військовими походами і перемогами над половцями. Однак небезпека

феодалної роздробленості Русі наприкінці його правління проступала усе більш зримо, то не могло не тривожити князя. Це спонукало Володимира Мономаха замислитися над долею держави, над сенсом життя правителя. Він бажав передати власний досвід нащадкам, прагнучи, щоб вони взяли з нього найкраще та не повторювали помилок. Нащадки – це діти Володимира, а в більш широкому сенсі – усі особи, причетні до управління державою. Результатом його (Володимира Мономаха) тривог і роздумів став твір "Повчання дітям", де він розглядає велике коло державно-правових і політичних проблем: обсяг повноважень великого князя, взаємовідносин церкви та держави, принципи (політичні та моральні) управлінської діяльності та принципи здійснення правосуддя, вимоги, яким має відповідати правитель та ін.

Володимир Мономах раніше всіх руських князів усвідомив, що в новій соціально-політичній обстановці, що склалася на Русі наприкінці XI ст., морально-вольові та інші якості правлячих набувають виключне політичне значення. На основі власного досвіду він сформулював наступні моральні і політичні принципи управлінської діяльності: "Не наслідуй лиходіїв", "Не завидуй тим, хто творить беззаконня", "Не лінуйся", Уникай зла, роби добро", "Не давай сильним погубити людей", "Убогих не забувай". Слідування цим принципам – запорука миру і злагоди в державі. Засади мудрого і справедливого правління, турботи про людей – християнська віра і добродійність.

Ці вимоги до верховної влади великий князь доповнює вимогою її правильної організації і здійснення. Він радить синам всі державні справи вирішувати з радістю бояр і дружинників, не допускати в країні "беззаконня" і "неправди", уникати усобиць, зберігати єдність держави, чинити "по правді" (по закону) правосуддя. Судову функцію князь повинен здійснювати самостійно, не допускаючи порушення прав і законів і проявляючи милосердя до найбільш беззахисних верств населення. Київський князь повинен слідувати правосуддю в державі, як Бог на небі. Торкаючись одного

з самих гострих питань того часу – права на кровопролиття, смертну кару, Володимир радить відмовитися від цього виду покарання як край жорстокого і такого, що може озлобити населення: "ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його; якщо хто буде достоїн навіть смерті, то не погубляй ніякої душі християнської душі". Смертна кара – це не похристиянськи на переконання Мономаха. Таким чином, право князя на судову владу безумовно виключає право на кровопролиття та страту. Саме за його володарювання була створена поширена реакція "Руської Правди", що спочатку обмежувала, а потім скасувала смертну кару.

Автор "Повчання" походив з того, що влада – це не дар, а тяжкий обов'язок. Влада не звільняє її носія від дотримання правил людського співжиття, покладених християнством на всіх. Влада не звільняє її носія від дотримання правил співжиття, які є християнськими приписами для всіх людей. Великий князь повинен свято дотримуватися усіх християнських заповідей, йому мають бути притаманні такі чесноти як справедливість, чесність, правдивість, він має уникати таких хиб, як блуд і пияцтво, поважати старших, дослухатися до мудрих порад, подавати милостиню жебракам і т.ін. Власний досвід Мономаха приводить його до важливого політичного висновку: із владою зростає відповідальність князя перед підданими. Честь свою князь набуває не станом своїм, а знанням: він повинен бути освіченою людиною: "що вмієте доброго, не забувайте, а чого не вмієте, тому навчайтесь". Мономах переконує синів дотримуватись династичного порядку спадкування, зміцнювати владу великого князя, не відступати від принципів моралі, проводити справедливую соціальну і зважену зовнішню політику.

На думку Володимира, князь – це великий трудівник. Він радив своїм синам особисто спостерігати за всім у своєму будинку, не покладаючись на тіуна чи отрока. Також він радив синам, якщо вони на війні, не сподіватися на воєвод, самим розставляти на ніч охорону і спати серед вояків із власною зброєю.

Співвідношення світської і церковної влади Мономах розглядав під кутом зору єдності і миру в державі. Відводячи церкві почесне місце в суспільному житті і сподіваючись на співробітництво з церквою, Володимир відводив їй підлегле місце в співвідношенні світської і духовної влади. Він закликав поважати "чернецький та поповський" чин, але віддавати перевагу мирським людям, котрі допомагають своїй країні "добрими справами", на відміну від монахів, які турбуються про порятунок власної душі. Головне призначення церкви, на переконання Мономаха, бути опорою великокнязівської влади.

Політико-правові ідеї "Повчання" Володимира Мономаха, це фактично політична програма для київських князів, настанова про те, як поєднувати справедливо володарювання з турботою про спасіння своєї душі, про благо підданих і безпекою країни.

6.3. Політико-правові проблем в літописах і літературі Київської Русі

Важливим джерелом знань про Русь є літописи, серед яких виділяються видатна літописна пам'ятка тієї епохи під назвою "Повість временних літ" (близько 1113-1117 рр.). Її укладачем вважається чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. При створенні "Повісті временних літ" її автор використав більш ранні літописи, візантійські хроніки, тексти договорів Русі з Візантією, життєописи, легенди, переклади з давньогрецької літератури, усні перекази тощо. У творі автор порушив і зафіксував наступні державно-правові і політичні проблеми:

1. Насамперед визначив місце східних слов'ян серед європейських і азійських народів – розповів про їх розселення, акцентуючи увагу на спільності їхніх культур, мови, писемності.
2. Дав розгорнуту відповідь на питання щодо походження руської держави – "Звідкіль є, пішла Руська земля і хто почав в ній

княжити". Він спростовує Візантійську концепцію про виникнення Київської держави в результаті хрещення Русі під впливом Візантії. Державу східних слов'ян він виводив із суспільного договору між народом і князями, яким народ довірив "володіти та княжити", але при цьому дотримується теорії про "варязьке" походження руської держави, що обґрунтовувала панування феодалів над народом. Пов'язуючи хроніку історичних подій на Русі з історією європейських країн, автор "Повісті" переконаний, що "народ руський – не без роду і племені", має власну історію, якою можна пишатися.

3. Обґрунтовував ідею династичного князювання (кожен князь володарює в своєму уділі) як єдино справедливую форму державного правління, встановлену Богом.
4. Визначив як критерії діяльності князів (як київських, так і удільних) результати, наслідки їхнього правління для держави і народу. Не уникаючи драматичних сторінок в історії державотворення Київської Русі, автор прагне до об'єктивності, не ідеалізує навіть таких видатних постатей, як Володимир-христитель, Ярослав Мудрий, вказує на їх помилки і фатальні наслідки цих помилок для єдності держави.
5. У християнському дусі Нестор розглядає природу влади і права ... "Бог дає владу, кому хоче, постановляє царя і князя Всевишній тому, кому хоче дати. Кому яку землю уподобає Бог, то ставить їй царя і князя праведного, котрий любить суд і правду, і право заводить через суддю, що править суд. Коли ж правдиві князі на землі, то багато гріхів прощається землі тій, а коли злі і лукаві бувають, то ще більше зла наводить Бог на землю ту, оскільки є главою землі тієї". Нестор-літописець обстоював союз, співпрацю між світською і духовною владою. Він був впевнений у тому, що у добрих справах київських князів їх радником є сам Бог.

6. Висловив свою позитивну думку щодо правових звичаїв, народних зборів (віч), боярської думки. Він радив дотримуватися традиції скликати віче – орган прямого народоправства – в час небезпеки для країни. У всіх важливих питаннях великий князь мав "тримати раду з бояр", розглядаючи цей дорадчий орган як фактор єдності держави.
7. Зміцнення політичної влади великого князя Київського й об'єднання навколо нього всіх удільних князів, на думку автора – запорака припинення князівських міжусобиць і чварів, гарантія єдності, величчя та незалежності Русі.
8. Розуміючи політичне значення історичних уроків, їх повчальний характер, Нестор закликав князів засвоювати як позитивний, так і негативний досвід (уроки) попередників і використовувати його для зміцнення держави.
9. Нестор-літописець добре розумів роль знань, освіти для кожної людини і держави в цілому. "Повість" – гімн книгам і знанням. "Велика – бо користь буває людині від науки книжної, – писав автор, – тому що книги вказують нам і вчать нас, як йти шляхом покаєння, і мудрість, і стриманість добуваємо зі слів книжних. Книги побідні рікам, що тамують спрагу цілого світу, це джерела мудрості. Книги – бездонна глибина, ми ними в журбі утішаємось, вони – вузда для тіла і душі".

Традиції давньоруської політико-правової думки були продовжені в творі під назвою "Моління" Данила Заточника. Цю працю датують кінцем XII – початком XIII століть. Це був період наростання роздробленості Русі і зовнішньої небезпеки для держави. Напередодні татаро-монгольської навали пристрасно пролунали слова Данила, який з тривогою писав: "Не дай же, господи, в полон землі наші язиком (тобто народом), не знаючим Бога".

Сильна влада великого князя – основна ідея всього твору. Лише за цієї умови можна подолати внутрішні (міжусобні) конфлікти і підготувати країну до оборони від зовнішніх загарбників.

Всі лиха і нещастя людей – від сваволі бояр, князівських слуг і багатіїв. Данило виступає за обмеження влади місцевих феодалів і згуртовання руських земель під началом великого князя. На його думку, єдиновладдя князя київського послабляють саме "лукаві", думські бояри. "Не корабль топить людей, – застерігає Заточник, – але вітер: тако як і ти, княже, не сам владієш, в журбу введуть тя думці твої". Боярська самоправність засуджується ним. "Лукавим" боярам Данило протиставляє "мудрого мужа", "розумного боярина" не за знатністю походження, а за розумом і освітою. Саме ці "мудрі мужи" мають бути радниками князя: не обов'язково залучати до управління державними справами старих і досвідчених, тому що справа не у віці і досвіді, а у розумі і знаннях. Разом з мудрими радниками князь вирішує державні справи і ці радники приносять славу і державі, і самому князю. Такі радники будуть діяти "по правді" і справедливості.

Важливим елементом міцності і безпеки країни Заточник вважав наявність "множества воїв" – хорошого і багаточисельного війська. Умовою дієздатності влади є "царська гроза", як проти зовнішніх ворогів, так і проти тих, хто творить "неправду" (беззаконня).

Підтримка сильної влади великого князя, осуд свавілля бояр, що міститься в творі Данила Заточника, мали на меті сприяти об'єднанню руських земель в потужну єдину державу.

Отже, головною особливістю політико-правової думки Київської Русі було те, що вона існувала у вигляді сукупності політичних і правових ідей і поглядів, викладених в текстах літописів і творах давньоруської літератури. Ці ідеї і погляди не склалися ще в політичні і правові теорії, для їх вираження використовувалися не спеціальні поняття і терміни, а повсякденна мова того часу, яка була загальноприйнятою для спілкування. Політичні і правові ідеї мали чітко виражену практичну спрямованість: вони не стільки

відображали існуючу державно-правову і політичну практику, скільки мали на меті вплинути на формування правосвідомості державних мужів, що стояли на чолі країни. Політика розглядалася як мистецтво управління, пов'язане з моральними якостями, доброчинністю носіїв влади. Державна діяльність розглядалась як служіння руській землі на засадах правди, справедливості, добра і християнських заповідей.

Основні ідеї, які були змістом політико-правової думки Київської Русі, спиралися на процеси державотворення і відбивали інтереси реальної політичної дійсності. Це: концепція єдиної руської землі на чолі з великим князем київським : критерії ідеального правителя, відповідального перед Богом і підданими, і якому притаманні моральні (відповідність особистих якостей християнським заповідям), юридичні (законність як у набутті влади, так і в способах її реалізації) так і політичні (володіння мистецтвом управління країною, мир з сусідами, союз з церквою, ефективна соціальна політика і т. ін.); обмеженість політичної влади нормами звичаїв і писаним правом ("правдою"); ототожнення права зі справедливістю, істиною і правдою; стан законності, милосердя в державі як передумови порядку і спокою в країні. Під впливом античної літератури тут з'явилися окремі раціоналістичні і гуманістичні ідеї.

ТЕМА 7

ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ РЕФОРМАЦІЇ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

- 7.1. Загальна характеристика епохи Реформації та Відродження
- 7.2. Політико-правові погляди Нікколо Макіавеллі
- 7.3. Політичні та правові ідеї Реформації
- 7.4. Вчення Жана Бодена про державу
- 7.5. Політичні та правові ідеї європейського соціалізму і комунізму XVI – XVII століть

7.1. Загальна характеристика епохи Реформації та Відродження

XVI – XVII століття в історії Західної Європи – це період радикальних змін в соціально-економічному і політичному житті країн цього регіону. Ці зміни мали наслідком докорінний злам в ідейному і духовному житті європейських народів. Цей період – це початок переходу в західноєвропейському масштабі від феодального типу держави і права до буржуазного (від феодалізму до капіталізму). В надрах старого феодального суспільства народився капіталістичний спосіб виробництва, який супроводжувався початковим нагромадженням капіталу і жорсткою експлуатацією селян і плебейської частини населення міст. Могутній поштовх розвитку капіталістичних відносин дали великі географічні відкриття – Америки, морського шляху в Індію, здійснення першої навколосвітньої подорожі. Усе це створювало нові, необачні горизонти діяльності для буржуазії, яка швидко формувалася як клас. Антиподом буржуазії і разом з тим продуктом нової епохи став клас найманих робітників. Жорстока експлуатація останніх вела до піднесення народних рухів з їх чітко вираженим антифеодальним спрямуванням.

В антифеодальних рухах брала участь і молода буржуазія, зацікавлена в усуненні таких хибних вад, як станові привілеї та інші перешкоди на шляху розвитку торгово-промислової діяльності. Дві сили: 1) рух широких народних мав – селян за ліквідацію кріпацтва і ремісників – за звільнення їх від феодальних обмежень і поборів та 2) рух буржуазії – об'єдналися в боротьбі проти феодалізму і проти римо-католицької церкви. Однак молода буржуазія була ще досить слабкою і економічно, і політично, а тому ще не виступала як радикально налаштована сила в боротьбі проти феодального устрою взагалі. Її політичним ідеалом була феодальна держава у формі абсолютної монархії, яка на той час: заохочувала розвиток промисловості і торгівлі, сприяла (через утворення сильної централізованої влади) ліквідації феодальної роздробленості і безперервних міжусобних війн, а також послідовно діяла в напрямку послаблення економічної могутності й політичної сили римо-католицької церкви.

Радикальні перетворення XVI – XVII ст. на шляху формування нової соціально-економічної й політичної дійсності не могли не породити новий світогляд, докорінні зміни в духовному житті, в політико-правовій ідеології. Політико-правова думка скидала з себе пута релігійних догм, католицького світогляду, оскільки це не відповідало вже реаліям нового часу. А тому ідеологи нового класу, який вийшов на арену самостійної історичної творчості – буржуазії, почали формувати основи нового юридичного світогляду, свого власного вчення про державу і право. Шлях до цього вчення лежав через Відродження і Реформацію, які розглядаються як істотний переворот в інтелектуальних і релігійних поняттях і оцінках.

Термін "Відродження", як і поняття "Реформація" ввійшли в ужиток в XIV – XV століття. До них часто додають це термін "гуманізм", котрий органічно входить у вчення епохи Відродження і Реформації, як і поняття "Ренесанс".

Термін "Відродження" спочатку означав воскресіння, відновлення інтересу до видатних досягнень античної цивілізації, її духовної спадщини –

античних культурних, політичних і правових цінностей, вчень давньогрецьких і давньоримських мислителів, надбань римського права, праворозуміння, правової ідеології і принципів правового регулювання. Зараз під цим терміном розуміють ті радикальні трансформаційні зміни в суспільному житті, що хронологічно охоплюють період пізнього середньовіччя, тобто, XIV – XVI століття. Це формування капіталістичних виробничих відносин, передумов буржуазного типу держави і права, поступове піднесення ролі буржуазії в боротьбі з феодальною реакцією, наростання соціальних протиріч, формування національних держав та абсолютно-монархічної форми правління.

Передумовою та основою Відродження був гуманізм. Мова йшла про використання античного капіталу в пізнанні світу і людини. Гуманізм – це прагнення замінити традиційне для середньовічної схоластики дослідження давньохристиянських джерел (Біблії, нового Заповіту) антисхоластичним типом мислення, вивчення людини, її психології і моралі. На зміну церковно-схоластичній вченості, на переконання гуманістів, мали прийти світська наука і освіта з її інтересом до людини у всьому різноманітті її відносин, інтересів та потреб. Вивчення людини повинно спиратися на досвід, раціоналістичні оцінки і міркування. Заслуги індивіда, а не його походження, станова належність, матеріальний статус, мають визначити місце людини в суспільстві. Але принципово важливим для ідеологів епохи Відродження було те, що звернення до античної політико-правової і духовної спадщини було у них виразом неприйняття панівних і санкціонованих римо-католицькою церквою державно-правових інститутів і політичних порядків та доктрин феодальної дійсності. Значення західноєвропейського Відродження XIV – XVI ст. у формуванні світського раціоналістичного світогляду на основі наукової методології пізнання природи і суспільства, зокрема й методології вивчення держави, права і політики, перетворенні людини в центральну проблему науки про державно-правову і політичну дійсність важко перебільшити. Вперше в історії світової політико-правової

думки мислителі західноєвропейського Відродження чітко задекларували наступні принципові положення:

- головна мета прогресу суспільства – це утвердження самостійності особистості, її гідності;
- кожній людині держава має надати реальні можливості власними зусиллями досягти свого щастя;
- доля людини повинна визначатися не його знатністю, соціальним походженням, професійним статусом, а його активністю, благородством в думках і справах;
- головні складові гідності індивіда – це його громадянська позиція, а також безкорисливе ініціативне служіння загальному благу;
- "загальне благо" стало ототожнюватися з державою з республіканською формою правління, де панують принципи рівності і справедливості, де немає ніяких станових привілеїв і обмежень.

Реформація – це термін (і течія), а згодом і масовий рух, що виникли в Західній Європі на початку XVI ст. Головна вимога Реформації – реформування церковної влади і церковно-державних відносин, відносин людини з духовенством. В контексті цієї вимоги на порядок денний були поставлені наступні питання:

- 1) "виправлення" офіційної доктрини римо-католицької церкви;
- 2) перетворення (перебудова) церковної організації;
- 3) зміна взаємин церкви і держави.

Особливої актуальності набула проблема відносин людини і духовенства. З позиції саме цієї проблеми ставилися питання: а чи потрібно духовенство? А чи немає людина право безпосередньо звертатися до Бога? Чи не є самим цінним принцип "особистої віри в Бога людини і особистого спілкування з ним без будь якого посередництва духовенства"?

Реформістський рух за своїм спрямуванням був антифеодальний і релігійний. Реформації, як і Відродженню, були важливі моменти несприйняття (заперечення) феодальних і виникнення буржуазних відносин,

критики офіційної церкви і релігійних догм римо-католицизму, звільнення суспільної свідомості від релігійних пут. Почався цей рух як єдине ціле, але потім він розділювався на два напрями. У першому таборі були представлені нижче дворянство, бюргерство, світські феодали, які з різних причин розорилися. Їх мета – збагатитися за рахунок конфіскації майна римо-католицької церкви. Другий табір – народні маси, а саме, селяни і низи міського населення, які боролися за революційну перебудову суспільства на засадах соціальної справедливості. Спільне, що об'єднувало ці два табори реформістського руху – це визнання єдиним джерелом релігійної істини "Святого писання".

Реформація і Відродження мали багато спільного і вони об'єднуються в один соціокультурний феномен. Однак між ними були і важливі відмінності. Головна з цих відмінностей наступна: ідеї Відродження були найбільш поширені і могли активізувати лише верхні прошарки західноєвропейського суспільства того часу, а от ідеї Реформації з вимогами зміни церкви та її вчення, були здатні мобілізувати прихильників і серед нижчих й середніх за майновим статком верств населення. Загальна назва представників Реформації – протестанти. Окремі напрямки цього руху називались лютеранство, кальвінізм, гугенотство, англіканство та ін. Різні протестантські організації існують на пострадянському просторі, зокрема і в Україні. Це євангелісти, п'ятидесятники та баптисти.

7.2. Політико-правові погляди Ніколо Макіавеллі

Ніколо Макіавеллі – один з найбільш знаних представників політико-правової думки епохи Ренесансу і Відродження. Разом з тим це найбільш спірний мислитель усіх часів. Особистість та ідеї Н. Макіавеллі й досі викликають багато дискусій серед науковців. Одні його цінують і вихваляють, інші засуджують і рахують його вчення нелюдським і

аморальним. Але загальний висновок такий: Н. Макіавеллі – засновник політичної науки, великий політолог, який висвітлив закони політичного життя. Він описав всю непривабливість політичних засобів, про які самі політики ніколи не сказали б. основна його теза – політичні цілі можуть досягатися будь-якими засобами (мета виправдовує засоби), в тому числі самими брудним, недемократичними і негуманними. К. Маркс зазначав, що Н. Макіавеллі був тим політичним мислителем, який став "розглядати державу людськими очима і виводити її природні закони з розуму і досвіду, а не з теології". З позиції "природних законів, з розуму і досвіду" Н. Макіавеллі розглядав і політику як окремий вид людської діяльності.

Основні його праці "Государ" (1513 р), "Роздуми про першу декаду Тита Лівія" (1519 р.), та "Історія Флоренції" (1532 р.). Найбільшої уваги заслуговує його праця "Государ", зміст якої увійшов в арсенал світової політичної думки як "маківеалізм". Цей термін став позначенням аморальної і безпринципної політики.

У своїй творчості Н. Макіавеллі відмовився від релігійної світоглядної позиції при розгляді питань політики, держави і права. Світогляд автора – суто світський. Не сприйнявши концепцію Божественної визначеності усього сущого і буття людини, Н. Макіавеллі розрізняв дві рушійні сили історії і політики. Це – 1) fortuna – доля; 2) virtu – особиста енергія індивіда. Доля, на його переконання, не всемогутня сила, яка визначає вчинки людей і зводить нанівець будь який прояв самостійності в діях людини. Людина – не пасивна істота, вона творець, що може і здатна йти наперекір долі, не втрачаючи ніколи надію на краще. Звісно, людина зв'язана з певними обставинами і умовами життя, з якими вимушена рахуватися, але за будь-якими обставинами і навіть всупереч ним вона мусить бути ковалем власної волі. Ініціатива, наполегливість, особиста енергія і воля людини, творчий підхід до справи, а не розрахунок на милість долі гарантують успіх і досягнення омріяної мети.

Важливе місце у вченні Н. Макіавеллі відведено державі. Держава для нього – продукт історичної необхідності за своїм походженням. Спершу людей було мало, але зростаючи кількісно вони усвідомити необхідність до об'єднання заради захисту від небезпек, які їх оточували. Оскільки спільне життя неможливе без правил у взаємовідносинах між членами колективу, люди встановили закони і покарання для їх порушників. Будь яка стійка спільнота людей неможлива без керівника, а тому був обраний керівником найхоробріший, мудрий і справедливий, якому всі почали коритися. Таким чином, держава утворена людьми і тримається волею людей.

Державу Н.Макіавеллі розглядав як відносини тих, хто править і підвладних. А це означає, що в його теорії держава означала політичний стан суспільства, наявність відповідним чином організованої політичної влади, встановлення законів. Якщо раніше державу визначали здебільше за формою правління, то Н. Макіавеллі вводить в політико-правове вчення нове поняття — "stato" – держава як політично організоване суспільство з відповідними інститутами (органами) влади, правом і законами.

Сутність держави полягає в гарантуванні безпеки і миру: у внутрішніх справах це – захист власності, гарантії особистості безпеки громадян, їх прав і свобод, у міжнародних – незалежність і самостійність, які забезпечує сильна армія. "Державець, – писав Н. Макіавеллі, – повинен мати головну турботу про охорону порядку і зміцнення військової сили для захисту держави від внутрішніх і зовнішніх ворогів". Разом з тим він підкреслював, що непорушність, захищеність приватної власності і безпека особистості – основа міцності держави.

Сама по собі держава мети не має: вона не що інше, як знаряддя, за допомогою якого люди задовольняють власні потреби, вкладені в них природою. Н. Макіавеллі заявляв: не люди існують для держави, а держава – для людей. Держава для людей тому, що вона виступає гарантом задоволення їхніх потреб.

Головний авторитет для Н. Макіавеллі у трактуванні політичного життя і форм держави – досвід історії. Не сприймаючи теологічну точку зору в питаннях політики і держави, мислитель обґрунтовує закон щодо об'єктивних закономірностей суспільного розвитку: політичні події, зміни в державі, зміна її форм походять не за волею Бога, не за примхою чи фантазією людей, а здійснюються об'єктивно, під впливом "дійсного ходу речей, а не уявного". Поділяючи погляд Аристотеля про правильні (монархія, аристократія, народне правління) і неправильні (тиранія, олігархія, охлократія), Н. Макіавеллі підкреслював, що оптимальною формою правління є республіка, але республіка змішана. Таке утворення дозволяє приймати участь в управлінні народу і знаті, при якому вони "будують взаємно контролювати один одного". Від цього виграє все суспільство: "в кожній республіці завжди існує два протилежних напрямки: один – народний, другий – вищих класів; з цього поділу випливають усі закони, що видавалися в інтересах свободи". У "змішаній республіці" влада перебуває в руках виборного князя, аристократів і представників народу, між якими розподіляються окремі функції державної влади, відповідно до їх здібностей і вони доповнюють і контролюють один одного. Сам по собі жоден з них не може бути справжнім носієм державної влади. "Змішана республіка" – це оптимальна форма держави (державного правління) тому що:

- недоліки народу (домінування емоцій над раціональним, інтелектуальним началом, коли влада народу перетворюється в охлократію, владу натовпу) не проявляються так різко в силу того, що народ бере участь в управлінні такою мірою, якою це дозволяють його здібності: він лише обирає главу держави;

- недоліки одноособової влади монарха (князя) пом'якшуються в республіці тим, що глава держави обирається на короткий термін (його влада не передається у спадок), а його правління обставляється умовами, що запобігають зловживанню владою, блокують будь-яку спробу перебрати на себе надмірні владні повноваження;

- недоліки знаті, яка нерідко є джерелом неспокою і потрясінь в державі пом'якшуються в республіці тим, що саме з її середовища висуваються талановиті державні діячі, посадові особи, воєначальники, тобто ті, хто є фізичним носієм державної влади, апаратом держави.

Таким чином, республіка, на переконання Н. Макіавеллі, поєднує демократичний, монархічний і аристократичний прояви влади та є найбільш стійкою формою держави порівняно з "простими формами". Утім, він добре розумів, що в умовах середньовічної монархічної Європи змішана республіка – не більш ніж недосяжний ідеал. А тому, як зазначив Гегель у "Філософії права", Макіавеллі керуючись високою свідомістю формування держави, формулював ті правила, відповідно до яких мали утворюватися держави в обставинах того часу". Політична дійсність того часу – це інтриги, зради, підступи робили нежиттєздатною запропонованої Н. Макіавеллі модель "змішаної республіки".

Розуміючи, що "змішана республіка" – недосяжний ідеал, Н. Макіавеллі в праці "Государ" сформулював зовсім іншу модель державного і політичного життя. Це єдина централізована держава з монархічною формою правління, за якої монарх, приймаючи рішення, не обмежений волею будь кого. Як зазначав Гегель у "Філософії права", "Н. Макіавеллі керуючись високою свідомістю формування держави, формулював ті правила, відповідно до яких мали утворюватися держави в обставинах того часу".

В праці "Государ" політика і влад представляють як явища аморального порядку, а сама політика розглядається як засіб утримання влади, збереження держави. Політика, на його переконання, є особливою сферою людської діяльності, котра має свої закономірності, їх треба вивчити і ними необхідно керуватися. Головним для государя як одноосібного носія державної влади (абсолютного монарха) має бути досвід історії. Н. Макіавеллі стверджував, що "вивчення минулого дає йому (монархові) можливість передбачати майбутнє і визначати способи і знаряддя дій". Він пояснював: "Для того, щоб

знати, що повинно статися, достатньо прослідувати, що було. Це походить від того, що всі людські справи робляться людьми, які мали і будуть мати завжди одні й ті самі пристрасті, а тому вони неминуче повинні дати однакові результати". Вчення Н. Макіавеллі про політику і владу базується на переконанні автора у тому, що природа людини, з точки зору її пристрастей і прагнень, незмінна у всіх державах і у всіх народів; розумінні того, що причина людських дій і вчинків, – це інтерес. Він писав: "Інтерес – найбільш загальна причина людських дій, з котрих складаються суспільні відносини, державно-правові установи та історія людства". І далі : "для того, щоб управляти людьми, треба знати причини їх вчинків, їхні прагнення та інтереси".

Мистецтво управління, здійснення влади, підкреслював Н.Макіавеллі, повинно базуватися не на абстрактних уявленнях носія влади, а на вивченні природи людини, її психології і прагнень. "природа створила людей такими, – писав він, – що вони можуть бажати усього, але не можуть досягти усього. Через це люди підозрілі, честолюбні, і ніколи не задовольняються своєю часткою. Тому в політиці завжди варто розраховувати на гірше, а не на добре та ідеальне".

Серед рекомендацій, адресованих монаху, він робив акцент на тому, що серед інтересів людини головний – це інтерес майновий. Тому, розмірковуючи про способи здійснення влади, Н. Макіавеллі узводив в абсолют такі риси індивіда як любов до власності та прагнення до збагачення. "Саме небезпечне для правителя, рахував Н. Мкіавеллі, – це посягати на майно підданих, це неминуче породжує ненависть. Люди скоріше забудуть смерть батька, ніж втрату спадщини". Непорушність приватної власності, як і безпека особистості, наставляв він, основа міцності держави.

Щодо головних аспектів політико-правових дій государя, то вони наступні:

- 1) людей треба або пестити або знищувати;

- 2) краще убити ніж погрожувати;
- 3) краще жорстокість ніж милосердя;
- 4) краще вселяти страх ніж любов;
- 5) мета завжди виправдовує засоби.

Ці свої настанови і поради Н. Макіавеллі називав "високою політикою". Сам государ у всіх своїх діях та рішеннях поза юрисдикцією суду: "з государя у суді не питаєш". Настанови цинічні і брудні, але політика – явище аморального характеру, на думку автора.

Поради і рекомендації Н. Макіавеллі мали на меті надати поради правителю відносно того "якими способами государі можуть управляти державами і утримувати владу". На його думку влада монарха "повинна базуватися на міцній основі, інакше вона повалиться". Міцний фундамент сильної влади – це гарні закони і хороше військо, але гарних законів не буває там, де немає гарного війська, і навпаки, де є гарне військо, там хороші і закони.

Державна влада буде ефективною лише за умови, якщо піддані діють відповідно до волі монарха. На думку Н. Макіавеллі є два способи досягнення повної покори народу: це страх і любов до володаря. "Держава стійка, – писав він, – якщо уряд не дає приводу до змов і обурень і якщо страх підданих не переростає у ненависть, а любов – в презирство". Для того, щоб заручитися любов'ю підданих до правителя необхідно проявити до них довіру. Недовір'я до народу – шлях загальної ненависті до володаря. Страх підданих перед правителем – дієвий засіб домогтися покори підданих. На думку Н. Макіавеллі, найкращий варіант для монарха, коли бояться і люблять одночасно. Але якщо вибирати між любов'ю і страхом, то надійніше вибирати страх і підтримувати його загрозою покарання. Страх, на переконання Н. Макіавеллі найбільше гарантує покірність підданих монархові.

У своїй політичній доктрині Н. Макіавеллі сформулював наступну аксіому, яку необхідно враховувати правителю при здійсненні владних

повноважень: "Необхідно свідомо рахувати всіх людей злими і виходити з того, що вони завжди проявляють злобність своєї душі при будь якій нагоді". Подібна дуже песимістична оцінка людської природи, за якої кожна людина – істота егоїстична, невдячна, злісна, схильна до лицемірства та обману, до наживи повинна враховуватися мудрим політиком. Володар повинен вирішувати свої завдання, маючи на увазі ці властивості людей, а також відділяючи політику від моралі, ігноруючи принципи моралі.

В основі політики як особливої сфери людської діяльності – вигода і сила, а не мораль. "Государ, – переконував Н. Макіавеллі, – якщо він хоче зберегти владу, повинен набути навички відступати від добра". Щоб утриматися при владі государ не стане нехтувати тими вадами, які забезпечують йому благополуччя і безпеку, а саме: віроломство, недотримання обіцянок, даних підданам, хитрощі, безпринципність. На його переконання політичних діячів треба оцінювати не з позиції моралі, а по їхнім результатам". Відносно обіцянок, даних підданам, якщо їх виконання шкідливе і коли відпали причини, які змусили дати певну обіцянку, він писав: "не гріх володареві заради збереження держави піти проти свого слова".

В сфері міжнародних відносин підступність і політична доцільність також мають бути в пріоритеті щодо підписаних договорів: " Ми знаємо з досвіду, – заявляв Н. Макіавеллі, – що в наш час великі справи вдавалися лише тим, хто не прагнув дотримуватися даного слова і вмів, кого треба, обвести навколо пальця...Розумний правитель не може і не повинен залишатися вірним своїй обіцянці, якщо це шкодить його інтересам і якщо відпали причини, які спонукали його дати обіцянку".

Єдиний критерій для оцінки дій правителя – успішність заходів, яких він вживає для зміцнення влади і підтримання могутності держави. " Нехай звинувачують його вчинки, – писав Н. Макіавеллі про правителя, – лише б виправдали їх результати, і він завжди буде виправданий, якщо результати будуть успішними". Зберігати владу і державу, повчав Н. Макіавеллі, треба

будь якою ціною. Вагомим інструментом зміцнення влади монарха є релігія. Недарма, стверджував Н. Макіавеллі, всі успішні володарі обґрунтовували свою владу волею богів. Тому, розглядаючи питання про співвідношення церкви і держави, Н. Макіавеллі, на відмінну від ідеологів Реформації, які пропонували їхнього відокремлення, вважав церкву (релігію) важливим засобом політики. Релігія і церква повинні використовуватися правителем для управління підданим. Не держава має бути на службі у церкви, а, навпаки, церква – на службі у державній політиці.

Правитель має поєднувати в собі риси лева і лисиці, котрі діють силою і хитрістю. Лев беззахисний проти тенет, а лисиця проти вовків. Необхідно бути лисицею, щоб розгледіти та оминати пастку, і левом, щоб трошити вовків.

Н. Макіавеллі розумів, що мудрий монарх мусить дбати про підтримку народу, про свій авторитет і позитивний імідж в його очах. Підтримка народу – гарантія довготривалості та успішності влади монарха. Влада має надати громадянам можливість вільно займатися землеробством, ремеслами та торгівлею. Власність громадян має бути надійно захищена від будь яких протиправних зазіхань на неї, а податкова політика має бути розумною. Государ має виступати гарантом такого порядку в країні, який мінімізує здійснення злочинів посадовими і приватними особами. Аби не викликати ненависті в підданих, здійснення непопулярних заходів Н. Макіавеллі радив покладати на інших, а популярні виконувати самому. Смертну кару слід здійснювати чужими руками, а благодіяння творити власними: краще не погрожувати, а стратити, щоб ображений не міг помститися. Краще бути скупим, маючи недобру славу, ніж будучи щедрим, спустошувати казну та обтяжувати народ новими податками. Краще бути безжалісним і жорстоким в боротьбі проти реакціонерів, тому що милосердя до них веде до безвладдя, від якого страждає все населення. Н. Макіавеллі розумів, що вказані засоби були злом, але злом, повернутим проти набагато більшого зла.

Велику увагу в управлінні справами суспільства і держави Н. Макіавеллі придавав законодавству. Непорушність законів він пов'язував з забезпеченням суспільної безпеки і спокою народу: "коли народ побачить, що ніхто ні за яких обставин не порушує даних йому законів, він дуже скоро почне жити життям спокійним і задоволеним".

Серед турбот правителя найперша, на переконання Н. Макіавеллі, військова справа. Добре споряджене, дисципліноване, укомплектоване зі своїх громадян, віддане монарху військо – це та сила, на яку має спиратися державна влада. Військо з найманців або союзників завжди схильне до зради, воно налаштоване на пограбування мирних жителів і нерідко прагне скористатися в своїх інтересах результатами перемоги. Тільки національне військо, військо з високим патріотичним духом є надійним гарантом захисту держави від агресії зовні. Це військо, на відмінну від найманців і союзників, ніколи не зрадить у скрутну мить.

Завершуючи, відзначимо, що праці Н. Макіавеллі суттєво вплинули на розвиток політико-правової науки: він замінив схоластику раціоналізмом; ввів в науковий біг поняття "державна" і "республіка" в сучасному розумінні; продемонстрував зв'язок політики і форм держави з соціальною боротьбою. Він заклав основи нової науки – політології. Вперше в історії політико-правової думки Н. Макіавеллі реалістично підійшов до об'єкта політики і описав всю непривабливість тих політичних засобів, які використовують політики. Ці засоби політики безпринципної і аморальної політики становлять сутність "макіавеллізму" – політики, за якої "мета виправдовує засоби". "Цінні поради" Н. Макіавеллі уважно вивчали і застосовували на практиці найбільш відомі диктатори і політичні лідери нової і новітньої історії. Як слушно вказував ще український мислитель XVIII ст. Я. Козельський : "Макіавеллі не вмере, проклинати його будуть дуже голосно, а наслідувати дуже тихо".

7.3. Політичні та правові ідеї Реформації

У першій половині XIV ст. під впливом гуманістичних ідей Відродження в Західній Європі розгорнувся масовий рух, що отримав назву Реформація (латинське reformation – "виправлення", "реформування"). Вчення періоду Реформації були різними за своїм змістом, об'ємом вимог, соціально-політичною та ідеологічною сутністю і спрямованістю. Представники цих вчень по-різному оцінювали своє місце і роль у визначенні задач і вимог до тогочасної держави, церковної ієрархії, християнському віровченню, правителям і підданим. Разом з тим всі ці вчення були антифеодальними за соціально-економічною і політичною сутністю, релігійною та ідеологічною формою. Основні і найближчі цілі Реформації, сформульовані ідеологами реформаційного руху, наступні:

- 1) "виправлення офіційної доктрин римо-католицької церкви;
- 2) перетворення церковної організації;
- 3) перебудова взаємин церкви і держави.

В рамках визначених цілей проголошувалися наступні принципи: людина для спілкування з Богом не потребує посередництва церкви; Біблія – єдине джерело християнської релігії. А отже, булли та енцикліки Папи Римського – це лише людські установа. Головним осередком європейської Реформації стала Німеччина.

Першим ідеологом реформаційного руху був Мартін Лютер (1483-1546 рр.), професор Віттенберзького університету, доктор богослов'я. У 1517 р. він опублікував свої славнозвісні "95 тез" з протестом проти індульгенцій (відпущення духовенством гріхів за плату), де він також засуджував жадібність духовенства і зазіхання римських пап на світську владу. При цьому Мартін Лютер був вождем поміркованої, бюргерської Реформації і спирався на підтримку мешканців міст і значної частини нижчого дворянства. Твори Мартіна Лютера, присвячені питанням держави і права, в яких він виклав свої суспільно-політичні погляди, це його трактати "Про світську владу" та "Умовляння світу".

В своїх творах мислитель стверджував, що церква в тому вигляді, як вона склалась до XVI ст., взагалі не потрібна християнам. Вона заважає їхньому спілкуванню з Богом і виступає посередником між Богом і християнами. Основу вчення Мартіна Лютера (лютеранства) є ідея про те, що порятунок людини не в церковних службах, обрядах і т.ін., а в глибокій та істинній вірі в Бога. Ні добрі справи, ні молитви священників не спасуть людину: порятунок досягається виключно вірою. Кожен віруючий може бути сам собі священиком. В подібній ситуації всі люди є рівними перед Богом, а потреба в посередниках – католицькому духовенстві – відпадає. Це була перша ранньобуруазна версія принципу рівноправності, що дістала назву "Всесвященства".

На основі тези про виправдання вірою Мартін Лютер побудував свою концепцію походження держави. Причина походження держави – гріховність світу. Як дерево не потребує інструкції, як йому плодоносити, так справжній віруючий не має потреби в правових приписах для керування своєю поведінкою. Якби світ складався лише з істинних християн (праведників) не було б потреби ані в "королях...", ані в мечі, ані в законі". Натомість тільки менша частина людства поводить по-християнськи, злих людей більше, і якби не встановлення Богом держави "люди пожирали б один одного... і світ спорожнів би". Недосконалість світу, в якому панує зло, викликала до життя Божою волею світське царство – державу. Оскільки держава є єдиною запорукою "охорони миру, покарання гріха та захисту від злих", то і справжні християни теж мають їй коритися, і навіть більше – робити все, що йде їй на користь, "аби її не забували, шанували та боялися".

Держава, за вченням Мартіна Лютера, повинна дбати про зовнішні відносини і внутрішні порядки, боротися з проявами зла, улагоджувати конфлікти у суспільстві. Світська влада має діяти в межах, чітко визначених законодавством, і триматися силою (мечем). Іншими способами не можна очистити землю від зла, навести порядок, зберігати спокій людей, карати злочинців не можна. Але світське (державна) влада має бути обмежена

справами земними, людськими і не повинна зазіхати на питання віри. Закони світської влади "простягаються не далі тіла й майна й того, що є зовнішнім на землі". Щодо душі, то світська влада ні права, ні сили диктувати їй закони не має. Таким чином, Мартін Лютер наполягав: свобода совісті і думки, світогляд людини – поза юрисдикції держави.

В теорії праворозуміння Мартін Лютер пропонував відмовитися від сліпого підкорення канонам церкви. Канонічне право він не сприймав і піддав його суворій критиці в силу того, що каноністи захищали позиції і домагання римо-католицької церкви. Він визнає, що розумне природне право має бути основою відповідного позитивного права, а останнє має відповідати праву Божому, викладену в Біблії. Якщо такої відповідності немає, то світське право не може бути регулятором суспільних відносин. Світській владі, яка спирається на закони, слід управляти зовнішньою поведінкою людей, майном і речами. Застосовування ж закону має бути гнучким, і де потрібно, його слід застосовувати за всією суворістю, а де – пом'якшити.

Щодо класифікації законів, то Мартін Лютер на перше місце, подібно Ф. Аквінському, ставив божественний закон, однаковий для всіх. На друге – природний закон, властивий людям, наділених розумом. На третьому місці – позитивний закон, який регулює управлінську діяльність владних структур. І на четвертому місці (чого немає у Ф. Аквінського) розташовані закони міст і земель, обов'язкові лише для окремих регіонів.

Крім законів, в межах мирських відносин, світський владі слід керуватися практичною доцільністю, реальними інтересами людей. Мартін Лютер заявляв, що володарює і управляє розумно той монарх, котрий використовує владу не як привілею, а розглядає її як тягар, покладений на нього Богом. Християнський правитель, на переконання Мартіна Лютера – це слуга народу.

Критикуючи тогочасний державно-правовий устрій феодалізму, вважаючи, що "із сотворіння світу мудрий князь – птах рідкісний, та ще більш рідкісний князь благочестивий", Мартін Лютер, поділяючи теологічну

теорію божественного походження держави і влади, заперечував право християн на спротив державі. Він писав: "Правителі роблять зло, коли вони придушують проповідь Євангелія й гнітять нас у мирських справах. Але ви робите ще більше зло, коли судите тих і мстите....своїм правителям". Лише один Бог має право судити та карати володарів.

Підсумовуючи, слід відзначити, що система політико-правових поглядів Мартіна Лютера пронизана суперечностями. Безумовно позитивними були його ідеї посилення (домінування) ролі світської влади в суспільстві і державі, її незалежності від папства, ліквідації привілеїв церкви, боротьби (навіть збройної) проти пап, кардиналів і всього католицького духовенства, якщо вони будуть втручатися у справи держави. Разом з тим внутрішня релігійність, за яку ратував Мартін Лютер, не припускала радикальної зміни існуючого суспільно-політичного устрою: не вимагалась ліквідація кріпацтва та абсолютистських режимів того часу. Захищаючи тезу про божественне походження влади і як наслідок цього – обов'язок християнина безумовно їй коритися – він виступав проти насильницького повалення тогочасного феодального ладу. У цілому вчення даного мислителя, попри деякі прогресивні риси мало історично обмежений характер.

Радикальна течія Реформації у Німеччині була пов'язана з ім'ям Томаса Мюнцера (1490-1525 рр.). Він був ідейним натхненником і керівником селянського повстання проти церкви і феодалів, що почалося в 1524 році. Основні погляди Томаса Мюнцера викладені в його працях: "Празька відозва", "Проповідь перед князями", "Статейний лист". Спочатку Томас Мюнцер поділяв погляди і підтримував Мартіна Лютера, а потім їх шляхи радикально розійшлися. Томас Мюнцер, як ідеолог ліворадикальної течії Реформації – анабаптизму – прагнув спрямувати реформіський рух на відкриту і безкомпромісну боротьбу проти експлуататорських феодальних порядків, соціальної нерівності, влади князів та засилля церкви.

Вождь селянської революції в своїх працях закликав до радикального соціального перевороту у суспільстві і встановлення народної влади. Його політико-правової ідеї були наступного змісту:

1. Встановити виборність духовних осіб громади.
2. Скасувати кріпацький стан селян.
3. Зменшити розміри податей.
4. Усунути свавілля в управлінні і судах.
5. Домагатися справедливого соціального устрою.

Програма Томаса Мюнцера – християнський соціалізм на засадах рівності, справедливості та відмови від приватної власності. Всім селянським громадам потрібно об'єднатися у "християнський союз і братство" та спільними зусиллями (втому числі і насильницьким засобами) скинути світських і духовних правителів, які гноблять людей. Але скинути гнобителів не можна, покладаючись на Бога. Для того, щоб скинути "безбожників з трону правління" і висунути на їх місце людей з народу, Т. Мюнцер закликав скористатися мечем. У "християнському союзі і братстві", котрий має охопити всю країну, встановиться справедливий суспільний устрій, де служіння "загальній користі" стане головним принципом. В умовах нового соціального порядку простий народ стане джерелом і носієм влади.

Т. Мюнцер, будучи реалістично мислячим революціонером, не вирішував у деталях державного устрою, принципи правління у суспільстві, де народ стане суб'єктом політичної влади. І все ж у поглядах Т. Мюнцера були зачатки республіканських ідей: він сформулював вимогу про те, що забезпечувати охорону основ держави, визначати напрямки державної політики і здійснювати постійний контроль над нею повинні народні маси. Ці політико-правові ідеї Т. Мюнцера є свідченням демократизму його програми.

Усі свої ідеї та міркування Т. Мюнцер, залишаючись теологом, черпав з Біблії. Прагнучи до створення Царства Божого на землі, Т.Мюнцер, в дусі ранньохристиянських традицій, розумів під ним такий суспільний лад, в якому не буде існувати ні класових відмінностей, ні приватної власності, ні

відокремленої державної влади, яка є чужою і протистоїть членам суспільства. В Царстві Божому всі люди будуть рівними, всі братимуть участь у суспільній праці, отримуючи за це рівну винагороду. Всі, хто не хочуть будувати Царство Боже на землі, зараховуються автоматично до безбожників.

До 1555 р. війна католиків і лютеранів у Німеччині завершилася Аугсбурзьким релігійним миром: лютеранство стало рівноправною католицтву релігією за принципом: "Чия країна, того і віра".

Якщо в Німеччині Реформація розшарувалася не за соціальною ознакою на два напрямки – бюргерсько-дворянське лютеранство та плебейсько-селянський анабаптизм, то прикладом середнього шляху став швейцарський кальвінізм, багато в чому детермінований великою роллю місцевих виборних магістратів. Ідеологом і впливовим діячем нової релігійно-політичної течії Реформації в країнах Західної і Центральної Європи був Жан Кальвін (1509-1564 рр.). Засновник кальвінізму, за національністю француз, вивчав теологію і право в Орлеанському і Празькому університетах. Вивчення римського права суттєво вплинуло на його інтелектуальне зростання та світогляд. Головна праця Ж. Кальвіна – "Настанови в християнській вірі".

В поглядах Ж. Кальвіна центральна ідея – це догмат про абсолютну визначеність долі людини Богом. За його вченням Бог заздалегідь визначив одних людей до порятунку і блаженства, інших – до загибелі. Люди неспроможні змінити волю Бога, але можуть здогадуватися про неї з того, як складається у них життя на землі. Якщо професійна діяльність людей успішна (а вона визначається Богом), якщо вони побожні й добродійні, працелюбні й покорні властям, то це означає що Бог піклується про них. Всі свої сили людина має покласти на досягнення життєвого успіху як ознаки богообраності.

У догматі про божественне призначення людини для Ж. Кальвіна головне: цілком присвячувати себе своїй професії; бути максимально

ощадливим і турботливим господарем; зневажати насолоди і марнотратство. Така настанова закріплювала буржуазну соціально-економічну практику в країнах Західної Європи, формувала "дух капіталізму" (за висловлюванням М. Вебера) з його культом працьовитості винахідливості, ділової чесності, вірності даному слову, укладеній угоді, особистому аскетизму, відділення домашнього господарства від промислу і вкладення всього прибутку в справу.

Концентруючи увагу на проблемах держави і влади, Ж. Кальвін приходить до висновку про їх божественне походження. Усяку владу він оголошував божественною. Погана влада – покарання Бога за гріхи людей. У гарних людей і правителі хороші. Тирані з'являються там, де народ погано себе веде і дає згоду на тирана. Держава створена Богом і ціль держави піклуватися про закони. Монарха треба контролювати за допомогою законів.

Тяжіючи у політичних поглядах до теократичного походження і розуміння держави, Ж. Кальвін стверджував, що життя держави та церкви є побідним, оскільки Богом на них покладені обов'язки по встановленню на землі правління Божого. Тому магістрати (органи міського самоуправління) повинні вважатися похідними не від громади міста, а установою божою. У такому розумінні держава, на думку Ж. Кальвіна, виступає виконавчим органом церкви, який забезпечує їй захист та матеріальне благополуччя.

Засуджуючи феодально-монархічні кола за насильство, беззаконня і сваволлю, мислитель визнавав право на спротив тиранії, яке може застосовуватися у разі поправлення божественних законів чи обмеження волі народу. Право опору тиранії Ж. Кальвін визнавав за підпорядкованими правителю органами влади, церквою та представницькими органами (магістратами). Відкрита непокора і повалення тирана допустимі лише тоді, коли вичерпані всі легальні форми супротиву.

Торкаючись питання щодо форм правління, Ж. Кальвін категорично не сприймав монархію і симпатизував республіці. Він писав: "найбільш блаженне із всіх станів, коли пастирі обираються та встановлюються

загальним голосуванням народу. Тому що там, де особа насильством захоплює владу та володарювання, це варварська тиранія. Там, де царі керують за правом спадкування, теж немає свободи. Отже, пророк говорить: поставимо собі володаря, причому – загальним голосуванням. Однак він не у захваті і від демократії: необмежена демократія була для нього найгіршою формою правління, оскільки в народі, що не має сталої влади і всі рівні, виникають куди страшніші смути, аніж за тиранії. Перевагу він віддавав олігархічній організації управління державою, за якої має місце поєднання аристократії з поміркованою демократією, управління "багатьох осіб влаштоване таким чином, щоби одні допомагали іншим, взаємно спрямовували та наставляли один одного".

Зміст кальвіністського правопорядку був пов'язаний з періодом ранньокapіталістичного розвитку. Ж. Кальвін був рішучим прихильником права приватної власності і заявляв, що багатство походить від Бога. Одночасно він критикував злих багатіїв: багатим слід дотримуватися наступних принципів – забезпечувати працевлаштування, виплачувати гідну зарплатню, підтримувати людей похилого віку і хворих.

Кальвінській доктрині була властива жорстка релігійна нетерпимість до будь яких інших поглядів і установ, особливо до селянсько-плебейських єресей. Найменші порушення норм громадського життя мали наслідком тяжкі покарання, а за погляди проти кальвінізму – смертна кара.

Політико-правова ідеологія Ж. Кальвіна відіграла в історії певну роль. Вона вплинула на перші буржуазні революції XVII ст. в Голландії, Англії та Шотландії. На ідеології кальвінізму виникли республіканські партії в цих країнах. Разом з іншими ідейними течіями Реформації кальвінізм сформував той інтелектуальний матеріал на ґрунті якого в XVII- XVIII ст. сформувався класичний політико-правовий світогляд буржуазії.

7.4. Вчення Жана Бодена про державу

Жан Боден (1530-1596 рр.), француз за національністю, за фахом – юрист. Закінчивши правничий факультет в Тулузі, займався адвокатською практикою і викладав римське право в Паризькому університеті. Але практична діяльність його не цікавила хоча він і досяг в ній значних результатів. Майже весь свій час, Жан Боден присвячує вивченню історії і права. Найбільш відома його праця, в якій він виклав свої соціально-політичні і державницькі погляди, це трактат : "Шість книг про республіку". Ця праця була перекладена багатьма європейськими мовами і принесла автору велику популярність. Один з сучасників мислителя писав: "Жан Боден – видатний автор нашого часу, наділений набагато більшим розумом, ніж натовп писак його віку, і він заслуговує на те, щоб його цінували і поважали".

Політико-правові та державницькі погляди Жана Бодена були обумовлені конкретно-історичним станом життя суспільства XVI століття. Франція того часу – це країна, яку роздирали релігійні, політичні, економічні та правові суперечності, міжусобні релігійні війни двох християнських конфесій – католиків і протестантів (гугенотів). Країна була у стані занепаду. Протиборство ворогуючих таборів своєю гостротою та масштабністю було подібне до громадянської війни, існувала реальна загроза життю самої держави. Все це викликало у Жана Бодена, як і в більшості населення країни, бажання миру, спокою, злагоди і суспільстві, відновлення миру й порядку в країні. У своїй теорії Жан Боден теоретично обґрунтував потребу в сильній, світській, централізованій державі з абсолютським монархічним режимом, в державі, яка захищає загальнонаціональні інтереси, яка стоїть вище релігійних та інших розбіжностей. Він мріяв про справедливу державу, де будуть існувати гарантії свободи і розвитку людини, де людина буде спокійна за себе і свою родину, за своє майбутнє, де існує свобода совісті і віросповідання, де панує справедливість і законність.

Свою працю "Шість книг про республіку" Жан Боден почав з визначення держави. Під державою він розумів "правове управління багатьма

сім'ями і тим, що в них є спільного під суверенною владою". Вище благо особи та держави, яка є уособленням загального блага, для мислителя є поняттями тотожними, і в цьому він бачить мету справедливого управління держави.

Жан Боден, виступаючи проти феодалної децентралізації і релігійного фанатизму, всі "Шість книг..." присвячує детальному розгляду різних ознак держави та причин її походження. Він виділяє три причини виникнення держави:

- 1) розширення сім'ї – сім'я була зародком, першоклітинкою, з якого виникла держава, а статус голови сім'ї був праобразом державної влади;
- 2) збирання народу воєдино – з'єднання багатьох сімейств у державу, де член держави – це вільна людина, підкорена правовій державній владі;
- 3) виникнення з колонії, що походить від іншої держави.

Вища мета держави – гарантувати мир всередині країни і захищати країну від нападу зовні, турбуватися про щастя і добробут громадян. Саме ж життя заключається в пізнанні Бога, людини і природи, а в кінцевому результаті – в шанованні Бога.

Суттєвою ознакою державної влади, на переконання Жана Бодена, є її суверенний характер. Мислитель вперше в історії політико-правової думки сформулював і обґрунтував поняття державного суверенітету, розкрив його сутність та зміст. Суверенітетом Жан Боден називає "абсолютну та постійну (вічну) владу держави". Це визначення стало вихідним теоретичним принципом його концепції державного суверенітету, яке принесло йому світову славу і визнання. Професор Міжнародного інституту політичної філософії Р. Дерате відзначив, що Жан Боден, за загальним визнанням, вважається "першим теоретиком суверенітету, і з нього починається історія цього поняття". Суверенна влада держави поширюється на все суспільство, тим самим вона має публічний характер. Це принципово відрізняє її від влади глав сімей і різних об'єднань громадян, котра може бути тільки приватною. Абсолютність суверенітету державної влади має місце лише тоді,

коли суверенна влада існує протягом невизначеного довгого строку, постійно: тимчасова влада, що встановлюється на певний період, не може бути в якості верховної сили. Абсолютність верховної влади держави (її суверенітету) означає також, що вона не обмежена ніякими умовами. Не може вважатися суверенною влада обмежена, передана на певних умовах. Суверенітет, даний на певних умовах, не є власне ні суверенітетом, ні абсолютною владою. Суверенна влада єдина – єдина в тому сенсі, що її прерогативи належать тільки їй; вона не може (не повинна) ці прерогативи поділяти будь з ким; вона не може (не повинна) допускати існування ніяких органів, котрі б стояли над нею або конкурували з нею.

Жан Боден виділяє вісім характерних функцій (ознак) суверенітету:

- Видання і скасування законів;
- Вирішення питань війни і миру;
- Призначення вищих посадових осіб;
- Здійснення верховного суду, суду в останній інстанції;
- Помилування;
- Встановлення еталонів міри і ваги;
- Стягування податків;
- Чеканка монети (емісія грошей).

Розглядаючи суверенітет держави як явище єдине, постійне (безкінечне у часі) та невідчужуване, Жан Боден єдиним винятком з цього правила рахував божественні закони та закони природи, які виникли раніше від держави і є універсальними для всіх народів. До таких законів він відносив інститут сім'ї та право приватної власності. При всій своїй абсолютності суверенній державній владі необхідно блюсти природні і божественні закони, а тому однією з рис суверенної влади він називав "відсутність зобов'язань, не пов'язаних з божественними і природними законами". Разом з тим суверенній державній владі, яка стоїть вище будь яких людських законів, не

можна втручатися в справи сім'ї, порушувати принцип віротерпимості, стягувати податки з громадян без їх згоди, всупереч волі власника.

З точки зору Жана Бодена, єдність, неподільність суверенітету державної влади на практиці поєднуються з диференціацією влади і управління, котрі не завжди тотожні. Носій суверенної влади, як правило, доручає на певних умовах і тимчасово здійснювати окремі функції влади посадовими особами. Без відповідного доручення суверена посадові особи нічого не можуть робити ні по відношенню до підданих, ні по відношенню один до одного.

Маючи на увазі видання законів як найважливішу ознаку суверенітету, Жан Боден трактує закон як волю, наказ суверена. Носій суверенітету (суверен) може будь-коли змінити закон, котрий встановив (видав) сам або його попередник.

Як глибокий мислитель Жан Боден не міг не поставити питання про джерело суверенітету. На його думку, на певному історичному етапі розвитку цивілізації одні люди добровільно передали у підпорядкування інших всю належну їм свободу. Із цієї, відступленої народом свободи, держава черпає всевладність і незалежність, яку Жан Боден називає суверенітетом. Тобто, початковим джерелом влади був народ, але, здійснивши його відчуження державі, він став позбавленим надалі права повернути його. Про народ, як першоджерело суверенітету, він писав наступне "Суверенітет корениться в сукупності свободних і розумних істот, які складають народ". Суверенітет, після його передачі державі (монарху) належить їй на праві власності. Монарх (держава) вправі робити з підданими все, що їй заманеться. З приводу відчуження, передачі суверенітету Жан Боден заявляв наступне : "Верховну і постійну владу над громадянами з правом життя і смерті народ може передати одному з громадян без будь яких обмежень так само, як може це зробити власник, який бажає кого-небудь обдарувати". "Один з громадян" у Жана Бодена – це монарх.

Визнавши суверенітет, його походження (першоджерело), властивості та ознаки, Жан Боден задається питанням, за якої ж форми державного правління суверенітет може бути втілений найкраще. Залежно від того, в чиїх руках зосереджено суверенітет, Жан Боден виділяє три форми держави за формою правління: монархію, аристократію та демократію. Він критично оцінював аристократію і демократію. За аристократії влада належить тим, хто виділяється своєю знатністю й багатством. Хиби аристократії наступні: вона є не стійкою формою політичної влади в силу розбрату і чвар в аристократичному середовищі; колегіальний спосіб вирішення питань несумісний з принципом єдності і неподільності суверенітету; нерішучість і неповороткість аристократів, їх постійний страх перед соціальними потрясіннями, який паралізував їх ініціативу і прирікав державу на беззахисність перед внутрішніми і зовнішніми ворогами.

Демократична форма держави, переконаний мислитель, коли суверенним є весь народ, підриває саму владу, а отже, державу. Жан Боден заявляв, що "мета народних держав – вигнання добродійників". Демократія – це стан незгод і розбрату, розрухи і громадянських війн, відсутність правопорядку і законності в державі. Народ для нього – це "тварина з багатьма головами, позбавлена розуму. Чекати від нього розумних рішень і порад – все одно, що просити мудрості у божевільних".

Як переконаний противник аристократичного та демократичного устрою, Жан Боден робить наступний категоричний висновок: "...власне кажучи, суверенітет має бути притаманний тільки монархії, бо лише в такому разі можливий послідовний і повний прояв його властивостей". Це свій висновок він обґрунтовує так: "Ніхто, крім одного, не може бути сувереном в державі: якщо їх двоє-троє або ще більше, то ніхто не суверенний, оскільки жодний не може ні давати, ні одержувати закон від свого компаньйона; і як би не проголошували суверенітет групи або народу, хіба це не означатиме, що у суверенітеті немає справжнього суб'єкту". Обґрунтовуючи ідею про монарха як суб'єкта (носія) державного суверенітету, мислитель апелює і до

Бога: на його думку "справжній государ отримує свій скипетр ні від Папи, ні від народу, а тільки від Бога".

Видання загальнообов'язкових законів – перша за значимістю ознака суверенітету, а виключне право на їх видання належить монархові. Закон Жан Боден трактує як волю, наказ суверена. Суверен (монарх) може будь-коли змінити виданий ним закон. Однак монарх не створює право. На відмінну від Макіавеллі, котрий розглядав право переважно як засіб досягнення певних державних цілей, у Жана Бодена право постало як ціль буття держави, як досягнення (ознака) суспільства, як те, що відрізняє державу від додержавних утворень.

З метою оптимізації державного управління Жан Боден не виключав наявності в механізмі абсолютної монархії елементів аристократичних і демократичних форм правління. На ряд ключових посад, переважно в судах і війську, монарх призначає тільки дворян (аристократів); демократичні елементи в державному управлінні присутні тоді, коли монарх відкриває доступ до певних посад практично усім вільним і розумним індивідам. Прикладом можливого застосування аристократичних і демократичних елементів у керуванні монархом державою для Жана Бодена були Генеральні штати як дорадчий орган в системі державного управління.

Жан Боден прагнув до гармонійної справедливості у суспільстві і державі. Вона для нього означає непорушність приватної власності, яка лежить в основі цивілізації. Разом з тим, гармонійна справедливість – це врахування інтересів кожного, свобода совісті та віросповідання, невторчання носія суверенітету в питання власності і сім'ї. Жан Боден писав: "Дійсна свобода народу полягає в тому, щоб насолоджуватися своїми приватними справами". Він був переконаний в тому, що "чим більше піддається насильству воля людей, тим більш вона непоступлива".

Водночас необхідно відзначити, що Жан Боден поділяв іще всі держави за способом здійснення влади на три види: законні, вотчинні (сеньйоральні) й тиранічні. Законними є такі держави, в яких піддані, користуючись

особистою свободою, коряться законами суверена, а сам суверен – законам Божим і природи і не посягає на приватну власність підданих. Серед законних держав кращою вважалась та, в якій носієм суверенітету був монарх за наявності в управлінні аристократичних і демократичних начал.

Ідеальним для законної держави визнавався такий монарх, який боявся Бога, "був милостивим до тих, хто завинив, хто був розважливим у підприємстві, сміливим у здійсненні планів, впевненим в успіху, турботливим щодо підданих, уважливим до друзів, мудрим в порадах, страшним для ворогів, люб'язним до тих, хто йому симпатизує, грізним для злих і до всіх справедливим".

Вотчинні (сеньйоральні) держави – ті, в яких суверен силою зброї захопив власність людей та правив ними, як батько сімейства в родині. В тиранічних державах суверен зневажає природні закони, розпоряджається вільними людьми як рабами, а їхньою власністю як своєю.

Проаналізувавши питання про форми держави, Жан Боден звернувся до проблеми щодо причин й факторів стабільності й змін, революцій і потрясінь в державі. Головною причиною усіх революцій і переворотів він вважав майнову поляризацію- різку майнову відмінність між багатими і бідними. Монархи за допомогою законів про лихварства, про захист власності, про спадкування та інших заходів повинні сприяти формуванню людей середнього достатку, не допускати надмірного збагачення одних і зубожіння інших.

Важливим чинником нестабільності державного устрою і політичного життя Жан Боден рахував розкол суспільства за релігійними мотивами. У суспільстві повинна існувати свобода віросповідання, нікого не можна змушувати, щоб він проти своєї волі, власних переконань сповідував яку-небудь релігію. Саме свобода віросповідання в значній мірі визначає міцність держави.

Значну увагу Жан Боден приділяв тому, як впливали на політичне життя і форми держави особливості історичного розвитку того чи іншого

народу, його традиції і звички, побут і психологія. Слідом за Аристотелем Жан Боден розглядав і вплив географічних умов (клімату, ґрунту і т. ін.) на державу, але він не надавав їм вирішального (фатального) значення. Мудрий правитель здатний відвернути небажаний вплив названих факторів. Політичне мистецтво умілого правителя, стверджував він, якраз і полягло в тому, щоб на основі врахування усіх факторів державного і суспільного життя передбачити тенденції політичного розвитку, нейтралізувати негативні явища і процеси, аби зберегти і зміцнити державу.

Таким чином, основна заслуга Жана Бодена полягає в тому, що він переконливо доказав необхідність державного суверенітету як невід'ємної ознаки верховної влади в країні, сформулював його ознаки та функції і визначив особливості суверенітету держави за різних форм державного устрою. Аналіз та систематизація форм держави (за формою правління) в сукупності з теорією державного суверенітету мали вагоме юридичне значення – вони вплинули на виникнення науки державного права.

7.5. Політичні та правові ідеї європейського соціалізму і комунізму XVI-XVII століть

Соціалістичні й комуністичні течії мають багатовікову історію. Мрія про золоту добу, про ідеальну державу, державу, котра відповідала б інтересам і очікуванням усіх верств населення зародилась на початкових стадіях виникнення ранньокласових суспільств і держав. Ця мрія була своєрідним протестом проти нерівності, несправедливості та гніту і водночас спогадом пригнічених про безкласове суспільство, суспільство соціальної рівності, спільності майна первісної епохи.

Значний вплив на формування соціалістичних й комуністичних ідей мало соціальне вчення раннього християнства з його проповідями загальнолюдської рівності, соціальної справедливості і братерства. Але найповніша картина справедливого суспільного ладу як протест проти

соціально-економічної і політичної безправності переважної більшості населення Європи XVI-XVII століть міститься (запропонована) в працях двох видатних мислителів того часу – англійця Томаса Мора та італійця Томазо Компанелли.

Європа даного періоду – це епоха посилення феодальної експлуатації і початкової стадії накопичення капіталу, формування капіталістичного суспільства. Новий суспільний устрій означав нову систему експлуатації простого народу. Як відображення цього гніту і протест проти нього почали виникати різні соціалістичні й комуністичні вчення, які засуджували, проклинали капіталізм, намагалися переконати багатих в аморальності існуючої держави і які змальовували картину суспільного ладу майбутнього на засадах соціальної рівності та колективної власності. Разом з тим соціалістичні та комуністичні вчення Західної Європи XVI-XVII століть не вказували дійсного виходу, не містили конкретних програм радикального реформування суспільства, не бачили тієї суспільної сили, яка була здатна стати творцем нового суспільства. Саме звідси ці вчення називаються утопічними, тому що вони означають спробу зображення майбутнього справедливого соціалістичного й комуністичного ладу без визначення реальних шляхів та тих соціальних сил, які здатні його здійснити.

Сам термін "утопія" увійшов в обіг після опублікування в 1516 році книги Томаса Мора з чудернацькою назвою "Золота книга, так само корисна, як і забавна, про найкращий устрій і про новий острів Утопію". "Утопія" – назва фантастичного острова: в перекладі з давньогрецької "у" –не, "топос" – місце, щоб тобто утопія – це місце, якого немає, яке створене уявою, фантазією.

Томас Мор (1478-1535 рр.) народився в Лондоні, в сім'ї судді. Освіту дістав в Оксфордському університеті, де вивчав право. Працював адвокатом. У віці двадцяти шести років був обраний до парламенту. За правління короля Генріха VIII займав посади головного скарбника і лорд-канцлера. Як переконаний католик Т. Мор не сприйняв Реформацію: коли король пішов на

розрив із папським престолом і став главою англіканської церкви, він подав у відставку. У 1534 р. був ув'язнений, а в липні 1535 року Томаса Мора стратили.

Твір Т. Мора "Утопія" складається з двох частин. У першій частині дана картина тогочасної Англії, де міститься розгорнута критика суспільного ладу і державно-правових порядків, заснована на приватній власності. Він стверджує, що "усюди, де є приватна власність, де все вимірюється грошима, там навряд чи коли-небудь можлива правильна та успішна течія державних справ, там навряд чи можливо, щоби держава управлялась справедливо чи щасливо. Визначення інституту приватної власності як основи всіх антагонізмів у суспільстві дозволило Томасу Мору зробити висновок про класову сутність держави, яка є "не чим іншим, як змовою багатіїв, що відстоюють під ім'ям і вивіскою держави свої особисті вигоди". Держава – це знаряддя, котре багатії використовують з метою пограбування народу. Складність і запутаність законодавства, несправедливість і жорстокість покарань відповідають інтересам багатців і спрямовані проти трудящих.

У другій частині свого втору зображує державно-суспільний лад ідеальної країни острова Утопії. У державі "Утопія":

- ліквідована приватна власність;
- майно є спільним, включаючи землю;
- загальнообов'язкова праця;
- робочий день обмежений шістьма годинами;
- усі товари і продукти, виготовлені за день, зносяться на один великий склад;
- кожен бере зі складу товари і продукти за принципом комунізму: "Від кожного за здібностями, кожному за потребами";
- кожен житель спеціалізується в певному ремеслі, але має відбути дворічну трудову повинність у сільському господарстві;

- для того, щоб уникнути розвитку інстинкту власності, кожні десять років громадяни за жеребкуванням міняються будинками і особистим майном;
- люди, які скоїли злочин, віддаються в рабство, але воно не довічне;
- рабство не передається за спадком, син раба – вільна людина;
- крім злочинців, рабами ставали військовополонені, а також засуджені до смертної кари в сусідніх країнах і викуплені утопійцями;
- раби звільняють утопійців від важкої і принизливої фізичної праці (вивезення нечистот, забій худоби тощо);
- жителі Утопії задовольняються однаковою простою одежею, яку вони міняють кожні два роки;
- рабів заковують в золоті ланцюги для того, що виховати презирство до коштовностей, а дорогоцінне каміння служило іграшками для дітей.

Мету утопійської держави Томас Мор вбачає у максимальному звільненні громадян "від праці", з тим щоб надати можливість для духовної свободи, освіти та морального самовдосконалення.

Панування спільної власності, на переконання мислителя, виключить ті злочини, котрі притаманні суспільству, де панує приватна власність. Саме приватна власність, на думку автора, є причиною таких хибних людських вад, як жадоба, зажерливість, прагнення до збагачення.

Утопія – державно-організоване суспільство, що базується на широких демократичних засадах. Закони в Утопії прості, доступні до розуміння і нечисельні. Як зазначав Томас Мор. "усі закони видаються тільки заради того, щоб нагадати кожному про його обов'язок". Крім того, "вони визнають усякий закон тим більш справедливим, чим простіше його тлумачення". Злочинні дії в Утопії не передбачалися законом, оскільки питання про злочини й покарання вирішувалися безпосередньо сенатом.

Сенат – центральний керівний орган держави, що складається з трьох представників від кожного міста. За формою державного устрою Утопія – це федерація (союз) з 54 міст, у кожному з яких живе 6000 родин (сімей). Сенат здійснював головним чином економічні функції, він має своїм завданням вести звітність про виробництво і споживання. Сенат також управляв загальними справами всього острова (держави) Утопія. Посадові особи в Утопії виборні. Кожні 30 родин (сімей) обирають на один рік філарха; на чолі 10 філархів стоїть протофіларх. Протофілархі обираються з числа вчених. Термін повноважень протофілархів (траніборів) один рік, але без особливо значних причин їх не змінюють. Службові особи – не привілейований стан, а слуги народу. Як писав Томас Мор "ні один чиновник не виказував гордовитості, і вони вели себе гідно". Усі посади в Утопії не є пожиттєвими: чиновники переобираються щорічно. Всі філархи обирають шляхом таємного голосування главу державу – князя, з кандидатів, висунутих громадянами. "На чолі держави стоїть виборна особа, яка називається князем, але фактично є президентом". Правитель (князь) займає свою посаду довічно, якщо тільки не виникає підозри, що він прагне до єдиновладдя. При правителі існує рада, до якої входять протофілархи. Окрім розгляду державних справ, вона здійснює правосуддя.

Велику роль у суспільстві відіграють народні збори, на яких обговорюють найважливіші питання життєдіяльності утопійців. В державі панує віротерпимість, є багато сект і релігій. Утопійці мінімізують заборони щодо приватного життя людини. Мешканці Утопії рахують "в вищій мірі несправедливим пов'язувати будь-кого такими законами, чисельність яких перевищує можливість їх прочитати, або які настільки складні, що ніхто не може їх зрозуміти". Закони потрібні для того, щоб кожному нагадувати про його обов'язки.

Утопія – держава, що проводить мирну політику. Війна уявляється утопійцям чимось жахливим, проявом звірячої грубості. Незважаючи на це жителі займаються військовими вправами, щоб під час війни ніхто не

опинився беззахисним. Утопійці воюють тільки тоді, коли треба захистити свою державу або союзні держави від нападу ззовні, а також у разі необхідності визволення сусідніх народів від деспотизму й тиранії. Утопія допомагає своїм друзям і союзникам буз будь яких умов і обіцянок.

Томас Мор сподівався покращити суспільство і відносини поміж людьми шляхом їх морального удосконалення. Він заперечує уявлення про те, що в державному житті діють якісь особливі норми справедливості, відмінні від загальновизнаних норм моралі. Основною перешкодою на шляху побудови нового суспільства Томас Мор рахував жадобу і гордість багатців, а тому він розраховував на розум (раціоналістичне обґрунтування переваг спільної власності, загальної рівності і спільної праці) і випадок (в творі Т. Мора – філософ який заснував нову державу і запропонував її закони). Томас Мор був раціоналістом: він рахував, що нерозумним існуючим порядком можна протиставити розумну соціальну організацію. На його переконання досконалість суспільного устрою Утопії – це результат високих моральних якостей її громадян і високої розумності кожного з них.

Ідеї утопічного соціалізму і комунізму одержали свій подальший розвиток в праці "Місто сонця", яку написав домініканський ченець, ув'язнений у 1602 році за участь у підготовці повстання проти іспанських колонізаторів. Південна Італія на той час була колонією Іспанії. У в'язниці він провів 27 років, де і написав свою роботу. Звали цього ченця Томмазо Кампанелла (1568-1639 рр.).

Політико-правові ідеї роботи "Місто Сонця" практично такі самі, як і в Утопії, але були і деякі новели. В цій праці Томмазо Кампанелла уникає критики соціально-економічних і політико-юридичних порядків Західної Європи того часу. На перший план він висуває панораму життєустрою міста-держави соляріїв:

- "Місто Сонця" знаходиться на острові біля екватора;
- народ веде "філософський спосіб життя";

- мешканці міста носять однаковий одяг, одержують однакову їжу, строєм ходять на роботу у їдальню, відпочивати і т.д.;
- праця обов'язкова для всіх громадян, робочий день складає 4 години, інший час громадяни проводять в "приємних заняттях наукою, співрозмовах, прогулянках";
- праця рахується почесним обов'язком кожного солярія, в той же час вони займаються роботою відповідно до своїх здібностей, а тому працюють "завжди з радістю";
- відсутня приватна власність: все, що потрібно громадянам, "вони отримують від громади, а посадові особи ретельно слідкують за тим, щоб ніхто не отримував більш, ніж йому потрібно";
- шлюбно-сімейні відносини відсутні: усі жінки загальні, як загальні й усі діти;
- діти виховуються не в родині, тому що її немає, а у великих будинках;
- життя громадян ретельно розписано, кожен їх крок контролюється, навіть імена підбираються "не випадково, а визначаються Метафізиком" – верховним правителем Міста Сонця;
- розваги соляріїв також контролюються державою;
- кожна людина має бути обов'язкового віруючою і дотримуватися всіх релігійних обрядів;
- початкова і професійна освіта загальнообов'язкова.

Публічна влада у Місті Сонця складається з трьох гілок відповідно до трьох видів людської діяльності. Це такі види діяльності, як військова справа, наука, відтворення населення, забезпечення його харчами й обсягом та виховання населення. Ці три види діяльності уособлюють три основні властивості чистого Буття: Міць, Мудрість і Любов. Відповідно до цих трьох атрибутів Буття державою управляють три виборних правителя. Міць відповідає за питання оборони і військової справи. Правитель Мудрість керує питаннями науки, культури та мистецтва. Правитель Любов контролює

сферу дітонародження, виховання, охорони здоров'я, хліборобства, особистого життя і побуту. Правитель Міць іменувався Пон, два інших відповідно – Сін і Мор. Кожен з цих правителів це особи наділені неабияким розумом, видатними організаторськими здібностями, доброчесністю та високими моральними якостями.

На чолі держави стояв верховний правитель – Метафізик або Сонце. Цю посаду займала всебічно обдарована людина, наймудріша і найосвіченіша серед усіх громадян. Він очолював як світську так і духовну владу, йому належало право остаточного вирішення всіх питань і суперечок. Як енциклопедист він мав знати історію всіх народів, їх звичаї та релігійні вірування, володіти ґрунтовними знаннями з фізики, механіки, астрології та гуманітарних наук. На посаді Метафізик перебуває доти, доки серед соляріїв не з'явилася людина, яка перевищувала його знаннями, управлінськими навичками та науковими надбаннями. Тільки то з'явилася така людина, Метафізик зобов'язаний був добровільно від влади відмовитися на її користь.

Крім верховного правителя – Метафізика і трьох соправителів – Пона, Сіна і Мора управлінська піраміда Міста Сонця включала й інших чиновників. У державі існує стільки посадових осіб, скільки можна нарахувати людських чеснот. Є посади, що називаються Правосуддя, Цнотливість, Чесність і т.д., які наглядають за дотриманням суспільної моралі усіма мешканцями. Всі посади, окрім Метафізика і трьох соправителів, є виборними. На кожну посаду обирають тих, хто з дитинства демонстрував найбільші гідності для її здобуття. "Кожен одержує посаду, – писав Кампанелла – в який він виділяється доброчесністю. Головне завдання службових осіб полягає в управлінні виробництвом і розподілом, вихованням і вирішенням війни і миру".

Метафізик і співправителі – єдині, які не могли бути зміщені з посади за волею народу, якщо лише самі вони на нараді не "передадуть своєї гідності іншому, кого із впевненістю вважають наймудрішим,

найрозумнішим та бездоганнішим". Народ не справляв ніякого впливу на взаємовідносини цієї четвірки між собою.

Ставлячись вороже до складного й заплутаного законодавства того часу, Т. Кампанелла заявляв, що у соляріїв закони нечисельні, короткі і ясні. Вони вміщалися на одній мідній дощці біля дверей храму правосуддя. Судочинство також нескладне: допитуються винуваті й свідки, і на підставі їх показань судові установи виносять вирок. Діє розгалужена система покарань – від відлучення від спільної трапези до смертної кари. Громадянські провини і злочини підсудні цехам; винних судять майстри їхнього цеху і можуть, залежно від провини, засудити до заслання, тілесного покарання, догани, заборони брати участь у релігійних святах, позбавлення спілкування з жінками. До смертної кари засуджуються втікачі з поля бою. Вони можуть бути помилувані хіба що за проханням усього війська. Той хто не допоміг товаришеві чи другу, карається шпівцрутенами. Страшна кара чекала солдата, який не підкоряється наказам воєначальника під час бою: він віддається на розтерзання диким звірам. Смертю каралось також вбивство. Страта виконувалася руками народу, який вбивав засудженого камінням.

Таким чином, зміст "Міста Сонця" демонструє наявність в ранніх соціалістичних і комуністичних доктринах двох практично несумісних начал. З одного боку, визнавалося, що освіта, моральність, гідність визначали становище людини в суспільстві, а з іншого, настанова на авторитарність, аскетизм, неувага до окремої особи, нівелювання особистості, де, як пише Т. Кампанелла, перш за все мають "на увазі інтереси держави, а інтереси приватних осіб – лише постільки, оскільки вони є частинами держави". З одного боку, прогресивні ідеї про виборність посадових осіб, соціальний характер держави, загальнообов'язковість праці і в той же час – байдужість до створення організаційних і правових умов для вільного і всебічного розвитку людини. Нівелювання, зрівнювання людей, різних за своїми здібностями – це волаюча несправедливість, кінець удосконаленню людей, смерть прогресу і свободи, початок деспотизму і злиденності.

Отже, політичному мисленню Реформації і Відродження притаманне:

1. Звільнення людини від ролі слухняного знаряддя божого промислу.
2. Визнання за людиною автономної волі та формальної рівності (принаймні в питаннях віри).
3. Формування раціоналістичного підходу до пізнання державно-правової дійсності, коли головною причиною виникнення та розвитку держави визнається людська природа, особистий інтерес індивіда.
4. Політика і держава (у концепції Н. Макіавеллі) перетворюються з джерела релігійно-догматичного трактування на об'єкт наукового пізнання.
5. Практична політика звільняється від етики, стає інструментом здійснення влади.
6. Розробка теорії державного суверенітету перетворює політичну владу із засобу конкуренції феодалного суспільства на монополію абсолютного монарха.
7. Ідеї фактичної рівності, суспільної організації та споживання в ХІХ, на початку ХХ століть отримують друге життя в комуністичній доктрині класиків марксизму-ленінізму.

ТЕМА 8

ПОЛІТИЧНА ТА ПРАВОВА ДУМКА В РОСІЇ XV-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ

- 8.1. Політичні аспекти концепції "нестяжателів" і "стяжателів" (йосифлян)
- 8.2. Політична концепція Філофея "Москва – третій Рим"
- 8.3. Політико-правові погляди Федора Карпова і Зиновія Отенського
- 8.4. Політичні та правові погляди Івана Пересветова
- 8.5. Політичні погляди Івана Грозного
- 8.6. Політико-правові погляди Андрія Курбського
- 8.7. Політичне вчення Івана Тимофіїва

8.1. Політичні аспекти концепції "нестяжателів" і "стяжателів" (йосифлян)

Московська держава протягом XV- XVII ст. перетворюється з невеликого князівства на велику і потужну централізовану державу з сильною монархічною владою. Це не могло не позначитися на розвитку в ній політико-правової думки. Однією з провідних проблем публіцистичної літератури того періоду стало питання взаємовідносин між світською та духовною владою, визначення їхнього юридичного статусу і владних повноважень. Виникають дві ідейні течії, що по-різному підходили до відносин церкви та держави. Бурхливі суперечки навколо цього питання переділили мислителів на "нестяжателів" (йосифлян) і "стяжателів".

Представники першої течії, засновником якої був чернець Нил Сорський (1433-1508), іменувалися "нестяжателі" (йосифляни). В XV – на початку XVI ст. нестяжательство стало однією з провідних доктрин руської православної церкви. Нил Сорський розглядав людину як індивіда з певним комплексом незмінних якостей, притаманних кожному "від віка". Самою

згубною прихистастю людини є "срібнолюбство", яке, на його думку, породило непритаманну людині і людському роду в цілому хибу – "стягання". Задача православного християнства – подолати цю хибу в особистому й суспільному житті.

Ідею "нестягання" покладено Нилом Сорським і його прихильниками в основу їхнього розуміння форми організації чернецтва і взаємовідносин світської та духовної (церковної) влади. Монастирську форму організації та діяльності чернецтва мислитель вважав згубною. Його ідеал – общинний устрій. Монахи такої общини (скита) мають жити в поселеннях в лісовій глушині, подалі від світського життя. Задля відновлення авторитету церкви в суспільстві ченці повинні вести праведний спосіб життя, займатися працею і молитвами. Ченці повинні утримувати себе тільки власною працею, відмовитися від набуття земель, від володіння майном, експлуатації найманої праці, що відволікало від служіння Богові, не приносило користі справі церкви. Діяльність церкви повинна бути обмежена духовною сферою та орієнтована на допомогу людині в подоланні властивих їй від природи "помислів".

Нестягателі заявили, що світські правителі є втіленням різних вад, а тому вони відмовлялися їм підкорятися і об'являли, що їх цар – це цар Небесний, тобто, Ісус Христос, а держава їх – на небесах. Нестягателі були переконані, що правителі ведуть свої держави до загибелі. Оскільки земний цар схильний до вад, він не може бути рівним служителем Бога. Нестягателі пропонували принципово іншу від існуючої організацію політичної і державної влади, за якої два її аспекти – духовний і світський (матеріальний) утворюють два відокремлених один від одного центра влади. Нестягателі прагнули до створення у суспільстві незалежної від держави, непорочної, авторитетної духовної влади.

Нил Сорський вважав, що духовне вдосконалення людини можливе лише за умови у неї свободного волевиявлення, тобто права вибору. У процесі духовного самовдосконалення особи велике значення мислитель

відводив знанню і власному досвіду. Саме це дозволяє людині аналізувати все, що навколо неї, відрізнити добро від зла. Життєвий вибір кожного має бути плодом його роздумів. Якщо особа відходить від правильного шляху у віросповіданні, її слід переконувати, а не переслідувати, застосовуючи державний примус. Те, що в Московській державі переслідування за віру не набуло масового характеру (як єретиків в Західній Європі) значною мірою пов'язано з позицією Нила Сорського та його учнів і прихильників.

З ім'ям Нила Сорського, його впливом на розвиток політико-правової думки пов'язують формування нових форм мислення, утвердження раціоналістичного методу пізнання будь-яких явищ світського та духовного життя. На його переконання християнин повинен аналізувати питання, а не покладатися на авторитети. Такий підхід до суспільного і політичного життя обумовлював критичне сприйняття не тільки релігійних догм, а й реалій життя.

Вчення Нила Сорського розвинули його учні і послідовники Вассіан Патрикеев, Максим Грек та Феодосій Косий.

Вассіан Патрикеев наповнив доктрину вчителя яскравими соціальними і політичними моментами. Він поставив питання про ліквідацію чернецтва як інституту, розмежування сфер діяльності церкви й держави, заборону переслідування за переконання. Вассіан також виступив на захист чорносошних (державних) селян, які страждали від монастирської земельної експансії.

Основні положення вчення "нестяжання" найбільш повно були розвинуті Максимом Греком. Цей мислитель велику увагу приділяв питанням походження, сутності та форм державної влади, законних способів її реалізації, устрою правосуддя в державі, проблемам війни і миру, визначенню курсу зовнішньої політики країни.

Верховну владу М. Грек традиційно визнавав похідною від божественної волі. Цар як верховний носій світської влади мав відповідати

таким моральним критеріям як стриманість, терпимість стосовно підданих, приборкання своїх пристрастей і вад.

До законних способів походження влади М. Грек відносив зайняття царського трону за спадком, а також й вибори монарха. Причому він підкреслював, що в виборах монарха повинні приймати участь не тільки бояри і дворяни, але й "простійші" чия думка дуже важлива для тих, хто при владі. Оптимальною формою, на думку мислителя, було б управління царя разом з радниками. Радників необхідно підбирати за діловими якостями, наближати добрих та усувати лихих, щоб цар не піддавався їхньому впливу. Одноособовий, авторитарний стиль управління державою М. Грек вважав згубним, а його симпатії були на стороні станово-представницької монархії. Царська влада повинна здійснюватися на основі Божих заповідей, позитивних законів, не нехтуючи разом з тим і моральними приписами. М. Грек в посланні до Івана IV писав, що ідеальному царю притаманні такі якості, як "лагідність і довготерпіння, турбота про підданих, щедрість щодо бояр, а головне – правда і милість". Мислитель закликав до законних засобів здійснення владних повноважень монарха: на його переконання "державна повинна бути упорядкована по Божим законам і заповідям" і одночасно має бути пов'язана законами позитивними. Державне законодавство регулює всю управлінську діяльність, владні відносини. У своїх діях цар повинен бути обмежений правдою та благозаконням. При прийнятті управлінських рішень цар має дослухатися порад митрополита.

У поглядах М. Грека значне місце відведено викриттю сучасних йому судових порядків. Він відзначав хабарство суддів, їхні необ'єктивність, упередженість та несправедливість при вирішенні справ. Це завдає велику шкоду авторитету державної влади, підриває її авторитет. На його думку, суд в державі повинен здійснюватися тільки у відповідності з позитивними законами, а всі форми позасудового свавілля мають бути ліквідовані.

М. Грек відзначив, що війни це крайня міра вирішення міждержавних суперечок. Ніхто не повинен підбурювати правителя до війни.

Мислитель засуджував багатство, як першопричину всіх безладів і злочинів людських. "Стяжання" – результат експлуатації підневольної праці. "Стяжання" церкви розбещує душі монахів і корень усіх вад церковно-монастирської системи.

Крайнім виразом доктрини "нестяжателів" стали вчення і діяльність Феодосія Косого. Якщо Н. Сорський та М. Грек виступали лише за покращення діяльності церкви, особливо її чернецької ланки, то Феодосій Косой відкидав не тільки майнові права церквам, а й саму її необхідність. Він проповідував непокору властям як церковним, так і світським, розглядаючи це як передумову соціального звільнення людини. Його ідеалом була громада, заснована на спільній власності, в якій всі члени є рівними і називаються "чадами та духовними братами". Причому мислитель не обмежувався мирною проповіддю, а закликав до дієвого створення таких громад, а тому був визнаний заворушником і "злим діячем".

Загалом соціально-політичні та правові погляди Ф. Косого наступні: соціальна рівність і свобода всіх людей, майнова рівність, самоврядна громада як ідеал і протипада монархічній організації влади, дотримання природних прав людей, наявність такого поняття, як природний розум, що допомагає людині зрозуміти її права і способи їх набуття та реалізації.

Заперечення Ф. Косим будь-якої влади, як світської так і духовної (церковної) було навіяно ідеалізацією ранньо-християнських громад як взірця людського співжиття, де відсутні конфлікти і суперечності.

Стяжательська (або йосифлянська) позиція представлена засновником цього напрямку Йосифом Волоцьким (1440-1515). Даний мислитель був опонентом щодо поглядів Н.Сорського та його послідовників. На відмінну від Н. Сорського, який розповсюджував "нестяжання" як на особисте життя кожного окремого члена монастирської корпорації, так і на їх монастирське співжиття, Йосиф рахував, що "нестяжання", свобода від володіння майном розповсюджується лише на особисте життя ченців. Що ж стосується монастиря в цілому, то йому володіння землями, поселеннями, грошима та

іншим майном життєво необхідно для того, щоб забезпечити засобами для існування монастирських служителів і матеріальними атрибутами богослужіння в храмах, щоб мати можливість надавати допомогу мандрівникам, жебракам та хворим.

Політичні погляди Й. Волоцького щодо влади, взаємовідносини влади духовної і світської протягом його життя не були незмінними. Вони визначалися внутрішньою політикою Великого князя. В період активних прагнень Івана III до обмеження економічної могутності монастирів Й. Волоцький виступав відкритим противником князя та його політики, проводячи ідею підпорядкованості світської влади правителя владі духовній. Мислитель проповідував теорію божественного походження верховної державної влади, однак при цьому відзначав, що сам носій влади був людиною, за своєю природою подібною і рівною з підвладними. Це означало, що володар, як і кожна пересічна людина, може припускатися помилок, котрі можуть згубити не тільки його самого, але й увесь народ. Божественна воля не могла бути помилковою, царська ж – могла, а тому слід було їй противитися, якщо цар "не божий слуга, а диявол". Тому церква, згідно з волею Бога, для правильного розвитку суспільства, мусила визначити напрямки державного і суспільного життя.

Таким чином, Й. Волоцький вперше в політичних творах того часу виступив з критикою особи і дій вінценосної персони. Мислитель розділив поняття "походження і сутності влади від поняття реалізації влади". Він теоретично обґрунтував правомірність опору цареві – лиходію, який чинить людям зло, не дбає про благо підданих, зраджує християнській заповіді, не виконує місії, визначеної йому Богом. Однак робив він це суб'єктивно виходячи з інтересів церкви, її домінування над світською владою.

В подальшому, коли Іван III пішов на компроміс з церковниками (після соборів 1503-1504 рр.), відмовився від політики секуляризації церковних земель і вступив в союз із вищими церковними ієрархами, Й. Волоцький відмовився від теорії переваги першосвящества над царством і став

звеличувати великокнязівську владу. Він став підкреслювати богообраність царя, який прийняв скипетр від Бога, а тому піддані повинні слідувати волі правителя, не критикуючи його діяльність. Прості люди могли лише "покорю та молитвою" наставляючи його на шлях істинний.

Й. Волоцький не розмежовував поняття божественного і позитивного законів. На його переконання вони мають єдине джерело – волю Бога і мають на меті реалізувати божественні істини і морально-етичні заповіді. Надаючи верховній державній владі церковний характер, Й. Волоцький фактично оцерковував цю владу і зайшов в цьому напрямку настільки далеко, що змішував світські (позитивні) закони з суто релігійними, християнськими настановами. Здійснення верховної державної влади розглядалося Й. Волоцьким не стільки правовими, скільки релігійно-етичними засобами. З точки зору мислителя ідеальний государ – це людина "непорочна, як ангел; охоронець законності і справедливого суду; не бере хабарів, не покладає надію на брехню, не хоче звеличення".

Свою теоретичну концепцію Й. Волоцький на Соборі 1504 р. узвів на рівень державної політики. В спорі між нестяжателями й стяжателями політичну перемогу одержала ідеологія стяжательства.

8.2. Політична концепція Філофея "Москва – третій Рим"

XIV-XVI ст. – час становлення Російської централізованої держави із сильною монархічною владою на чолі. Окремі князівства об'єднуються під владою князя Московського (пізніше царя). Московія все частіше іменується "Росією" і "Великою Росією". Ідейною опорою становлення і укріплення російської держави та імперських прагнень руських царів стала концепція "Москва – третій Рим", автором якої був псковський монах Філафей (1465-1542 рр.). Ця концепція була сформульована в посланнях Філофея великому князю московському Василю III і першому російському царю Івану IV.

Вчення Філофея розвивало основні ідеї йосифлян (Й. Волоцького) про природу царської влади, її призначення, взаємовідносини з підданими і церквою.

На думку Філофея, історія людства – це історія трьох світових царств, чия доля визначається волею Бога. Три царства – це три обраних Богом народи. Два царства – Римська імперія і "Другий Рим" (Рим новий) – Візантія впали. Рим старий (Римська імперія) впав, зрадивши православ'ю через єресі, а Рим Новий (Візантія) був покараний Богом за зрадництво православ'я через унію з католиками 1439 р. ("предаша православную греческую веру в латинство"). З падіння столиці східної Римської імперії – Константинополя під навалом турків у 1453 р. єдиним заступником і центром православної християнської віри, твердив Філофей, стала Москва і російський цар. Загибель третього царства, Москви як третього Риму означатиме кінець світу. Але цього не станеться, запевняв мислитель: "Два убо Рима падоша, а третій стоит, а четвертому не бить", Бог цього не допустить. Чому не допустить? А тому, що Москва – це богообраний град, а російський цар – єдиний християнський цар у світі, який дотримується православної віри, він гарант вічності третього Риму і перебуває під знаком Божого провидіння. Російський цар несе тягар особливої відповідальності за долю всього православного світу і довіреної йому Богом держави, тому що доля "Російського царства" відтепер міцно пов'язана з долею православної віри.

Таким чином, сенс концепції "Москва – третій Рим" полягає у тім, що російський мислитель пов'язував торжество православ'я з Москвою, визначеною волею Бога зберегти справжню віру. Головне ж в концепції Філофея полягало в тому, що на російського монарха покладалася велика відповідальність захищати і охороняти "правду" у всіх її проявах.

В посланнях Філофея детально розроблено питання про значення царської влади для "землі руської". Мислитель возводить династичні родословні руських правителів до візантійських імператорів і вказує, що править ним слід за заповідями, початок яким було покладено великими

прадідами, в переліку яких називаються "великий Костянтин, Блаженний святий Володимир, великий Богообраний Ярослав та інші".

Велику увагу Філофей приділяв і формам ідеологічного впливу на населення з боку державної влади, питанням внутрішньої свободи православного християнства в державі. Він виступав проти свободи думки, проти спроби наукового пізнання Всесвіту. Світ, який навколо нас, грішно вивчати. "Недосконалим (тобто людям) Апостол вище сили не дозволяв питати" – писав Філофей. Мислитель не визнавав ніяких земних авторитетів. Наука – те, що заборонено не тільки пересічній особі, але й царям, тому що це небезпечне і шкідливе знання. Всю дохристиянську культуру автор Послань заперечує і не сприймає. Єдиним джерелом усіх знань він рахує тільки "Слова Бога".

Концепція третього Риму стала дороговказом для експансіоністських прагнень, офіційною доктриною російської держави. Ця теорія обґрунтувала призначення Росії до гегемонії в слов'янському світі. Міф про третій Рим увійшов у поготь і кров правлячої еліти російського народу, став його вірою в особливе, месіанське призначення Росії в світі, духом, світоглядом, який творив її історію.

8.3. Політико-правові погляди Федора Карпова і Зиновія Отенського

Питання організації влади і державного устрою були розвинуті в творах Ф. Карпова – дипломата і публіциста кінця XV – початку XVI ст. Даний мислитель в своїх посланнях до різних осіб, найбільш відоме з яких "Послання митрополиту Даниїлу", викладає ідеї, які близькі за змістом до уявлень Максима Грека про обмеження влади монарха органами станового представництва – станово-представницькими інститутами і установами.

В політико-правовій спадщині Ф. Карпова прослідковується вплив ідей Аристотеля. Посилаючись на давньогрецького мислителя, Ф. Карпов

показував, що "всяке місто і будь-яке царство...управлятися повинно начальниками, атому державам і народам потрібні царі і начальники". Поєднання царів (одноособових правителів) і начальників (в його інтерпретації – представницьких інститутів організації і функціонування влади) – гарантія сили та ефективності влади. Згідно з його уявленнями, суспільство повинно базуватися на "правді", "законі" і "милості". Під "правдою" він розумів справедливість, котра повинна знаходити свій вираз в законах, що видаються владою. "Будь-яке царство по Аристотелю, – писав він, – управлятися повинно по правді і законами справедливими". При цьому виконання законів має забезпечуватися невідворотністю покарання тих, хто їх не виконує.

Закони, на переконання Ф. Карпова, це інструмент реалізації владних повноважень. Він стверджував, що відносини між людьми повинні регулюватися тільки нормами закону. Мораль не може замінити закон, а тому автор послань заперечував можливість впливу на поведінку людей при допомозі такої релігійно-етичної норми як "терпіння", яка може діяти тільки в межах монастирських стін. Всі види державної діяльності, як управлінської, так і в сфері судочинства, повинні здійснюватися на підставі законів.

Ф. Карпов ототожнював категорії "закон" і "справедливість". Слід за Аристотелем, він стверджував, що все законне обов'язково повинно бути справедливим. Незаконний несправедливий розподіл матеріальних благ породжує незадоволення у підданих, наслідком чого може бути падіння довіри до влади і авторитету монарха. Виходячи з цього, він висуває вимогу про справедливу оплату праці всіх робітників. Дотримання законів – не тільки основа благополуччя держави, але й моральне підґрунтя суспільного життя. Беззаконня в державі Ф. Карпов пов'язував з падінням моралі. Законами мають бути пов'язані усі, включати і верховну владу.

За всю історію людство проходить декілька етапів, котрі базувалися на різних законах. Це час панування природного закону (закону Мойсея), Закону Ісуса Христа (божественного закону) і закону позитивного

(державного). Позитивне законодавство має спиратися на природні і божественні закони, включаючи у свій зміст їх справедливі вимоги. Саме за такої умови можна побудувати справедливе суспільство.

Ф. Карпов виділяє дві форми держави: "справа народна" (республіка) і царство (монархія). Він особисто схилився до ідеї обмеження самодержавної влади монархів. Крім верховного правителя (царя) владою повинні бути наділені і "начальники". Влада дієва, а держава потужна за наявності згоди між царями і начальниками. Одноособову владу монарха, засновану на релігійних ідеях терпіння і покори, Ф. Карпов засуджував: "Справа народна в містах і царствах загине з причин надмірного терпіння, довготерпіння серед людей без правди і закону суспільство руйнує".

Джерелом руської політичної думки XVI ст. є полемічні політико-публіцистичні твори Зиновія Отенського, новгородського монаха. Даний мислитель за своїми політико-правовими поглядами був близький до Максима Грека і Федора Карпова, про що свідчить його твір "Істини докази про нове вчення". Він рахував, що люди за своєю природою не можуть жити без влади. Формуючи ідею про станovo-представницьку монархію як форму правління він використовує такі поняття, як "старійші мужі міста", "синкліти", "воєводи і воїни", "найчесніші сановники", "начальники країни або граду". З. Отенський писав, що влада міцна тільки в тих країнах, де "цари, що при владі, і тут синкліти і єпархії". Мета держави, на його переконання "благо життя" для всіх її мешканців.

Засудження тиранічних способів правління він пов'язував з проблемою законної реалізації влади. З. Отенський розвивав думку про те, що праведне і угодне Богу життя може бути організоване тільки на підставі Закону. Всі закони від поділяв на три види: закони божественні, природні і позитивні. Божественні закони – це заповіді Бога (містяться в Біблії), постанови церковних соборів, писання патріархів церкви. Джерелом божественного законодавства є воля Бога. Природні закони – це звичаєві норми, що склалися в кожній країні на основі конкретних природно-кліматичних і географічних

умов. Позитивні закони включають в себе закони царські і закони градські (місцеве законодавство). Третій вид законів детермінований історичною практикою.

На думку З. Отенького, дотримання законів є обов'язком верховної влади, включаючи царя, та всіх посадових осіб в державі. Цар повинен все вирішувати, неухильно дотримуватись законів; особисто це стосується організації та здійснення судочинства. Мислитель критикував такі негативні сторони тогочасної судової системи, як підкуп свідків, хабарництво суддів, умисне зволікання при розгляді справ, позасудові угоди в обхід суду. Він виступав з вимогою скорого і праведного суду, однакового, неупередженого відношення до всіх позивачів і відповідачів.

З.Отенський – викривав єресі свого часу. Однією з причин їх розповсюдження, на його переконання, є діяльність влади: несправедливий суд і великі податки. Найкращою формою державного устрою Зиновій обґрунтовував образом святої Трійці. Її частини "сопретсольні і соповелітельні", а тому і царську владу необхідно поєднувати з іншими елементами. Хоча цар "саном владичества" вище інших, його дії повинні контролювати "найчисніши сановники", "старійшини". Сама історія, стверджував він, доказує, що в сильних державах "царі імуть синикліти і єпархії", а злочинці караються тільки судом. Сила цара базується на "правді". Якщо ж цар не дотримується правди, він стає тираном.

8.4. Політичні та правові погляди Івана Пересвєтова

Іван Семенович Пересвєтов – один з видних представників політико-правової думки Росії XVI ст., письменник-публіцист, дворянин за походженням. Протягом 1548-1549 рр. Подав цареві Івану IV Грозному дві чолобитні – "Малу" і "Велику". В цих працях він запропонував світську програму політико-юридичних і державних перетворень Росії, спрямовану на

зміцнення самодержавної влади, обмеження повноважень боярства, скасування намісництва.

Свої думки Ф. Пересветов викладає, апелюючи не до Святого писання, як це було прийнято в той час, а звертаючись до історичного досвіду Візантії і турецької Імперії. В своїй політичній теорії автор розглянув питання щодо форми правління і обсягу повноважень верховної влади. Значну увагу він приділяв визначенню найкращого варіанту організації державної влади. Самодержавна монархія як форма правління була для нього найдосконалішою формою державної влади і державного устрою. І. Пересветов вперше використав термін "самодержець", розуміючи під ним суверенного верховного правителя Росії.

Ключовими категоріями його теорії виступають поняття "віра" і "правда". І. Пересветов надає правді значення самого важливого чинника в житті держави. Беззаконня і неправда – основні причини всіх вад державного життя. Ідеальним варіантом є взаємопроникнення віри і правди. Однак мислитель прямо вказує, що процвітання держави залежить від того, як дотримується в її правді: "Бог любить не віру, а правду". Втрата в державі правди – шлях до її загибелі. Причиною краху Візантії він називав те, що "лейдачі вельможни" забули "Божі правду", встановили несправедливий суд. Таким чином, Візантійська імперія була покарана Богом за гріхи. Після її падіння охоронцем віри є Російська держава. Однак Божа благодать дарується лише тій державі, котра дотримується правди. В сучасній Росії, на думку Пересветова, лише ведеться боротьба за правду. Головною бідою, як і у Візантії, є свавілля вельмож, боярства. Він вкладає в уста турецького правителя Магомет-султана уроки, котрі повинен врахувати руський цар з падіння Візантії. Ідеалізуючи Османську імперію, І. Пересветов перераховує ті якості, які притаманні ідеальному правителю цієї держави: це грізний цар, який не слухає бояр; він написав судебник, заснований на правді, запровадив відповідальність військових командирів перед своїми вояками. Так само і російський государ, утверджуючи правду, повинен бути "грізним і мудрим".

Мислитель переконаний, що "не можна цару царства без грози держати". "Гроза" – це закони країни. Закон він ототожнював з волею самодержавця. Разом з тим сильна центральна влада, носієм якої є цар, має доповнюватися станово-представницьким органом дорадчого характеру.

І. Пересветов обґрунтовує необхідність проведення в державі реформ, спрямованих на укріплення і централізацію державної влади. Перш за все, була запропонована адміністративно-фінансова реформа з метою створення загальнодержавної казни. Збірщики податків повинні були контролюватися спеціально призначаємими царем чиновниками. Виплата грошового утримання чиновниками усіх рівнів повинна здійснюватися з державної казни згідно з їх заслугами перед державою. Акумуляція всіх грошових коштів в державній казні – передумова військової реформи. І. Пересветов пропонував замінити боярське ополчення регулярною армією кількістю 300 тисяч осіб. З метою створення підготовленого до військової справи резерву необхідно запропонувати військову повинність. З військовою реформою пов'язана серйозна реформаторська пропозиція І. Пересветова про необхідність ліквідації холопства, тому що несвобідні люди погані бійці.

Для реалізації "правди" І. Пересветов запропонував свою концепцію судової реформи: введення прямого суду і призначення всіх суддів центральною владою. При здійсненні судочинства судді повинні спиратися тільки на закон ("судити прямо"). З метою запобігання хабарництва І. Пересветов пропонував встановити суддям високу зарплату. Судові пошлини повинні йти в державну казну, "щоб судді не мали спокуси і неправди не судили". Якщо суддя здійснює посадовий злочин, судить неправедно, то з нього живого здирають шкіру, набивають її папером і вішають на брамі судової установи.

З загальної судової системи І. Пересветов окремо виділяв військовий суд. Вояків судять командири їх полків, причому судять "безпошлинно". Цей суд здійснюється на місті, швидко, за єдиним для всіх Судебником. Військовому суду підвідомчі справи про боягузливість на полі бою, перехід

на сторону ворога, насильство по відношенню до мирного населення та деякі інші. І. Пересветов пропонував жорстоку систему покарань, які мають призначатися без врахування соціального положення винної особи і з врахуванням тяжкості його протиправного діяння.

Завданням самодержця І. Пересветов вбачав встановлення в державі "великої правди" й "обов'язків", коли всі піддані будуть докладати зусиль до зміцнення держави, боротьби зі смутою, підвищувати авторитет царя й будь-якими засобами викорінювати в державі "крамолу".

Також І. Пересветов засуджував кріпацтво і виступав за його скасування. Він писав: "Якщо люди закріпачені, то в бою вони не хоробрі і проти ворога не сміливі". Разом з тим кріпацтво несумісне з християнською мораллю і суперечить божественним законам.

Таким чином, І. Пересветовим запропоновані програми судової, військової та адміністративно-фінансової реформ. Багато пропозицій автора було реалізовано на практиці.

8.5. Політичні погляди Івана Грозного

Іван IV (Іван Грозний) – руський цар, який поклав начало формуванню держави світового значення, здійснивши радикальні реформи в державному і політичному устрої Росії. Результатом цих реформ було підвищення міжнародного авторитету Руської держави, централізація державної влади, формування режиму самодержавної особистої влади – абсолютизму, підпорядкування церкви і духовенства інтересам держави. Він прославився політикою опричини і кривавого терору, за що й удостоївся прізвиська "Грозний". Був вінчаний на царство 1547 р. і після підтвердження свого царського звання Константинопольським патріархом став першим визнаним російським царем.

Політичні погляди Івана Грозного містяться в його численних посланнях до церковних і державних діячів, дипломатів і королів, особливо в його переписці з князем Андрієм Курбським. Цей князь був опонентом Івана Грозного, за що зазнав переслідувань і змушений був втекти від царської немилості до Великого князівства Литовського. Звідти він слав царю листи, в яких висловлював принципову неприйнятність політики, що проводив государ. У відповідь цар в своїх листах наводив власної правоти, обґрунтовуючи концепцію необмеженої влади монарха.

З точки зору Івана Грозного православне християнське самодержав'я це, перш за все, династична влада. Багатовікова династійність монархічної влади є ознакою величі держави. В своїх посланнях до чужеземних королів Іван Грозний вказував на своє походження від великого князя Рюріка і навіть давньоримського імператора Октавіана Августа. "Ми від Августа Кесара родством ведемося", – писав він, в посланні шведському королю Юхану III. Єдиною законною підставою заняття царського престолу, на його переконання, було право спадкування. Третім джерелом православного самодержавства, крім влади, успадкованої від давньоримського імператора і руських великих князів, він рахував волю Бога. Іван Грозний трактував православне християнське самодержавство(свою владу) як владу божественну за своїм походженням. А тому ця влада подавалася ним як свого роду обов'язок царя перед Богом.

Самодержавство Івана Грозного не визнавало ніяких обмежень своєї влади – це влада цілком одноособова, незалежна від бояр, духовенства і будь-якої суспільної сили. "Како же самодержець наречется, аще сам строїт?" – з поливом запитував він у посланні до А. Курбського. Іван Грозний відкидав будь-яку можливість встановлення договірних відносин між ним і підданими. Царська влада неподільна і ніяке втручання в її прерогативи неприпустиме. Він визначав форму влади як "вільне царське самодержавство...., нашим государам ніхто нічого не вказує...ніхто їх вільних самодержавців не змінює на престоли, не ставить і не затверджує". Цар не терпить "ніяких настанов від

людей, не варто, володарюючи над людьми, запитувати у них поради". Піддані, на його переконання, повинні цілком бути під владою царя. У його уявленні ці відносини – це відносини не рівних людей, а правителя і рабів. "По божому велінню Бог віддав їх душі під владу нашому діду, великому государю, і вони, віддавши свої душі, служили царю до самої смерті і заповіли Вам, своїм дітям, служити дітям і онукам нашої справи".

У розумінні Івана Грозного царська влада все ж обмежена, але не людьми, а тим, хто її дав, тобто Богом. Цар повинен панувати відповідно до божих заповідей. Цар не підлягає ні моральним, ні правовим оцінкам з боку підданих. Однак відповідно до божих заповідей він повинен бути милосердним до одних, а інших – страхом спасати. Через страх перед покаранням цар звертає людей до істини, добра і справедливості.

Вирішуючи питання щодо взаємовідносин духовної і світської влад, він виступає прихильником чіткого розмежування сфер їх дії. "Одна справа, – заявляє він, – влада священників, інша – турбуватися про тіла і душі багатьох людей". Царську владу він не хотів ділити ні з ким, навіть із служителями Бога. Подібна його позиція обумовлена глибоким переконанням у безмежності царської влади.

У посланнях Івана Грозного великого значення надається методам і засобам здійснення влади. Політична концепція російського монарха формувалася в обстановці розв'язаного ним терору і ставила перед собою мету виправдати найбільш жорстокі методи деспотичного правління. За допомогою опричних заходів цар запровадив в країні терористичний політичний режим. Одну з найголовніших функцій царської влади він бачив у покаранні "лиходіїв" і "крестопрестуників". У покаранні одна мета – не допустити "бісівської влади". Уся доктрина Івана Грозного спрямована на обґрунтування своєї абсолютної влади, жорстоких, нелюдських методів управлінської діяльності, на спробу виправдатися за пролиту кров.

8.6. Політико-правові погляди Андрія Курбського

Іншу позицію щодо розвитку російської державно-правової і політичної дійсності Росії того часу займав Андрій Курбський. Він належав до знатного князівського роду Рюриковичів, був потомком великого Київського князя Володимира. Спочатку він був сподвижником царя, брав активну участь в Обраній раді при цареві, потім став його рішучим опонентом, потрапив у немилість і втік до Литви. Погляди А. Курбського відображені в переписці з Іваном Грозним та в публіцистичному творі "Історія про великого князя Московського".

А. Курбський був глибоко релігійною людиною, атому його політико-правові погляди мають теологічний окрас. Він теж вважав джерелом влади в державі божественну волю: "цари и князі от Всевишнего помазуются на правление". Оскільки влада має божественне походження, то вона є свого роду обов'язком царя перед Богом. Мета верховної влади полягає в справедливому а милостивому управлінні державою заради блага всіх її підданих і в праведному вирішенні всіх прав.. Могутність і процвітання держави прямо залежить, стверджував він, від розповсюдження в ній Священного писання і здатності держави зберегти чистоту християнської релігії. Існуюча влада відійшла від виконання задач, покладених на неї божественною волею, а тому він вважав її позбавленою вищого покровительства, називав безбожною і беззаконною. На царському престолі опинилася людина, яка не здатна управляти державою. Злодіяння Івана Грозного Курбський трактував як відступ від православ'я, попрання Христових заповідей.

Найкращим варіантом організації державної влади Курбський вважав монархію з виборним станово-представницьким органом. Згідно з уявленням А. Курбського царська влада повинна здійснюватися за допомогою радників. Причому під радниками він розумів не окремих осіб, які час від часу дають поради царю, а постійно діючий дорадчий орган при монархові. Він писав, що благочестивий цар "должен искати доброго и полезного совета нетокмо у

советников, но и у всенародних человек", при цьому "самому царю достоит яко главе бити и любити мудрих советников своих". Зразком представницького органу він вважав Виборну раду – колегію радників, що діяла при Івані IV на початку його правління. Наявність представницького органу, на переконання А. Курбського, дозволить уникнути зла навіть при схильності правителя до деспотії: "Поки цар любить Ради і радників, він зберігає свою думку".

В праворозумінні А. Курбського чітко прослідковується уявлення про тотожність права і справедливості. Розмірковуючи про необхідність дотримання законів, А. Курбський вказує, що необхідно додержуватися лише тих настанов державної влади, які є справедливими. Тільки справедливе може бути правим, насилля – джерело беззаконня, а не права. А. Курбський підкреслював, що закон повинен містити лише ті вимоги, що можна виконати, беззаконня – це не тільки не дотримання, але й прийняття жорстоких і таких, що не можна виконати законів. Подібна законотворчість, на його думку, злочинна. В його політико-правовій концепції уявлення про право і правду, добро і справедливість, сприймаються як складові компоненти природного закону. Він був переконаний в тому, що всі люди підкоряються природному закону і держава в законотворчій діяльності має дотримуватися вимог цього закону. В посланнях до Івана Грозного автор підкреслює, що беззаконня, яке творить цар, згубно не лише для його підданих, але й для самого правителя і його сім'ї.

Розглядаючи судочинство за часів володарювання Івана Грозного, А. Курбський засуджує практику заочного винесення вироку, коли підсудний, в більшості випадків людина, на яку несправедливо зведений наклеп, не має можливості особисто предстати перед судом. Він виступав проти застосування жорстоких покарань, особливо виділяючи серед них смертну кару, котра повинна призначатися у виключних випадках і тільки до злочинців, яким не притаманне щире каяття.

В своїх роздумах щодо співвідношення світської влади і церкви, А. Курбський був близьким до ідеології нестяжателів. Він заявляв, що церква повинна протидіяти беззаконню і кровавому свавіллю правителів. До цього церкву зобов'язує дух християнських мучеників, що прийняли смерть в боротьбі проти злочинних і неправедних правителів. В історії політико-правової думки А. Курбський заявив про себе, перш за все, як послідовний критик тиранічного правління Івана Грозного, котрий "християн губив". А. Курбський закликав Івана IV покаятися і повернутися до Христа.

8.7. Політичне вчення Івана Тимофіїва

Одним з найбільш відомих представників політичних поглядів кінця XVI – початку XVII століть був світський мислитель, дияк государевий Іван Тимофіїв, автор твору під назвою "Временник". В цей час в російському суспільстві виник ряд серйозних політичних проблем, що вимагали невідкладного вирішення. В центрі його уваги політичні проблеми, пов'язані зі з'ясуванням сутності влади, її походження, форм організації, а також способів реалізації. Він також торкався проблем, пов'язаних з правовим статусом владарюючих і підвладних, зокрема питань щодо соціальних і політичних прав підвладних, включаючи їх право на опір "злонамеренной влади".

Законним варіантом походження влади І. Тимофіїв традиційно вважав спадкування (якщо йдеться про монархію). Однак заступ на престол не в порядку спадкування стало реальним фактом в 1613 році. Цьому факту необхідно було мати відповідне обґрунтування. В подібній ситуації законним походженням верховної влади І. Тимофіїв вбачав волевиявлення усього народу у формі загального "из всех городов собранного народного совета", яке представляє "соизволение людей всей земли". Всі останні особи, які

займають трон, минуючи цей порядок, повинні вважатися "захватчиками", а не законними царями.

І. Тимофіїв розділяв володарів на законних і незаконних. До законних він відносить, перш за все, царів, які зайняли трон за спадковим правом, а також царів, обраних відповідно до встановленого порядку. Незаконні правителі – це "захватчики" і "самовенечники", котрі самі "наскочили на трон". При цьому він відзначав, що "захватчики" порушили не тільки людську, а й божественну волю, а це ніколи не залишиться безкарним. На думку І. Тимофіїва, саме внаслідок порушення правил заступу на престол під час смути (початок XVII ст.) країною незаконно правили особи, як не були варті ні царського вінця, ні державного скіпетра.

Найкращою формою державної влади І. Тимофіїв вважав станово-представницьку монархію, де влада царя обмежена становим органом, в якому представлені різні версти населення. А повсякденні функції управління країною здійснюються монархом разом з урядом – Боярською думою. Відсутність представницьких форм правління, на переконання мислителя, загрожує загибеллю країни.

Вперше в історії політико-правової думки того часу І. Тимофіїв приділив увагу питанням впливу громадського погляду на державну владу. Форми виразу громадської думки він бачив не тільки в організації представницького органу, але й і праві народу на опір "злонамеренной" владі тобто владі, що посягає на фізичну, юридичну і економічну безпеку особистості, проводить позасудову розправу над підданими, порушує законний порядок державного і суспільного життя. Громадська думка, на переконання І. Тимофіїва, це засіб обмеження свавілля верховної влади, ця думка об'єднує народ і надає йому силу протистояти беззаконню і несправедливості.

В своїх теоретичних схемах І. Тимофіїв часто розрізняє такі поняття, як самодержавство і самовладдя. Самодержав'я (єдиновладдя) він розглядає як форму державного устрою, як результат становлення суверенності і

незалежності держави, централізації органів, що управляють країною. Самовладдя трактується ним як незаконний спосіб реалізації вищих владних повноважень і оцінюється як тяжкий гріх правителя, законнозлочинний за своєю сутністю. Причому він засуджував самовладдя царів як законних, так і тих хто "наскочив на трон". Самовладний правитель – тиран, уособленням якого був Іван Грозний.

І. Тимофіїв засуджує також і бояр і вище духовенство дворян і купців за їх байдужість до загальнодержавних проблем та політичну пасивність, за їх мовчазливу згоду з усіма зlodіяннями, що чинилися в державі. Він приходить до висновку, що це обумовлено надмірною сакралізацією царя. Таким чином, І. Тимофіїв започаткував в російській політичній думці десакралізацію царського вінця.

І. Тимофіїв значну увагу приділяв і правозастосовній практиці в державі. Він часто оперував такими поняттями, як "природний закон" і "статутний закон". Він підкреслював, що природні закони – це категорії вічні та незмінні і розумів їх як вимоги здорового глузду. "Статутні закони", які упорядковують суспільне життя, повинні відповідати природним. До статутного законодавства І. Тимофіїв відносить законодавство, яке походить від держави. Мислитель послідовно проводить думку про те, що основою всієї державної дійсності має бути покладений "законний і нормальний порядок". Цар – верховний глава держави – в своїх повноваженнях також обмежений не тільки божественними і природними законами, але й "статутним законодавством".

В політичній теорії І. Тимофіїва вчення про станово-представницьку монархію як форму правління є концептуально завершеним і досягло свого логічного і переконливого розвитку.

ТЕМА 9
ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ГОЛАНДІЇ ТА АНГЛІЇ В ПЕРІОД
РАННІХ БУРЖУАЗНИХ РЕВОЛЮЦІЙ

- 9.1. Вчення Гуго Гроція про державу і право
- 9.2. Політичні та правові погляди Бенедикта Спінози
- 9.3. Політико-правове вчення Томаса Гоббса
- 9.4. Вчення Джона Локка про державу і право

9.1. Вчення Гуго Гроція про державу і право

XVII ст. – епоха ранніх буржуазних революцій, з якими пов'язані радикальні перетворення в різних сферах суспільно-політичного життя. Першими антифеодальними революціями в Західній Європі були Голландська (1566-1609) і Англійська (1642-1649). Під час ідейної підготовки цих революцій, у процесі їх проведення склалось таке явище політико-правової свідомості, як юридичний світогляд. Це був світогляд буржуазії, що заступав теологічний світогляд західноєвропейського середньовіччя. Юридичний світогляд став змістом європейської політичної і правової думки XVII ст. Методологічною основою юридичного світогляду був раціоналізм, який вимагав досліджувати питання держави і права з позицій людського розуму, здорового глузду, правил логіки, досвіду історії, а не звертаючись до текстів Священного писання. Класичним втіленням нового світського юридичного світогляду стала теорія природного права і суспільного договору. Першою спробою систематичного викладу теорії природного права і концепції суспільного договору стало вчення про державу і право голландського юриста, видатного мислителя Гуго Гроція (1583-1645).

Гуго Гроцій мав унікальні здібності, що проявлялися ще в ранньому дитинстві. Восьмирічним хлопчиком він писав вірші латиною, а в 12 років

вступив до університету. З 13 років друкує перші наукові роботи, в 15-річному віці Гроцій одержав ступень доктора права. У цьому ж віці, будучи у складі голландської делегації, на запрошення короля Франції Генріха IV у Парижі, так уразив своїми знаннями монарха, що той вигукнув у присутності придворних: "Ось чудо Голландії". Йому належить понад 90 робіт з юридичних, історичних і філологічних наук. Серед праць Гуго Гроція політико-правового змісту найбільш відомі такі його роботи, як "Про право здобичі", "Вільне море", "Про право війни і миру". Особливо великий успіх мала остання з цих праць, що була видана у 1625 році. Ця праця була перекладена мовами багатьох країн і витримала понад 200 видань. Однак римо-католицька церква занесла книгу до списку заборонених видань, де і значилась до 1900 року.

У вступі до книги "Про право війни і миру" Гроцій зазначав, що її основна мета – вирішення актуальних проблем міжнародного права, але для відповіді на ці проблеми автору необхідно було дати відповіді на загальні питання походження та сутності держави і права.

Розв'язуючи питання про те, що являє собою право, Гроцій продовжує античну традицію і ототожнює право і справедливість. "Право є те, – писав він, – що не суперечить справедливості". Справедливість трактувалася ним як вимога людського розуму, веління природи, розумної істоти. Якщо право тотожне справедливості, то "суперечить справедливості те, що противно природі істот, наділених розумом". Мислитель поділяє право на природне і волевстановлене і розглядає його (право в цілому, право взагалі) як суб'єктивне право, як систему відносин публічного і приватного характеру і як систему загальнообов'язкових норм.

Джерелом природного права є сама природа людини. На відмінну від інших живих істот людина є живою істотою вищого порядку, оскільки наділена розумом, мовою та прагненням до спілкування. Причому людині властиве не просто прагнення до спілкування, а прагнення спокійного і керованого розумом спілкування. А в основі прагнення людей до спілкування

в свою чергу лежить почуття самозбереження. Прагнення до спілкування можливе лише за умов дотримання всіма учасниками суспільних відносин певних правил співжиття. Який же зміст цих правил – вічних і незмінних, – які охоплюються поняттям природного права? Це такі норми поведінки як: утримання від зазіхань на майно, що належить іншим, повернення чужої речі власникові та одержаної від неї вигоди, виконання зобов'язань, відшкодування збитків, заподіяних винною особою, покарання людей за вчинені ними правопорушеннями. Ці вимоги мислитель називав нормами природного права. Він стверджував, що дотримання перелічених правил властиве людському розуму, людській природі, природному праву і є справедливим.

Існування природного права не суперечить волі Бога. Більш того, Бог вимагає його дотримання. Але, оскільки Бог є творцем усього сущого, творцем людини і всіх її властивостей, творцем людської природи, то з усього впливає і природне право. Тому природне право є "велінням розуму, та або інша дія якого, залежно від її відповідності чи суперечності розумній природі (тобто вимогам, природі розуму) визнається або моральною необхідністю, або морально ганебною". Гуго Гроцій розмежовує право від політики: предметом права є справедливість, а предметом політики – вигода, інтерес та доцільність.

Волевстановлене право в свою чергу поділяється на божественне і людське. Джерелом божественного права є воля Бога і підкорятися якому велить нам наш розум. Божественне право не збігається з правом природним. Бог, на думку, Гроція, не встановлює нічого, що суперечить природному праву, але може обмежувати сферу дозволеної поведінки. За своїм змістом божественне право збігається з християнською моральністю і встановлює для людей більш високі стандарти чистоти, ніж може вимагати природне прав. Божественне право – це система релігійно-моральних норм і воно існує незалежно від людського (позитивного) права.

Людське право – це право внутрішньодержавне і міжнародне (право народів). Джерелом міжнародного права є угода, воля всіх народів чи багатьох із них, в силу чого воно набуває обов'язкову силу. Необхідність виконання вимог внутрішньодержавного права обумовлена суспільним договором. А обов'язок дотримуватися самого договору впливає з природного права, згідно з яким дані обіцянки мають виконуватися. Гуго Гроцій писав: "Мати природного права – сама природа людини, яка спонукала її прагнути до взаємного спілкування; матір'ю внутрішньодержавного права є зобов'язання, взяте за взаємною згодою, яке набуває сили від природного права, тому природа може вважатися прародичкою і внутрішньодержавного права".

Людське право обумовлено (за своїм змістом) користю, інтересами тих, хто його встановлює, залежить від волі законодавців. Оскільки його походження пов'язане зі взаємною згодою людей, то воно відображає їх інтереси, практичні потреби. Гуго Гроцій підкреслював, що "користь стала поштовхом для виникнення внутрішньодержавного права, отже, ті особи, хто пропонує закони іншим, зазвичай тим самим переслідують певну користь або, принаймні, повинні її переслідувати". Це стосується і міжнародного права: мислитель заперечує те, що в основі міжнародних відносин лежить сила. Норми міжнародного права встановлюються "в інтересах великої сукупності таких об'єднань". Міжнародне право – це "право народів", результат їх домовленості.

Гуго Гроцій не протиставляє природне право, що є втіленням справедливості, праву людському, яке пов'язано з користю, а навпаки, вважає, що вони взаємодоповнюють один одному, виступаючи в якості єдиної нормативної системи, що поєднує і користь, і справедливість.

Виникнення права дає людям і народам відчуття надійності, передбаченості, спокою і безпеки, впевненості в майбутньому. Гуго Гроцій стверджував: "Немає такого суспільного союзу, що міг би перебувати в безпеці без права". А тому люди прагнуть жити відповідно до загальних

правил. Отже, здавалося б, що правові приписи повинні виконуватися без примусу, оскільки, неможливо примушувати людей дотримуватися справедливості і того, що є корисним для них. Специфіка людського права в тому, що воно припускає можливість примусу, якщо його норми не виконуються добровільно. Люди примушуються особливою силою до дотримання справедливості заради їхньої ж користі. Позитивне (людське) право передбачає застосування примусу і без нього неможливе: "...право позбавлене сили для втілення своїх приписів в життя. А там, де виникали питання про підтримання права силою, неминуче виникала тема держави. Держава – носій такої сили.

Вихідним началом теорії держави у Гроція є теорія її договірного походження. Державі передував додержавний природний стан суспільства, що характеризувався простотою відносин, спільністю майна і взаємодопомогою. Поступово життя ускладнялося, що було обумовлено суспільним розподілом праці і появою приватної власності. В суспільстві загострюються протиріччя. Виходячи з відчуття самозбереження люди об'єднувалися в державу, переконавшись у неспроможності окремих сімей протистояти насильству. Люди дійшли згоди зробити це добровільно, "не за божественним велінням". Таким чином, мислитель дотримувався договірної теорії походження держави. Метою держави є загальне благо і забезпечення дії права у спілкуванні між людьми. Держава є "досконалим союзом вільних людей, який укладений заради дотримання права і загальної користі", вважає Гуго Гроцій. З часів цього мислителя всі політико-правові вчення і теорії використовували договірну доктрину походження держави включно до кінця XVIII століття.

Державу Гуго Гроцій характеризував такими ознаками: "наявність власних законів, правосуддя, посадових осіб, збір податків, вирішення питання війни і миру, укладання міжнародних правових договорів і наявність верховної влади". Сфера діяльності держави обмежена публічними справами,

в приватні справи держава може втручатися, але "лише тією мірою, в якій це необхідно для підтримання громадського спокою".

Сутність верховної влади полягає в тому, що дії цієї влади не підпорядковані ніякій іншій владі і "не можуть бути скасовані чужою владою на її розсуд". Таким чином, під верховною владою він розумів суверенну владу держави. Існує, на думку Гроція, два носія суверенітету – у загальному і власному розумінні: "загальним носієм верховної влади є держава в цілому як досконалий союз, а носієм верховної влади у власному розумінні є одна або кілька осіб, згідно з законами і вдачами того чи іншого народу". "Народи, які підпали під панування іншого народу, тобто такі, що втратили свій суверенітет – це, за оцінкою Гроція, не держави в сучасному розумінні слова, це лише підпорядковані члени підкорившої їх держави". Суверенітет – відмінна риса держави взагалі і як ознака верховенства і неподільності державної влади, він не залежить від зміни монархів (правителів) і форм правління, тому що джерелом влади є народ, а носієм – правителі. "Адже римський народ був тим самим при царях, при консулах і при імператорах" – писав Гроцій.

Гуго Гроцій розвивав таке вчення про державний суверенітет, яке виправдовувало надання широких повноважень правителям у вирішенні найважливіших питань життєдіяльності держави і заперечувало думку про те, що верховна влада належала народу. Колись, допускав мислитель, народ був сувереном, але зіткнувшись із певними обставинами, повністю передав владу над собою одній особі або декільком особам. Такими обставинами могли бути: крайня небезпека, уникнути якої не можна було інакше, або гостра потреба в засобах існування, яку в інший спосіб не можна було задовільнити. На підсилення своїх доказів Гроцій навіть звернувся до промови римського імператора Валентиніана перед солдатами: "Вибрати мене вашим імператором, солдати, було у вашій власті, але після того, як ви мене вибрали, те чого ви вимагаєте, залежить не від вашого, а від мого свавілля. Вам як підданим належить коритися, мені належить міркувати про

те, як мені діяти". Але це не означає, що Гроцій заперечував взагалі можливість народу протидіяти правителям за будь-яких обставин.

Заперечуючи в принципі право підданих чинити опір правителю, який зловживає владою, Гроцій, разом з тим припускав, що народ може змінити форми правління, якщо це право залишено за ним суспільним договором, або у випадку явної небезпеки, яка загрожує йому внаслідок насильства начальницьких осіб. Опір можливий у випадках, коли йдеться про життя і смерть, коли правитель, пройнятий ворожим духом, готував загибель усього народу, або коли він, діючи проти природного права і Божих заповідей, видає злочинні накази. Гроцій писав, що "усі за природою мають право на опір заповіданому насильству". І разом з тим він стверджував, що "краще переносити образи, що заповідані верховною владою, ніж опиратися їй". За його переконанням "громадянська війна гірше незаконного правління". Тож мислитель визнавав за народом право на повстання, хоч і в дуже обмежених рамках.

Звертаючись до питання про форми правління, Гроцій розрізняє царську (єдинодержавну) владу, владу вельмож (аристократів), вільну громадянську общину та демократичну республіку. Форма правління, на його бачення, не має принципового значення: "народ може обрати будь-який спосіб правління, бо той чи інший правопорядок слід оцінювати не з точки зору переваг його форми, про що міркування людей дуже різняться, а з точки зору здійснення в ньому волі людей".

Торкаючись питання щодо особи правителя та його повноважень, Гроцій підкреслював, що: правитель не має права відчуження влади і державної власності; його влада обмежується присягою, яку він дає підданам, і законами держави, що є обов'язковим для нього, як і для кожної іншої особи в країні; якщо государ позбавлений можливості виконувати покладені на нього обов'язки, "то регентство належить тим, кому воно доручено законом, або згодою народу". У разі смерті монарха або припинення династії влада повертається народу. Підсумовуючи свої

міркування щодо повноважень носія верховної державної влади, Гроцій заявляв: краще коли громадяни не переймаються загальними справами, а залишають це правителям.

Політико-правове вчення Гроція щодо міжнародних відносин спрямовано на затвердження правових начал і досягнення миру. Мислитель критикував думку про те, що війна абсолютно несумісна з правом. "Неможливо, – підкреслював він, – не тільки погодитися з вимислом деяких, нібито під час війни припиняються всі справи, проте не слід ні починати війну, ні продовжувати війну, інакше, як дотримуючись меж права і добросовісності".

В праці "Про право війни і миру" Гроцій визначав війну як стан боротьби за допомогою сили. На його думку, війни не заборонені ні правом божественним, ні природним, ні міжнародним. Він писав: "кожна жива істота після свого народження піклується про самозбереження і власний добробут...і прагне уникнути загибелі або того, що може призвести до її загибелі". Апелюючи до природного права, мислитель заявляв: "За природою кожен є захисником свого права, для чого нам і дані руки". Тому захист себе і свого права за допомогою сили цілком виправданий. Категорично забороняється лише насильство, що порушує права інших осіб.

Всі війни Гроцій поділяв на публічні і приватні. Приватні війни – це ті, що ведуться особами, які не мають владних повноважень. Публічні війни – це війни, що ведуться державами. Поділяючи всі війни на справедливі і несправедливі, Гуго Гроцій в дусі свого юридичного підходу до даної проблеми підкреслював, що "справедливою причиною початку війни може бути не що інше, як правопорушення". Війни ведуться проти тих, кого не можна було змусити до чого-небудь у судовому порядку. Під таке розуміння підходили і приватні, і публічні війни. Приватні війни можливі лише у випадках, коли людина не може звернутися за судовим захистом. У такій ситуації приватна особа може використати своє природне право на самозахист. Публічні війни ведуться за рішенням верховної влади, "де

відсутня або припиняється дія судової влади". Справедливою причиною війни має бути тільки правопорушення, що дає підставу для судового позову.

Війна вважалася справедливою, якщо вона велася народом для захисту своєї території і збереження цілісності держави, для захисту свого життя і майна. Несправедливі війни – це війни загарбницькі, що велися з метою завоювання чужих земель, підкорення інших народів з метою навернення їх у рабство, заволодіння чужими багатствами. Несправедливі війни порушують вимоги природного права, божественних законів і положення права народів. Призвідники несправедливої війни мають відповідати за її наслідки, вони "зобов'язані відшкодувати збитки, завдані їх силами або за їх порадою". Гроцій засуджував несправедливі війни, а маючи на увазі війни справедливі, давав таку раду: не треба думати "якщо є достатні правові підстави, то необхідно негайно починати війну". У більшості випадків краще не скористатися своїм правом, а намагатися, керуючись принципом, що мир завжди краще війни, мирним способом вирішити спори, які загрожують перерости у війну, і для цього існують названі Гроцієм три способи:

- 1) переговори;
- 2) третейський суд;
- 3) жереб.

Основою міжнародних відносин мислитель вважав не силу, а право і справедливість.

Будучи реалістом, Гроцій усвідомлював, що в тогочасному світі неможливо взагалі уникнути війн, а тому закликав протидіяти сторони пом'якшувати страхіття і жорстокості війн. З метою мінімізації жахливих наслідків війн, він сформулював основні закони і звичаї, якими мають керуватися воюючі сторони:

- уникати вбивств, коли для цього є найменша можливість;
- виявляти милосердя до тих, хто виступав на боці ворога випадкового або з примусу;

- щадити дітей, жінок і людей похилого віку, а також служителів релігійних культів, людей, зайнятих наукою, мирних хліборобів;
- не захоплювати і не нищити в ході військових дій майна, що належало навіть ворожому народові;
- гуманно поводитися з військовополоненими.

Одночасно Гроцій запропонував принципи (норми) міжнародного співробітництва держав, такі як: право народів на вільне співробітництво; публічна і приватна власність інаквовіруючих народів не може бути відчужена ні в силу відкриття, давнини або звичаю, ні в силу папського дарування; відкрите море і право мореплавства в ньому не є об'єктом власності; кожен народ має право вести торгівлю з іншими народами, це право не може бути об'єктом узурпації або дарування; непорушність міжнародних договорів.

За великий внесок в розробку нової світської доктрини міжнародного спілкування Гроцій був визнаний "батьком міжнародного права". Ряд його тверджень (принцип недоторканості власності; право індивідуальної і колективної оборони; принцип дотримання міжнародних договорів і звичаїв; протиправність порушення законів і звичаїв війни; положення щодо особливого статусу дипломатів тощо) актуальні і в наш час.

9.2. Політичні та правові погляди Бенедикта Спінози

Бенедикт (Барух) Спіноза (1632-1677) – видатний голландський філософ і політичний мислитель, який є автором оригінального вчення про суспільство, державу і політику. Його політико-правові погляди містяться в таких працях, як "Богословсько-політичний трактат", "Політичний трактат", "Етика доведена геометричним методом". В цих роботах автор заявляє (обґрунтовує), що всі соціальні інститути (державно-правові та політичні) розвиваються за законами, які проходять від законів природи. За його

переконання існує суворі закономірність, причинна обумовленість явищ природи, а величезні можливості людського розуму і знання про дійсність, набуті людиною, дозволяють їй сформулювати уявлення про державу, право і політику.

Спіноза вважав, що помилка попередніх вчень про політику полягала в тому, що їх автори при висвітлюванні людської природи брали людей не такими, якими вони є, а такими, які вони хотіли б їх бачити. Тому його попередникам не вдалося створити теорію політики, котра могла б бути реалізована на практиці: "їх політика – це або химера, або Утопія". Людина, повчав Спіноза, за своєю природою корислива і егоїстична. Він засуджував погоню за наживою, жадібність до грошей і називав це божевільям.

Голландський мислитель був прихильником теорії природного права і договірної теорії походження держави. Поняття природного права було вихідним у його вченні про державу і право. Своєрідність його вчення про природне право полягала в тому, що він розумів його як право природи, ототожнював його з природною необхідністю, все суворі детерміновано, не має нічого випадкового. Спіноза при дослідженні державно-правових і політичних питань виходив з того, що й дії людини підпорядковані суворій необхідності і відбуваються з певних причин. Важливим для вчення Спінози є те, що природне право ототожнювалося з силою та могутністю, здатністю будь-якої частини природи до самозбереження. Прагнення до самозбереження – верховний закон, який панує в природі і якому підпорядковується кожна людина. Сутність цього прагнення – утвердити себе у своєму бутті, задовільнити свої потреби, бути щасливим.

Прагнення людини до самозбереження визначає всі її афекти і пристрасті, стан тіла і свідомості. Філософ вважав, що вічною та незмінною ознакою людини, її природи були користоловство, жадібність та егоїзм, які обумовлювали її психологічний стан – відповідні емоції, пристрасті та афекти. Якби люди в своїх вчинках керувалися тим, що їм диктував їхній розум, то не було б потреби ні в яких законах, люди керувалися б правилами

моралі. Не потрібно було б ніякого апарату насильства і держави. Але оскільки люди в своїх діях керуються переважно не розумом, а пристрастями і афектами, ти цим і викликана необхідність держави і права.

Саме на етапі первісного, додержавного стану поведінка, діяння людини були переважно детерміновані їх афектами і пристрастями. Панувало індивідуальне свавілля: всі могли чинити будь-що, всі мали право на все, але ніхто не відчував себе в безпеці. Люди жили у страху, ворожнечі на ненависті. Це був стан "війни усіх проти всіх". В такому стані природні права не забезпечувалися. Індивідуальна роздробленість погано забезпечувала природне право. Щоб жити в безпеці і добробуті люди вирішили об'єднатися в державно-організоване суспільство (державу). Тільки об'єднавшись в одне ціле, тобто державу, індивіди, могли забезпечити свої природні права. Держава – це нова форма вираження природного права, це наслідок перенесення на неї всієї своєї могутності й сили, свого природного права. У державно організованому суспільстві панування природного права набуло іншого вигляду – вищого права природи і вищого панування, "котрому кожен зобов'язаний коритися добровільно або під страхом покарання".

Особливість спінозівської договірної теорії походження держави полягає в тому, що "природне право кожного в громадянському (державному) стані не припиняється", оскільки як в громадянському так і в природному станах людина діє по законам своєї природи, керуються міркуваннями щодо власної користі, спонукається страхом чи надією. Головна відмінність між природним і громадянським (державним) станом в тому, що в громадянському стані має місце договірно встановлене вище (суверенне) природне право держави, тобто тут з'являється загальне для всіх право і загальний уклад, спільний гарант і захисник безпеки і всі бояться одного й того ж – верховної (суверенної) влади. В такому розумінні держава є продовженням природного права не окремих індивідів, а всієї їх сукупності. Сума індивідуальних природних прав, індивідуальної могутності і сили кожного складає сутність держави.

Разом з тим Спіноза вважав, що люди ніколи не передають державі абсолютно усі свої природні права. Вони не могли відмовитися від таких природних прав як: право на життя і діяльність, свобода думки, совісті і переконань, право людини не свідчити проти себе, не позбавляти життя своїх родичів, право на спробу уникнути смерті й т. ін. Ці права індивід зберігає за собою, їх реалізація залежить тільки від її власної сили і волі. Придушення, обмеження цих прав людини державою неприпустимо, апелюючи до політичної доцільності чи посилаючись на вищі державні інтереси.

Сфера діяльності держави, межі її могутності й права є значними, але не обмеженими. Держава, діючи в межах сили і права, не повинна чинити свавілля і насильства, а здійснювати те, що здоровий глузд, приписи розуму вважають корисним для всіх людей. Коли ж держава робить щось усупереч велінням розуму, то вона "грішить" проти своєї природи, зраджує собі і в цьому сенсі чинить злочин.

Межа державної влади (права держави) обумовлена й природою самих підданих, які лише в тій мірі визнають право держави, настільки підлеглі праву, наскільки бояться його погроз або поважають громадянський стан. "Звідси, – писав Спіноза, – випливає, що все те, до виконання чого ніхто не може бути спонукаємим ні нагородами, ні погрозами, не відноситься до права держави". Наприклад, людину не можна примусити повірити у те, що частина більше цілого, що Бога не існує.

До права держави не належить і те, що викликає обурення більшості. "Оскільки право держави визначається могутністю народу", необхідно рахуватися з думкою народу, щоб не дати привід для змови з його боку. Межа влади держави в цьому випадку обмежується тим, що на сучасній мові називається громадською думкою.

Таким чином, могутність (влада і право) держави зменшується настільки, наскільки вона виходить за названі вище межі. Інстинкт самозбереження, що властивий державі, є надійною гарантією її існування.

Спіноза в принципі не сприймав ідею про право підданих на опір владі. Але у тих випадках, коли держава вчиняє дії, які свідчать про її неспроможність керувати підданими, загальне обурення народу може покласти край суспільному договору, а це дає народові право на повстання.

Кінцева мета держави – звільнити кожного від страху, забезпечити його безпеку і можливість найкращим чином реалізувати своє природне право на існування і діяльність без шкоди собі та іншим. "Отже, – стверджував він, – мета держави – свобода". Держава повинна прагнути до того, щоб поставити їх у такі умови, за яких в своїх діях та вчинках керувалися б вільним розумом. Міра свободи як держави, так й індивіда визначається, за переконанням мислителя, не межами їхнього свавілля, а ступенем їхньої розумності, оскільки свобода є можливою лише на основі природної необхідності. Розум робить людину істотою активною, дозволяє їй пізнати закони природи та використовувати їх для свого блага. Пізнавши природну необхідність (закони природи), людина, обдарована розумом, може впливати на природу. Тобто, розум робить людину вільною.

Що стосується права, то Спіноза розрізняв такі його види: верховне право природи – могутність усієї природи; загальне право – право всіх на все; право народу володіти всім, що є в країні; післядоговірне право громадянина або "окреме громадянське право". Це громадянське право – частина загального права; і те, і інше право, як і всяке право (крім божественного) є правом природним, правом сили.

Громадянське право – це дозволені в умовах державно організованого суспільства (громадянського стану) природні права індивіда, тобто дозволена верховною владою частина природного права. Закони, що приймаються державою, є дозволеною верховною владою частиною природного права і вони є обов'язковим для всіх. За визначенням Спінози закони – це свобода, рівна для всіх, яка повинна бути розумною і спрямованою на загальне благо. Закони в кожній державі повинні бути такими, щоб люди не тільки відчували страх за їх невиконання, але й містили в своєму змісті надію на те благо,

якого більше за все бажають. Закони, забезпеченні надією на краще, заохоченням чи покаранням, необхідні для того, щоб підкорити розуму пристрасті, щоб стримати юрбу (натовп), немов коня вуздою, наскільки це можливо".

Закон забезпечений примусом (страхом), об'єднує людей у суспільство і служить для приборкання пристрастей. У ньому повинен бути втілений істинний розум, завжди скерований на загальне благо. Щоб закон був розумний, він повинен прийматися великими зборами людей. Закон не можна довіряти створювати і приймати наступним категоріям:

- 1) монархам;
- 2) сановникам (чиновникам);
- 3) окремими особам.

Розумні закони можливі лише в демократичній республіці, а закони за монархії виражають примхи і уподобання правлячої верхівки і ворожі загальному благу. Допускаючи існування обмеженої монархії і аристократичної та олігархічної республіки, Спіноза підкреслював, що обидві ці форми правління повинні мати спеціальні засоби, що унеможливлюють тиранію.

Умовою життя в державно-організованому (громадянському) суспільстві є повне підкорення людини державі. Побідне розуміння держави засноване на тлумаченні права, сутність якого, за Спінозою, полягає в тому, що право є ніби духом держави, якому всі повинні слідувати. Тому тільки верховна влада (держава) має право вирішувати, що є добро, а що зло, що справедливо, а що несправедливо. Приймаючи закони, держава це і вирішує.

На переконання Спінози, держава повинна нести відповідальність за результатами своєї діяльності. На державу не варто було б дивитися як на природне явище, якщо б вона не була підпорядкована ніяким законам або правилам. Держава вчиняє закон, коли робить або терпить те, що може бути причиною її загибелі. Держава, щоб бути дієздатною і повноправною,

зобов'язана зберігати повагу і страх до себе, а якщо ні, то вона перестає бути державою.

Велику увагу Спіноза приділяв форми держави, котру він розглядає під кутом зору забезпечення мети громадянського стану і безпеки життя. Залежно від ступеня здійснення цієї мети різні держави в різній мірі володіють "абсолютним правом держави". Як і давньогрецькі філософи, Спіноза, розрізняв три основні форми правління – монархію, аристократію та демократію. При характеристиці монархії мислитель відзначав, що жодна людина не може володіти вищим правом і всією могутністю держави, а тому монарх довіряє своє і загальне благополуччя різного розу радникам і наближеним до нього особам. Тому в реальності монархічна форма верховної влади є аристократичною, але прихованою і найгіршою. Спіноза різко виступав проти необмеженої влади монарха. Воля однієї особи (монарха) непостійна, а її правління залежить від багатьох обставин – стан здоров'я, вік, настроїв і т.ін. Зосередження влади в одних руках означає безправ'я громадян, варварство і ворожнечу в суспільстві.

Монархія як форма правління має право на існування, якщо: влада монарха обмежена народом за допомогою системи установ на чолі з урядом, що дозволяє народу брати участь в реалізації влади; в державі функціонує Велика рада з представників різних верств і груп населення, мета якої – захист основних законів держави, подання монархові рекомендацій щодо дій, спрямованих на загальне благо; членами цієї Ради є професіональні юристи. Для здійснення судочинства повинна бути окрема Рада, але її вирoki по кримінальним справам підлягають затвердженню Великою радою.

Аристократія для Спінози – краща за монархію. Влада в ній знаходиться у правлячої верхівки – патриціїв, а народ відсторонений від влади. Аристократія має перевагу в порівнянні з монархією, оскільки вона в більшій мірі володіє абсолютним правом держави, а тому більше відповідає вимогам свободи. При цій формі держави необхідно, щоб правлячих (патриціїв, які обираються) було багато. Чисельність патриціїв до

чисельності населення країни має бути в пропорції один до п'ятдесяти. В умовах аристократії народ ніякої реальної влади не має, але патриції відчують страх перед населенням. В подібній ситуації народ "зберігає за собою деяку свободу, котра хоча й не має опори в законі, однак мовчазливо захищається ним і залишається за собою".

Спіноза віддає абсолютну перевагу демократичній державі перед іншими, оскільки вона найбільш природна і найбільше наближається до свободи, яку природа надає кожному. У демократичній державі "кожен переносить свої природне право не на іншого, позбавивши себе права голосу у майбутньому, а на велику частину всього суспільства, одиницею якого він є". тому всі в демократії, як колись у природному стані, є рівними. Демократія є найкращою формою правління, тому що, по-перше в демократії всі підпорядковані розумним законам, які приймаються чисельними зборами громадян; по-друге, в силу розумності діючих законів демократія природно наближається до свободи; по-третє, демократія забезпечує загальну рівність; по-четверте, демократія найкраще гарантує мир і безпеку громадян.

В історію політико-правової думки Спіноза увійшов як прогресивний мислитель, один з творців світського раціонального вчення про державу і право, теорії демократії. Його ідеї були сприйняті і вдосконалені просвітниками XVIII століття.

9.3. Політико-правове вчення Томаса Гоббса

Томас Гоббс (1588-1679) – один з видатних англійських мислителів і політичних діячів. Випускник Оксфордського університету, він був свідком англійської буржуазної революції, яка мала значний вплив на його політико-правовий світогляд. До основних творів Гоббса належить трилогія під загальною назвою "Основи філософії" (ч.І "Про тіло, ч.ІІ "Про людину", ч. ІІІ "Про громадянина"). "Левіафан, або Матерія, форма і влада держави

церковної і цивільної", "Бегемот, або Довгий парламент". Найвідоміша з його праць політико-правового змісту "Левіафан" була прилюдно спалена в Оксфордському університеті як атеїстична. В цій праці Т. Гоббс прагнув перетворити вчення про державу і право на точну науку, подібно геометрії, "фігури і лінії якої ніхто не заперечує".

Принциповою особливістю державно-правових поглядів Т. Гоббса було те, що він вбачав у державі штучне утворення, продукт людської діяльності, а не результат божественного творіння. В основі теорії держави і права Т. Гоббса своєрідні уявлення про природу і пристрасті індивіда. На відміну від поглядів більшості політиків і філософів, які розглядали людину як істоту соціальну, Т. Гоббс стверджував, що людина – істота зла і антисоціальна. Люди за природою рівні щодо фізичних і розумових здібностей і кожен має однакове (право на все". Але людина є істотою глибоко егоїстичною, жадібною і честолюбною, її оточують заздрісники і вороги. "Людина людині – вовк", звідси фатальна неминучість в суспільстві "війни всіх проти всіх", коли людське життя було "коротким, звірячим та безпросвітним". Подібний стан Т. Гоббс розглядав як "природний стан роду людського".

Однак людині притаманні і якості зовсім іншого плану, які спонукають індивідів шукати вихід з цього важкого природного стану. Перш за все це страх, інстинкт самозбереження і розум. Саме вони, ці риси людської природи дають перший поштовх процесові подолання природного стану і підказують шлях (умови) досягнення миру. Ці умови впорядкування відносин між людьми, на думку Т. Гоббса, природні закони, їх приписи. "Природний закон, – стверджував мислитель, – заповіт або загальне правило, що розкривається розуму. Який забороняє людині робити те, що небезпечно для її життя. Тобто, природний закон – це закон розуму. Головний природний закон як припис розуму вимагає шукати миру і слідувати йому. З цього основного природного закону Т. Гоббс виводив й низку інших природних законів. Найважливішим серед них є відмова кожного від своїх

прав тією мірою, в який цього вимагають інтереси миру і самозахисту. Це другий природний закон. Відмова від права на все відбувається перенесенням його за договором на інших осіб. А тому третій природний закон вимагає виконання зобов'язань, що виходять з укладених договорів. Цей третій природний закон, на думку Т. Гоббса, джерело і початок справедливості.

Крім названих трьох законів існує ще 16 інших природних законів, які є вічними і незмінними. Усі вони вимагають дотримання правил вдячності, скромності, милосердя, вибачення, недоторканості посередників миру, неупередженого і справедливого вирішення суперечок і т.ін. ці закони заперечують також гординю, марнославство. Всі природні закони мажуть бути зведені до одного загального правила: "не роби іншому того, чого ти не бажаєш, щоб було зроблено тобі". Природні закони водночас є й законами моралі, бо тільки вони можуть визначити, що є добро і що – зло, визначити однією мірою розуму.

Але природні закони не обов'язкові до виконання, вони встановлюють лише свободу робити або не робити будь-що. Вінчі природні закони можуть стати обов'язковими тільки за допомогою фактора сили. Тільки сила здатна жорстко лімітувати право кожного на все і вирішувати, що і кому належить. Для Гоббса природні закони – це свобода будь-що робити, або не робити, а позитивний закон (припис) – наказ робити, або не робити, щось. Природні закони зобов'язують індивіда бажати їх здійсненню, але вони не можуть його змусити практично діяти відповідно до них. Неодмінно потрібна сила, яка здатна вирішувати, що кому належить, що є правом, а що не є ним. Такою силою, гарантом миру і реалізації природних законів є абсолютна влада держави. Шляхом видання громадянських законів держава зобов'язує індивіда до їх виконання за допомогою сили. Якщо природні закони продиктовано розумом, то громадянські спираються на силу. Громадянські закони – це та "дорожня карта", яка визначає правильний напрямок дій людей.

Разом з тим мислитель застерігав, що природні закони і закони громадянські, що видавалися владою, це не різні види законів. Державні позитивні закони – це не довільні приписи законодавців, а лише підсилені авторитетом і силою держави ті ж самі природні закони. Природні закони – джерело законів громадянських, вони не можуть бути ані обмежені, ані змінені позитивними (державними). Мета як природних, так і громадянських законів – благо і захист громадян, їхній добробут. Видаючи і оприлюднюючи закони верховна державна влада визначає для кожного, що є справедливим і несправедливим, чесним і безпечним, добром і злом, іншими словами – що треба робити і чого уникати у співжитті людей.

Причину виникнення держави Гоббс пов'язував з бажанням людей покінчити зі станом "війни проти всіх", зі страхом смерті. Для того, щоб покінчити з таким небезпечним становищем, щоб перейти від війни до миру люди шляхом взаємної домовленості між собою (кожен погоджується з кожним) відмовляються від природного права. "робити усе для самозбереження" і передають його окремій людині або зборам людей (представникам). Так виникає держава як "воля всіх", як єдина особа, що виникла шляхом взаємного договору між людьми. Той, хто є носієм тієї особи, називається сувереном, він володіє верховною владою, а всі інші – його піддані. Таким чином, за вченням Гоббса, держава є способом згоди, договору і являє собою ту особу (або зібрання осіб), яка може використовувати силу і засоби так, як вважає за необхідне для миру і загального захисту всіх.

Уклавши одного разу суспільний договір як згоду кожного з кожним, де правитель не бере участі, індивіди перенесли свої права на правителя. Разом з тим подібна форма укладання суспільного договору означала, що згода правителя на розірвання договору не обов'язкова, оскільки він не є учасником цієї домовленості. У такий спосіб були вилучені підстави для розірвання договору. Це також означало, що володар верховної владі (правитель) ніяким договором за своїм народом не пов'язаний, а тому

відповідальності перед ним не несе. Підданим забороняється протестувати проти рішень суверена, засуджувати будь-які його акції, вони не можуть вважати свою думку правильною чи неправильною, втрачають можливість повалити обрану форму правління, звільнитися з-під дії верховної влади. Суверен, як особа, що стоїть поза договором, не коритися ніяким законам, йому належать усі види влади: він установлює закони, карає правопорушників, здійснює вибір радників і міністрів, оголошує війни та укладає мир, має право цензури над усіма проявами громадської думки і може заборонити шкідливі, на його думку, вчення. Суверенові належить абсолютне право власності на будь-яке майно, приватним же особам належить тільки право володіння власністю, надане їм володарем.

Верховна влада (суверен, правитель), за доктриною Гоббса, є джерелом не тільки норм юридичних, а й моральних: вона визначає не лише поведінку людини, а й її думки, світогляд, переконання і навіть почуття. Недаремно Гоббс називає державу великим Левіафаном, земним Богом, штучною людиною, з владою яких на землі ніяка інша влада зрівняти не може. Уявляючи державу великим Левіафаном (біблійським чудовиськом), штучною людиною чи земним Богом, мислитель при характеристиці держави стверджував, що:

1. Верховна влада – душа держави.
2. Судді і чиновники – суглоби.
3. Радники – пам'ять.
4. Закон – розум і воля.
5. Нагороди і покарання – нерви.
6. Смута – хвороба.
7. Громадянські війни – смерть.
8. Добробут громадян – сила.
9. Безпека народу – заняття.

Підпорядковуючи індивіда абсолютній владі держави, Гоббс тим не менш залишає за ним право на опір владі і волі правителя, право на

повстання. Якщо влада, всупереч природним законам, зобов'язує індивіда вбивати або калічити самого себе, забороняє захищатися від нападу ворогів, якщо вона втрачає здатність гарантувати безпеку підданих, то вона втрачає і право на їхню вірність, і народ (як виняток) має право на опір такій владі.

Гоббс розумів, що його підхід до визначення повноважень суверена, абсолютна влада правителя можуть бути сприйняті критично. Однак він наполегливо доводив, що абсолютна влада не є абсолютним злом, що вона немає нічого обтяжливого для людей і не обов'язково веде до лихих наслідків. Відсутність такої влади має наслідком постійні конфлікти та анархію у суспільстві, а також інші негативні наслідки.

Абсолютна влада суверена, на думку Гоббса, це не тільки виконання поліцейсько-охоронних функцій. Наділена абсолютною владою держава (її ототожненням є носій цієї влади – суверен, правитель) має виконувати наступні задачі: "заохочувати всілякого роду промисли, такі як судноплавство, землеробство, рибальство і всі галузі промисловості, що мають попит на робочі руки; силою примушувати до праці фізично здорових людей, які ухиляються від роботи. Державі належить займатися просвітницько-виховною діяльністю (особливо щодо переконання підданих в тому, що влада суверена безмежна, а їхні обов'язки перед ним беззаперечні). Держава гарантує підданам свободу, котра розуміється як право робити все те, що не заборонено законом, зокрема, купувати і продавати та укладати інші договори, обирати місце проживання, спосіб життя, виховувати дітей відповідно до свого бачення".

Абсолютна влада на переконання Гоббса належить до сфери публічного, політичного права. Однак у галузі приватного права піддані мають розгалужену систему прав, свобод і гарантій. До них належать: право на судовий захист честі та гідності; на захист у суді майнових прав; на справедливі і рівні податки, на встановлення суду присяжних, на призначення покарання відповідно до ступеня тяжкості вчиненого правопорушення, на непорушність договору та ін.

На думку Гоббса, громадянським правом для підданих є ті правила, які держава за допомогою зрозумілих проявів своєї волі (усно, письмово або іншим способом) наказує використовувати для упорядкування (регулювання) суспільних відносин. Ціль законів (писаного громадянського права) не в тому, щоб утримувати від усяких дій, а в тому, що дати їм правильний напрямок (дороговказ). Закони потрібні для огорож уздовж дороги, тому зайвий закон є шкідливим і непотрібним.

З точки зору Гоббса держави можуть виникати не тільки через добровільну згоду індивідів, але й іншим способом – набуттям верховної влади силою. Держави, що виникли в результаті добровільної угоди, він відносить до встановлених (політичних держав), а ті держави, що з'явилися в результаті захоплення силою – до набутих. Його симпатії на стороні встановлених держав.

Гоббс не приділяв великої уваги формі держави. Будь-яка форма держави (за формою правління) є прийнятною настільки, наскільки вона забезпечує мир у державі і захист підданих. Залежно від кількості осіб, яким належить верховна влада, він розрізняв три форми держави: монархію, народоправство (демократію) і аристократію. Найкращою формою правління мислитель вважав необмежену (абсолютну) монархію, оскільки "право спадкування надає державі штучне вічне життя". Переваги абсолютній монархії щодо інших форм правління підтверджуються тим, на переконання Гоббса, що не тільки королі, а й навіть демократичні та аристократичні уряди під час війни надають владу одній особі. Три форми держави відрізняється між собою не природою і змістом верховної влади, а відмінностями у здатності до здійснення тієї мети, за якої вони були встановлені. Але мета держави – безпека громадян досягається не лише при абсолютній монархії: "Там, де відома форма правління вже встановлена, не доводиться розмірковувати про те, яка з трьох форм правління є найкращою, завжди необхідно вважати найкращою існуючу". У будь-яких формах держави влада суверена є завжди абсолютна, тобто вона безмежна. Той, кому надана

верховна влада, не обмежений ні громадянськими законами, ні будь ким з громадян. Суверен сам видає і скасовує закони, здійснює помилювання і чинить судочинство, оголошує війну й укладає мир, формує апарат влади, призначаючи посадових осіб різного рівня. Його повноваження неподільні і невідчужувані. "Поділяти владу держави, – писав він, – означає руйнувати її, тому що поділені влади взаємно знищують одна одну".

Таким чином, Т. Гоббс у своїх працях розвинув уявлення про людську природу, який притаманні розум та пристрасті, обґрунтував роль природних законів як джерел публічного права. Його політико-правове вчення мало велике значення для тогочасної епохи – епохи формування буржуазного типу держави і права. Обґрунтувавши ідею необмеженої монархічної влади в публічній сфері, Гоббс наголошував, що права підданих у приватних відносинах мають бути гарантовані і захищені державою.

9.4. Вчення Джона Локка про державу і право

Джон Локк (1632-1704) – один з родоначальників буржуазного лібералізму, як й в своїх працях обґрунтував політико-правові ідеї буржуазно-демократичної революції в Англії 1688 р. Ця революція увійшла в історію під назвою "Славна революція" і вона було найуспішнішою з усіх революцій, після якої державно-правовий і політичний устрій Англії не зазнав будь-яких принципових змін. Революція 1688 р. оформила становлення в Англії конституційної монархії, яка закріпила політичний компроміс між буржуазією і новим дворянством та відкрила доступ буржуазії до управління державними справами, до влади. Цей компроміс знайшов відображення в ідейно-теоретичній спадщині Дж. Локка. Як слушно із цього приводу писав Ф.Енгельс, Дж. Локк як у релігії, так і в політиці був сином класового компромісу.

Дж. Локк народився в Англії в родині адвоката. Закінчив Оксфордський університет, займався фізикою, медициною та викладав грецьку мову. Його теоретична спадщина складається з таких праць: "Досвід про людське розуміння", "Два трактати про державне правління", "Думки про виховання" та ін. В цих творах Дж. Локк переслідував подвійну ціль: спростувати догмат традиційної англіканської церкви про всесілля королівської влади і обґрунтувати державний устрій, що відповідає природі людині.

Мислитель повністю поділяв ідеї природного права, суспільного договору, народного суверенітету, розподілу і збалансованості влад, законності повстання проти тирана, які були надбанням політико-правової думки того часу. Він розвинув ці ідеї, надав їм нове трактування, доповнив їх новими і створив цілісне політико-правове вчення – теорію ранньобуржуазного лібералізму. Теорії і практики, що їх обстоював Дж. Локк, тривалого часу дотримувались найвидатніші науковці.

Викладаючи свої погляди на історію цивілізації, Дж. Локк виходив, як і більшість мислителів того часу, із уявлень про природний стан людства. У природному стані панував природний закон, це стан повної рівності і повної свободи дій щодо розпорядження своїм майном і особистістю. Свобода і рівність – основне, що характеризує природний стан. У природному стані, при якому усяка влада і всяке право є взаємним, ніхто не має більше іншого. До природних прав Дж. Локк відносив власність, що трактувалася досить широко:

1. Право на приватну власність.
2. Право на власну особистість (індивідуальність).
3. Право на власну працю та її результати.
4. Право на свої дії.

У природному стані панує мир, безпека і доброзичливість, всі рівні, вільні, мають власність. "Те, що людина виробила з предметів, створених і

наданих їй природою, – писав Дж. Локк, – вона з'єднала зі своєю працею, з чимось, що їй невід'ємно належить, і тим самим робить це її власністю".

Але в додержавному суспільстві, казав мислитель, свобода людей та їхня власність нічим не забезпечені та перебувають під ризиком посягання з боку інших. Більш того, в природному стані ущемлення кимось чиїхось прав може закінчитися помстою, а внаслідок помсти може виникнути війна, стан ворожнечі і взаємного знищення. Захист свободи і власності у природному стані – це справа кожної людини, її право карати порушників закону природи. Однак індивідуальний захист, засоби і форми такого захисту недостатні для забезпечення спокійного і безпечного життя. Потрібні були органи, які могли б неупереджено і справедливо вирішувати спори між людьми, належні гарантії невідворотності покарання тих, хто порушує природні. До того ж природні закони кожна особа тлумачить по-своєму, оскільки "закон природи є неписаним законом і його ніде не можна знайти, крім свідомості людей".

Для уникнення усього цього потрібна була нова організація суспільного життя. З метою надійного забезпечення природних прав і законів, рівності і свободи люди відмовилися від права їх самостійного забезпечення і погодилися утворити державу. Об'єднавшись в політичне, державно організоване суспільство кожний відмовляється від права самому охороняти власність і карати порушників закону, від права бути суддею для себе. Вступаючи в політичне суспільство, кожний передає суспільству свої природні права, гарантом яких стає держава. Дж. Локк особливо акцентує увагу на моменті згоди, як вирішальному чиннику виникнення держави: "Мирне утворення держави мало в своїй основі згоду народу". Держава одержала можливість і право:

1. Видавати закони.
2. Використовувати силу, щоб забезпечити виконання законів.
3. Улагоджувати конфлікти і карати правопорушників.
4. Налагоджувати добросусідські відносини з іншими країнами.

Таким чином, держава, за Дж. Локком, це сукупність людей, які об'єднувалися у одне ціле під егідою встановленого ними загального закону і створили судову інстанцію, яка улагоджує конфліктні ситуації і карає злочинців. Необхідно підкреслити, що, на переконання Дж. Локка, справжня мета договору про державно організоване суспільство була тільки гарантія природних прав, а не відчуження їх на користь держави. Такі права, як право на життя і володіння майном, свободу і рівність людей є невідчужуваними, вони не відчужуються нікому ні за яких обставин. Ці невідчужувані цінності – остаточна межа влади і дій держави, переступати яку їй заборонено.

Держава отримує від людей, як її утворили, рівно стільки влади, скільки необхідно і достатньо для досягнення мети політичного товариства. Вона заключається у тому, щоб всі (і кожний) могли забезпечити, зберегти і реалізувати свої громадянські інтереси: життя, здоров'я, свобода і "володіння такими зовнішніми благами, як гроші, земля, будинки і т.п."

Якщо державна влада скеровує свою діяльність проти тієї мети, заради якої вона була створена, то вона вступає у стан війни з суспільством. В подібній ситуації народ вправі "переглянути угоду", оскільки договір, порушений однією зі сторін, не може зв'язувати іншу". Тим самим, Дж. Локк визнавав право народу на повстання, якщо держава зловживає владою, а також у разі тиранічного правління.

На думку, Дж. Локка, головна небезпека для природних прав і свободи людей випливає з привілеїв носіїв владних повноважень. Як виразник класового компромісу, Дж Локк різко критикував таку форму правління як абсолютна монархія і виступив на захист конституційної монархії, яка стала реальністю в Англії після "славної революції" 1688 р. На його переконання абсолютна монархія – це завжди тиранія, її не можна навіть визнати за державу. Чому? А тому, що за такої форми правління немає ніяких гарантій природних прав, оскільки над монархом немає законів, і над ним немає суду. Органи влади діють, ігноруючи право і загальну згоду, нехтуючи

прийнятими в державі законами і тоді не тільки дезорганізується нормальне управління країною, але й пригнічується та знищується сам народ.

Суверенітет народу, переконаний Дж. Локк, вище і більш значущий суверенітету створеної ним держави. Якщо народ вирішить покласти край нахабності порушившого суспільний договір правителя, то озброєне народне повстання з метою повернути державу на шлях свободи, закону, захисту загального блага буде абсолютно правовірним. Теза про право народу на повстання не була випадковою в доктрині Дж. Локка. Проголошуючи її, мислитель прямо застерігав королівську владу Англії від спроби перетворити обмежену конституційну монархію на абсолютистку.

У своєму обгартуванні конституційної монархії Дж. Локк до міркувань про природне право додав теорію про поділ влади. Він був одним з родоначальників цього вчення у політико-правовій думці XVII ст. Він розрізняв законодавчу, виконавчу і союзну (феодальну) влади. Законодавча влада є вищою владою в державі, яка заснована на згоді і довірі підданих. Закон – це гарантія і втілення свободи і він має бути тільки для блага народу, рівний для усіх, загальнообов'язковий, непорушний і постійний. Правом приймати закони наділений вищий представницький орган всієї нації – парламент. Обстоюючи режим законності, Дж. Локк стверджував: хоч хто б мав верховну владу, йому необхідно "правити згідно з встановлених постійним законом, проголошеним народом і відомим йому, а не шляхом імпровізованих указів". Закони повинні виконуватись всіма, включаючи монарха і законодавців, що їх приймають. Монарха небезпечно (як і уряд) наділяти законодавчою владою, тому що їхня діяльність може бути спрямована проти природних законів. Законодавча влада вища в тому сенсі, що закони обов'язкові для монарха, уряду, чиновників і суддів. Виконавча і федеративна влада підпорядковані законодавчій. Законодавець може змінити виконавців і навіть покарати їх за невиконання законів.

До законодавчої гілки влади Дж. Локк відносив і діяльність судів, тому що відповідно до англійського права одним з його джерел (головним) є

судова практика. Законодавчий орган не повинен довго засідати: "у добре влаштованих державах, – писав мислитель, – законодавчі збори розпускаються після оприлюднення законів". В постійно діючому парламенті Дж. Локк вбачав спокусу створити вигідні для себе закони.

Виконавча влада проводить в життя закони і вручається монархові та кабінету міністрів. Монарх – глава виконавчої гілки влади. Він має право розпускати і скликати парламент, право вето, право законодавчої ініціативи, право удосконалювати виборчу систему. Якщо монарх перешкоджає скликанню парламенту, то це може бути підставою для зміни монарха. Діяльність монарха й уряду має бути строго підзаконна. Дж. Локк не виключав, що іноді виконавча влада може діяти без дозволу закону і навіть всупереч йому. Це називається прерогативою, тобто згодою народу на крок виконавчої влади без дозволу або навіть всупереч закону заради народної користі.

Федеративна або союзна влада відає справами зовнішньої політики, правом війни і миру, зносинами з іншими державами, включаючи право на участь в коаліціях і союзах, так само як і право вести справи з усіма особами і об'єднаннями поза межами держави.

Водночас Дж. Локк застерігав, що виконавча і федеративна влада мають активно впливати на законодавчу владу, а не бути її пасивними придатками. Одночасно поділ влади на окремі гілки не відкидає їх єдності та взаємодії на користь загального блага. Теорія поділу влади в її класичному варіанті, сформульована Дж. Локком, розглядалася ним як надійний запобіжник тиранії, забезпечення прав і свобод людини.

Будь-яка форма правління повинна визначатися суспільним договором і мати відповідну "структуру правління", тобто апарат державної влади. Межі влади у всіх формах правління такі:

1. Встановлений, обнародований закон для всіх однаковий – для бідного і багатого, для придворного і селянина.
2. Закон – тільки для блага народу.

3. Не можна накладати податки без згоди самого народу.

4. Не можна передавати нікому верхової влади.

Наголошуючи на необхідність поваги до власності, яку він вважав святою та недоторканою, на посиленні гарантій природних прав індивіда, Дж. Локк серед засобів, покликаних сприяти здійсненню завдань держави, відводив закону і законності. На закон і законність Дж. Локк покладав великі надії. Закони, що видаються верховною владою, на переконання мислителя, повинні відповідати вимогам природного права і невідчужуваним правам людини. Відповідність або невідповідність позитивного (писаного) закону природному – критерій його справедливості або несправедливості. Політичне (громадянське) суспільство не може нехтувати, а тим більш скасувати природних законів. Навпаки, громадянське суспільство зі своєю законодавчою владою покликано силою свого авторитету закріпити все те, що є змістом природного закону, що є основним надбанням природного стану – свободи і власність.

За вченням Дж. Локка державу утворено для блага усіх її громадян. Індивід може коритися лише тим законам, які є результатом його особистої і загальної волі, інакше це означало б посягання на його свободу. Закон, як вираз волі усього суспільства, є загальнообов'язковим для всіх, включаючи і носіїв державної влади. Жодна приватна особа, ніякий державний орган, включаючи і законодавчий, не може бути поза підпорядкування законами. "Закон у справжнім розумінні слова, зауважив мислитель – не будь-який припис, що виходить з громадянського суспільства в цілому або від установленого людьми законодавчого органу. Законом може бути визнаний лише той акт, який вказує розумній істоті поведінку, яка відповідає її власним інтересам і служить загальному благу. Якщо такої норми – вказівки припис не містить, він не може вважатися законом". Закону обов'язково мають бути притаманні стабільність і довготривалість дії.

Вчення Дж. Локка про державу і право – це юридичний світогляд нової епохи. Увібравши в себе досягнення попередньої політико-правової думки,

це вчення збагатило її такими ідеями, як: невід'ємні, природні права і свободи людини, поділ влади, цінність і непорушність приватної власності, правова рівність людей, гарантії політичної свободи громадян. Його вчення є класичним вираженням ідеології перших буржуазних революцій.

ТЕМА 10

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В УКРАЇНІ XVI-XVII СТОЛІТЬ

- 10.1. Вчення про державу і право Станіслава Оріховського-Роксолана
- 10.2. Державно-правові погляди Івана Вишенського
- 10.3. Політико-правові ідеї Петра Могили
- 10.4. Державно-правова концепція Феофана Прокоповича
- 10.5. Конституційний проект незалежної держави Пилипа Орлика

10.1. Вчення про державу і право Станіслава Оріховського-Роксолана

Видатною постаттю в українській політико-правовій думці першої половини XVI століття, чий твори були відомими і популярними в Європі, був священник-гуманіст, публіцист, філософ, історик, письменник Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566). Народився в селі Оріховці Перемишлянської округи в родині польського шляхтича і православної українки. Навчався в провідних на той час європейських університетах, а повернувшись на Батьківщину брав активну участь в гуманістичному русі та розробці політико-правових проблем. Сучасники називали його "русинським Демосфеном" і "Цицероном". Найбільш відомі його твори – "Про турецьку загрозу", "Напучення польському королеві Сінізмунду – Августу", "Про природне право".

В своїх працях український мислитель, як і більшість гуманістів того часу, розглядав історію не як промисел, а як діяльність людей в історичному процесі, справжніх творців історії. На його переконання, людина рівна з Богом і в співпраці з іншими розумними представниками роду людського може встановити справедливість на землі.

Свої твори Оріховський писав, звичайно, латиною та частково польською мовою, що не заважає вважати його (враховуючи родинне походження) польським і українським діячем. У своїх працях він виклав:

- 1) розуміння сутності держави;
- 2) форми правління;
- 3) проблеми організації і функціонування політичної влади, її межі;
- 4) форми і методи управління державою;
- 5) питання співвідношення права і закону;
- 6) ідеї щодо суверенітету держави.

С. Оріховський одним з перших у тодішній Європі приступив до розробки концепції суспільного договору. У "Напученні" він писав: королівська влада, як і держава, походить не від Бога, а є результатом угоди між людьми, добровільно слухняних королю. Причина виникнення держави – вроджена потреба людей у спілкуванні, у взаєморозумінні. Владу королю надає народ. Головний обов'язок короля – турбуватися про своїх підданих, їх захист ("бути сторожем і воїном"). Суверен (монарх, як носій державної влади) повинен управляти країною, спираючись не на страх, а віддаючи перевагу методам переконання. Монарх повинен здобути повагу і любов підданих, бо без цих якостей суверен не може бути авторитетом, а державна влада буде слабкою.

С. Оріховський виступив проти думки про походження влади (як і держав) від Бога, проти підпорядкування світської влади духовній. Він зробив спробу розділити їх функції: єпископ під час богослужіння не є підданим короля, влада короля не поширюється на церкву, а сфера впливу єпископа обмежується стінами собору. Король, як верховний суб'єкт влади в державі, є інтегратором законодавчої і судової влади, церковна ж влада повинна вирішувати лише свої теологічні питання..

Держава, на думку С. Оріховського, це рівні між собою король, рада і народ. Вони є рівними між собою свободами і пов'язані правом і привілеями. Людина як духовно-тілесна істота втілює в собі два начала – матеріальне і духовне, тіло і душу. Держава, як і людина, це теж тіло, але "тіло політичне", в якому будь-які її частини, відокремлені від цілого, нежиттєздатні. Три елементи держави взаємопереплетені: народ є тілом, рада (сенат) – душею, а

король – розумом. Взаємозалежність цих трьох частин "тіла політичного" (держави) наступна: тіло без душі мертве ("народ є мертвим без ради"), душа без розуму недієздатна ("рада без короля не діє"), розум без душі бездиханний ("король без ради неспроможний управляти"), тіло без розуму – порожнеча, розум без тіла – знедолений ("король без народу стає жалюгідним"). В основі функціонування держави повинно лежати дотримання права – це гарантія її стабільності і суверенітету.

Мета держави полягає у гарантії, задоволені безпеки, прав і користі кожного індивіда. Мета життя кожного індивіда (його обов'язок) – у турботі про інтереси суспільства і держави. Тобто, і держава, і індивід, мають взаємні зобов'язання.

Управління державою (здійснення владних повноважень) – це складна справа і не всяка людина здатна до цього. Будучи переконаним у тому, що управління державою є "найважчою у світі справою", С. Оріховський підкреслював, що здійснювати владні повноваження здатна лише та людина, що прагне до правди і справедливості і має відповідні знання. Державне управління буде варварським, якщо ті, хто про владі, не поважають знань, не володіють наукою про правду і справедливість, тобто про право. Правитель повинен бути "філософом на троні": людиною мудрою, справедливою, поважати закони, мужньою і лагідною.

Король, повчав С. Оріховський, верховний суб'єкт влади, але результативність його управлінської діяльності залежить від оточення, апарату публічної влади. "Потрібно дивитися, з ким живеш – писав він, - хто не гідний короля? Відповідаю: ті, хто завжди хвалять. А хто гідний? Ті, відповідає мислитель, хто іноді засуджує короля, вказує на його помилки". На першому місці у короля повинні бути справи суспільні, а не особисті.

Торкаючись питання про закон і його призначення в суспільному житті, С. Оріховський запитує "Що в державі більше: закон чи король? І відповідає – закон у державі вище короля, адже король вибирається задля держави, а держави не існує заради короля. З цього він роби висновок, що

держава набагато гідніша, ніж король, закон же, коли він є душею і розумом держави, набагато кращий, більший, ніж король. Закон є "правителем вільної держави", правителем "мовчазним, глухим, сліпим". А це означає, що король повинен робити лише те, що дозволяє закон. Для короля важливо довести підданам, що у державі править закон, що під дію закону підпадають усі. Тобто, С.Оріховський чітко формулює ідею про те, що і королівська влада має бути обмежена законом. Ця ідея була великим досягненням української політико-правової думки того часу.

С. Оріховський прихильник теорії природного права, а тому закони повинні відповідати принципам природного права і змінюватись у разі їх невідповідності їм. Вся діяльність монарха повинна бути спрямована на створення умов життя, які відповідали б природному праву. На його переконання у короля два важеля для здійснення владних повноважень – справедливості і віри. Вони є змістом права, втілені в ньому. Право захищає свободу, яка є природною властивістю людини. Особистість може реалізувати себе тільки завдяки свободі, реальна ж свобода громадян можлива лише за умови суворої правової регламентації влади.

Для того, щоб в державі панував закон, заснований на даних природою прав людини, необхідним є чіткий поділ влади. За запропонованою С. Оріховським схемою, ідеальною є така організація влади: король здійснює виконавчу владу, що реалізує закони й обмежена ними. Законодавча влада – представницький двопалатний орган (Сенат і Сейм), де панує творча атмосфера, а не односторонність, де можна "вільно говорити тобі правду у вічі". Мислитель пропонує королю піклуватися про обрання до парламенту найкращих, талановитих, вчених. Мета представницького органу і монарха – благо людей у державі. Судова влада має бути представлена виборними суддями. Справа судової влади – приватні інтереси, питання "моє" і "твоє". Рішення судів з цих питань є остаточні.

С. Оріховський закликає короля цінувати свободу слова і громадянської думки, дослуховуватися "шанувальників мудрості"

(філософів), залучати їх до державного управління. Король повинен піклуватися про освіту, тому що школи і гімназії – це "житла мудрості", про справедливість нагород і покарань, не посягаючи на честь та гідність людей. Все це – передумова "здорового тіла" держави.

Отже, вчення С. Оріховського – значне досягнення щодо уявлень про державу і право. Він не сприймає і спростовує догми схоластики, раціонально ставить і вирішує питання співвідношення особи, права і держави, походження і завдань держави і права, їх ролі в суспільному житті, розподілу влади та мистецтва управлінської діяльності.

10.2. Державно-правові погляди Івана Вишенського

Значне місце у розвитку суспільно-політичної думки в Україні кінця XVI - початку XVII ст. посідав Іван Вишенський (1550-1620) – видатний мислитель, гуманіст, демократ, що за своїм історичним значенням належав до тих діячів, які на переконання І. Франка "своїм гарячим і чудово-красним словом будили наш народ від сну, піднімали його до свідомості своєї людської і народної гідності".

Іван Вишенський народився в містечку Судова Вишня (тепер місто Львівської області). Жив у Луцьку, Острозі, а наприкінці XVI ст. переселився на Афон – центр православ'я, де прожив як чернець близько 40 років. Основні його твори "Посланіє к утекшим от православної вери єпископам", "Обліченіє диявола – миродержця", "Короткослівна відповідь Петру Скарзі", "Зачепка мудрого латинника з глупим русином". В цих та інших його творах виразно звучать соціальні мотиви щодо викриття соціального зла, неправди і несправедливості державно-правового і політичного устрою того часу. У виданій ним "Книжці", що містить 16 його полемічних творів, І. Вишневський гнівно засуджує суспільний лад Речі Посполитої, до складу якої входили й українські землі, як феодально-кріпосницький. За його

словами, тут усе продано, у тому числі державні і церковні посади. Королі, магнати, шляхта, українське панство прагнув тільки розкошів і багатства, а тому довели Україну до занепаду і руйнування.

Мислитель засудив Брестську унію (1596 р.) та Папу Римського, який на його думку, узурпував право абсолютної влади, зневажав природні права людей, закріплені у Святому Писанні. Рівність всіх людей від природи не дає нікому ставити себе вище над іншими. Необмежена влада римо-католицької церкви на чолі з Папою Римським породжують несправедливість, насильство, тиранію, абсолютизацію принад світського життя, жадобу, багатство і розкіш. Істинна християнська віра – православна, яка у своїй духовній чистоті містить демократичні начала рівності, свободи і справедливості. І. Вишенський заявляв, що основоположні первісні засади раннього християнства рівності, братерства, свободи, справедливості мають бути покладені в організацію тогочасного церковного життя і світських відносин. Ці принципи необхідно покласти в основу суспільного життя, життєдіяльності людини і народу. Мислитель прагнув усунути превалювання світської влади, оперти її та все світське життя на засади християнської віри.

Наголошуючи на божественному походженні влади, І. Вишенський підкреслював рівність носія влади та всіх людей. Виходячи з того, що "більшим є Бог від короля і царя", мислитель наголосив: "Король чи цар тільки владою, одержаною від Бога, підноситься над своїми підданими, а в усьому іншому є рівними з ними – від природи і перед Богом".

Одержавши владу від Бога, будь-який володар не може користуватися нею на свій розсуд, свавільно, бо це є грубим порушенням божих настанов про рівність. Бог дав владу володарю не для того, щоб чинити свавілля, насильство, а для того щоб утверджувати закон і справедливість. "Царі, королі, усякі володарі і пани помиляються, думаючи, що надана їм влада – це справа лише їхньої свободи і волі. Не їхня влада, а Божа, вони тільки її виконавці", – заявляв І. Вишенський.

І. Вишенський розглядав поділ суспільства на багатих та бідних як фактор, що руйнує суспільство та утверджує в ньому полярно протилежні цінносні орієнтації людини. Він наголошував, що прагнення до багатства постійно збуджується принадами, насолодами та спокусами матеріальної дійсності. Але нагромаджуючи власні багатства, людина утверджує бідність інших.

Бідність за своєю суттю породжує прагнення до рівності, справедливості, правди, тоді коли багатство є абсолютним втіленням нерівності, гноблення, іншого зла.

Виступаючи проти тиранії і поневолення народів, І. Вишенський засуджував практику насильницьких методів зміни форми правління, навіть якщо їхня мета рівність, свобода та справедливість.

Як і ідеологи західноєвропейської Реформації мислитель вимагав проведення демократизації церкви. Він виступав за безпастирську церкву, за вільне об'єднання віруючих, де немає церковної ієрархії. У відносинах між християнськими церквами має бути втілений принцип соборності. Під цим він розумів наступне: "Усі церкви рівні між собою, будують свої відносини й управляється соборно, а Верховним владикою над ними є лише Христос".

Щодо ролі правосуддя в суспільному житті, то за переконанням І. Вишенського, суд повинен охороняти закон і справедливість, утверджувати і захищати громадянські права і свободи. Мислитель заявляв, що ніхто і ніщо не зламає волі українського народу, жодні насильства, хоч би якими страшними вони не були.

Суспільно-політичний ідеал І. Вишенський бачив у "чернечій республіці", "соборі рівних", яка будується за зразком громад ранніх християн, де всі люди рівні і живуть у злагоді з Богом та один з одним. Власності нема, оскільки вона роз'єднує людей. Побудувати такий ідеал можна, коли люди живуть соборно (колективно) "один одного ісправляючи, а не одному над всіма володіти". Самовдосконалення, моральне очищення

людини, відродження освіти та науки в Україні, виховання народу – ось шляхи до ідеального суспільно-політичного устрою майбутнього.

Таким чином, суспільно-політичні та правові погляди І, Вишенського були прийняті реформаційними ідеями, глибоким демократизмом, послідовним патріотизмом та любов'ю до трудового народу.

10.3. Політико-правові ідеї Петра Могили

Петро Могила (1597-1647) – відомий політичний, церковний і освітній діяч України. Народився у Молдові, освіту отримав і Львівській братській школі, університетах Польщі та Франції. Після отримання освіти повертається в Україну, постригся в ченці, за два роки був обраний, у 31 річному віці, архимандритом (настоятелем) Києво-Печерської лаври, а в 1632 р. став митрополитом (другий після патріарха сан у православній церкві) Київським і Галицьким. У 1631 р відкрив у Києві лаврську школу, котру 1632 р. було об'єднано з Київською братською школою та названо Києво-Могилянською колегією. Ця колегія стала одним з найважливіших навчальних закладів слов'янського світу. У 1701 р. цей навчальний заклад отримує статус Києво-Могилянської академії. Фінансово її підтримував гетьман України Іван Мазепа. В академії навчалося 2 тисячі студентів, з них від 200 до 300 приїздили з-за кордону. В бібліотеку академії йшли книги зі своєї Європи і вона стала кращою серед бібліотек європейських університетів. Зі стін Академії вийшли видатні політичні, правові та військові діячі, а також низька гетьманів України. Великий вплив Академія мала на Московське царство. На той час там не було такого науково-дослідного центру. Більше 100 років Академія готувала науковців для Московської держави.

Петро Могила автор книг – "Євангелія учительського", "Православного слідування віри", "Новоканона", "Анфологіона", численних полемічних проповідей тощо.

Політико-правові і державницькі погляди П. Могили відображали його прагнення посилити позиції православних у їхній боротьбі проти покатоличення. Враховуючи те, що в Україні не було своєї державності, а владу польського короля населення вважало чужою, П. Могила пропонував ідею верховенства в суспільстві духовної влади – влади православної церкви.

Визначаючи співвідношення світської та духовної влади, мислитель наголошував на неприпустимості втручання держави у справи церкви. Однак при цьому він вказував, що правитель одержує свою владу безпосередньо від Бога та відповідає за свої діяння тільки перед ним. Церква – лише радник правителя. Ідеальний володар повинен бути носієм політичних і морально-духовних чеснот, уособленням таких рис, як правдивість, рішучість, справедливість, вірність православній церкві, піклуватися про своїх підданих. Володар має бут сильний проти ворогів батьківщини і гуманний щодо підданих. володар сам створює закони і сам їх суворо дотримується. Володар – законодавець мусить бути для підданих взірцем виконання як світських законів, так і моральних норм. Правитель – це сильний, мудрий, освічений цар, у ньому має бути зібрана історична пам'ять народу.

Захищаючи православ'я, П. Могила протистояв католицизму мирним шляхом, добиваючись рівноправного статусу католицизму і православ'я. Полемізуючи з ідеологами католицизму, він доводив, що православна церква має свою багатовікову історію і має законне право на існування. Мислитель виступав за примирення православних з католиками і уніатами.

П. Могила вважав, що основне завдання світської влади – піклування про благо людей. Верховна державна влада, на його переконання, має діяти в трьох напрямках: політичному, мирському та духовному. Політичні та мирські справи він ставив попереду. До цих справ відносяться управління, суд, законодавство. Вважав за необхідне разом із внутрішніми політичними

проблемами вирішення питань зовнішньої політики та забезпеченням суверенітету країни.

Закон у політико-правовому вченні П. Могили – дар Божий, який уособлює справедливість та котрому повинні коритись усі, і правитель також. Закони від поділяв на природні, людські і божественні. В людських законах мають бути втілені приписи законів природних.

Розвиваючи концепцію давньогрецького філософі Платона, український мислитель мріяв про той час, "егда или філософи царствувати будуть, или царіє філософствувати", авторитет і сила яких буде ґрунтуватися не на насильстві, а на розумі, освіченості, законі.

Будучи прихильником ідеї безперервності історичного розвитку України, її спадкоємного зв'язку з Київською Руссю, П. Могила захищав ідею відродження вітчизняної державності. Створення української держави пов'язував з національно-визвольною боротьбою українського народу. Разом з тим він відстоював перспективу політичного союзу з Росією, єдності всіх слов'янських народів.

10.4. Державно-правова концепція Феофана Прокоповича

Феофан Прокопович (1681-1736) – церковний і політичний діяч, філософ. Історик, письменник. Після закінчення Києво-Могилянської колегії навчався в Польщі, Італії та Німеччини. З 1704 р. – викладач, а з 1711 р. – ректор Києво-Могилянської академії. Упродовж 1711-1716 рр. декілька разів зустрічався з російським царем Петром I, на запрошення якого переїхав до Петербурга. Став сподвижником Петра I у його реформаторській діяльності. Політичні та державно-правові ідеї Ф. Прокоповича стали основою державних і церковних реформ російського монарха.

Творчу спадщину Ф. Прокоповича складають наступні праці: "Слово о власті і честі царской", "Правда волі монаршей", "Духовний регламент" та

інші. Як архієпископ Новгородський і Великолуцький, віце – президент Священного Синоду виступав з проповідями і прозовами, що завжди були талановитим викладом офіційної державної думки. Їх друкували і розсилали по церквах і зобов'язували священників читати прихожанам.

Ф. Прокопович був соратником Петра I і пристрасним апологетом абсолютної монархії. В питанні щодо походження держави він був переконаним прихильником природно-правової доктрини (з деяким теологічним забарвленням) та ідеї суспільного договору. Виникнення держави та монаршої влади, на його бачення, це результат єдності трьох причин: як внаслідок суспільного договору, божественної волі та розвитку людських інстинктів. До утворення держави люди перебували у природному стані, в якому панувало вороже ставлення одне до одного та безвладдя. Подібний стан загрожував існуванню людства, а тому люди вирішили вийти з цього стану, відмовилися від власної свободи та дали згоду на встановлення над собою влади монарха, що навела у суспільстві лад, угомонила пристрасті людей, регулює їх життя, вирішує суперечки, захищає й охороняє майно і особу.

Процесом утворення держави та наділення народом владою монарха керує "божа воля". Внаслідок божественності влади монарха народ суверенітетом не володів, а розглядався лише як суб'єкт обов'язків і підкорення. Обов'язок підкорення є для народу абсолютним. Суспільний договір в силу божественного характеру монаршої влади отримує односторонній характер без права його розірвання. Тому, на відмінну європейських мислителів, відмовляє народові в праві на повстання, оскільки "закон християнський бунтувати забороняє". Призначення держави – охороняти природні права людини, насамперед право на земне щастя, гарантувати їй свободи і вольності. Мета держави – загальна користь, благо людей, але визначення цієї користі і блага належить монархові: "Всяка верховна влада єдину свого встановлення причину кінцеву має – всенародну користь".

Головний обов'язок громадянина – "свято берегти повеління і установи государя, безперечно підпорядковуватись монархові і дотримуватись законів, які творить самодержець для "темної маси", в ім'я "всезагального блага".

Наслідком ідеї божественного походження влади монарха став висновок Ф. Прокоповича про юридичне підпорядкування церкви світській владі. Тобто, у взаєминах держави та церкви він віддавав перевагу світській владі. Монарх покликаний бути не тільки політичним, але й духовним лідером країни, навіть виступати суддею Церкви. Відносно церковної ієрархії цар виступає суддею та повелителем, а духовенство – це специфічне чиновництво, яке працює на користь держави. Як апологет абсолютистської влади монарха, що стоїть вище будь-якого земного закону, Ф. Прокопович наголошує наступне: "Імператор всеросійський є монарх самодержавний та необмежений; коритися його владі не лише за страх, але й за совість Бог повеліває".

Окрім "Богом даного" такого, що відповідає "людській природі" самодержавства, Ф. Прокопович виділяє ще такі форми правління, як демократія, аристократія чи їх "змішаний склад". Республіки (аристократичні, демократичні) не викликають у нього схвалення. Вони є неприйнятними для Росії. Демократію й аристократію мислитель розглядав як недосконалі форми правління, оскільки, будучи "елекційними державами" (виборними) вони ведуть до неспокою та смуту в державі, несуть в собі загрозу суспільного хаосу і руйнації держави. Зразком правління є необмежена монархія, тому що тільки вона здатна забезпечити цілісність держави та благо для підданих. обмежена ж монархія (виборна) не гарантує стабільності в державі, веде до "безперестанних нещасть", адже монарх може бути усунутий від влади, не піклується про процвітання держави, тому що позбавлений можливості піклуватися про свого спадкоємця.

Поділяючи монархії на виборні та спадкові ("наслідні"), Ф. Прокопович віддавав перевагу останнім, оскільки вони є найбільш природною і найстійкішою формою держави, адже в ній престол ані дня не

залишається вільним, а спадкоємець, будучи певним, що він неодмінно царюватиме, завчасно готує себе до управління країною.

Правлячий же монарх прагнутиме залишити державу спадкоємцеві міцною та процвітаючою.

У питаннях права Ф. Прокопович вважав, що цар і закон – ознака досконалості держави. Закони "у народі користь творящі", на його думку підлягають обов'язковому виконанню, до чого люди примушуються природними законами "на серцях їх написаному". Самодержавний правитель виступає в ролі "стража і захисника, сильного поборника закону". Видання законів, котрі відповідають божественним заповідям і нормами природного права - головний обов'язок монарха. Проте Ф. Прокопович ставить царя над законом тому що "монархи суть Боги". Правитель жодному закону крім божого не підлеглий.

Відстоюючи спадкову абсолютну монархію, мислитель розвиває теорію просвітницької монархії. Верховним носієм державної влади міг бути лише освічений володар – "філософ на троні". Освіта і наука розглядалися як основа поступового історичного розвитку, сили держави і добробуту людей. Тільки освічена монархія може гарантувати розвиток науки, мистецтва, ремесл і мануфактур. Уособленням "філософа на троні" для Ф. Прокоповича був Петро I, який діє "праведно", мудро, піклується про справедливе правосуддя, поширення освіти, добрих законів і звичаїв.

10.5. Конституційний проект незалежної держави Пилипа Орлика

Пилип Орлик (1672-1742) – державний діяч гетьман Війська Запорізького в еміграції. Народився на Віленщині (сучасна Литва). Закінчив Києво-Могилянську колегію. Служив у гетьманській канцелярії, за часів гетьманату І. Мазепи стає Генеральним писарем війська Запорізького і соратником гетьмана. Після Полтавської битви і смерті І. Мазепи в Бендерах

5 квітня 1710 року козаки обирають його гетьманом. Гетьманування П. Орлика пройшло поза межами України, проте в постійній боротьбі за її незалежність: він намагався створити міжнародну коаліцію, котра допомогла б Україні стати вільною, незалежною державою.

Гетьман П. Орлик – талановита людина, був ще поетом, публіцистом, автором багатьох книг. В Бендерах ним були складені і прийняті козаками і старшиною, які емігрували "Пакти і Конституція законів та вольностей Війська Запорізького" (1710) – конституція для майбутньої незалежної України. Ця Конституція – видатний політико-правовий документ початку XVIII ст., який вперше в історії України на юридичному ґрунті фіксує принципи, що мали бути покладені в основу державно-політичного устрою України, вільної від московського ярма. У Конституції було здійснено спробу узагальнити суспільно-політичний устрій козаччини на основі державницьких традицій українства у минулому та досвіду Запорізької Січі, досягнень західноєвропейської політико-правової думки.

Конституція складалась із 16 статей і починалась з урочистої декларації "Україна з обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування". Визначалися кордони України з Польщею і Московією, передбачалось підписання трактату зі шведським королем як постійним протектором (гарантом незалежності) України, закріплювалося право запорожців на повернення всіх відібраних у них земель і поселень, на відновлення колишнього статусу православної церкви під зверхністю царгородського патріарху.

Документ передбачав правове врегулювання самих болючих проблем: чітко формулювалися виключні права православної віри в Україні (православна віра як офіційна державна релігія) (ст. I); визначався національно-державний суверенітет країни в кордонах, встановлених міжнародним договором за часів Б. Хмельницького (ст. II); проголошувався намір відновлення добросусідських відносин із Кримським Ханством (ст. III); конституція зобов'язувала гетьмана вжити заходів щодо звільнення Війська

Запорізького від російських військ і фортець та їх повернення під його повну юрисдикцію (статті IV, V).

Особливу увагу привертає стаття IV Конституції, де йдеться про публічну владу в майбутній державі. Автор Конституції доходить висновку: самодержавство не притаманне гетьманському правлінню, республіці. Сам гетьман не може наділятися абсолютною владою. Для цього Конституція передбачає поділ владних повноважень між законодавчою (козацькою Генеральною радою), виконавчою і судовою владами. Вищу виконавчу владу уособлював Гетьман разом з Генеральною старшиною; місцева адміністрація мала бути представлена полковниками з полковими старшинськими радами, полковими радами і сотенними радами (урядами). Судові функції покладались на Генеральний суд, уповноважений розглядати всі судові справи державного значення, та на сотенні, полкові та городові суди.

Для "публічної рівноваги влади" передбачалася система стримань і противаг. Так, без попереднього рішення і згоди Генеральної ради (козацького парламенту) "на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися". Між сесіями Генеральної ради, що збиралися тричі на рік – на Різдво, Великдень, Покрову гетьман наділяється певною свободою влади і впливу". Він вносить на розгляд Генеральної ради свої пропозиції (законопроекти), і вона повинна "з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси" прийняти правильне рішення. Як дорадчий і контролюючий орган при гетьмані мала діяти Рада старшин, без згоди якої він не мав права самостійно вирішувати питання з міжнародних, фінансових, судових справ, виборів старшини. Рада старшин могла зажадати звіту гетьмана, "висловити докір" йому, "однак без лихослов'я і без найменшої шкоди високій гетьманській честі". Справи проти гетьманської честі повинен був розглядати Генеральний суд, а не вирішуватись самим гетьманом. Усі цивільні та військові посади мали бути виборними, але кандидатів на них затверджував гетьман. Полковникам і

сотникам належало не тільки керувати військами, але й населенням, мати адміністративну владу на території полку чи сотні (ст. VI, IX, X, XII).

Таким чином, Конституція передбачала сувору підзаконність дій гетьмана, контрольованих Генеральною радою, Радою старшин, Генеральним судом. Конституція П. Орлика передбачала створення в країні парламентсько-гетьманської козацької республіки.

Значна увага в Конституції приділялась правовому регулюванню проблем соціально-економічного розвитку країни, соціальному захисту знедолених, їх правам (ст. X-XII, XIV-XVI). В Основному законі наполегливо проводяться важливі правові принципи – верховенство закону в державі, співмірність покарання злочину та ін. Проголошувалася необхідність створення таких умов в Україні, які б запобігали еміграції населення, корупції, зловживання владою, кар'єризму.

В історії європейської демократії Конституція П. Орлика була одним з самих видатних правових документів XVIII ст. Вона не набула чинності і залишалась лише проектом політико-правового документу. Ця Конституція має велике значення як свідчення того, що українська політико-правова думка розвивалася в руслі передових західноєвропейських політичних традицій. Оскільки вона не була реалізована в практику державно-правового і політичного життя, то некоректно вважати її першою українською Конституцією, першою у світі демократичною конституцією.

Конституція містить низку демократичних і прогресивних ідей: обмеження влади гетьмана, представницьке управління, поділ державної влади, закріплення прав і свобод особи, справедливість у розподілі суспільних благ, підтримка соціально незахищених верств населення тощо. Та найбільше значення конституції полягає в тому, що в ній здійснено всебічне (історичне, політичне і правове) обґрунтування ідеї незалежності України як суверенної держави.

ТЕМА 11

ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА

- 11.1. Політичні і правові погляди Вольтера
- 11.2. Політико-правове вчення Шарля-Луї Монтеск'є
- 11.3. Політико-правова ідеологія Жан-Жака Руссо
- 11.4. Політико-правові ідеї німецького та італійського Просвітництва

11.1. Політичні і правові погляди Вольтера

Просвітництво – це суспільно-політичний та ідейний рух в Західній Європі кінця XVII-XVIII століть. Воно було духовною, світоглядною передумовою і теоретичним обґрунтуванням майбутніх радикальних соціально-політичних перетворень у суспільстві. Представники Просвітництва намагались обґрунтувати необхідність ліквідації сучасного для них державно-правового і суспільного устрою, феодальних порядків, змінити їх мораль, політику, поширювати ідеї добра і справедливості. В основі Просвітництва – уявлення про визначальну роль розуму, свідомості, здорового людського глузду в житті людини і суспільства. Недоліки і негаразди суспільства просвітники пояснювали неосвіченістю людей, нерозумінням ними власної природи. Єдиним засобом суспільного прогресу просвітники вважали поширення освіти та пропаганду цінностей, які ґрунтуються на повазі до людської гідності. Свої надії на прихід "царства розуму" просвітники пов'язували із подоланням в масовій свідомості релігійних ідей та догматів. Просвітителі щиро вірили в майбутнє всезагальне людське щастя. Базовими поняттями Просвітництва стали: Розум, Людина, Право, Гідність, Доброчинність, Щастя. Виражаючи інтереси нового класу, який прагнув до влади – буржуазії, просвітителі в той же час були носіями інтересів і широких народних мас.

Натхненником і визнаним духовним лідером європейського Просвітництва, знаним філософом, письменником, людиною енциклопедичних знань був представник Франції Франсуа Марі Аруе, який в 1718 р. прийняв літературний псевдонім Вольтер (1694-1778 рр.). Він народився в Парижі в сім'ї нотаріуса. Освіту отримав в ієзуїтському коледжі, де почав писати вірші. На бажання батьків розпочав вивчати право, але водночас серйозно займався й літературною діяльністю. В 1717 р. за вірші, в яких він виступав проти католицької церкви, релігійного фанатизму був ув'язнений в Бастилію. У 1725 р. ув'язнений повторно за вільнодумні ідеї, спрямовані проти тодішнього правителя Франції – короля Філіппа Орлеанського, а незабаром – висланий з країни. В 1726-1729 рр. проживав в Англії, де остаточно сформувалися його погляди і світогляд. Після повернення на батьківщину написав наступні твори політико-правового змісту: "Філософські листи", "Досвід про всесвітню історію й про звичаї та дух народів", "Трактат про віротерпимість", "Республіканські ідеї", "Коментар до книги про злочини та покарання" та ін.

У своїх роботах Вольтер, торкаючись питання походження держави, мислитель стверджував, що вона виникає не за божественною волею, а внаслідок договору між самими людьми. Початковою формою держави була республіка, яка виникає зі з'єднанням сімей. Республіка найбільш наближує людей до їх природного стану, в якому панує рівність, дана природою. Влада в республіці направляється волею всіх, а здійснює цю владу вождь – сильніший і спритніший, який поступово зосереджує всю владу в своїх руках і стає королем. Короля починають вважати великою людиною і коряться йому. Так утверджується монархічна влада.

Для обґрунтування своїх поглядів на суспільство, державу і право Вольтер апелює до теорії природного права. Природні закони – це закони, що їх природа вказує людям у всі часи для підтримання справедливості. Природні закони відповідають розуму і людським інтересом. До природних

прав людини Вольтер відносив право на особисту недоторканість, право на приватну власність, право на свободу і рівність усіх перед законом.

Свобода у нього – це усунення усього того, що сковувало творчу ініціативу людини, її підприємницьку діяльність, що неможливо без усунення феодальних пережитків. Але на першому плані – свобода особистості, індивіда. Стрижнем особистої свободи служить свобода слова, свобода друку, в яких мислитель вбачав гарантію всіх інших свобод. Свободу совісті, віросповідання він розглядав як антидот католицькій нетерпимості. Вражає своєю глибиною оцінка Вольтером свободи праці. Під свободою праці він розумів право найманого працівника продавати на ринку праці свою працю (знання, навички, уміння, досвід) тому, хто за неї дає найбільшу плату, бо праця є єдиною власністю тих, хто не має ніякої іншої власності.

Справжня свобода, на переконання Вольтера, полягає в тому, що люди перестають бути формально залежними один від одного, а залежать тільки від законів. Це ідея панування, верховенства права, яка згодом стала домінуючою в політико-правових теоріях Західної Європи. Свобода доповнюється і підсилюється рівністю. "Бути вільним, – писав він, – мати навколо себе тільки рівних – таке справжнє життя, природне життя людини". Рівність людей включає: однакову залежність усіх громадян від закону і однаковий захист їх законом, а також набуття всіма людьми однакового статусу громадянина. Разом з тим Вольтер, коли він говорив про рівність людей, то мав на увазі формальну рівність перед законом, а не рівність суспільного становища, рівність соціальну. В силу цього поділ людей на багатих і бідних є природним явищем, цей поділ суспільства впливає, на його думку, з природи речей.

Уявлення про свободу і рівність Вольтер використовував в своїх пропозиціях щодо реформування феодального суспільства, в пошуках найкращого державного устрою, де буде панувати "царство розуму", де забезпечуватимуться природні права людини, захищаються її свобода, рівність і власність. Таке справедливе правління, за Вольтером, могла б забезпечити

монархія, але тільки "просвітницька", навіть якщо монархічна форма правління є абсолютистською. Тобто, спершу мислитель був прихильником освіченого абсолютизму. "Найщасливіше суспільство людей, – писав він, – коли цар – філософ. Добрий король є найкращий подарунок, якого небо може дати землі". Цар (правитель) який є філософом, спроможний захистити освіту і просвітителів, боротися з забобонами, релігійною нетерпимістю, ліквідувати феодальні привілеї та інші пережитки феодалізму, сприяти підприємництву і економічному прогресу.

Перешкоду для встановлення такої монархії мислитель бачив у середньовічних обмеженнях, насамперед церкві. Саме церква подавляє розум, а тому "християнство і розум не можуть існувати одночасно". Церква – корінь всіх соціальних негараздів, те зло, яке є причиною засилля неосвіченості, забобонів, марновірства. Релігійний фанатизм, католицизм вбивають свободу. Освічені люди не мають потреби у християнських одкровеннях. Мислитель висунув гасло: "Роздавіть цю гадину?" Однак, слід знати і пам'ятати про те, що край агресивна позиція Вольтера по відношенню до католицької церкви не означала, що він заперечував релігію і релігійність як такі. Крилатими стали його слова: "Якби Бога не існувало, то його потрібно було б вигадати", віру в караючого Бога необхідно зберегти для "черні". Тобто, антиклеританський настрій не заважав Вольтеру рахувати, що релігія повинна залишатися уздою впливу на народ. Крім того, віра в Бога буде обмежувати владу багатіїв, певним чином блокуючи їх свавілля. Він заявляв: "Ідея Бога необхідна, як закони". це блокувальник, котрий стримує правителів і вельмож "в їх мстивості". Монарх-атеїст небезпечний, писав Вольтер. Він не буде обмежений, його нічого не буде стримувати, крім власної волі. Таким чином, мислитель розрізняв простий народ і філософів, які "стоять над народом, котрим віра в Бога не потрібна".

Французький мислитель стверджував, що не тільки церква, але й всі соціальні інститути феодального суспільства, уособленням яких були такі середньовічні обмеження, як аристократія з її привілеями, станові суди,

цензура роблять монархію синонімом деспотії. "Слова "деспотичний" і "монархічний" є абсолютно тотожними в серцях всіх людей". На переконання Вольтера, французький абсолютизм і станові привілеї суперечать людській природі, а тому не мають права на існування. Згідно з Вольтером, в природу людини закладені вічні і незмінні моральні принципи, що є природною релігійністю. Саме ця природна релігійність має прийти на зміну офіційній релігії з її забобонами та нетерпимістю.

Спершу Вольтер був прихильником освіченого абсолютизму, але під впливом вражень від англійського врядування він став схилитися до політико-правової системи цієї країни. Англійський державний лад – конституційну монархію він став вважати найкращою формою правління, залишивши свої сподівання на освіченого абсолютного монарха в минулому. На початку 1760 років у його творах з'явилась ідея обмеження королівської влади. Філософ захоплено характеризував державний лад і політико-правову систему Англії. "Найкращі закони – в Англії: правосуддя, відсутність свавілля, відповідальність посадових осіб за порушення свободи громадян, право кожного висловлювати свою думку усно та письмово", партійна система з її вільним волевиявленням громадян на загальнонаціональних виборах і можливістю двох партій контролювати одна одну – все це безумовні переваги конституціоналізму. Конституційна монархія, на переконання Вольтера, є втіленням розумного правління, за якого у короля необмежена влада чинити добро й зв'язані руки, щоб не робити зло.

Розчарувавшись у готовності європейських монархів до ліберальних реформ "зверху" філософ дійшов висновку про право народу заради своєї свободи на повстання та скинення тиранів. "Небо дозволяє війни для справи свободи" – писав він. Саме через реалізацію права народу на поставання проти деспотії англійський народ досяг видатних результатів в економіці, політиці і законодавстві.

Разом з тим слід зауважити, що Вольтер свої мрії про насильницьке повстанні тиранів поєднував з роздумами про небажання кровопролиття

внаслідок революцій і громадянських війн. А тому в його ідеології з'являються згодом міркування, пов'язані зі страхом перед виступами народних мас. "Коли чернь почне думати, – твердив Вольтер, – кінець усьому". Тобто, всупереч відомому досвіду двох англійських революцій XVII століття, просвітитель не залишав надії на поступові реформи освіченого монарха зверху.

Згодом пошуки найкращої форми державного правління приводять мислителя до думки, що абсолютно досконалого устрою не існує, але "найбільш стерпним з усіх безсумнівно є республіканський, оскільки він більше інших наближає людину до природної рівності", гарантує свободу, захищає право приватної власності. Саме рівність, свобода й приватна власність, вважає мислитель, є невід'ємними складовими природного життя людини, які зобов'язана забезпечити держава.

Щодо права приватної власності, то на переконання Вольтера, воно відповідає людській природі і є невідчужуваним від неї. Це право – передумова високої продуктивності праці і добробуту кожної людини і країни в цілому. "Безперечно, власник земельного наділу буде обробляти свою власність краще, ніж чужу. Дух власності подвоює сили людини. На себе і свою сім'ю працюють з більшими зусиллями й задоволенням ніж на господаря".

Засуджуючи війни, вважаючи, що вони призводять до злочинів, грабежів, спустошень, смерті, Вольтер виправдовував війни заради свободи.

Окремі праці Вольтера присвячені проблемам кримінального права, процесу та судочинства. Філософ піддав нищівній критиці існуючу на той час у Франції судову систему. Він виступав за відповідність покарань скоєним злочинам, пом'якшення надзвичайно суворих вироків і доводів недоцільність застосування смертної кари. Позбавляючи життя винного, суспільство позбавляється можливості використати засудженого для компенсування заподіяної злочином шкоди. Вольтер вимагав скасування системи формальних доказів: за цією практикою ні суди, ні слідство не мали

право оцінювати докази за власним розумінням (їхнє завдання полягало в тому, щоб кожному факту, з яким вони мали справу як із доказом, механічно застосовувати міру, передбачену законом, і зробити той висновок, який встановлював закон). Система формальних доказів спиралася на тортури і катування і була органічно пов'язана з інквізиційним процесом, коли зізнання звинуваченого, одержане в результаті тортур, розглядалося як "цариця доказів".

Вольтер вимагав ліквідації поширених тоді у Франції прав продажу або успадкування державних посад, у тому числі посад суддів, що мало наслідком професійну, юридичну безграмотність останніх. Значну увагу мислитель приділяв забезпеченню прав громадян в ході судового розгляду справи і пропагував необхідність розбудови системи судочинства на засадах законності, рівності, гласності, справедливості, участі і адвоката у судовому процесі. Він виступав за перетворення покарання із знаряддя відплати на засіб виправлення злочинця. Разом з тим Вольтер відзначав хибність тогочасних кримінальних законів і закликав до створення таких законів, які попереджали б злочин.

Оцінюючи роль Вольтера у розвитку прогресивних ідей минулого, слід відзначити: мислитель підготував ґрунт для подальшого розвитку політико-правових вчень французького Просвітництва. Його ідеї мали революційний характер: вони були спрямовані проти феодальних порядків і на повалення абсолютизму. Виражаючи інтереси буржуазії, ці ідеї одночасно сприяли піднесенню людського розуму, містили в собі й загальнолюдські інтереси. Політико-правові ідеї мислителя з їх активним, войовничим гуманізмом зберігають свою дієву силу до наших днів.

11.2. Політико-правові вчення Шарля-Луї Монтеск'є

Шарль-Луї Монтеск'є (1689-1755) – видатний діяч французького Просвітництва і світової політико-правової думки, письменник, соціолог, правознавець та історик, засновник наукового лібералізму (вчення про свободу особистості). Народився в помісті Ла Бред поблизу Бордо в сім'ї заможного та відомого дворянського роду. Отримав прекрасну освіту, був членом Бордоської академії. Відмовившись від офіційних державних посад, він присвятив життя науковій творчості, в тому числі теоретичним проблемам держави і права.

Основними його працями державно-правового і політичного змісту є: "Перські листи" (1721), "Роздуми про причини величі та падіння римлян" (1733), "Про дух законів" (1748). Його творчість дозволила по-новому глянути на сутність держави і права. Він розвинув теорію природного права, закону та законотворчості, збагачує новими уявленнями теорію поділу влади, упорядковує ознаки й властивості форм державного правління.

Вчення Монтеск'є про походження держави тяжіє до поширеної у XVII-XVIII століттях концепції суспільного договору. Згідно з цією теорією люди об'єднали (на основі взаємної угоди) свої сили і волю і створили державу, яка є носієм влади, уособленням якої є суверенний правитель. Однак Монтеск'є не поділяв ідею про те (а вона домінувала на той час), що у первісному (додержавному) стані людина була істотою агресивною і бажуючою володарювати над іншими. "Війни всіх проти всіх", як переконував Т. Гоббс, не було. Навпаки, людина в природному стані була слабкою, боягузливою, прагнула до рівності і миру з іншими. закони, за якими жила людина в природному стані є законами природи. в цьому стані людина володіє не стільки пізнаннями, скільки здатністю до пізнання. У такому стані кожний відчуває себе нижче порівняно з іншими людьми і доходить до відчуття рівності з ними. Прагнення нападати один на одного неприйнятне, чуже таким людям, отже, мир є першим природним законом.

Слабкість людини у природному стані поєднуються з відчуттям нею своїх потреб. Тому другим природним законом є прагнення добувати собі їжу. Монтеск'є вважав, що початково страх спонукав людей не нападати, а скоріше, тікати один від одного. Але страх є взаємним і це спонукає людей підійти один до одного. Отже, прохання, звернене однієї людини до іншої, бажання підійти до інших, є третім природним законом людини. Оскільки людина у природному стані здатна до пізнання, в неї виникає бажання жити в суспільстві. Це є четвертий природний закон людини. Цей закон спонукав людей до спілкування, утворення сім'ї, суспільства і держави. Таким чином, за теорією Монтеск'є, держава – продукт історичного розвитку, їй передував природний сан, сім'я, суспільство з зачатками державної влади у вигляді вождя, народних зборів. В природному стані люди жили єдиною сім'єю, були рівними та вільними.

Згодом суспільство змінилось, з'явилась майнова нерівність між людьми і як наслідок цього – розбрат і війни. Війни були двоякого роду – між окремими людьми і між народами. "Поява цих двох видів, – писав мислитель, – спонукає встановити закони між людьми". Людство постало перед дилемою: або загинути у війнах або стати державно організованим суспільством як вираз сили і волі всіх його членів, де відносини між людьми регулюватимуть позитивні закони. Виконання цих законів стане обов'язкове для всіх, оскільки уряд буде мати можливість змушувати порушників дотримуватись законів. Потреба людей, які живуть у суспільстві, в загальних для всіх законах обумовлює, згідно з Монтеск'є, необхідність утворення держави: "Суспільство не може існувати без уряду, з'єднання всіх окремих сил". Закони регулюють відносини між людьми, відновлюють і забезпечують свободу і рівність. Як зазначав мислитель, люди "знову стають рівними тільки завдяки законам". В державно організованому суспільстві, на переконання Монтеск'є, політичною свободою є можливість і необхідність вчиняти не так, як бажаєш, а так, як дозволяють закони: "якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було в

свободи, оскільки це ж саме могли б робити і інші громадяни". Головне, що закони мають бути обов'язковими для всіх, включаючи і правителів.

Позитивний (людський) закон припускає об'єктивний характер справедливості і справедливих відносин. Справедливість передує позитивному закону, а не вперше ним створюється. "Законам, створеним людьми, повинна була, – підкреслював Монтеस्क'є, – передувати можливість справедливих відносин. Говорити, що поза його, що наказується чи забороняється позитивним законом, немає нічого несправедливого, значить стверджувати, що до того, як було зображено коло, радіуси не були рівними між собою".

Закони Монтеस्क'є вважає головною юридичною гарантією забезпечення свободи людини в суспільстві. У дусі ідеології Просвітництва він розглядає закон як людський розум, що керує всіма людьми. Тому "політичні (визначають відносини між правителем і підданим) і громадянські (визначають відносини громадян між собою) закони кожного народу повинні бути проявом цього розуму". Тому першою умовою, за якої закони можуть бути гарантією політичної свободи людини, є їх розумність. Керуючись подібним підходом Монтеस्क'є досліджує фактори, що в сукупності утворюють "дух законів", тобто те, що визначає розумність, правомірність, законність і справедливість вимог позитивного закону.

Розроблену ним категорію "дух законів" мислитель визначав як "сукупність відносин між нормами права і факторами суспільного розвитку, що впливають на законодавчий процес. Це фактори географічного порядку – клімат, ґрунт, розміри країни, ландшафт; уклад життя населення і спосіб забезпечення існування людей (землеробство, мисливство, скотарство); політичний устрій, форма правління, ступінь свободи людей, порядок виявлення волі людей, релігія та звичаї; економічні умови (багатство, матеріальний статус громадян); народний рух як характерні психологічні риси того чи іншого народу, на яких позначилися його звичаї й традиції.

Відповідність законів усім цим географічним, соціальним та ідеологічним чинникам і є "духом законів".

Уявлення Монтеस्क'є про множинність факторів законодавства було прогресивним явищем у юриспруденції, оскільки в ті часи домінував погляд на законотворчість як на довільний процес, коли суб'єкт законотворчості на власний розсуд міг творити і змінювати закони. Мислитель наголошував, що законодавець в процесі прийняття (видання) законів повинен керуватися об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, виражати в позитивних законах відносини, які склалися в суспільстві. Вчений підкреслює, що тільки освічений законодавець, наділений розумовими здібностями і знаннями, який має уявлення про цілі, принципи та правила законотворчості, спроможний творити закони, які відповідають реально існуючим суспільним відносинам.

Складовою частиною вчення Монтеस्क'є про закони є його міркування про різні типи законів. Люди, стверджував він, управляються різними законами: природним правом, божественним правом (правом релігії); церковним (канонічним) правом; міжнародним правом; загальним державним правом, що стосується всіх суспільств; приватним державним правом, коли йдеться про окреме суспільство; правом війн і завоювань; цивільним правом; сімейним правом. В силу наявності різних видів (типів) законів "вище завдання людського розуму полягає в тому, щоб точно визначити, до якого з названих видів відносяться ті чи інші питання, які мають бути урегульовані законами, щоб не внести безладу в ті начала, котрі повинні управляти людьми".

За допомогою категорії "дух законів" Монтеस्क'є дослідив взаємозв'язок понять "право" і "закон". Право, на його думку, це те, що передує закону та визначає його. Право-вираз справедливості. Тільки справедливе може бути правом. Справедливість вічна і не залежить від людських угод і законів. Право у концепції Монтеस्क'є – це справедливі відносини між явищами та речами, воно має об'єктивний характер і

пізнається людським розумом. Право в політичному суспільстві існує у вигляді позитивних законів держави. Розум людини дає їй можливість створювати закони, які відповідають справедливому праву.

У політико-правову вченні Монтеस्क'є основна увага приділяється проблемам форм правління і поділу влади. За природою, що визначає юридичну форму держави, він виділяє три форми правління:

- 1) республіку;
- 2) монархію;
- 3) деспотію.

За республіканської форми правління верховна влада знаходиться в руках або всього народу (демократія), або його частини (аристократія). Монархія – це правління однією людиною, але за допомогою встановлених незмінних законів. В деспотії все визначається волею та свавіллям однієї особи поза будь-яких законів і правил. Така, за оцінкою Монтеस्क'є, природа кожної форми правління.

Від природи правління мислитель відрізняє притаманний кожній формі принцип правління. Пояснюючи відмінності між природою і принципами правління, він писав: "Відмінність між природою правління і його принципом в тому, що природа його є те, що робить його таким, яким воно є; а принцип – це те, що змушує його діяти. Природа правління – це його особливий устрій, а принцип правління – людські пристрасті, котрі рухають ним". Таким чином, принцип правління – це психологічні основи державної влади, це "душа", або "пружина держави". Учений визначав, що принципом деспотії є страх, принципом республіки – добродетель ("любов до законів та вітчизни"), принципом монархії – честь. Страхом, яким охоплені як правитель, так і піддані у деспотичній формі правління виконує наступні функції: стримує деспота від надмірних зловживань владою, наслідком чого можуть бути заворушення і перевороти в країні, а у підданих придушує їх волю до боротьби. Русійний принцип республіки – "любов до законів й вітчизни", виявляється у двох формах: демократія прагне до

рівності, аристократія – до помірності. Монархія – одноособове правління, що спирається на закон. Носій монархічного принципу честі – дворянство.

Після визначення природи і принципу правління Монтеस्क'є переходить до характеристики різних форм правління. Демократія – поміркована форма правління, державна влада в якій належить усьому народу. Основними органами демократії є :

- 1) народні збори, де народ голосуванням створює закони (законодавча влада належить тільки народу);
- 2) сенат, або рада, які в перерві між зборами вирішують державні справи;
- 3) інститут суддів, які є відокремленими і незалежними від інших посадових осіб.

У демократії за допомогою закону чітко визначено компетенцію всіх владних установ, їхні права та обов'язки, а також взаємний контроль. Цим забезпечується стабільність, дієвість і потужність держави.

Разом з тим Монтеस्क'є попереджав, що принцип демократії, а саме добродієвість, може бути викривлений (спотворений) в силу двох причин: а) життям у розкоші, багатством, коли багата людина стає ворогом закону, який нібито перешкоджає їй; б) надмірною концентрацією своєї повноти влади в руках народу, що призводить до анархії, зловживань владою з боку популістів, які очолюють цей народ. Дух свавілля, який охоплює всіх громадян, руйнує природу і принцип демократичної форми правління.

Аристократія як різновид республіки це така форма правління, за якої верховна влада перебуває в руках групи осіб. Ця частина народу, відокремлена від інших своїм багатством та перевагами, наділена правом видавати закони (це здійснюють збори аристократів) і слідкувати за їх виконанням. Вся влада поділяється між посадовими особами з аристократії. В аристократичній республіці діяльність зборів аристократів, сенату, суддів повинна бути суворо регламентована законодавством. Мислитель відзначав, що аристократія буде тим краще, чим більше вона наближається до

демократії, що й повинно визначати головний напрямок розвитку аристократичного законодавства в цілому. Принципом аристократичного правління Монтеस्क'є назвав поміркованість, яка стримує прагнення аристократії до свавільного правління і цим зберігає стабільність суспільного ладу.

При монархічній формі правління верховна влада вручається одній особі за наявності законів, які передбачають існування посередницьких каналів для рухання влади від короля донизу, до "підпорядкованих і залежних" органів влади. В монархії правитель править не сам, а розподіляє свою владу між різними установами і посадовцями, які підконтрольні монархові. Судді за монархічної форми правління повинні бути незалежними від монарха: тільки так підданам можна гарантувати певний ступінь свободи, особистої безпеки і недоторканості, захист приватної власності. Принципом монархії Монтеस्क'є назвав честь. Носієм цього принципу є дворянство як невід'ємна складова частина монархії, наділена особливими правами і привілеями. Коли монарх і дворянство відступають від принципу честі, порушують основні закони країни монархія перетворюється в деспотичне правління.

Деспотія – антипод держави з поміркованими формами правління – республік і монархій. Деспотія – неправильна, несправедлива форма правління, за якої відсутні основні закони, а деспот править країною на основі власного свавілля. Для законодавця і суддів в деспотії місця немає. Ця форма правління суперечить природі людини і викликає у неї супротив та обурення.

Проблеми форм правління Монтеस्क'є пов'язував теорією факторів суспільного розвитку. На його переконання історичний розвиток суспільства є результатом складної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин "чинників фізичного і морального змісту". Фактори фізичні (вони ж й об'єктивні) – це клімат, стан ґрунту, розміри території і розташування країни, чисельність населення, способи здобуття людьми засобів для

існування тощо. Наприклад, на півдні клімат жаркий, люди розпечені, ледачі. Працюють тільки зі страху перед покаранням. У жарких країнах "звичайно панує деспотизм", на півночі клімат суворий, переважають неродючі землі, люди загартовані, хоробрі і волелюбні. Для північних народів характерні помірні форми правління – республіки і монархії. Для країн з невеликою територією характерна республіка, з більшою – монархія, з найбільшою – деспотія.

Моральні чинники (причини) – це релігійні вірування, моральні переконання, звичаї, а найголовніші – принципи державного ладу. Наприклад, мусульманська релігія характерна для деспотичних форм правління. Християнська релігія існує частіше всього в країнах поміркованих форм правління. В протестантських країнах найчастіше виникають республіки, а в католицьких і православних – монархії.

Монтеск'є визначає систему обов'язків держави, що не мають залежати від форми правління. Держава повинна гарантувати всім громадянам захист її законних інтересів, справедливе правове вирішення суперечок між ними, забезпечувати всіх і кожного засобами для життя. Головною ж її метою є примирення суперечностей між людьми.

Свої міркування щодо форм правління і дух законів Монтеск'є пов'язував з роздумами про свободу членів суспільства і способи її забезпечення. Він запропонував два різні, але пов'язані між собою визначення свободи:

- 1) "свобода є право робити все, що дозволено законами";
- 2) свобода ж політична (в державно-організованому суспільстві) це безпека кожної окремої особи.

Маючи на увазі перше визначення свободи, мислитель писав: якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було в свободи, оскільки це ж саме могли б робити і інші громадяни". Свобода ж як безпека кожного з нас гарантується пануванням законів в

державі. В свою чергу засобом для забезпечення законності в державі є поділ влади.

З ім'ям Монтеस्क'є пов'язано формування класичних засад теорії поділу влади на три гілки – законодавчу, виконавчу й судову. Без цього неможливо гарантувати політичну свободу людини. Адже поєднання в руках однієї особи або в одному відомстві влади законодавчої й виконавчої призводить до втрати свободи, оскільки можна побоюватися, що монарх чи сенат стануть приймати тиранічні закони і тиранічно їх застосувати. Не буде свободи і тоді, коли судова влада поєднується із законодавчою або виконавчою. У першому випадку (коли судова влада з'єднана з законодавчою) суддя стає законодавцем, а це означатиме, що "життя і свобода громадян залежатимуть від його свавілля"; у другому випадку (коли судова влада поєднана з виконавчою) суддя може стати гнобителем. Зосередження трьох гілок влади в одній особі або установі, складеній із представників одного стану, взагалі веде до "загибелі всього". Мислитель заявляв: "Все загинуло б, якби в одній особі чи установі було поєднано всі ці гілки влади". З названих міркувань Монтеस्क'є робить логічний висновок, що всі три види влади мають бути представлені різними органами і особами.

З метою реального забезпечення політичної свободи мислитель пропонував провести поділ гілок влади між представниками різних прошарків суспільства. Законодавча влада має належати всьому народові, "оскільки у вільній державі кожна людина, яка вважається вільною, мусить керувати собою сама". Ця влада повинна формуватися шляхом виборів органу народного представництва, тобто парламенту (законодавчих зборів). Виконавчою владою наділяється монарх або інші особи. Центральне місце в забезпеченні політичної свободи людини мислитель відводить незалежній судовій владі. Суд – це місце безпосереднього зіткнення державної влади, закону і індивіда. Тільки суд може бути найкращим запобіжником, надійним захисником громадянина від свавілля, за умови, якщо він керується законами при здійсненні судочинства. Вчений наполягав на суворій відповідності

судових рішень законів: "Якби вони були приватною думкою суддів, то люди б у такому разі жили б у суспільстві, не знаючи точно своїх обов'язків".

Розроблена Монтеस्क'є ідея розподілу влад мала своєю основною метою уникнути зловживання владою. Щоб мінімізувати таку можливість "необхідним є такий порядок речей, за яким різні влади були б у змозі стримувати одна одну". Саме тому стрижнем механізму поділу влади в концепції Монтеस्क'є є система стримань і противаг. Ця система робить неможливим зловживання владою, а політичну свободу особи – захищеною. Для Монтеस्क'є очевидним було те, що в умовах представницького ладу домінуючою є законодавча влада, оскільки саме вона створює закони, які є виразом загальної волі, дві ж інші гілки влади, застосовуючи і виконуючи закони, діють в межах правового поля, визначеного законами. В силу цього саме законодавча влада найбільш відкрита спокусі та можливості надмірної концентрації влади. Отже, законодавчу й виконавчу влади слід врівноважити, не порушуючи, однак, підпорядкованості виконавчої влади законодавчій. Це завдання виконує система стримань і противаг, яка складається з таких юридичних інструментів:

1) надання законодавчій владі права контролювати виконання законів владою виконавчою;

2) надання виконавчій владі права скасовувати рішення законодавчої, коли король одноособово вирішує затверджувати чи не затверджувати певний нормативний акт; законодавча ж влада таким правом щодо виконавчої влади не наділяється;

3) заборона законодавчій владі за будь-яких обставин звинувачувати й судити особу, що здійснює виконавчу владу;

4) заборона законодавчому органу видавати будь-які акти, крім законів;

5) внутрішня противага в самій законодавчій владі, як складається з двох палат: одна палата є представництвом народу, друга – складається з спадкової знаті, а кожна з палат наділяється правом скасовувати рішення іншої.

Монтеск'є припускав, що траплятимуться випадки, коли така система стримань і противаг паралізуватиме діяльність і парламенту, і виконавчої влади на чолі з королем. Однак обставини все одно змусять їх рухатись, і вони знаходитимуть компроміси, тобто узгодженні рішення. За реалізації принципу поділу влади і наявності дієвої системи стримань і противаг одна влада зупиняє, врівноважує іншу. Врівноваження законодавчої і виконавчої влади досягається за умови, коли законодавець одночасно вирішує деякі питання управління, фінансові питання, питання організації війська, а король затверджує закони.

Вчення Монтеск'є про поділ влади було новим в політико-правовій науці:

1. Він з'єднав ліберальне розуміння свободи з ідеєю конституційного закріплення механізму поділу влади – свобода встановлюється основним законом країни.
2. Мислитель включив до складу влад судові органи, уособленням яких є влада присяжних, тобто виборні народні представники.
3. Тріада (законодавча, виконавча, судова влада) стала класичною формулою теорії конституціоналізму і дозволила впровадити дієвий юридичний механізм рівноваги суспільних сил, формуючих владу і впливають на неї.
4. Політико-правова доктрина даного автора, його вчення про свободу, громадянські права і поділ влади було закріплено в конституційних актах Великої французької буржуазної революції 1789-1794 років, покладено в основу Конституції США, конституції інших країн в Декларацію прав людини і громадянина 1789 р.

11.3. Політико-правова ідеологія Жан-Жака Руссо

Жан-Жак Руссо (1712-1778) народився в Женеві, швейцарець за походженням. Він автор сотень праць із філософії, соціології, права, політики, педагогіки, мовознавства, музики і літератури. Він створив новий напрямок політико-правової думки – політичний радикалізм (перебудова суспільного ладу в інтересах селянських мас і бідноти). Рано розпочав самостійне життя, працюючи з 16 років в багатих сім'ях. Багато мандрував, підробляючи на життя лакеєм. Систематичної освіти не отримав, але пізніше надолужив її читанням. У 1741 р. переїхав до Парижа, де познайомився з просвітниками, що справили вирішальний вплив на формування його світогляду.

Політико-правові погляди Руссо викладені в таких його працях як: "Роздуми про походження та причини нерівності між людьми", "Про суспільний договір, або принципи політичного права", "Роздуми про вічний мир".

В своїй політико-правовій доктрині Руссо, торкаючись питання про походження держави, виходив із уявлень про природний додержавний стан. Однак його розуміння природного стану відрізнялося від домінуючих на той час уявлень. На його думку, здавна, від початку суспільного стану як такого не існувало. Спочатку люди жили, як дикі звірі. Таких ознак суспільства, як мова, мораль, власність у них не було. В подібному стані люди були рівні між собою і вільні. Зберігалися тільки нерівність фізична, обумовлена різницею у віці та здоров'ям. Відсутність приватної власності означала, що людина не залежала від нікого, а тому була вільною. Природна "дійсна" свобода – в незалежності. Саме здатність діяти вільно, відрізняла людину від всіх інших живих тварин". Природне право – це право рівності вільних, тобто незалежних індивідів. Однак з розвитком цивілізації "золота доба" щастя, свободи, рівності, дружби і милосердя відійшла у небуття. У міру вдосконалення навичок, знань людини, винаходу знарядь праці поступово склалися суспільні зв'язки, зароджувалися соціальні формування – родина,

рід, плем'я. Люди поступово переходять із "природного стану" в стан громадянський. З виникненням приватної власності виникає і майнова нерівність, рівність між людьми знищується. Приватна власність виникає передусім на землю. За висловом Руссо, "той, хто перший поставив огорожу навколо ділянки землі і зухвало сказав: "Це – моє" – та знайшов простодушних людей, що повірили в це, став справжнім засновником громадянського суспільства". Приватна власність розділила суспільство на багатих і бідних.

Багаті, щоб захистити себе і своє майно запропонували бідним укласти суспільний договір про заснування публічної влади, судів і держави. Усі погодилися, думаючи, що знайшли свободу, але результатом цього первісного суспільного договору було те, що люди "кинулися прямо в окопи". Так була утворена держава. Майнова нерівність доповнилася розподілом суспільства на правителів і підвладних, виникненням політичної нерівності. Закони держави остаточно знищили природну свободу і рівність людей. Держава ж поступово перероджується в деспотію. За таких обставин головна мета укладання суспільного договору – встановлення й захист громадянської свободи – знищується. За первісним варіантом суспільного договору одна сторона – багатії – отримали абсолютну владу над іншими, а підвладні зобов'язалися безумовно коритися меншості. Це робить цей договір недійсним та безглуздим. Договір має значення тільки тоді, підкреслював Руссо, коли це рівноправний, еквівалентний обмін; тож якщо один одержує все, а інший нічого – нема обміну, а отже нема договору. Його слід переукласти на нових засадах.

Справедливий суспільний договір має бути укладений на засадах рівності сторін. Новий "справжній" суспільний договір має відповідати інтересам всіх членів суспільства. Це буде взаємна домовленість між громадянами, тоді як "неправильний" суспільний договір представляв собою договір між громадянами, з однієї сторони, і правителями, з іншої. Мета справедливого суспільного договору – створення такого суспільного ладу,

коли "кожний передає в загальне надбання і ставить під вище керівництво загальної волі свою особистість і усі свої сили, перетворюючись в нероздільну частину цілого". Те, що відчужується у кожного індивіда на користь утворюємого за суспільним договором цілого – це народ, суверен, держава. Руссо писав: "Це колективне Ціле одержує в результаті такого акту свою єдність, своє загальне Я, своє життя і волю. Це юридична особа, яка колись іменувалась громадянською общиною, нині ж іменується Республікою, або Політичним організмом: його члени називають цей Політичний організм Державою, коли він пасивний, Сувереном, коли він активний, Державою при зіставленні її з її побідним, владою – у взаєминах з іншими. що ж до членів асоціації (єдиного цілого), то вони сукупно є народом, а кожен з них – громадянин. Народ в цілому і кожен громадянин окремо беруть участь у верховній владі. Вони ж називаються підданими, оскільки підпорядковуються законам держави.

Сувереном, єдиним правителем суспільства, яке виникає на основі суспільного договору, Руссо визнавав не монарха (як Ж. Боден), не уряд, ніякий інший орган держави, а об'єднаний народ. Суверенітет цілком належить народові. Принцип народного суверенітету є сутністю суспільного договору. Під народним суверенітетом розуміється "загальна воля, що тільки й може керуватися силами держави відповідно до мети її засування, якою є загальне благо". Згідно з принципом народного суверенітету повинна бути організована державна влада. Де немає народного суверенітету, заявляв Руссо, там ігнорується суспільний договір – там – деспотія, панування однієї особи над усіма іншими. Відповідно до цього принципу суверен (народ) створює закони, він суб'єкт законотворчості, адже політична свобода можлива тільки в державі, в якій законодавцем є народ. Тобто, народ сам приймає закони і перебуває під захистом законів. Виходячи з цього, мислитель формулює і визначення закону: "Усякий закон, якщо народ не затвердив його безпосередньо сам, недійсний; це взагалі не закон. "Участь усіх громадян у законодавчій владі виключає прийняття рішень, що нанесли

б збиток окремим особам. А це означає, що при народному суверенітетові відпадає необхідність у тому, щоб верховна влада була обмежена природними правами індивіда.

Суверен (народ), створюючи закони, не пов'язаний ними назавжди, для нього навіть суспільний договір не є обов'язковим. Народ вправі розірвати договір і повернути собі природну свободу. Руссо писав: "Нема і не може бути ніякого основного закону, обов'язкового для суверена (народу). Для нього не є обов'язковим навіть суспільний договір". Тобто, з принципу народного суверенітету логічно випливає право народу на повстання проти тиранії.

Народний суверенітет має дві ознаки: він невідчужуваний і неподільний. Невідчужуваний суверенітет заперечує представницьку форму правління. "Народні депутати, – писав Руссо, – не можуть бути представниками народу". Руссо вірив, що тільки народ, усе доросле населення держави може здійснювати законодавчі повноваження і заявляв, що "зібрати народ на одні збори можливо". Неподільність суверенітету передбачає неприпустимість поділу влади. Народоправство – це неприпустимість поділу влади, воно є гарантією політичної свободи і рівності громадян. Щоб уникнути беззаконня, необхідно, по-перше, розмежувати компетенцію законодавчих і виконавчих органів. По-друге, підкорити виконавчу владу суверену. Стосовно виконавчої влади позиція Руссо була наступною: "Виконавча влада не може належати всій масі народу, ця влада виражається лише в актах приватного характеру, котрі не відносяться до області закону, а отже до компенсації суверена, всі акти якого можуть бути тільки законами".

Виконавча влада (уряд, чиновники) створюється не на основі суспільного договору, а за рішенням суверену і служить посередником для відносин між підданими і сувереном (народом, верховною владою). Виконавча влада уповноважена сувереном виконувати закони і підтримувати громадянську і політичну свободу. Устрій виконавчої влади має відповідати

принципу: "уряд для народу, а не народ для уряду". Народ сам безпосередньо вирішує, кому надавати виконавчу владу – всім, декільком особам або одній особі. Це і визначає форму правління в країні. Якщо виконавчу владу буде передано в урки однієї особи, встановлюється монархія, декільком особам – аристократія. Якщо ж народ залишить у себе не тільки законодавчу, а й виконавчу владу, то це буде демократична форма правління. Разом з тим, за будь-якої форми правління суверенітет і законодавча влада належать народу.

Виконавча влада встановлюється декретом, постановою народу. Декретом визначається форма, спосіб правління, і декретами же призначаються та особа чи особі, яким вручаються виконавчі повноваження. Запобігти узурпації влади чиновниками можна таким шляхом: періодично скликати народні збори для вирішення питання про довіру уряду. "Такі збори збережуть суспільний договір" – писав Руссо. Політичним ідеалом врядування для мислителя була демократична республіка, де в державних законах був би втілений принцип рівності і свободи, а народ постійно перевіряв би діяльність своїх представників. За його теорією така держава і має бути результатом суспільного договору. Руссо фактично заперечує поділ влади, оскільки суверен (народ) здійснює її безпосередньо, а народний суверенітет є невідчужуваним, неподільним і необмеженим. Тобто, він висував ідею прямого народоправства, безпосередньої демократії.

Свобода за вченням мислителя, полягає в тому, щоб громадяни перебували під захистом законів, які вони самі ухвалювали. Він розрізняв чотири види законів: політичні (основні), цивільні, кримінальні та закони четвертого виду, найважливіші для всіх – звичаї та громадянська думка. Маючи на увазі закони четвертого виду, Руссо писав: "Вони закарбовані не в мармурі, не в бронзі, а в серцях людей". Думка автора щодо ролі громадянської думки в законотворчості, про необхідність оновлення законів і в наші дні є актуальною.

Державно-правова і політична думка Руссо справила великий вплив на суспільну свідомість, на розвиток подій під час Великої французької

буржуазної революції кінця XVIII ст., на подальший розвиток політико-правової думки у пізніші часи в багатьох країнах.

11.4. Політико-правові ідеї німецького та італійського Просвітництва

Характерною особливістю німецького Просвітництва була його поміркованість і обмеженість поглядів його представників. У німецьких теоретиків відсутній різкий протест проти феодального державного ладу. Це пояснюється економічною та політичною відсталістю німецьких земель. Німеччина того часу являла собою державу, роздібнену на безліч окремих князівств, де панували феодальні порядки, політична і ідеологічна реакція. Ранньокapіталістичні відносини були нерозвинуті, а німецька буржуазія, інтереси якої виражала ідеологія Просвітництва, була слабкою. Усе це істотно затримало соціально-економічний та ідейний розвиток країни. У цьому жахливому стані під кінець XVIII ст. зароджується німецьке Просвітництво, як спроба систематизувати і популярно донести вчення про природне право, звільнити юридичну науку від богослов'я і середньовічної схоластики, обгартувати світський характер права і моралі, вивищити роль права і держави в подоланні роздробленості країни, пристосувати політико-правове вчення до потреб буржуазного розвитку Німеччини. І в цьому аспекті німецьке Просвітництво відіграло значну прогресивну роль.

Першим у Німеччині створювати політико-правову науку на світський основі почав відомий юрист та історик Самуїл Пуфендорф (1632-1694). Він викладав у кількох університетах Європи як професор права. Автор понад 20 праць з історії та правознавства, з-поміж яких варті особливої уваги "Загальний огляд елементарних засад юриспруденції", "Про право природне і право народів", "Про обов'язки людини і громадянина згідно з природним законом".

За вченням Пуфендорфа предметом суспільних наук є сім'я, громадянство, право і держава. Початковим пунктом вченого є концепція природного права. Він став засновником світської юридичної науки, в основі якої теорія природного права. Природне права, на його переконання, має бути виведено з розуму і не може ґрунтуватися на релігії, яка є різною у різних народів. Відповідно до цього він визначає право як "правило дій та відносин між особистостями не як християнінами, а як людьми". Природне право в його розумінні – це універсальна соціальна етика, норми якої повинні були регулювати поведінку людей. Таке трактування природного права впливало з думки мислителя про те, що всім без винятку індивідам властиве щось таке, що їх об'єднує, – прагнення жити з ближніми, з подібними до себе, бо існувати поодиноці людина не в змозі: "людська натура створена таким чином, що поза суспільством ми не можемо ані жити, ані зберегти наш рід".

У вченні про державу і право Пуфендорф казав про природний, додержавний стан людства, де, на відмінну від твердження Гоббса, немає війни всіх проти всіх. Мислитель вважав, що основним принципом природного права є вимога мирного життя між людьми. У природному стані законі відсутні і діє тільки природне право. Природне право являє собою прагнення до свободи, до самозбереження і має вічний і незмінний зміст. Панує природна рівність і свобода. Над індивідами не стоїть примусова сила. Однак збільшення чисельності населення, страх перед можливим злом, нестійкий стан додержавного суспільства і як результат – невпевненість в забезпеченні прав призвели до того, що людству прийшлося покінчити з природним станом і утворити державу.

На переконання мислителя, єдиним гарантом безпеки людей може бути тільки держава, що виправдовує доцільність її існування. Згідно з концепцією суспільного договору Пуфендорфа держава не могла виникнути без попередньої вільної згоди людей, а правові основи держави становлять два договори. За першим договором окремі індивіди з'єднуються у стійке

єдине ціле, у велике співавторство й декретом обирають найсприятливішу форму правління. Після цього укладають другий договір, зобов'язують правителя (верховну владу) піклуватися про благо народу, а громадян – коритися владі. Таким чином, у суспільстві встановлюються відносини панування – підпорядкування шляхом підкорення волі багатьох об'єднаних індивідів волі одній особі – правителя. Другий договір припускає збереження людьми деяких природних прав, таких як свобода віросповідання, свобода переконань, але не допускає опору владі. Носій верховної державної влади не відповідає за свої дії, стоїть понад законами і не кориться їм. Мислитель не допускає можливості будь-якого опору і непокори верховній владі.

Торкаючись питання щодо форм правління, Пуфендорф віддає перевагу абсолютній монархії. Розуміючи, що абсолютна влада монарха має півні вади і "часто змушує своїх підданих робити те, до чого вони почувають огиду", мислитель передбачав існування в абсолютній монархії станового представництва з дорадчими повноваженнями. Цей орган мав би дещо обмежувати абсолютизм. Таку державу він розглядав як силу, що забезпечує підданам порядок, безпеку і спокій, не дозволяє церві втручатися у світські справи (прерогатива церкви – переконання і совість людини), гарантує громадянам частину природних прав людини: свободу совісті, право приватної власності, свободу віросповідання тощо. Норми права, яка посягають на ці природні свободи, не можна визнати законними. Однак Пуфендорф не виступав проти такого порушення свободи особистості, як кріпацтво. Він доводив, що це результат добровільного договору між паном і особою. Хто не мав роботи і засобів існування, добровільно здавав себе в кріпацтво заради власної вигоди.

Заслуговують на повагу погляди Пуфендорфа на закони і право. За його баченням, закон є наказом законодавця, волі якого належить підкорятися, незалежно від згоди чи незгоди з нею. Якщо право належить до сфери свободи людини, то закони обмежують ці свободи, встановлюючи

межі природної свободи людини. Суттєвими компонентами законів є дозволи й заборони, а також санкції, що передбачають покарання за їх порушення.

Природне право для нього – це універсальна соціальна етика, норми якої регулюють поведінку всіх людей, незалежно від їх титулів, майнового стану, державної приналежності та внутрішніх переконань.

Цікавими були і погляди Пуфендорфа з найважливіших питань відповідних галузей права. Основне призначення цивільного права – захист права власності і регулювання майнових відносини. Приватна власність, за його переконанням, це установлення позитивного, а не природного права. Приватну власність, на його думку, було встановлено за взаємної згоди людей, щоб уникнути ворожнечі між ними, за згоди, в якій люди керувалися міркуванням розуму.

В галузі кримінального права Пуфендорф висказав думку про те, що право карати повинно належати тільки верховній владі, що мало на меті обмежити свавілля феодалів. Держава має право карати єретиків, якщо вони закликають до непокори владі. Але якщо людина має власні переконання стосовно наукових питань, своє віросповідання, свої погляди, держава не повинна її карати.

Питання сім'ї вирішувалися ним в традиціях феодальної ідеології. Жінка для нього є істотою нижчою, а тому мислитель схвалював закони, які забороняли жінці подорожувати або ночувати поза домом без згоди чоловіка.

Пуфендроф не визнавав позитивного характеру міжнародного права. На переконання вченого, міжнародне право є тільки видом природного права. Міжнародні договори, на його думку, виконуються тільки тому, що природне право вимагає дотримання даного слова. Він ототожнював міжнародне право з мораллю, послаблюючи цим силу і обов'язковість міжнародно-правових норм.

У вчення Пуфендорфа відчувалася слабкість і непослідовність німецького Просвітництва. Але безумовною його заслугою було те, що

основою юриспруденції та законодавства він вважав не релігію, а розум і людську природу.

Послідовником Пуфендрорфа був богослов і юрист, ректор університету в Галлі Християн Томазій (1655-1728). Свої політико-правові ідеї він виклав у працях "Основи права природного та загальнонародного права", "Установлення божественного законодавства". Як глибоко віруюча людина, мислитель був переконаний, що в підсумку всім на світі керує Бог. У його вченні закладена думка, що природне право дароване Богом. Цю тезу він назвав "максима", зміст якої наступний: чинити відповідно до гуманних вимог людського співжиття, утримуватися від сумнівних вчинків і це буде передумовою для реалізації споконвічно властивого людині прагнення до щастя. Ця "максима" закладена в самій природі людини, що додавало природному праву характеру зводу заповідей моралі. Обґрунтування такої простої норми поведінки не вимагало аргументів, узятих з арсеналу теології.

Християн Томазій сформулював критерії розмежування права і моралі. Мислитель стверджував: людина – істота суспільна, яка прагне до мирного спілкування й особистого блага. Але людині властиві і погані риси – прагнення до користолюбства і честолубства. Мораль повеліває робити те, що відповідає розумній природі людини. Засобом забезпечення виконання її норм є переконання. Мораль він порівнює з порадою, що виходить від учителя. Але вимоги моралі не підкріплені примусом. Але вимоги моралі не підкріплені примусом. А оскільки люди поділяються на мудрих і дурних і для мудрих потрібна тільки порада, а для дурних – примус, то розраховувати на добровільне слідування вимогам моралі всіма без виключення не можна. Тому необхідна примусова влада, що походить від правителя. Якщо порада переконує, що примус (наказ, настанови) примушує. Примус – ознака права, примусова влада здійснюється державою. Таким чином, специфікою права, за мислителем, є заборонювальний характер настанов та їх забезпечення примусом у разі невиконання. Крім того, філософ вважав, що це тільки способи здійснення, а й цілі моралі і права є різними. Мораль звернена до

окремої людини і впливає на внутрішній світ індивіда. Право оберігає зовнішній світ і регулює відносини між багатьма людьми. Тобто, мораль співвідноситься з правом як внутрішнього так і зовнішнього світу людини.

На думку Х. Томазія мораль стоїть вище права. На його переконання, "не може бути хорошими політиком той, хто не є насправді моральною особистістю". Поза суспільством ніякого права немає. В умовах тогочасної Німеччини подібні думки були прогресивними і привабливими.

Х. Томазій, будучи глибоким вірянином, виступав, однак, проти поширеного на той час вчення про божественне походження держави і державної влади. Держава за ним створюється людьми, а не Богом. Держава, за вченням мислителя, виникла на підставі договору через те, що на шляху людей, які не знали приватної власності і прагнули до блаженного життя, з'явилися різні перешкоди, для усунення яких потрібна була держава. Утворення держави було оформлено двома суспільними договорами:

1. Про об'єднання в державу.
2. Про призначення правителя.

Держава уособлює в собі верховну владу заради статку всіх і загального благополуччя. Влада правителя має за мету зберегти суспільний мир. Влада правителя (монарха) не має божественного походження: божий характер має тільки правопорядок як такий, а не влада окремого правителя. Передумовою влади монарха є згода народу, а тому протестувати проти несправедливостей і утисків народ не може. Якщо ж монарх порушує суспільний договір, і народу вже не під силу терпіти, то можна організувати протест проти монарха, але тільки пасивний.

Кращою формою правління Х. Томазій вважав абсолютну монархію. На його переконання саме за такою формою правління монарх має більше можливостей для здійснення головної мети держави — досягнення громадянського миру. Держава, як і церква, не повинна зазіхати на духовну свободу і свободу переконань. Водночас держава має бути звільнена від впливу церкви. Щоб догодити світській і духовній владі він рекомендував

не карати єретиків, а просто висилати їх за межі держави. Х. Томазій виступав проти втручання держави в особисте життя громадян.

Видатне місце серед представників німецької політико-правової думки посідав великий енциклопедист свого часу Християн Вольф (1679-1754). Головні його праці: "Розумні думки про суспільне життя людей", "Філософ – король і Король – філософ", "Міжнародне право", "Природне право, трактоване науковим методом".

Суть соціального вчення Х. Вольфа – теза про прагнення людини до щастя. З народженням Бог вдихнув у людські душі потяг до вдосконалення. Це прагнення до вдосконалення змушує їх робити добро, уникати зла, надавати перевагу кращому, ніж гіршому. Дотримуватися цих обов'язків – природний закон поведінки людей. Таким чином, Х. Вольф обґрунтовує право з морального обов'язку: "Нема права, – писав він, – без моральних обов'язків, які йому передують, у яких воно акумулюється і від яких походить". Тобто, право є похідним від моралі, воно витікає з обов'язку морального. Людина зобов'язана слідувати природному (моральному) закону. Закони держави – практична реалізація природного закону. За Х. Вольфом, права індивіда, що містяться в законах, слід розуміти як певну міру свободи, потрібну для виконання ним своїх обов'язків. Обов'язки є первинними, а права – вторинними. Право – свобода дій для виконання обов'язків. Рамки цієї свободи визначаються державою, тобто, права надаються людині державою обмежено – виключно для виконання природних обов'язків робити добро й утримуватися від зла.

У вченні про державу Х. Вольф дотримувався договірної теорії її походження. У природному стані люди жили сім'ями. Однак, кожна сім'я окремо не могла забезпечити себе всіма необхідними вигодами для життя. Тому сім'ї вирішили об'єднатися в державу. Укладаючи суспільний договір, люди утворюють верховну владу. Об'єднавшись в державу, люди утворили народ. Народ передав свою верховну владу правителю. Призначення держави

– сприяти досягненню загального блага народу, створювати найкращі умови для самовдосконалення індивіда.

Х. Вольф визначав такі форми держави:

1. Демократія.
2. Аристократія.
3. Монархія.
4. Змішана форма.

Кращою формою правління він вважав абсолютну монархія, коли на чолі держави мудрий, освічений правитель. На погляд мислителя саме такий монарх представляє весь народ. Щоб забезпечити загальне благо і досконалість людини держава, на його думку, повинна тотально контролювати усі сфери суспільного і приватного життя, усі прояви людської діяльності – господарську, духовну, політичну, наукову. Монарх, який є ототожненням верховної влади держави, може і повинен змушувати працювати, надавати роботу, встановлювати розмір заробітної плати, ціни на товар, піклуватися про освіту, розвиток мистецтва, зобов'язувати ходити до церкви, не допускати поширення вчень, шкідливих для державного блага, релігії, моральності.

Держава бере на себе, зобов'язана турбуватися про те, щоб піддані скоро брали шлюб і належно виховували дітей, щоб кількість населення відповідала наявності засобів існування, боротися з неробством. І все це повинно бути піддано детальному і суворому регулюванню і контролю. Для цього монарх має бути наділений необмеженою владою: у законодавстві, у судовій сфері, у призначенні чиновників, у питаннях війни і миру.

Щоб максимально використовувати свою владу для загального блага, монарх повинен бути доброчесним, знати науку управління державою, любити свій народ, оточувати себе розумними радниками, не чинити сваволі. Під опікою мудрого освіченого монарха люди зможуть реалізувати свої ідеали і досягти щастя. Покора монарху повинна бути безумовною, оскільки опір може повернути людей у природний стан, попереджав

мислитель. Фактично ж філософія Х. Вольфа обґрунтувала поліцейську державу, апелюючи до ідеї освіченого абсолютизму.

Таким чином, якщо в Англії, Франції, природно-правове вчення стало ідейною зброєю у боротьбі проти феодального абсолютизму, теоретичним обґрунтуванням буржуазних революцій, то у Німеччині воно перетворилося на засіб раціоналістичного обґрунтування режиму монархів, що існував.

Серед представників італійського Просвітництва виділяються два мислителя, які займають особливе, провідне місце в розвитку політико-правових вчень. Це Джамбаттіста Віко (1668-1744) та Чезаре Беккарія (1738-1794).

Дж. Віко народився в Неаполі, отримав ґрунтовну університетську освіту. Державно-правові і політичні ідеї виклав в таких працях, як "Про єдину основу та єдину мету загального права", "Про незмінність правознавства", "Засади нової науки про загальну природу націй, завдяки яким виявляються також нові засади природного права народів".

Вчення Дж. Віко про політику, державу і право ґрунтувались на ідеях про загальний розум та об'єктивний характер історичного прогресу. Історію він розглядав як об'єктивний закономірний процес, що розвивається циклічно. Державно-правові інститути, політична влада для нього – це суспільні явища, що виникли і розвивалися в загальному контексті людської цивілізації. Історія для Дж. Віко – безпечна череда людських вчинків, а соціальний світ – справа рук людини".

За його концепцією історія, прогрес людства поділяється на три періоди (фази). Кожному з періодів відповідають певні історичні типи закону. Першою історичною стадією була божественна, епоха богів. Ця стадія – додержавна при відсутності юридичних норм. Як закон тут витупали пророцтва оракулів, що передували волі богів. Право було засноване на надприродному авторитеті і виключало будь-яке раціональне пояснення. Суспільством керували жриці. Матеріальні потреби, боротьба протилежних устремлінь підготовляють виникнення законів і держави. На переконання

Дж. Віко причину появи держави потрібно шукати не в суб'єктивних намірах і не в різних хитрощах людей, а в об'єктивній необхідності. Мислитель не сприймає пануючу на той час концепцію договірного походження держави: для кожної форми державності він вказує свою особливу підставу, свої причини появи.

Друга стадія – епоха героїв. Держава існує як влада аристократії, котра диктує наповнені корисливістю правові норми і жорстоко придушує плебеїв. Право у ту епоху регулювало відносини між особами привілейованої правлячої меншості. Як закон тут виступала груба сила. Третій, останній цикл – епоха людей. Йому властиві республікансько-демократичні устрої або ж представницькі монархії з гідними людини правами і свободами, які забезпечують народний суверенітет. "Вільна народна держава" (громадянське суспільство), як суспільний ідеал третього періоду характеризується такими принципами політико-правового життя як свобода, загальне благо і рівність між людьми (зрозуміло, рівність юридична, тобто рівність можливостей). У цей же період повністю реалізуються три взаємопов'язані засади права: власність, свобода і захист. Право власності означає можливість володіти, користуватися і розпоряджатися своєю річчю. Свобода охоплює всі права, які випливають із розуму, а правовий захист передбачає рівність всіх перед законом.

Названі засади права – це наступні приписи розуму стосовно юридичної сфери: жити згідно з правом і справедливістю, не завдати шкоди іншим, не посягати на чуже майно, свободу, життя і здоров'я інших, відплачувати кожному за заслуги. Закони цієї фази в історії мудро у гнучко об'єднують особисті інтереси із загальними.

Актуальними є висновки Дж. Віко щодо політичної демократії. На його думку, це вищий результат розвитку цивілізації, але це складна, нестійка і недовговічна форма правління. Демократія вимагає високих громадянських якостей народу, ідеальних умов. Однак це і час зіткнень різних інтересів, можливості утвердження таких згубних явищ, як корупція, некомпетентність,

панування олігархічних кланів та догматів. Для подолання цих негативних явищ, відновлення принципів свободи, духу демократії потрібен, на думку Дж. Віко, мудрий правитель. Народ, який втомився від анархії, партійної боротьби і громадянських війн, повертається до монархії. Монарх, як перший слуга держави "силою зброї бере на себе всі суспільні турботи і надає підданам можливість піклуватися про свої приватні справи і вирішувати їх".

Разом з тим Дж. Віко був переконаний, що вади демократії – це хвороби росту. Торжество освіти й розум неухильно ведуть народ до республіканської форми правління як вищої, найдосконалішої форми держави. Це – об'єктивний хід історії, закон суспільного розвитку.

Іншим, більш відомим і знайомим представником італійського Просвітництва XVIII ст. був філософ права Чезаре Беккарія (1738-1794). Головна його праця – це трактат "Про злочини та покарання". Спираючись на концепцію природного права, автор цієї праці поклав початок гуманістичному напрямку кримінального права і судочинства. Разом з тим, значення ідей, сформульованих в праці "Про злочини та покарання" виходить далеко за межі кримінального права та судочинства. Беккарія захищав такі універсальні цінності, як свобода, честь і гідність людини, суспільний порядок, що забезпечується не репресіями, грубою силою, а справедливими законами. Беккарія зробив вагомий внесок в розробку європейськими просвітниками теорії правової держави, принципів лібералізму.

Додержавний, природний стан людства мислитель розглядав як стан "абсолютної свободи", що породжував постійні конфлікти і сутички між індивідами. Для загального блага люди об'єдналися і пожертвували частиною своєї свободи, щоб спокійно і в безпеці насолоджуватися тією її частиною, що у них залишилась. З пожертвованої людьми частини свободи і утворилася, за суспільним договором, верховна влада держави. Ця влада повинна була забезпечити людям нормальне існування – загальне благо, безпеку і справедливість. Позитивні закони держави повинні були

гарантувати реалізацію цих цінностей, закріплюючи природні права людини. Таким чином, він дотримувався договірної теорії походження держави.

Беккарія розрізняє три види справедливості – божественну, природну і людську. Перші дві справедливості засновані на божественних і природних законах. Людська справедливість базується на суспільному договорі, що визначає межі влади держави. Вона мінлива. Її критерієм повинне бути загальне благо. Засновані на ній закони держави повинні сприяти реалізації головної мети держави, а саме, можливо більше щастя для можливо більшої кількості людей. Але миру і правди немає, навколо насилля і безправ'я, тому що "більшість законів – не що інше, як привілея на користь небагатьох". Закони стали зброєю в руках незначної меншості в силу неосвічених уявлень про справедливість. Закони несправедливі, закріплюють станові привілеї, нерівність, права сильного. Чому так сталося? Беккарія вказував на матеріальне коріння соціальної несправедливості. Право приватної власності приводить до злиденного існування більшої частини людства, переконаний мислитель. Інша причина такого стану суспільного життя він бачив в тому, що закони були доти тільки знаряддям інтересів незначної меншості, а не договорами вільних людей.

Беккарія вважають родоначальником класичної школи в науці кримінального права. Він стверджував, що причина більшості злочинів – людські пристрасті, як породжують крайній егоїзм, ворожнечу і сутички між людьми. Однак майнові злочини мислитель пов'язував з соціальними умовами, поділом суспільства на багатих та бідних: злидні штовхають людину на крадіжку. Він писав: "Крадіжка є, як правило, злочином що породжується злиденністю і відчаєм". Беккарія обстоює формулу: "Немає злочину, якщо він не передбачений законом". В основу перетворень в області юстиції він пропонував поставити принцип верховенства закону, яким повинні керуватися і органи правосуддя". "Тільки закони, - писав він, – можуть встановлювати покарання за злочини". Головний принцип, на основі якого повинно здійснюватися покарання – це відповідність покарання

злочинів. Вчений пропонував побудувати "точну й загальну шкалу злочинів і покарань", де злочини і покарання розміщувалися б залежно від їх суспільної небезпеки. Із цим принципом пов'язаний принцип рівності громадян перед кримінальним законом, незалежно від майнового стану і соціального статусу.

Метою покарання має бути попередження нових злочинів і виправлення злочинців. "Краще попереджати злочини, чим карати" – в цьому, згідно із Беккаріа, задача законодавства. Покарання повинно бути публічним. Рівність усіх громадян перед законом означає невідворотність покарання для будь-кого, хто вчинив злочин. "Враження залежить не стільки від суворості покарання, скільки від його неминучості", – заявляв він. Це буде сприяти тому, що покарання затвердиться у свідомості людей в якості неминучого наслідку порушень законодавчої норми.

Беккаріа виступав проти жорстоких покарань, тортур і смертної кари, за гуманізацію кримінальної відповідальності. Смертну кару він називав "війною нації з громадянином". Мислитель вважав несправедливим порядок, коли вбивство, що стоїть поза законом, використовується самим законом з метою залякування. Аргументи Беккаріа проти смертної кари є достатньо переконливими. На думку вченого, смертна кара є неприйнятною з трьох причин. По-перше, ніхто не має права позбавляти життя, оскільки воно є вищим благом. По-друге, віковичний досвід свідчить, що смертна кара нікого це не втримала від злочинних діянь. По-третє, смерть на підставі закону є алогічною, оскільки закони не можуть одночасно забороняти вбивство і передбачати його як вид покарання. "Мені здається абсурдним, – зазначає Беккаріа, – що закони як вираз суспільної волі ставляться з презирством й засуджують вбивство, але самі допускають його й для відвернення громадян від вбивства призначають вбивство публічне". Страту як вид покарання він припускав тільки в надзвичайних обставинах: збереження існуючого правління; коли нація бореться за свою свободу і коли звинувачений має таку

могутність і зв'язки, що може загрожувати суспільству навіть із в'язниці. Таким чином, в останньому випадку він виправдовує страту тирана.

За природним правом, наголошував вчений, теоретично неприпустимо, щоб людина позбавляла себе життя, і отже вона не могла надавати це право іншим. Страта – це повернення в природний стан. Оскільки погроза страти не зупиняє злочинця, то більш ефективне покарання – довічне позбавлення волі. Страта невинуватого з моральної і юридичної точки зору. Вона веде до жорстокості й аморальності і разом з тим її застосування може бути результатом помилки суддів, що стає вже непоправною, доводив Беккарія.

Виступаючи за гуманізацію кримінальної відповідальності, мислитель стверджував, що жорстоке покарання суперечить інтересам суспільства і сприяє поширенню аморальної поведінки людей. Жорстокість покарань свідчить про жорстокість влади та її законів і разом з тим це свідчення жорстокості самого суспільства.

Програма докорінних перетворень у галузі кримінального правосуддя, запропонована Беккарія, виходить з двох основних принципів – гуманізму і законності. Його гуманізм дістав вияв у вимозі обмежити коло діянь, оголошених злочинами, добитися пом'якшення покарань, заборони катувань обвинувачених і засуджених, упорядкувати систему кримінального судочинства з тим, щоб можна було уникнути засудження невинного. Для реалізації всього цього в життя необхідно, щоб уся діяльність органів правосуддя базувалися виключно на законі. Особливий наголос вчений робив на неприпустимості такого загальновизнаного за його часів засобу здобуття доказів у кримінальному процесі як тортури. "Злочин або встановлено, або не встановлено" – зазначає мислитель. Якщо встановлено, то для покарання достатньо стабільного закону й тортури не потрібні...якщо ж його не встановлено, то не можна катувати невинного, оскільки за законом саме таким є людина, чий злочин не доведено".

Загальну теорію кримінального права Беккарія розвивав, апелюючи до теорії поділу влад. Він постулював принцип, згідно з яким видавати закон

може лише суверен (монарх як носій верховної державної влади), котрий втілює законодавчу владу, й вирішувати питання про те, чи мав місце злочин, може лише суддя, який представляє владу судову. Беккарія підкреслював, що тільки закони мають встановлювати покарання за злочин і тому "суддя не з будь-якого приводу і ні з будь-яких міркувань громадянського блага" не вправі призначати покарання, що є більш суворим ніж те, котре встановлено законом.

Співвідношення між владою законодавця і судді, за Беккарія, має бути таким. Законодавець видає і розтлумачує кодекс, який "підлягає буквальному виконанню", а суддя обмежений лише правом розібрати дії громадян і вирішити, "відповідають вони писаному закону чи ні". Водночас мислитель виступав проти приналежності монархові права помилування, вважаючи його невинуватим втручанням в судову діяльність і порушенням законності та справедливості.

Політико-правові ідеї Чезара Беккарія знайшли своє відображення і виходять за межі кримінального права і судочинства. Його політико-правове вчення знайшло своє відображення в таких важливих конституційних документах, як французька Декларація прав людини і громадянина кінця XVIII ст., а також відіграло важливу роль у формуванні і поширенні нових, актуальних і сьогодні, уявлень про кримінальне і кримінально-процесуальне право, про функції і характер правосуддя. Правове вчення Беккарія стало класичним напрямком у кримінально-правовій науці і кримінальному законодавстві, що закріпило такі прогресивні принципи, як :рівність перед законом, немає злочину і немає покарання без вказівки на те у законі, відповідність міри покарання тяжкості вчиненого злочину. Разом з тим політико-правові ідеї Беккарія захищають такі універсальні цінності, як свобода, честь і гідність людини, що забезпечуються справедливими законами.

ТЕМА 12

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В РОСІЇ У XVIII СТОЛІТТІ

- 12.1. Політико-правові погляди В.М. Татищева
- 12.2. Вчення про державу і право І.Т. Посошкова
- 12.3. Ідея освіченого абсолютизму, питання держави і права в "Наказі" Катерини II
- 12.4. Політичні і правові погляди М.М. Щербатова
- 12.5. Вчення про державу і право С.Ю. Десницького, Я.П. Козельського, О.М. Радищева

12.1. Політико-правові погляди В.М. Татищева

Василь Миколайович Татищев (1668-1750) був відомим російським державним діячем, військовиком, дипломатом, істориком, географом, політичним мислителем. Автор праць з історії, політики та економіки, зокрема "Історія російська", "Довільне та згодне міркування та думка шляхетства російського, яке зібралося, про правління державне", "Розмова двох правителів про користь наук та училищ" та ін. У його працях ідеї освіченої монархії на російському ґрунті отримали подальшого розвитку й теоретичного обґрунтування. Докази доктрини суспільного договору і природного права він використовував для обґрунтування абсолютизму в Росії.

Розмірковуючи про походження держави, Татищев використовував гіпотезу про додержавний природний стан, в якому йде "війна всіх проти всіх". Вільність людей в природному стані вироджується в свавілля кожного, тому що людина не вміла користуватися своєю вільністю. Тому на природну вільність людей слід надіти "шори неволі для її ж користі". Розумна природа людини привела її до висновку про необхідність накласти на себе вузду несвободи заради власної безпеки та загальної користі. Такою вуздою є

держава, її влада. Мислитель вводить в теорію суспільного договору історичні начала: спочатку люди уклали шлюбний договір, потім – договір між батьками та дітьми. Тобто, влада від початку "за природою" виникає в сім'ї – спочатку через угоду шлюбу, потім як батьківська влада. Влада батька над дітьми стримує свавілля дитини, але остання кориться батькам для своєї ж користі. Подібно до батьківської (де на дітях лежить обов'язок коритися батькам, а на батьках – піклуватися про дітей) виникає влада і в суспільстві. Зростаючи, родини утворили громади, а ті – об'єднались у державу на чолі з монархом. Влада монарха над підданими також створена самою природою, оскільки він ставиться до своїх підданих, як батько до своїх дітей. Отже, укладання суспільного договору зумовлено самою природою: природним станом Татищев вважав владу батька над дітьми і монарха над підданими. Таким чином, в його поглядах на походження держави повторюються висновки патріархальної теорії, з'єднанні із положенням договірної теорії. Суспільний договір розглядався мислителем як основа всякої держави, зокрема й монархічної. Він заявляв, що за природним законом обрання монарха повинно бути згодою всіх підданих персонально, інших через довірених, "оскільки такий порядок у багатьох державах установлено". Згідно з суспільним договором виникає влада монарха над підданими, під якою він розумів владу пана над слугою.

На цій підставі мислитель визнавав правомірність кріпосного права. На думку Татищева свобода селян "з нашою формою правління монаршого не узгоджується і вкорінений звичай неволі змінювати небезпечно", в силу цього кріпосне право слід тлумачити як форму двостороннього договору між господарем і слугою. Автор приходить до парадоксального висновку: скасувати кріпосне право в Росії буде ще більшим злом, чим не скасувати, оскільки відміна кріпосного права не узгоджується з системою самодержавства, а руський мужик ледачий, і якщо дати йому волю, він загине. А тому державі необхідно спонукати поміщиків дбати про селянство, щоб воно було "податями скільки можна полегшено", опікуватися просвітою

селянства, оскільки " народ ніякої освіти немає та в темряву забобон закутий" і тому легко піддається закликам до бунтів. Він категорично не погоджувався з думкою тих, хто вважав, що неосвіченим народом краще управляти, ніж освіченим.

Велику увагу Татищев приділяв розгляду форм держави. На його переконання, форма правління залежить від місця розташування країни, розміру території, ступеня забезпечення її зовнішньої безпеки та стану (освіченості) населення. Демократія можлива тільки в невеликій державі або в містах-державах, яким не загрожує небезпека зовнішнього нападу. Аристократія, на його думку, може бути і в більших державах, але тільки в такому випадку коли вони мають на своїх кордонах моря, гори й інші природні перешкоди для ворогів, коли їм не загрожує вороже вторгнення, а народ є освіченим. Разом з тим демократії й аристократії притаманні суттєві вади: демократія схильна до розладу через внутрішнє безладдя, а в аристократії незгоди між вельможами можуть привести державу до занепаду й загибелі. Мислитель розглядав ще й змішанні форми правління (політію), але не розглядав їх користі. Демократія – це правління за допомогою інститутів безпосереднього (прямого) народовладдя, аристократія ж є представницькою формою правління (через обрання чи за статусом). У таких же країнах як Росія, що вирізняються великою територією, відкритістю кордонів, неосвіченістю народу, найприйнятнішою формою правління є монархія. Татищев наголошував, що в Росії "демократія бути не може, тому що велика держава тому перешкоджає". Також він наголошував "Великі ж і такі, що мають небезпечних, агресивних сусідів держави без самовладного монарха зберегти свою цілісність не можуть".

Тиранію (деспотію) мислитель називав найгіршою з усіх форм правління. Найкращою формою правління для Росії він вважав монархію: "самовладний уряд у нас всіх інших корисніший, а інші небезпечні". Разом з тим, враховуючи, що монарх не може одноосібно забезпечити законодавчий процес, а також маючи на увазі стан законотворчої роботи в Російській

імперії, Татищев мріяв про заснування представницьких станових органів, на яких би покладалися підготовка законопроектів. Ця представницька інституція повинна складатися з двох палат: Сенату – вищої палати, до складу якої ввійде 21 представник від дворян, і Ради – другої палати, де засідатимуть 100 депутатів, вибраних за певними нормами представництва. Крім фахової підготовки законопроектів цей представницький орган мав займатися компетентним вирішенням справ центрального управління та економіки, обговорювати проблеми війни і миру і та ін.

Про обмеження верховної влади монарха представницьким органом Татищев висловлювався неодноразово і в різних роботах. Особливо чітко ця його позиція прослідковується в роздумах про процес законотворчості. Монарх у нього виступає в ролі верховного законодавця, але закони, які ним видаються, повинні відповідати природному праву, справедливості і загальній користі. Одна людина не може забезпечити дотримання цих вимог, а тому, зберігаючи за монархом формальне право на титул верховного законодавця, мислитель вимагав розробки і попереднього розгляду кожного законопроекту різними відомствами та виборними установами. За монархом лишається лише підписання готового законопроекту.

Серед аргументів на користь монархії як форми правління, Татищев наводив і те, що монархія як форма держави відповідає природі людини. Монарх подібний до господаря в домі, його природні інтереси вимагають утримання дому в найкращому стані. Монарх зацікавлений у достатках і процвітанні, благополуччі своїх дітей – підданих, а для цього необхідно зосередження всієї влади в руках правителя.

Державний порядок у суспільстві повинен забезпечуватися законами. Як і всі представники школи природного права, Татищев розрізняв природні та позитивні закони. Природні закони, вважав він, стосуються всіх і визначають, що за природою є правилом, а що суперечить природі (що є "право" і "не право"), то позитивні закони встановлюються з волі людей і визначають, що корисно чи шкідливо для держави. Природні закони – єдині,

а загальногромадянські – різні. Природні закони не залежать від волі й розсуду людей, позитивні ж закони встановлюються за бажанням властей і засновані на міркуваннях політики. Залежно від потреб держави позитивні закони часто змінюються.

Виступаючи проти казуїстичності та заплутаності тогочасного російського законодавства, Татищев розробив правила "законописання". Він вимагав, щоб закон: був зрозумілий для кожного і відомий всім; виконувався особами, яким адресований; не містив суперечностей; виражав наступність щодо попередніх законів і звичаїв; був несуперечливий і доступний для сприйняття та реальний до виконання. Надаючи велике значення дотриманню і виконанню законів, мислитель заявляв: "В державі не персони управляють законами, а закони персонами".

Великого значення Татищев надавав питанням, пов'язаним з судоустроєм і судочинством. Він наполягав на тому, що на судові посади повинні призначатися особи, які мають відповідну професійну підготовку. Введення професійного правосуддя здатне, на його думку, відвернути небезпеку заворушень, оскільки покаранню підлягатимуть тільки винні і народ не обурюватиметься покаранням невинного і суворістю санкцій. Враховуючи, що народ недостатньо освічений, мислитель пропонував визначити законами, інструкціями, приписами все, що становило інтерес до держави, та діяти відповідно до них.

Татищев наполягав на чіткому закріпленні правового і економічного статусу основних станів в державі, що, на його переконання, надають міцності державному устрою. Він пропонував на законодавчому рівні визначити привілеї дворян: головним заняттям цього стану вважав військову і державну службу. На державу покладалася турбота і про купецтво: воно подібне до серця в людському тілі і його необхідно захистити від будь-яких образ і неволі. Він був переконаний в тому, що "коли купецтво багате, то вся держава багата, сильна і почесна". Треба також полегшити становище

сільського населення – кріпаків. Мислитель вважав, що "неволя проти закону християнського", вона суперечить природному праву.

В цілому політико-правова ідеологія Татищева обґрунтовувала абсолютну владу монарха і була перейнята інтересами панівного класу – дворянства. До народу він ставився як до темної, неосвіченої, інертної маси, які потребує опіки з боку мудрого монарха. Сам же народ повинен тільки слухатися і вірити в те, що монарх дбає про нього.

12.2. Вчення про державу і право І.Т. Посошкова

Іван Тихонович Посошков (1652-1726) – російський економіст і публіцист, ідеолог абсолютизму з позицій торговельно-промислового класу. Займався монетною, купецькою, промисловими справами, багато їздив країною, добре знав економічне становище Росії.

Купецько-підприємницьку діяльність поєднував з літературною. Він автор низки проектів і трьох значних полемічних творів: "Про ратну поведінку", "Батьківський заповіт до сина", "Книга про збогість і про багатство". Останній з цих творів був адресований Петру I, в якому він з'ясовував причини народної збогості та існуючого в державі беззаконня. "Книга про збогість і багатство" вміщувала проект системних реформ, спрямованих на покращення економічного і політичного становища Росії, але проти знаті та дворянських привілеїв. Ця праця стала причиною його арешту, ув'язнення та смерті в Петропавлівський фортеці. "Книга про збогість і про багатство" вперше була видана російським істориком М.П. Погодіним у 1841 році.

Посошков в своїй основній праці торкається широкого кола проблем, котрі, на його переконання, потребували негайного вирішення. Це були питання про визначення становища основних станів (дворянства, купецтва, селянства, духовенства), організації економіки, правосуддя, військової

справи, торгівлі, освіти. Загальний лейтмотив політико-правової і державницької доктрини Посошкова свідчить про те, що він є автором нової сторінки теорії російського абсолютизму – концепції тотальної регламентації державою всіх сфер суспільного життя – від економіки до побуту.

Єдиною і досконалою формою правління, здатної забезпечити проведення твердої, спрямованої на досягнення загального блага політики, вважав абсолютну монархію. Необхідність існування в державі абсолютної монархії він обґрунтовував з теологічної точки зору. Влада царя така ж неподільна, надзаконна, як і влада Бога.

Благо держави, на його переконання, потребує чіткого визначення прав і обов'язків кожного стану суспільства. Дворянство мислитель визнав вищим станом, який має привілеї і право володіння землею і кріпаками. Однак Посошков сформулював низку критичних зауважень на адресу цього стану. Він звернув увагу на ухилення окремих дворян від служби державі. "Якщо дворянин у домі своєму живе і селянами володіє, а великому государеві не служить, то в таких (дворян) людей необхідно відбирати і віддавати тим, які його царській величності служать". Мислитель вважав несправедливими дворянські привілеї на зайняття посад в державному апараті. В якості беззаперечного права і одночасного обов'язку він залишав за дворянами військову службу. Дворяни не повинні будувати фабрик і заводів, бо це відволікає їх від основної справи – військової служби. Адміністративний чиновницький апарат він пропонував комплектувати державними чиновниками, надаючи місця в ньому з урахуванням здібностей і знань претендентів.

Селянство Посошков вважав основним продуктивним класом, який формує багатство країни. Добробут селян – прямий дохід держави, а їх зубожіння – втрата для казни, наголошував мислитель. Саме тому для покращення становища селян необхідно поставити їх під захист держави: "не треба поміщикам їх доводити до нищення, а треба їх царським указом охороняти". Фактично поміщики лише тимчасово володіють своїми

кріпаками, писав він, а прямий їм владар російський самодержець". Тому цар повинен охороняти селян, щоб вони "селянами були справжніми, а не жебраками". "Селянське багатство – багатство царственне", – переконував він. Мислитель вважав, що потрібен спеціальний закон, який встановив би межу експлуатації селянства, і таким чином захистив би його від свавілля та розорення поміщиками. Цей закон також має визначити розміри селянських повинностей та межі панщинних робіт. З метою зацікавлення селян в більш ретельній обробці землі, він наполягав на відокремленні селянської землі від поміщицької. Селян слід звільнити від подушного податку, замінивши його податком з землі. Контроль за роботою селян покладался на поміщиків, а в період відсутності сільськогосподарських робіт поміщики мали відправляти селян на заробітки в місто. Селянин був зобов'язаний повідомляти владу у разі, якщо поміщик брав податок понад встановленого царським указом розміру. За це селянин отримував вільну і грошове заохочення в розмірі 50 рублів. Посошков наполягав на навчанні всіх селянських дітей, оскільки прості люди зазнають багато лиха через те, що серед них немає грамотних людей. Всі вказані заходи, на думку Посошкова, зведуть нанівець три основні причини бідності селян: лінощі їх самих, свавілля поміщиків та неувагу уряду.

Як ідеолог і представник купецтва, Посошков показав його значення в житті країни. "Царство воїнством розширяється, а купецтвом прикрашається". "Купецтвом всяке царство багатіє, а без купецтва не тільки велике, а й мале царство стояти не може". Заняття купецтва – промисловість й торгівля. Мислитель вимагав заборонити заняття торгівлею всім, крім купецтва. "Сьогодні, писав він, торгують усі: бояри, дворяни, офіцери і селяни, при цьому торгують без сплати мита, завдаючи цим шкоди казні". Тільки купецтво, переконаний він, – може вести зовнішню торгівлю, засновувати заводи і фабрики, торгувати гуртом і в роздріб та отримувати державний кредит для організації торгово-промислової діяльності. Мислитель пропонував надати купцям заступництво й допомогу, право

вільного торгу, впорядкуванні мита, прискорити будівництво нових фабрик і заводів, розробку корисних копалин, скорочення обсягів ввезення іноземних товарів та розширення експорту промислових виробів за кордон. Держава має допомагати купцям у постачанні їхнім підприємствам робочої сили. Зазначені заходи, переконаний мислитель, сприятимуть зміцненню військової та економічної могутності держави.

Таким чином, за Посошковым, держава має виступати головним регулятором економічних відносин, здійснювати патерналістську економічну політику. На державу покладаються повноваження визначення політики у сферах підприємницької діяльності, промисловості, торгівлі та ремесел, встановлення цін на товари тощо.

Духовенство, на думку Посошкова, в силу його неосвіченості не здатне нести людям віру і здійснювати церковну службу. Для подолання вад і ганебної неосвіченості священників він пропонував цареві вжити негайних заходів для підвищення авторитету духовенства, не посвячувати у священники без свідоцтва про навчання, давати парафії за розум і священну гідність. Для кращого виконання священнослужителями своїх обов'язків пропонував звільнити їх від турбот щодо видобування засобів прожитку. Священники повинні перешкоджати розповсюдженню єресей, а також вести суворий облік і записи усіх таїнств. Священників, які впадають у пияцтво та розпусту, необхідно суворо карати.

Визначивши статус кожного з чотирьох станів, Посошков вважав, що це є шляхом до встановлення гармонії інтересів між ними. Монарх же, на його думку, є гарантом їхніх загальних інтересів, потреб всіх станів. Закони, видати які пропонував мислитель, дозволяють забезпечити добробут усіх станів і надійний порядок в країні.

Опорою будь-якого суспільства і держави Посошков називав "правду" - моральні цінності і здоровий правопорядок, а тому велику увагу приділяв "викоріненню неправди". В своїх роздумах про правосуддя, він походив з традиційних уявлень про поняття "правди" і "закон". На його переконання

Бог більш за все любить правду, оскільки "Бог і є сама правда". Справедливу діяльність правосуддя він пов'язував з авторитетом, "царева імені", підкреслюючи що в державі "паче будь-якої справи треба дбати про правий суд". За неправий суд необхідно передбачати суворі покарання, аж до смертної кари. Мислитель рекомендував монархові призначати на посади суддів людей простого звання – з купців, різночинців і навіть чорносотних селян, які у справах умілі та страх Божий на собі мають, але не дворян, оскільки вони загалом хабарники та лиходії. Він стверджував, що "краще спочатку заради встановлення правди в судді посадити з низьких чинів", щоб забезпечити справедливе вирішення справи. Він рекомендував створити єдиний суд для всіх, незалежно від станової приналежності людини. Посошков наполягав на введенні в державі скорого, без тяганини здійснення правосуддя, щоб ні одна справа не лежала в суді без руху. Для усунення протиправного тиску на суддів їх слід забезпечити широкими гарантіями, "щоб вони ніяких осіб не боялися, окрім Бога та царя". Кожен суддя, вважав він, зобов'язаний відвідувати тюрми і проводити перевірку всіх затриманих, запитувати кожного засудженого, за що і ким він затриманий для того, щоб на місці вирішувати незначні справи.

Для здійснення правосуддя в країні необхідно скласти нову Судову книгу, яка усунула б суперечності в діючому на той час законодавстві. Для створення подібної книги необхідно провести велику кодифікаційну роботу, уточнити всі стародавні статті, додати нові та розташувати весь законодавчий матеріал ясно і чітко для зручності користування ним. При здійсненні цієї роботи слід звертатися не тільки до вітчизняного, а й до іноземного законодавства і запозичувати все "що до нашого управління буде придатне".

Для створення Судової книги Посошков рекомендував вибрати по два-три представники від кожного стану із кожної губернії, зокрема від селян і солдат, які були старостами або сотськими і в "розумі сильні". Мислитель хотів, щоб Судову книгу, після її складання, винесли на всенародне

обговорення. Мета подібного обговорення ("вільним голосом, а не під примусом") була в тому, щоб усунути помилки, прогалини, втілити у зміст нового судебника правду. При цьому монарх міг внести до Судової книги будь-які доповнення і виправлення, правову ж силу їй надасть лише царське схвалення.

Таким чином, Посошков запропонував ряд соціально-політичних реформ, котрі мали на меті прискорити процес економічного і політичного розвитку країни.

12.3. Ідея освіченого абсолютизму, питання держави і права в "Наказі" Катерини II

Друга половина XVII-XVIII століття – це період радикальних соціально-економічних і політичних змін в Росії. Відбувається зростання промисловості, формується капіталістичний уклад економіки, зміцнюється становище молоді буржуазії, зокрема торгово-промислової. Поруч із кріпосними з'явилися і купецькі мануфактури, на яких працювали найманні робітники. Разом з тим в той же час мало місце посилення кріпосного гніту, піднесення ролі класу поміщиків. Панування феодальних відносин стримувало розвиток нових, буржуазних суспільних відносин, гальмувало формування ринку вільних робітників. Більш того, у другій половині XVIII ст. кріпосні відносини в Росії розширилися, кількість кріпаків зростала і як результат – посилилась експлуатація кріпосного селянства поміщиками. Мета цієї експлуатації була в тому, щоб збільшити виробництво сільськогосподарської продукції для збуту на зовнішньому і внутрішньому ринках. В країні наростали соціальні суперечності, які вели до піднесення селянських рухів проти поміщиків, до заворушень серед робітників державних заводів та фабрик (мануфактур). Селянські рухи й повстання послаблювали устої кріпосництва, розхитували феодально-бюрократичний державно-правовий і політичний лад.

В умовах кризи феодально-кріпосного ладу і масових соціальних протестів виникали сприятливі умови для формування антифеодальної ідеології; спрямованої проти абсолютно-монархічної форми правління. Російські самодержавні правителі і правляча верхівка почали розуміти, що потрібні нові форми і методи управління країною, що необхідно винайти нові політико-правові принципи і нову платформу управління країною, нові важелі ідеологічного впливу на людей. Такою новою платформою став освічений абсолютизм, який набув значного поширення в період початкового правління Катерини II. Російська імператриця намагалась переконати громадськість не тільки в Росії, а й Європі в тому, що вона симпатизує ідеям європейського просвітництва, що в її особі країна отримала освіченого монарха, який дбає про процвітання держави і піклується про загальне благо своїх підданих. Безпосередні контакти (через листування) з такими просвітителями, як Вольтер, Дідро, Беккарія мали на меті апологетику самодержавства і кріпосництва, а також виправдати в очах освіченої Європи незаконне царювання Катерини II, яка захопила імператорську владу шляхом змови.

У 1767-1768 роках з метою створення нового зводу законів (замість Уложення від 1649 року) імператриця скликала представницьку комісію, в якій були виборні представники від усіх станів, крім кріпосних селян. Катерина II написала для депутатів в комісії окремий твір – "Наказ". Цей твір мав характер теоретичної праці про устрій суспільства і держави і багато в чому базувався на роботах представників європейської природно-правової школи і французького Просвітництва. Нерідко автор "Наказу" прямо запозичувала у них ідеї і навіть цілі фрази і абзаци.

Основним змістом "Наказу" є те, що Катерина II прагнула провести грань між деспотією і самодержавством: вона відкидала думку про те, що будь-яка обширна за територією імперія неминуче перетворюється в деспотію. Навпаки, Росія є законною монархією. Самодержавство в Росії – це не деспотія, а така форма правління, в якій може торжествувати справедливе,

неупереджене правосуддя, можуть бути гарантовані права людини, безпека громадян, недоторканість, захищеність їх власності. Імператриця не сприймала ідею обмеження деспотизму носія монархічної влади представниками населення – становими представницькими установами. Вона вважала, що єдиною гарантією проти деспотизму буде лише особиста доброчинність монарха, його усвідомлення загального блага своїх підданих.

Єдиним формальним запобіжником є необхідність узгодження нових розпоряджень монарха з його попередніми узаконеннями. Функцію контролю за цим виконує "сховище законів". Катерина II поділяла законодавство на фундаментальні закони і тимчасові укази. Закони – це настанови, "котрі ні в будь-який час не можуть змінюватися". Таким чином, самодержавство монарха функціонує в жорстких рамках. Взагалі, законодавство повинно відповідати традиціям народу, враховувати особливості устрою країни: "Надто погана та політика, котра переробляє законами те, що необхідно змінювати звичаями". Можливе лише поступове реформування: "для введення кращих законів необхідно підготувати до цього людський розум".

У "Наказі" містилося чимало демократичних положень: рівність усіх перед законом і судом, свобода як залежність людини тільки від закону. На переконання Катерини II будь-яка свобода підданих витікає не з природного стану, а є результатом дії законів і розпоряджень уряду: "Свобода є право робити все те, що закони дозволяють. Покарання має бути тільки за дії, визначені в законі як протиправні. Переслідування за віросповідання неприпустимі. Велике значення імператриця надавала контролю за дотриманням норм права. При цьому смертна кара, заявляла вона – не є самим ефективним засобом попередження злочинів: "Смерть злочинця може бути менш дієвим засобом від беззаконня, ніж довготривалий приклад людини, позбавленої своєї свободи для того, щоб нагородити роботою своєю позитивною шкоду, заподіяну ним суспільству". Головним покаранням повинні бути виправні роботи (каторга); смертна кара допустима по

відношенню до тих, хто посягає на існуючий державний лад. Самий надійний засіб проти злочинів, переконувала Катерина II, не суворість покарання, а невідворотність покарання за правопорушення.

Вказані нововведення в офіційну доктрину самодержавної влади дійсно можна розглядати як елементи ідеології освіченого абсолютизму. Однак вони мали суто декларативний характер і не могли бути здійсненні в умовах самодержавно-кріпосницької країни. Наприклад, положення "Наказу" про те, що "Рівність усіх громадян полягає в тому, щоб всі підпадали під дію закону" в умовах існування станових судів не могло бути реалізовано на практиці. Катерина II не зробила й найменшого натяку на надання підданам хоча б формальних свобод, зводячи питання про свободу до доказів необхідності підлеглості усіх станово-кріпосницьким законам. В "Наказі" не було ніякого навіть натяку на пом'якшення кріпосних порядків.

Метою державної влади імператриця називала забезпечення досягнення загального блага для усього населення. А тому на питання: "Яка мета самодержавного правління?" – в "Наказі" була така відповідь: "Щоб дії людей направити на отримання самого великого добра для усіх". А коли звернутися до російської дійсності того часу, то загальне благо не що інше, як фікція. Так, указом 1765 року поміщики отримали право засилати селян на каторжні роботи, селянам заборонили скаржитися на своїх поміщиків, а тих, хто порушував цю заборону, били батогами і відправляли на вічні каторжні роботи. Все це означає, що в "Наказі" ідеї західноєвропейських просвітителів спотворювалися так, як це було вигідно і необхідно авторів цього документу.

Катерина II не визнавала ніякої іншої форми правління, окрім абсолютної монархії. В "Наказі" було сказано: "Государ Російський є самодержець, бо ніяка інша, яка тільки з'єднана в його особі влада не може діяти поцінно з простором такої великої держави". Або: "Правитель є джерелом державної і цивільної влади і спирається на власті, які підпорядковані і залежні він верховної". Оскільки не народ, а государ

джерело всякої влади, то будь-яке обмеження влади самодержавного монарха неприпустиме. За переконанням Катерини II загальне благо краще всього забезпечується не обмеженням монарха, а саме необмеженою владою монарха, інтереси якого нібито співпадають з інтересами підданих. Головну роль в управлінні суспільством і державою імператриця відводила бюрократії, завдяки якій на населення "розповсюджується влада государева".

Катерина II оголосила себе прихильницею теорії природного права і ввела до "Наказу" низку її положень. Але головна ідея цієї теорії про необхідність узгоджувати дії з природою людини, а саме, ліквідувати становий поділ населення, забезпечити юридичну рівність громадян, ліквідувати привілеї пануючого класу, гарантувати свободу власності й договору, в "Наказі" не відтворено. Все це значить, що у просвітників були запозичені лише окремі вирази, а не реальний зміст ідей.

Катерина II фактично розробляла ідеал поліційно-абсолютистської держави, взявши за зразок праці прусських авторів. В такій державі поліція зображається як піклувальний управлінський орган, без якого неможливе досягнення загального блага. На поліцію покладання наступні завдання: нагляд за тим, щоб всі гасили світло у визначений законом час, зачиняли ворота в домах; заборона недозволених зборів; слідкування за тим, щоб не розповсюджувались обурливі листи; контроль за найманими працівниками, жебраками і хворими; примус до праці тих, хто ще здатний працювати.

Ліберальні висловлювання, чисельні посилення на праці просвітителів не могли приховати справжнього змісту прагнень Катерини II. Її правління – це активна діяльність самодержавної влади, спрямована на законодавче закріплення кріпацтва, посилення привілеїв дворянства, агресивна зовнішня політика з метою розширення кордонів держави та різка суперечність між офіційною ідеологією в дусі лібералізму та реакційною феодально-кріпосницькою політикою.

12.4. Політичні і правові погляди М.М. Щербатова

Михайло Михайлович Щербатов (1733-1790) – відомий російський громадський і державний діяч, історик і публіцист. Найвідоміші його праці політико-правового змісту наступні: семитомна "Історія Російська з давніх часів", "Про потребу та користь міських (градських) законів", "Різні міркування про правління", "Роздуми про законодавство взагалі", "Мандри в землю Офірську шведського дворянина С.". Як представник знатного дворянського роду він формулює в названих творах аристократичну опозицію ідеології просвіченого абсолютизму. Він намагався адаптувати до власної державно-правової і політичної концепції західноєвропейські політико-правові концепції і аргументувати, що найкращою формою правління є монархія, обмежена владою аристократії.

При розгляді питання щодо походження держави Щербатов поділяв основні ідеї природно-правової теорії і концепції суспільного договору. До державності люди перебували в природному стані – стані рівності всіх від природи: всі походять "від єдиного нашого прабатька Адама і потім від Ноя ... і тому всі браття і всі однаково благородні". Аналіз сторичного досвіду людства приводить автора до думки про те, що рівність майнова була можлива лише в додержавному стані, одна поступово вона стала руйнуватися внаслідок різного обдарування і розуму людей, оскільки сама природа передбачала можливість майнової нерівності.

Походження власності Щербатов ставить в залежність від особистих якостей людини. Завдяки таким якостям, як розум, доброчинність, сила, працелюбність, окремі люди заслужили любов і повагу тих, хто був навколо них. В результаті вони були "шановані" та обрані в начальники, а їх діти стали отримувати хороше виховання і освіту і з дитинства привчалися "володарювати і управляти рівними собі". Ця нерівність цілком закономірно стала закріплюватися в нащадках.

Укладаючи суспільний договір про утворення держави, люди керувалися міркуваннями власної безпеки і при цьому вони поступалися частиною своєї свободи і своєї вигоди, залишивши за собою невідчужувані права і свободи.

Торкаючись питання організації і функціонування державної влади, Щербатов виділяв чотири традиційні форми правління: монархію, аристократію, демократію та деспотію. Він заявляв, що в чистому вигляді ні одна з цих форм не існувала й існувати не може, тому що "монарх не може правити без вельмож, вельможі не можуть без народу ..., а народ не може без начальників сам собою управляти". Форму правління та закони держави він ставив в залежність від клімату країни, розмірів території, родючості ґрунтів, чисельності населення, ступеня гарантування зовнішньої безпеки тощо. Вважаючи взірцем англійську конституційну монархію з її поділом влади, принципи англійської державності він не вбачав прийнятними для Росії з названих вище причин.

Республіканське правління не викликало симпатій в нього, оскільки воно ніколи не гарантоване від бунтів і заворушень. Звертаючись до монархії, Щербатов розрізняв два її варіанти: монархію обмежену, яка функціонує на основі законів, і монархію абсолютну, яка є синонімом деспотії. Мислитель вважав, що в Росії на той час було деспотичне правління монархії, де панувало беззаконня та свавілля її правителів та існував продажний і своєкорисливий апарат правління. Його симпатії були на боці обмеженої монархії, в якій влада монарха обмежена "основними" законами і тільки за законами надійно охороняються життя, честь, майно і спокій громадян.

У дусі європейських просвітителів Щербатов наголошує на похідності влади від народу: "не народ для царів, але царі для народу, бо перед тим, ніж були царі, був народ". Укладаючи суспільний договір, люди надають монарху лише окремі свої права і разом з тим зобов'язують його захищати та піклуватися про залишені права народу, а це означає, що монарх є

відповідальним за делеговані йому повноваження. Однак, на відміну від європейських просвітителів, виразником і носієм народного суверенітету є лише дворянська аристократія, де монарх виступає виконавцем її волі. Від ідеалізував дворянську верству, розглядаючи її як стан людей, що живе за кодексом честі та на той час визначав його як єдину політичну силу, здатну дати відсіч деспотизму.

Свій суспільно-політичний ідеал, план політичної перебудови Росії, Щербатов виклад в праці "Мандри в землю Офірську", яку можна віднести до популярного у XVIII ст. жанру утопії. За формою правління Офірська держава – станово-представницька монархія, в якій правитель за свої правовим статусом є вищим чиновником держави, зобов'язаний законами та нормальними нормами до добродійного управління країною. Монарх лише "перший серед рівних", а за порушення законів монарх, як і всі інші, підлягав покаранню. Законодавча, а також вища судова влада в державі, за теорією мислителя, належить аристократичній "верховній раді" та головному урядові, поділеному на п'ять департаментів. Крім суддів, у розгляді справ беруть участь голови основних відомств і депутати від губерній. Верховна рада при імператорові, яка складалася з 20 аристократів (верхівка дворянства – графи, барони, князі), колегіально вирішувала найважливіші державні справи. Складання законів пропонувалося доручити спеціальній комісії з компетентних людей (як правило-урядовців). Закони повинні виноситися на всенародне обговорення. Активну роль в уряді відіграють купецькі та міщанські депутати (кожна губернія делегує в уряд по 5 депутатів), але провідні політичні позиції, і це природно, має дворянство. Дворянство наділено найбільш широкими повноваженнями, а кількість цих повноважень залежала від титулу аристократа.

Законодавчій діяльності мислитель приділяв особливу увагу. Тогочасне законодавство самодержавної Росії він критикував, вважаючи, що воно являло собою "змішання суперечливих та без системи зроблених законів". Щербатов запропонував суспільству детально розроблений план

удосконалення російського законодавства і обґрунтував необхідність укладання "Книги законів", котра, на його переконання, повинна була двічі проходити всенародне обговорення: у первісному й удосконаленому варіантах, щоб "кожен громадянин не позбавлений дорогоцінного дару допомогти своїми порадами тому законодавству, за яким він і його чаді повинні жити".

Як протипага бюрократичному державному централізму в країні мають функціонувати виборні органи дворянського та купецького станового самоврядування.

Велику увагу в своїх творах Щербатов надавав питанням судочинства, особливо у кримінальних справах. Не заперечуючи існування станових, а не єдиних для всіх громадян судів, мислитель обстоював відкритість та гласність судового процесу, участь у ньому захисту, заперечував вільне тлумачення суддями положень законів і вимагав їх точного дотримання. Пропонував оскарження судових рішень ввести в чітко визначені законодавством рамки, особливо щодо можливих строків подання скарги. Він також висунув й обґрунтував низку інших правових принципів і вимог – презумпцію невинуватості, відповідальність тільки за вину, співрозмірність покарання тяжкості вчиненого злочину та ін.

Щербатов усвідомлював повну економічну неспроможність та безперспективність, а також аморальність кріпацького права., і як результат цього – злиденне становище селян. Характеризуючи положення кріпосних селян, він писав: "Селяни харчуються м'яким хлібом живучи скоріше як тварини, а не як люди". Підневольна праця кріпаків, на його переконання, непродуктивна, але вважав, що краще залишити їх "у тому стані, в якому вони перебувають протягом декількох століть". Чому? А тому, що у вільному стані вони будуть ледарювати, оскільки не підготовлені до вільного життя. Лише в далекому майбутньому можливе буде звільнення селян від кріпацтва. Мислитель негативно ставився до просвіти народу, адже вважав, що це спричинить його непокору.

Підсумовуючи зміст політико-правового вчення Щербатова, відзначимо, що це був глибокий й оригінальний мислитель, який категорично не сприймав абсолютиську форму правління в тогочасній Росії.

12.5. Вчення про державу і право С.Ю. Десницького, Я.П.Козельского, О.М. Радіщева

В середині XVIII ст. в Росії, як і західноєвропейських країнах, почала формуватися ідеологія Просвітництва. Представники цього напрямку політико-правової думки розуміли, що самодержавно-кріпацький лад, соціальні інститути держави суперечать інтересам економічного розвитку країни. Але ідею народної революції вони не сприймали, сподіваючись, що "освічений монарх" сам, за велінням розуму, усвідомить необхідність радикальних соціально-економічних і політичних реформ в країні та звільнить селян від кріпацтва, а монархію абсолютну трансформує в конституційну, обмежену законом. До плеяди найбільш відомих просвітителів Росії, ідеологів молодого буржуазії належали С.Ю. Десницький, Я.П. Козельский, О.М. Радищев.

Семен Юхимович Десницький (1740-1789) народився в українському м. Ніжині у сім'ї міщан. Навчався в духовній семінарії Троїце-Сергієвої лаври, Московському університеті, Петербурзькій академії, а завершив освіту в університеті Глазго (Англія), де захистив дисертацію на звання доктора цивільного та церковного права. Повернувшись до Росії, він став професором юридичного факультету Московського університету, був обраний членом Російської академії наук. Автор багатьох праць, серед яких "Юридичні міркування про початок і походження супружества", "Подання про заснування законодавчої, судової та каральної влади в Російській імперії", "Слово про причини смертних страт по справам кримінальним". Зміст цих праць свідчить про те, що їх автор є засновником нового етапу в розвитку юридичної науки в Росії, який спробував застосувати ліберальні європейські

ідеї до реформування суспільного і політичного ладу Росії. Просвітницькі погляди вченого на реформування Російської держави були використані в "Наказі" Катерини II.

Питання про походження держави мислитель вирішував не з позицій теорії суспільного договору. Він вважав, що поява первісних держав не відповідала інтересам більшості народу, оскільки їхньою сутністю був захист егоїстичних інтересів меншості. На його переконання, питання щодо виникнення та розвиток держави необхідно розглядати в органічному взаємозв'язку з такими інститутами, як сім'я, приватна власність і право. Всі ці інститути, включаючи і державу, не є вічними, вони виникли за певних історичних умов, залежать від форм господарської діяльності, які й обумовлювали історію народів, форми правління, закони та звичаї.

Історичний розвиток народів Десницький поділяв на чотири стадії (ступені), які хронологічно змінюють одна одну. Початкова стадія народів – це ловля звірів (мисливство) та збирання плодів, що росли на землі. Друга стадія – скотарство, коли люди розводили та випасали худобу. Третя стадія – хліборобська, а четверта – комерційна. Перші дві стадії – це епоха дикості і варварства. Третю стадію він характеризував як феодальний період, а комерційна стадія – це період капіталістичного розвитку суспільства і появи держави. Більш ранні політичні утворення, на його думку, державами в повному сенсі цього слова не були. На перших двох стадіях мало місце колективне володіння речами, що було обумовлено недосконалістю трудового процесу і відсутністю умов для зберігання продуктів. На стадії хліборобства з'являються житлові споруди, кожен починає обробляти землю, у людей виникає бажання отримати все це "в постійне право власності". Таким чином, право приватної власності виникає в результаті персональної трудової діяльності. Причини збагачення окремих людей Десницький пов'язував з різними фізичними характеристиками індивідів, їхньою працелюбністю та умінням накопичувати матеріальні блага.

Торкаючись питання про походження та еволюцію сім'ї, мислитель стверджував, що після того як люди почали займатися хліборобством, у них на основі господарської вигоди виник інститут парного шлюбу, тобто, моногамна сім'я. Зміна форм господарської діяльності, зародження і розвиток приватної власності, заявляв мислитель, обумовили виникнення і розвиток сім'ї.

Приватну власність Десницький також розглядав як одну з причин появи держави. Коли не існувало приватної власності, не було ні держави, ні права. Ніяких законів, що упорядковують відносини між людьми, також не було, як не було і ніяких владних структур, а тому люди блукали вільно і були розпусні. З появою приватної власності влада стала належати тим, хто багатий. На комерційній стадії носіями великого багатства стали купці та промисловці, а тому ці нові, буржуазні елементи суспільства мають бути притягнуті до державного управління, і їхній вплив на державні справи повинен бути вирішальним.

Появу права Десницький також пов'язував з виникненням приватної власності. Права, як сукупності загальнообов'язкових правил поведінки, у суспільстві, де була відсутня приватна власність, не було. Виникнення приватної власності стало підґрунтям до конфліктів і протиріч у відносинах між людьми, які нерідко закінчувалися сварками та вбивствами. Щоб покінчити з таким ненормальним станом, народи і звичаї поступилися місцем праву, уведеному державною владою. З виникненням держави стали потрібні закони, які: охороняють приватну власність; регулюють відносини між державою і підданими, а також різноманітні міжособисті відносини; між суддями та підсудними і т.д. Спочатку законів було небагато та вирізнялись вони простотою, але з зосередженням у окремих членів суспільства значних майнових статків вони ускладнюються та збільшуються кількісно.

Мета держави – досягнення найбільшої кількості благ найбільшим числом людей. Республіку, як форму правління, Десницький не сприймав. Він боявся активності народних мас, яка в умовах республіканської форми

правління, на його думку, породжує хвилювання і заворушення. Його ідеалом була конституційна монархія, яка повинна служити інтересам не тільки дворянства, а й усіх власників. Функція законотворчості в умовах конституційної монархії має здійснюватися не монархом одноособово, а разом із авторитетним однопалатним представницьким органом, в якому представлені всі стани суспільства, крім кріпаків.

Однопалатний представницький орган – Сенат, це не тільки той орган, без якого монарх не мав би права приймати закони, а й гарантія проти свавілля монарха. Другу гарантію він вбачав у розподілі влад, кожна з яких не втручається в компетенцію іншої. Сенат мав налічувати 600-800 депутатів, він обирається за досить високим майновим цензом. Право бути обраним до Сенату мали дворяни, купці, ремісники, духовенство, промисловці та інтелігенція, але лише за умови, що кандидат міг би сам себе утримати на посаді сенатора. Строк повноважень сенатора – п'ять років, з правом обрання не більше ніж на три строки. Сенатори рівноправні і щорічно обирають з-поміж себе президента, який передає монархові закони, розроблені й ухвалені Сенатом. Коло повноважень Сенату наступне: "за наказом та розсудом монарха" здійснювати законопроектну роботу з підготовки нових, скасування або виправлення старих актів, вводити податки, вирішувати питання війни і миру, а також нагляд за міжнародними договорами. Однак остаточне рішення по цим питанням належало монарху.

Десницький робив наголос на тому, що в системі розподілу влад, законодавча влада займає особливе місце. Вона стоїть вище всіх інших властей, оскільки створює те законодавче поле, в межах якого діють всі інші гілки влади.

Виконавча (наказова) влада здійснювалась колегіями (центральне управління) і воєводами (місцевий рівень управління). Колегії були підлеглі імператору і Сенату, тобто, діяв принцип подвійного підпорядкування. Воєводи здійснювали функції виконавчої влади в губерніях і призначав їх на посаду монарх. Коло повноважень воєвод – чітко визначене. В своїй

діяльності воєводи були підзвітні судовим установам, які приймали скарги на їх дії. Воєводи повністю позбавилися судових функцій. Головна функція місцевої виконавчої влади на чолі з воєводами – "спокій і тишу забезпечувати".

Щодо судової влади, то Десницький вимагав повного відокремлення суду від адміністрації, повного позбавлення органів управління судових функцій. Право судити надавалося тільки незалежним і колегіальним судам. Суддями могли стати лише ті особи, які змогли здати кваліфікаційний екзамен перед професорами юридичного факультету Московського університету. Мислитель пропонував введення єдиного для всіх станів суду присяжних, виступав за гласність судового процесу і його безперервність, надання обвинуваченому права на захист. В галузі судочинства повинні бути запроваджені такі демократичні принципи, як: рівність всіх перед законом, рівність покарань за вчинення однакових злочинів, відповідність покарань характеру і тяжкості правопорушення. Суддів призначав на довічно і міг усунути з посади імператор. Справи в судах мали розглядатися за участі 15 присяжних засідателів. Довічне призначення суддів мало на меті гарантувати їх незмінність та незалежність, причому перше він ставить у залежність від другого, "щоб суддя...до самої смерті суддею й при своїй посаді завжди перебував, і щоб при цьому йому надана була повна влада судити без винятку так, що й апеляції на нього давати нікому не дозволялося, окрім випадку, коли той проти закону когось явно засудить".

Каральна влада здійснювала поліцейські і фіскальні функції, їй належали також функції забезпечення пенітенціарної системи та пожежної охорони. Ця влада здійснювалась воєводами, які призначались монархом.

Особливо неприйнятними для абсолютної монархії тогочасної Росії були пропозиції Десницького про організацію п'ятої влади – громадянської. Цю владу він вважав за необхідне встановити в обох столицях, а також у всіх великих містах – губернських центрах і знатних купецьких центрах.

Громадянська (цивільна) влада – це виборні органи місцевого самоврядування. Формуватися ці органи мають з дворян, купців та ремісників, що обираються на підставі майнового цензу. Ця влада повинна мати широке коло повноважень: контролювати ціноутворення, стягувати мито і збирати податки, наглядати за містобудуванням, вирішувати місцеві суперечки, зокрема, цивільні справи за позовами на незначну суму, підтримувати в належному стані міське господарство та благоустрій населених пунктів.

Через весь проект розподілу влад Десницького червоною ниткою проходила ідея законності. "Правда, – писав він, – що законодавча влада справедливо у всіх народів ставиться першою: однак від судової, наказової та громадянської влади все виконання законів залежить. Багато народів на досвіді переконалися, що краще не мати деяких законів, аніж, маючи, не виконувати". Визначаючи повноваження кожної з гілок влади мислитель наголошував, що вони мають діяти на підставі та в межах закону, з тим, "щоби одна влада не виходила за свої межі в іншу".

Кріпацтво Десницький вважав основною перешкодою для розвитку промисловості та землеробства. Не пропонуючи повного його скасування, він пропонував провести певні заходи, головним з яких було б надання селянам права власності на землю, яку вони обробляють і на знаряддя праці. При цьому, на його переконання, необхідно прийняти закони, які забороняють продаж селян без землі, без їх згоди. Законами також необхідно чітко визначити обов'язки селян щодо поміщиків.

Торкаючись проблеми прав людини, Десницький, в контексті "природної і загальної юриспруденції" поділяв їх на: природні, невід'ємні права, які людина має для захисту персональної безпеки ("свого тіла"), честі, гідності, персональної свободи та своєї власності; права набуті, які виникають у суспільстві в залежності від їхнього стану і звання у сферах влади: "законодавчої, судової чи каральної"; права, що "виникають від різних і взаємних справ між обивателями: власність, право дозволене, спадкоємство,

застава, особливі та інші персональні привілеї, контракт і подібне контрактне право"; права, що "належать до благоустрою і добробуту, зручного утримання і безпеки обивателів..., до запобігання внутрішнім заворушенням і до захисту від ворожих нападів".

Слід зазначити, що під загальною юриспруденцією Десницький розумів теоретичні основи юридичної науки, науки про загальні закони розвитку держави і права. З позицій загальної юриспруденції він виділяв в системі права такі галузі, як право державне, цивільне, кримінальне та судове.

Політико-правові ідеї, що були закладені Десницьким у його проекті реформування державно-правових установ Росії, своїм новаторським змістом суттєво збагатили юридичну науку. Ці ідеї справили значний вплив на формування просвітницької антифеодальної ідеології і були зорієнтовані на створення конституційного варіанту монархічного правління в Росії.

Яків Павлович Козельський (1728-1795) – український і російський філософ-просвітник. Народився в родині козацького сотника в Полтавській губернії. Закінчив Києво-Могилянську академію та Академічний університет при Петербурзькій академії наук. Служив в армії, був перекладачем і державним чиновником. З 1766 року присвячує себе філософії, політиці та праву. Автор низки творів та перекладів з правових питань. Найбільш відомою є його праця "Філософські пропозиції". Не сприймаючи ідею "освіченого абсолютизму", мислитель започаткував формування демократичного напрямку просвітників, які проголошували ідеї республіканізму та загальної рівності людей.

Козельський дотримувався договірної концепції походження держави. Метою договору про утворення держави, на його переконання, було досягнення загального блага. Мислитель стверджує двосторонній характер цього договору, взаємну відповідальність верховної влади (правителів), посадових осіб та громадян за дотримання умов договору. У тому разі, якщо одна з сторін договору заподіє утисків іншій, то сторона, що зазнала утисків,

може порушити договір, оскільки "нікого до шкідливого зобов'язувати не можна". Він наголошував: якщо правителі не дотримуються умов договору, не виконують покладених на них завдань, народ має право на його насильницьке розірвання.

Мета, соціальне призначення держави – сполучення "приватної користі кожної людини із загальною користю всіх". Симпатизуючи республіці, як формі правління, саме з нею пов'язував "загальну користь для всіх людських доброчинників і законодавства", завдяки чому у суспільстві не буде багатих та бідних, а всі люди будуть жити своєю працею, працюючи тільки 8 годин на добу. Приватна власність не ліквідується, але суттєво обмежується таким чином, щоб її володарями могли стати всі члени суспільства. В майбутньому справедливому суспільстві не буде місця розкоші, становим обмеженням і кріпацтву. Пропонував розділити всі землі між селянськими господарствами на правах узуфрукту (користування чужою власністю). При цьому селяни повинні будуть виплачувати поміщикам оброк або нести общину. Для контролю за відносинами між поміщиками і селянами необхідно створити міністерство землеробства.

Мислитель ділить право на чотири види: божественне (від самого Бога, вічне, необхідне для всього живого); натуральне (природне); світове (міжнародне); цивільне, що регулює відносини між громадянами та суспільством. Якщо закони не відповідають першим трьом видам права, то "вони не можуть бути справедливими". Під законами ж Козельський розумів правила, обов'язкові для виконання. Правило без зобов'язання – лише порада, заявляв він. Вважав, що громадяни повинні знати закони, при цьому наголошував він: чим менше законів, тим більша вірогідність, що їх будуть знати і виконувати. За допомогою міркувань, що розрізняють закон і право, мислитель відкривав можливість критикувати сучасне йому законодавство з його жорсткими санкціями як такі, що не відповідають - природному праву.

У цивільному праві найбільшу увагу приділяв праву власності. Припускав можливість відчуження власності двома способами – даруванням

і купівлею-продажем. Приватна власність має бути обмеженою, здобутою особистою працею.

Вчений засуджував загарбницькі війни: "армія в державі, – писав він, – потрібна для захисту від ворогів". При вирішенні міждержавних конфліктів на перше місце ставив мирні переговори та мирні договори. Зовнішню безпеку держави він пов'язував із внутрішнім добробутом. У царині міжнаціональних відносин він обстоював рівноправність всіх народів. Дуже слушними були і є його міркування про те, що "добре було б різних народів, підданих однієї влади, приводити під одні закони не лише силою, а чудовою користю та добротою законів зрівняти права та переваги народів".

У галузі кримінального права Козельський причини злочинів вбачав не стільки у вадах особи злочинця, скільки у суспільному устрої. Мета покарання не у стражданнях винного, а у запобіганні новим злочинам. Покарання має бути невідворотнім, співмірним і визначатися лише судом. За допомогою тільки покарань, заявляв мислитель, неможливо запобігати злочинам. Для цього потрібний такий суспільний лад, який мінімізував би вчинення злочинів.

Один з головних представників просвітницької політико-правової думки в Росії О.М. Радищев (1749-1802). Народився в Москві в заможній дворянській сім'ї. Початкову освіту отримав удома. Закінчив пажеський корпус, Московський, а згодом – Лейпцизький університет, де вивчав юриспруденцію. Свої державно-правові і політичні погляди виклав в оді "Вольность" та творі "Подорож з Петербургу до Москви". За цей твір Радищев був заарештований і засуджений до смертної кари, котру замінили засланням на десять років до Сибіру. Після смерті Катерини II був амністований і повернувся до Петербургу. Його просвітницькі ідеї були насичені революційно-демократичним змістом і стали знаряддям боротьби з абсолютизмом та його найстрашнішим проявом – кріпацтвом. Теоретична спадщина Радищева – це радикальні відповіді на проблеми, які хвилювали тогочасне суспільство.

На обґрунтування своїх поглядів Радищев звертається до положень теорії природного права та договірного походження держави. За природним станом всі люди були рівними та мали однакові права. В цю епоху люди були здатні відрізняти справедливе від несправедливого, а в міжособистих відносинах вони керувалися принципом: "не роби іншому того, чого б ти не бажав, щоб зробили тобі". Однак з появою приватної власності рівність між людьми була порушена. У суспільному житті почав діяти принцип "хто сильніший, той і правий". Виходом із цього стану стало утворення держави шляхом мовчазливої згоди усіх з усіма. Уклавши договір, люди відмовилися від необмеженої свободи. Однак і за державного життя вони повинні бути рівними, а гарантом рівності має бути закон, який для всіх однаковий. Причому закони, що приймаються в державі, повинні відповідати природному праву. "Якщо закон не має підстав в природному праві, – писав Радищев, – то він як закон не дійсний, тому що основою права є справедливість, а не сила".

Мислитель різко виступав проти самодержавства, абсолютної влади монарха. Він ставив знак рівності між монархією, деспотією і тиранією. Цар, стверджував він, "в народі вбачає лише підлу тварину", свавільно визнаючи: "живеш тоді, велю коли жити". Царська особа "перший в суспільстві вбивця, перший розбійник, перший зрадник і ворог найлютіший". Відсіль він робив висновок: "Самодержавство є найбільш суперечний людському єству стан".

Особливе місце у критиці Радищевим абсолютної монархії посідає проблема просвіченого монарха. Саме становище монарха, стверджував він, є таким, що він недоступний просвіті. "Просвічених монархів не має і не буде", – заявляв мислитель. Союзником монарха у справі пригноблення народу під видом турбот про загальне благо є церква і духовенство: "Влада царська віру охороняє, влада царську віру стверджує". Радищев спростовував надію на реформи просвіченого монарха.

Мислитель визнавав право народу на супротив владі, якщо влада порушує умови суспільного договору, якщо монарша влада "єдиною посадою

в службі своїй маючи догоджання нам", перетворюється в деспотію або тиранію. "Неправосуддя монарха дає народу, його судді, право, яке дає йому закон над злочинцями", – писав він. Негативно оцінює мислитель і розгалужений бюрократичний апарат, заявляючи, що в Росії бюрократія є силою, яка не має зв'язку ні з монархом, ні з народом. Бюрократи – це казнокради і самодури, пов'язані круговою порукою у спільній охороні станових привілеїв дворянства, придушенні невдоволених і пригноблених.

Найбільшим порушенням призначення держави, яка має дбати про загальне благо, поправлення природних прав людини є кріпацтво. Воно суперечить самій природі людини, низводить її до стану тварини, "бо поміщик відносно селянина є законодавець, суддя, виконавець свого рішення та за бажанням своїм, позивач, проти якого відповідач нічого сказати не може..., є жереб вола в ярмі". Кріпацтво веде до моральної деградації не тільки селянства, але й суспільства а цілому, підриває стабільність держави. Кріпаки, застерігав він, ця темна замордована маса, за відсутності превентивних заходів з метою послаблення або скасування їхнього стану, здатні на соціальний протест, що може втопити Росію в крові. Кріпацтво гальмує економічний розвиток держави, тому що селянин не зацікавлений в результатах своєї праці. Кріпосне право протиприродне, тому що воно є не правом, а насиллям, котрому поневолені можуть протиставляти силу ж; воно суперечить суспільному договору, який був укладений для забезпечення інтересів всіх і кожного, а не для поневолення однією частиною суспільства іншою.

Радищев засудив кріпацтво взагалі "як звірячий звичай поневолювати собі побідну людину", систему, за якої від "доброго поміщика", мабуть, навіть більше шкоди ніж від "злого", хоч би вже тому, що скільки-небудь освічений селянин ще хворобливіше відчуває і важче переносить своє безправ'я. "Селянин за законом мертвий", – писав Радищев про законодавство самодержавної Росії.

Перехід від самодержавства до справедливого соціального устрою мислитель пов'язував з народною революцією. "З мучеництва неминуче народжується вільність – пророкував він, а мучеництво досягло в Росії крайньої межі". Свободи слід чекати не від "добрих поміщиків" і не від освіченого монарха, а тому потрібна революція. Революція має встановити в Росії республіканський устрій, праобраз якої мислитель вбачав у вічах народу. Після знищення Російської імперії вона має перетворитися на союз невеликих республік: "з надр розвалини величезної виникнуть малі світила; непорушні свої кормила прикрасять дружності вінцем". Єдиним джерелом влади в майбутній свободній і добровільній федерації республік стане народ. Вищим державним органом повинен стати народний Собор, який контролює дії уряду. "Соборна народна влада є влада первісна, а тому влада вища, єдина, яка склад суспільства заснувати чи зруйнувати здатна", – переконаний Радищев. Столицею нової держави має стати Нижній Новгород. Основне завдання держави – гарантувати народу його природні права, котрі заключаються "в свободі 1) думки, 2) слова, 3) праві на захист, 4) праві на власність. В державі мають дотримуватися такі демократичні принципи, як рівність усіх перед законом, справедливе правосуддя, залучення широких верств населення до прийняття законів та ін.

Соціальний ідеал Радищева – суспільство вільних і рівноправних власників. Він писав: "Власність – один з предметів, який людина мала на увазі, вступаючи в суспільство". Межа, яка відділяє володіння одного громадянина від другого, повинна бути "глибока і свято шанована", однак крупну феодалську власність він розглядав як результат насилля і пограбування. Земля повинна бути безоплатно передана тим, хто її обробляє.

Політико-правові ідеї Радищева були сприйняті політичною думкою Росії і отримали подальший розвиток в працях декабристів і в революційно-демократичних теоріях послідовних літ.

Тема 13
ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ТЕОРІЇ США
В ПЕРІОД ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТЬ

- 13.1. Загальна характеристика американської політико-правової думки
- 13.2. Політико-правові ідеї Бенджаміна Франкліна
- 13.3. Погляди на державу і право Томаса Пейна
- 13.4. Політико-правове вчення Томаса Джефферсона
- 13.5. Державно-правові ідеї Олександра Гамільтона
- 13.6. Погляди на державу і право Джеймса Медіссона
- 13.7. Політичні ідеї Джона Адамса
- 13.8. Правові погляди Джона Маршалла

13.1. Загальна характеристика американської політико-правової думки

Формування політико-правової думки США мало довготривалий період. Цей процес поділяється на два етапи, які відображають специфіку ідейної полеміки з питань держави, права, суспільного і політичного устрою. Перший етап - початок XVII ст. – середина XVIII ст.; другий – етап війни за незалежність (друга половина XVIII ст.). Сама політико-правова думка на другому етапі на територіях бувших англійських поселенських колоніях набула власного змісту. Перший етап характеризувався ідейним і політико-організаційним конфліктом між англіканською церквою і протестантськими громадами колоністів-поселенців. Колоністів, які потягнулися в Америку з метрополії (Англії) об'єднувало бажання набути тут "землю обітовану", тобто таке місце, де можна було б жити у повній злагоді із заповідями перших християн. Протестанти вважали, що англіканська церква ще не повністю позбавилася вад католицизму і потребує реформування. Після

закінчення семирічної війни в 1763 р. Англія перейшла до практики прямого оподаткування північноамериканських колоністів, що не могло не визвати протест з їх сторони. Ширилося бажання звільнитися від британського гніту.

Протестанти претендували в своїх громадах на керівну роль і відповідальні посади, а після "очищення" англіканської церкви і зміни її статусу – на керівну роль у справах по управлінню колонією. Вони боролися за широку участь в управлінні справами суспільства з допомогою церкви. Вважали, що всі проблеми релігійного життя необхідно пов'язувати з політико-управлінськими питаннями.

На другому етапі на порядок денний постало питання ідеологічного обґрунтування незалежності північноамериканських колоній і створення незалежної держави, устрій якої гарантував би політичну стабільність в суспільстві. Ці вимоги обумовили специфіку політико-правових вчень США. Вирішальний вплив на формування політичної і правової думки в колоніях справила передова на той час західноєвропейська природно-правова доктрина, теорія суспільного договору, народного суверенітету та інші висновки і положення у трактуванні таких мислителів, як Локк, Монтеск'є, Руссо та ін. Теоретичні напрацювання відомих європейських мислителів були втілені в практику державного будівництва нової країни. Разом з тим багато теоретичних положень європейського просвітництва отримали в Америці інше тлумачення і подальший розвиток, були закріплені в конституційних актах США. До них можна віднести: розробка механізму стримань і противаг, що доповнив принцип розподілу влад і пристосування цього принципу до республіканської форми правління, обґрунтування ідей федералізму, конституційного нагляду, тлумачення конституції і т.п.

Політико-правова думка США не була однорідною. Вона чітко поділялася на два напрямки: радикально-демократичний, представниками якого були Б.Франклін, Т.Пейн, Т.Джефферсон і консервативний, представлений такими постатями, як А.Гамільтон, Дж. Медіссон, Дж. Адамс. Радикальний напрямок домінував на початковому етапі боротьби за

незалежність і відображав інтереси народних мас. Цей напрямок пропагував ідеї невідчужаності прав людини, народного суверенітету, рівності людей і проголошував можливість використання революційних засобів в боротьбі за природні права. Консервативний напрямок відображав інтереси крупної промислової і фінансової буржуазії, плантаторів, купців. Саме ідеї представників цього напрямку справили найбільший вплив на Конституцію США 1787 р., з неї були виключені найбільш радикальні положення про право народу на повстання, пряму участь населення у прийнятті політичних рішень і т.ін.

13.2 Політико-правові ідеї Бенджаміна Франкліна

Бенджамін Франклін (1706-1790) – видатний американський діяч, вчений, дипломат. Він суттєво вплинув на перебіг подій у північноамериканських колоніях на етапі боротьби за незалежність та в перші роки існування США. Після початку війни за незалежність (1775-1783 рр.) був обраний до Конгресу та брав участь у підготовці Декларації незалежності США й редагуванні Конституції молодой держави. Його основні роботи політико-правового змісту: "Міркування про свободу та необхідність, задоволення та страждання", "Автобіографія".

Б. Франклін ще наприкінці 1760-х років відмовився від сприйняття Британської імперії як єдиного політичного утворення і розвиває "ідею гомруля". Ця ідея розуміється як самоврядування і політичного самовизначення північноамериканських колоній. Він писав, що управління американськими колоніями базується на договорі поселенців з королем. При цьому повнотою законодавчої і виконавчої влади в колоніях повинні володіти їх мешканці (через асамблеї і виборних посадових осіб). Однак королівський уряд Англії порушував умови цього негласного договору, а тому поселенці мають право на непокору. Подібні плани та ідеї виникли у

Б.Франкліна у 1754 р., коли він виступив з пропозицією військово-політичного союзу колоній з метою протидії французьким військам і місцевим племенам, що їх підтримують.

Враховуючи те, що колонії були сильно прив'язані до Англії, мислитель залишав короля Англії сполучною ланкою між північноамериканськими територіями і Великою Британією. Однак у його схемі ці території, які він вперше назвав штатами, мають об'єднатися в конфедерацію незалежних держав. Б.Франклін був активним учасником складання Статей конфедерації 1781 р.

Мислитель відстоював позицію незалежного й гармонійного прозвитку своєї країни, яку називав "країною праці", "щасливої помірності", "простотою республіканських удач". Це має бути країна в якій немає різкої майнової поляризації між багатими і бідними, розкішшю й аскетизмом, а все визначається працею. Для досягнення такого стану "суспільство має право на обмеження приватної власності і способів її використання". Мислитель дотримувався аграрного варіанту розвитку США, коли "більшість людей обробляють власні земельні ділянки".

Б.Франклін не був прихильником радикальних політичних перетворень. Суспільний прогрес він пов'язував з поміркованістю, прагматизмом і соціальною еволюцією. Світоглядно-філософський погляд мислителя базувався на тому, що соціальні революції – це не революційні потрясіння на кшталт Франції кінця XVIII ст., а реформи. Для нього важливим було переконання, що "вогонь свободи може не тільки очищати, але й руйнувати". Прогрес для нього - це ріст населення, територій і соціальних досягнень. Важливою передумовою розвитку країни він бачив досконале знання про державне управління і політику.

Права і свободи людини, серед яких мислитель особливий наголос робив на їхньому невід'ємному праві на життя, свободу, рівність та щастя, він вбачав передумовою гідного становища людини. Визначаючи право народу на революцію, Б.Франклін висловлювався за заміну будь-якої влади,

яка не забезпечує прав людини. Він був глибоко переконаний у рівності людей, а справедливість розглядав як одну з найважливіших чеснот у стосунках як громадян, так і держав.

Б.Франклін є родоначальником теорії утилітаризму – вчення, що закликає витягати з усього користь чи вигоду. Його утилітаризм – більш ранній, чим І. Бентама, англійського вченого першої половини XIX століття, і більш глибокий. Мислитель був одним із засновників і першим президентом "Товариства політичних досліджень", завданням якого проголошувалося розвиток знань про державне управління та розвиток політичної і правової думки.

13.3. Погляди на державу і право Томаса Пейна

Томас Пейн (1737-1809) – представник радикально-демократичного напрямку американської політико-правової думки, видатний громадський і політичний діяч. Був активним учасником війни за незалежність. Народився в Англії. Під впливом і за рекомендацією Б.Франкліна в 1774 р. прибув до Америки, де опинився в перших лавах борців за незалежність американських колоній. Основні роботи: "Здоровий глузд", "Права людини", "Епоха розуму" та ін.

Найпопулярніший публіцист свого часу Т. Пейн першим дійшов висновку нової держави, назву якої він і запропонував – Сполучені Штати Америки. У своєму знаменитому памфлеті "Здоровий глузд", опублікованому у січні 1776 р., він обґрунтував доцільність і економічну вигідність відділення колоній від Британської імперії, набуття незалежності. Оскільки метрополія тримала колонії в рабстві, гальмувала соціально-економічний їх розвиток, то колоністи мають право на насилля відповісти насиллям і шляхом війни за незалежність знищити владу англійської корони.

Боротьба за незалежність, на переконання Т. Пейна, є невід'ємним природним правом кожного народу. Мислитель накреслив план створення нової держави і сформулював такий висновок: "Нам належить невід'ємне право мати власний уряд, і всякий, хто серйозно замислиться над нестабільністю людських справ, дійде висновку, що куди розумніше і безпечніше холоднокрівно й обдуманно розробити власну конституцію, доки це у нашій владі, ніж довіряти таку значну справу часу і випадку".

Як прихильник природно-правової теорії Т. Пейн розрізняв природні і громадянські права людини. Природні права належать людині від природи, за правом її існування. До природних прав мислитель відносив свободу слова, свободу думки, право на щастя, право бути рівним серед інших, право домагатися благоденства та ін.. Цими правами людина володіла вже в природному стані, маючи "усі інтелектуальні права, або право духу, а також право досягати благополуччя і щастя, оскільки це не применшує природних прав інших". З утворенням суспільства і держави люди передають частину своїх природних прав їм. Це, на думку Т. Пейна, ті права, що їх людина не може захистити самостійно, своєю владою. Держава не повинна посягати на природні права, її призначення – забезпечити ці права.

До прав людини, які держава має гарантувати і захищати, мислитель відносив і право власності. Право власності – право набувне, а не природне. З цього випливало, що у природному стані приватної власності не було, вона з'являється з переходом до землеробства і як результат цього – поділ людей на багатих і бідних. Однак за своєю природою всі люди рівні. На цій підставі він виступив проти і вимагав скасування рабства.

Громадянські права впливають із природних прав людини і належать їй як члену суспільства. Ці права стосуються безпеки і захисту кожного індивіда. Наявність прав людини, їх гарантованість і захищеність має бути принципом державної влади. Тільки наявність прав людини є передумовою швидкого прогресу суспільства.

Важлива тема праць Т. Пейна – суспільство і держава, їх походження, функції, соціальна сутність і взаємовідносини. На відміну від багатьох науковців того часу, він розумів, що суспільство і держава – поняття не тотожні одне одному, що це – "речі не тільки різні, а й різного походження". Між ними суттєва відмінність, оскільки суспільство передує державі. Мислитель пояснює виникнення суспільства тим, що людині важко жити одній, як з точки зору матеріальних умов її існування, так і особливостей її психіки. Маючи на увазі останнє, він говорив про природну потребу людини у спілкуванні. "Сила однієї людини настільки не відповідає її потребам, що вона скоро буде змушена шукати допомоги і полегшення в іншій, котра в свою чергу, відчуває потребу в тому самому". Саме необхідність спільної праці змусила людей згуртуватись у суспільство. "Суспільство, - зазначав автор, - створюється нашими потребами".

Людське суспільство існує у двох різновидах – природному і громадянському (або цивілізованому). Громадянське суспільство – це суспільство державно організоване, а природне – це первіснообщинне суспільство. Поділяючи ідею суспільного прогресу Т. Пейн заявляв, що "перейти від природного стану до цивілізованого можна завжди, але ніколи не можна повернутися з цивілізованого стану до природного". Розвиток суспільства – це перехід від примітивних до більш досконалих систем господарства через такі послідовні етапи, як мисливство, скотарство, землеробство, ремесла і промисловість. Рушійною ж силою суспільного прогресу Т. Пейн вважав притаманне усім людям прагнення до вигоди (теорія утилітаризму).

Держава виникає слідом за об'єднанням людей у суспільство. Люди, що об'єдналися, нездатні самі зберігати справедливість у відносинах між собою, нездатні забезпечити і зберегти свої природні права, свою особисту безпеку. З утворенням держави люди передали частину своїх природних прав до "загального фонду", уступили державі. Однак людина залишила собі свободу думки, совісті і право робити для свого щастя все, що не шкодить

іншому. Т.Пейн наголошував, що не держава наділяє громадян тими чи іншими правами, що держава повинна тільки всіляко охороняти вроджені права особи. Саме для цього люди і створили державу. Права людини – це необхідний атрибут усіх цивілізованих націй.

Мислитель бачив вади цивілізації і суспільного прогресу. Це поділ людей на багатих і бідних, але вважав ці явища не вічними. Вони – порушення прав людини. Він писав: "Я добиваюсь не милості, а права, не щедрості, а справедливості. Існуючий порядок цивілізації настільки ж мерзенний, настільки несправедливий, цілком суперечить тому, яким він має бути, і потребує докорінної революції".

Держава утворюється людьми за суспільним договором. Тому верховна влада в державі повинна належати всьому народові. Цим мислитель обґрунтував ідею народного суверенітету. Народ самостійно вибирає собі будь-яку форму правління. Монархію як форму правління, де влада заснована на спадкуванні, він ненавидів: "В Англії король тільки те і робить, що воює і розподіляє посади; інакше кажучи, руйнує націю і сіє в ній чвари... Одна чесна людина дорожча для суспільства і для Господа, ніж усі короновані негідники, які будь-коли жили на землі". Правління, засноване на передачу влади в спадщину (монархія) саме несправедливе і саме недосконале, воно не має під собою ніякої правової основи, веде до тиранії й узурпації народного суверенітету.

Єдино можлива розумна альтернатива монархічній державній владі – республіканська форма правління, за якої влада ґрунтується на принципах обрання і народного представництва. Характерні ознаки республіканської форми правління наступні:

1. Народний суверенітет.
2. Верховна влада належить законодавчому органу.
3. Вибори відбуваються на основі загального виборчого права.
4. Реалізується природна рівність людей.

Республіка, стверджував Т.Пейн, забезпечує гарантії прав людини, захист особистості, а рівність – гарантії для власності.

Т.Пейн висловлює цікаві думки щодо конституції, на його думку "конституція – реальна річ, вона існує не тільки в уяві, а й у дійсності. Конституція передує державі; держава – це лише дітище конституції. Конституція будь-якої держави є актом не державної влади, а народу, який створює її!. На принципах конституції повинна базуватися державна влада, її структура і повноваження, спосіб обрання і тривалість існування парламентських або інших органів.

У своїх творах Т.Пейн критикував Конституцію США 1787 р., наголошуючи на її недостатній демократичності та відступу від принципу республіканізму. Він був проти створення двопалатного парламенту, сформованого на основі цензованого виборчого права.. Йому не сподобалося занадто велике – шість років – повноваження сенаторів. Він вважав, що колективний глава держави краще одноособового, а тому замість президента, на його погляд, повинен бути за Конституцією колегіальний орган. Мислителя не влаштовувало положення про незмінюваність суддів, вони, на його переконання повинні переобиратися народом і відповідати перед ним.

Загалом, погляди Т. Пейна на державу та право відбивали інтереси більшості населення, прагнення людей до рівності та захищених державою громадянських прав. Його вчення про суспільство і державу, його політичні ідеї у цілому були прогресивними, вони стверджували право народу знищувати антинародні режими і встановлювати владу, що відповідатиме його інтересам і потребам.

13.4. Політико-правове вчення Томаса Джефферсона

Томас Джефферсон (1743-1826) – громадський і державний діяч, видатний мислитель. Він обирався губернатором штату Вірджинія, займав

посади державного секретаря і віце-президента США. У 1800 р. був обраний президентом – третім після утворення США, і займав цю посаду протягом восьми років. Але всесвітню відомість і визнання йому принесли не високі державні посади, а політико-правові й соціальні ідеали, викладені в таких працях, як "Загальний огляд прав Британської Америки", "Нотатки про штат Вірджинія" та ін..

Т. Джефферсон є автором Декларації незалежності США (1776 р.). В цьому конституційному документі викладені найсміливіші ідеї XVIII ст. За своїм характером цей документ був:

1. Демократичним
2. Революційним
3. Природничо-правовим
4. Обґрунтував право колоній на відділення від Англії
5. Свобода трактувалася як право вільно користуватися і розпоряджатися своїм майном, тобто мати право на власність.

Мислитель заявляв: "Ми вважаємо самоочевидним такі істини: всі люди утворені вільними, і всі вони наділені творцем певними невідчужуваними правами, до яких належать життя, свобода, прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав люди утворили уряди, які беруть на себе справедливую владу за згоди тих, ким правлять. Щоразу, коли будь-яка форма правління веде до порушення цих принципів, народ має право змінити або знищити її і утворити новий уряд, заснований на таких засадах, які, на думку народу, найбільше сприяють його безпеці й щастю".

Декларація незалежності – це документ, в якому вперше на рівні юридичного акту народний суверенітет і права людини, рівність людей були проголошені основою державного життя. Як палкий поборник народного суверенітету, спираючись на теорію договірної походження держави, Т. Джефферсон заявив, що народ є єдиним джерелом влади, яку він утворює для своєї користі. У Декларації підкреслюється, що державна влада утворюється за згоди народу, а мета і призначення цієї влади – гарантування і

захист невід'ємних природних прав людей. Розвиваючи ідею народного суверенітету, мислитель дійшов висновку, що з огляду на договірне походження держави (створюється народом) і такої умови її існування (згода народу) народ може змінити або знищити наявну форму правління, яка тяжіє до авторитаризму чи деспотизму. Т. Джефферсон був переконаний, що "не існує нічого, чого б не можливо було змінити, окрім вроджених і невід'ємних прав людини; ці права жодна держава, яка має вірні і справедливі засади, не повинна заперечувати".

Серед прав людини Т. Джефферсон виділяв свободу совісті, свободу слова, свободу думки. Підкреслюючи необхідність свободи друку, він писав: "Якщо б мені запропонували вибирати між урядом без газет і газетами без уряду, я обрав би останній варіант". Свободу думки і свободу совісті мислитель пов'язував з реалізацією в суспільно-політичному і державному житті принципу відокремлення церкви від держави і держави від церкви.

Розглядаючи питання щодо форм правління, він однозначно висловлювався за встановлення республіки – федеративної республіки парламентського типу. Демократичну республіку мислитель розглядав як панацею від усіх соціальних негараздів і бід. Тільки республіка забезпечує права людини і загальне благо людей, а гарантією цього може бути втілення в життя принципу правління більшості. "Нація, - писав він, - перестане бути республікою, коли воля більшості перестане бути законом". Реалізація принципу правління більшості вимагає скасування майнового, релігійного та іншого цензу, участь у виборах усіх чоловіків. Саме воля більшості найбільш адекватно виражає волю народу і має домінувати в усіх випадках. Разом з тим воля більшості буде правомірною і розумною тільки за умови, якщо меншість володіє рівними правами і ці права (інтереси меншості) законодавчо закріплені.

Найважливіше питання республіканської форми правління, на думку мислителя, це питання про поділ влади. Він обстоював доктрину поділу влади на три гілки, але домінувати в державі має влада законодавча.

Виконавча і судова гілка влади повинні бути підпорядковані владі законодавчій, як владі вищій, суверенній. Але на практиці три гілки влади, для того, щоб унеможливити їх еволюцію до деспотичної форми правління, мають функціонувати на засадах чіткого визначення повноважень кожної з них та наявності дієвого механізму стримань і противаг. Одночасно для забезпечення реальної участі народу в управлінні справами суспільства і держави представницька демократія повинна доповнюватися прямою демократією. Останнє означало прийняття рішень на основі безпосереднього волевиявлення народу. Для цього Т. Джефферсон запропонував запровадити чотириступеневу структуру організації і діяльності федерації:

- 1) Загальна федеративна республіка – для вирішення всіх питань зовнішньополітичних і загальнофедеральних;
- 2) Республіка штату – що відає всіма внутріполітичними питаннями;
- 3) Окружні республіки, зайняті справами округів;
- 4) Районні республіки для вирішення місцевих питань.

Усі рівні організації і діяльності федерації, штату, а також округу і району повинні бути засновані на республіканських принципах. Т. Джефферсон особливий наголос робив щодо принципу правління більшості, вважаючи, що ліками від зла, що може мати місце за демократичної форми правління, є найбільша демократизація, тому що від народу можна очікувати несправедливостей менше, ніж від управляючих, які завжди у меншості.

Які ж небезпеки і зло загрожують демократії? Мислитель називав серед них тиранію і корупцію. Тиранію можна блокувати збалансуванням повноважень між федерацією і штатами, шляхом наділення суб'єктів федерації (штатів) більшими повноваженнями. Джефферсон попереджував, що не слід особливо довіряти чиновникам, які працюють в органах законодавчої, виконавчої та судової влад і котрі розпоряджаються народними грошима. Він передбачав, що незабаром "корупція в цій країні, як і в тій, звідкіль ми походимо, обхопить уряд і розповсюдиться на основну масу

нашого народу; коли уряд купить голоси народу і змусить його заплатити за це дорогою ціною. Людська природа однакова на обох берегах Атлантичного океану і залишиться однаковою під впливом одних й тих самих обставин". Він попереджав сучасників: "Настав час оберігатися корупції і тиранії, поки вони не заволоділи нами". Для запобігання корупції слід забезпечити дієву участь населення в політичному житті суспільства, розвиток політичної і правової культури громадян, висування на високі державні посади чесних, талановитих і гідних людей. Запобіжниками тиранії і корупції за республіканської форми правління також є виборність як законодавчих, так і виконавчих органів влади, сусідів і присяжних і широке місцеве самоврядування. Саме на рівні місцевого самоврядування, при поділі на невеликі адміністративні райони, можна забезпечити кожному громадянину право висловлюватися щодо управління і особисто виконувати окремі управлінські функції. Він був переконаний в тому, що "уряд стає хорошим не в результаті консолідації чи концентрації влади, а в результаті її розподілу".

Т. Джефферсон вважав, що криваві революції – це занадто велика плата за суспільний прогрес, а тому він відкидав насилля як засіб радикальних змін у суспільстві. Своєчасні мирні реформи, що здійснюються за підтримки народу, ось магістральний шлях цивілізації. На його думку, кожне нове покоління має право вносити зміни і доповнення до Конституції, які обумовлені проблемами і завданнями свого часу, самостійно обирати ту форму державної влади, яка найбільше сприятиме загальному благу і щастю людей. В часовому вимірі – це кожні 20 років. Розглядаючи право як вираз загальнонаціональної волі, він сподівався, що воно зможе обмежувати владу і корупцію як результат владних зловживань.

Т. Джефферсон бачив, що Конституція США суперечить духові Декларації незалежності, а тому він піддав цей документ серйозній критиці. Головний її недолік, який викликав велике незадоволення демократично налаштованої частини населення країни, мислитель вбачав у відсутності статей чи розділу, присвячено громадянським правам та обов'язкам. За

найактивнішою участю Т. Джефферсона у грудні 1791 р. був прийнятий Білль про права - перші десять поправок до Конституції, які забезпечували формальні гарантії прав і свобод громадян.

Завершуючи розгляд політико-правових і державницьких поглядів Т. Джефферсона, зазначимо, що складена ним Декларація незалежності – великий політико-правовий документ свого часу і сьогодення. На цьому документі базувалася французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., яка визначила політичний і суспільний розвиток цивілізації на перспективу. Обидві ці Декларації стали основою багатьох нині діючих міжнародно-правових актів із прав людини.

13.5. Державно-правові ідеї Олександра Гамільтона

Олександр Гамільтон (175-1804) – державний і політичний діяч, учасник війни за незалежність північноамериканських колоній. У 1789 р. очолив партію федералістів. Був першим міністром фінансів США (здійснив низку фінансово-кредитних реформ, заснував державний банк, запровадив нові митні тарифи). Його теоретичні погляди і практична діяльність як члена Конституційного конвенту справили значний вплив на зміст Конституції США 1787 р.

Після завоювання незалежності США за формою державного устрою слали конфедерацією (1781-1787 рр.), що було офіційно закріплено документом під назвою "Статті конфедерації". Однак конфедеративна організація США як форма державного устрою виявила її слабкість. Конфедерація штатів, де не існувало єдиної виконавчої і судової влади, а рішення законодавчої влади мали рекомендаційний характер, вкрай ускладнювала проведення скоординованої і ефективної внутрішньої і зовнішньої політики. Конфедерація засвідчила свою нежиттєздатність. В

країні розгорілася гостра політична боротьба між двома протилежними фракціями: федералістами і антифедералістами.

О. Гамільтон, який був лідером федералістів, та його прихильники були критиками конфедеративного устрою як анархічного. Мислитель вимагав закріпити в Конституції створення сильної та централізованої федеративної держави, засуджував прагнення штатів до максимальної самостійності, що перетворювало конфедерацію в анархію і вважав її державою в державі. Федерація, на його думку, повинна стати тим бар'єром, який забезпечить стабільність і життєздатність країни, внутрішній спокій в ній. Федеральні закони повинні мати найвищу юридичну силу щодо законодавчих актів окремих штатів і не суперечити Конституції країни.

Свою політичну теорію О. Гамільтон будував на визнанні порочності людської природи, яка прагне, в першу чергу задовільнити власні егоїстичні інтереси. "Люди завжди будуть переслідувати свої власні інтереси" – наголошував він. Спрямувати ці інтереси в русло загального блага зможе тільки сильний уряд (сильна влада). Саме тому О. Гамільтон одним із перших став підкреслювати єдність приватних інтересів американських штатів, які повинні об'єднатися в єдину державу: "Національна влада, – стверджував він, – повинна поглинути повноваження штатів, інакше вони поглинуть її". Порушення прав окремих штатів допоможе уникнути федеративний устрій країни: "такий розподіл суверенної влади зробить фактично неможливим піднесення однієї частки над іншими або об'єднання цілого для будь-якого проекту узурпації".

Вимога закріпити в Конституції створення сильної федеративної влади переслідувала і мету подолати демократичний рух мас після закінчення війни за незалежність. Федералісти вимагали приборкання нижчих властивостей і нахилів людей, оскільки без такого приборкання вони ніколи не коритимуться велінням розуму і справедливості. Люди – істоти егоїстичні, їх треба змусити співпрацювати заради спільного блага, незважаючи на їх жадібність і честолубство. Досягти цього можна тільки встановленням

системи стримань і протигаг в сфері влади. Без цієї системи будь-яка Конституція перетворюється в пусте хвалькування. Народ він порівнював з великим звірем, з яким мудрому правителю необхідно рахуватися тією мірою, якою розбрат і невдоволення можуть загрожувати його владі. Федерація, підкреслював О. Гамільтон, має бути бар'єром не тільки внутрішнім суперечкам між штатами, а й народним повстанням.

Федералісти виражали інтереси великих власників – торгової, фінансової, промислової буржуазії, плантаторів-рабовласників, анти федералісти – інтереси малозаможних і незаможних прошарків населення – фермерів, дрібних підприємців, торговців.

Щодо форми правління, то спочатку О. Гамільтон був прихильником конституційної монархії англійського взірця. Однак його пропозиція відносно запровадження у США монархії не було сприйнято більшістю Конституційного конвенту. Сама логіка визвольної війни змусила федералістів на чолі з О. Гамільтоном визнати республіканський устрій. Погоджуючись з республіканським ладом, політик використав свій авторитет для того, щоб в Конституції США була зафіксована ідея сильної влади президента, наділеного широкими повноваженнями у найважливіших питаннях державного життя. Зокрема, президент має право контролю законодавчої влади. Він бачив небезпеку в тому, що вищий представницький орган (парламент) під тиском виборців прийматиме довільні рішення. Його також турбувала перспектива "узурпації всієї влади законодавчим органом". Тому президент-глава держави – наділяється і функціями лідера виконавчої влади: він призначає міністрів, звільняє їх і головує на засіданнях уряду. За результати своєї діяльності міністри відповідають перед президентом, а не перед парламентом. Як фактичний глава виконавчої влади президент наділяється і правом контролю за владою законодавчою: він має право вето щодо законів, прийнятих парламентом.

Від О. Гамільтона вийшла пропозиція двопалатного парламенту, обраного на основі виборчого права з високим майновим цензом. Верхня

палата – Сенат – повинна перешкоджати ухваленню нижньою палатою небажаних урядові законів. Сенат – це знаряддя влади правлячого класу, багатой еліти. На його переконання аполітична еліта, представлена в Сенаті, надає усталеності державному устрою і стримує нестійкість інших класів. У зв'язку з цим О. Гамільтон ставив таке риторичне питання своїм опонентам: "Чи здатна демократична палата парламенту (палата представників), котра щорічно занурюється в масу народу, наполегливо обстоювати загальне благо?"

Політик вимагав закріпити в Конституції США ідею створення сильної централізованої виконавчої влади на чолі з урядом. Він писав: "Уряд повинен мати всю повноту влади для вирішення задач, йому делегованих. Він повинен бути вільним від будь-якого іншого контролю, за виключенням поваги суспільного блага і думки народу".

Вимагав також створення сильної федеральної судової влади. Він виношував ідею довічного призначення незалежних, добре оплачуваних і шанованих суддів. Політик наполягав на праві судової влади переглядати і скасовувати акти законодавчої і виконавчої влади у разі їх невідповідності Конституції. Він підкреслював, що це повноваження впливає як із самої Конституції, так і з функції судової влади. Тлумачення законів, - писав він, - належна і специфічна сфера діяльності судів". Судам належить визначати смисл Конституції та всіх інших законодавчих актів. У разі розбіжності між нормами Конституції та іншими законами, перевага повинна бути віддана Конституції, яка має найвищу юридичну силу. Подібна практика, наголошував політик, не свідчить про верховенство судової влади над законодавчою. Конституція - це воля народу, а інші акти парламенту – це воля законодавця, а це значить, що судді повинні керуватися першою, а не останньою. Цими словами О. Гамільтон сформував ідею судового конституційного нагляду. Ця ідея – один з елементів повноважень судової влади в системі стримань і противаг.

Цікаво (якщо не дивно), що політик не був прихильником включення до тексту Конституції Білля про права і це в значній мірі обумовило факт не включення цього документу до первісного тексту Конституції. О. Гамільтон заявляв, що Білля про права не є необхідним: навіщо закріплювати те, що державній владі заборонено обмежувати права і свободи, якщо Конституція цю владу подібними повноваженнями не наділяє. Більш того, наголошував політик, Білля про права стане небезпечним, надаючи уряду привід для претензій на регулювання прав і свобод людей і як наслідок – до їх обмеження. Як результат – Білля про права було додано до Конституції США 10-ма першими поправками лише в 1791 році.

На завершення слід зазначити, що О. Гамільтон визнав природним, нормальним поділ людей на багатих і бідних, а відповідно – на освічених і неосвічених, здатних і нездатних управляти справами суспільства. Це є свідченням його ворожого ставлення до народних мас. Багатим і освіченим за самою природою належить право бути представленими у вищих державних органах. Тільки багаті здатні забезпечити стабільність державного ладу. Якщо ж народові надати можливість брати участь у державних справах, то це шлях до помилок і соціальних потрясінь через нерозумність і непостійність мас.

13.6. Погляди на державу і право Джеймса Медісона

Джеймс Медісон (1751-1839) – державний діяч США, один з провідних авторів публіцистичного збірника "Федераліст" і таких праць, як "Нотатки щодо стародавніх і сучасних конфедерацій", "Про пороки політичної системи Сполучених Штатів" та ін. Його прийнято вважати "батьком американської конституції". Тривалий час співпрацював з федералістами, але поступово він переглянув деякі свої попередні погляди і перейшов на позиції антифедералістів (демократичних республіканців). Завдяки його ґрунтовному

філософському, політичному і юридичному підходу збірник "Федераліст" із розгорнутого коментаря Конституції перетворився на аналіз фундаментальних принципів державної влади. Пізніше така діяльність Д. Медісона стала джерелом конституційного права для Верховного суду США. З часом збірник "Федераліст", у якому мислитель викладав свої політико-правові погляди, став настільною книгою для американських правників з питань Конституції. Протягом 1789-1797 рр. був членом Палати представників Конгресу, а у 1801-1807 рр. – Президент США.

Політико-правові погляди і діяльність Д. Медісона – це ідейні традиції XVIII ст. А саме: традиції природного права; традиції суспільного договору; філософські коментарі і законопроекти про права людини; конституційне регулювання сфер урядової влади; переосмислення державно-правового і політичного досвіду давніх республік. Основа політичних поглядів Д. Медісона – це уявлення про людину як складну істоту, породження розуму і пристрасті, що здатна до соціального співжиття, але водночас керується індивідуальними інтересами і честолюбством. Мислитель вірив у можливість духовного удосконалення людини, у її здатність творити добро, піклуватися про загальний добробут. Людина на переконання Д. Медісона, не природжений злочинець, не ходяча чеснота. Те, яким вона стає значною мірою залежить від суспільства, від того соціального середовища, в якому вона живе, від характеру (змісту і ступеню захищеності) наявних у неї прав, освіченості громадян, її релігійних переконань. Через неуцтво, егоїзм, честолюбство людина здатна й на лихі вчинки. В полоні власних пристрастей, коли розум не працює, людина узволить в абсолют, переслідує тільки власні інтереси. Як результат - грубі помилки і антисоціальна поведінка.

За Д. Медісоном, люди народжуються політично рівними, всі вони носії певних невідчужуваних природних прав. Але вони не рівні в своїх здібностях і що найголовніше – в можливостях реалізації цих здібностей внаслідок різного майнового становища.

Наділені від природи розумом і правом на щастя, життя, та свободу, люди самі повинні обирати форму правління, визначити умови політичного співжиття. Але щоб така політичне співжиття було вигідне для всіх, необхідно забезпечити політичну і юридичну рівність громадян, не допускати задоволення інтересів одних за рахунок нехтування інтересами інших. Тому саме принципи політичної, юридичної рівності і взаємної поваги прав мають бути покладені в основу суспільного договору, що об'єднує людей у політичне співтовариство. Оформлені у вигляді закону, ці принципи мають бути обов'язковими як для народу, так і для уряду; якщо ж уряд порушує їх, народ може скористатися своїм правом на революцію. Ці ідеї були відображені в Декларації незалежності США.

На відміну від федералістів, які схилялися до монархічної форми правління, намагалися довести необхідність і можливість перетворення республіки в монархію, Д. Медісон, навпаки, прагнув не допустити такого переродження. Саме республіканська форма правління, на його переконання є надійним засобом реалізації принципів політичної і юридичної рівності громадян, їх взаємної поваги, індивідуальних прав і свобод. Федеративна за формою державного устрою держава має бути великою за територією, республікою за формою правління і тоді ця держава буде гарантом громадянської свободи кожного із її суб'єктів (окремих частин – штатів). Стабільність і життєздатність великої держави залежить від середнього класу, якщо він є переважною більшістю громадян країни. Люди з помірними статками (середній клас) готові підтримувати помірну (республіканську) форму правління. В такій державі громадяни більш вільні від фракцій (верств, класів) з протилежними і навіть полярними інтересами.

Д. Медісон вперше ввів в політико-правовий обіг саме поняття "фракція". Під фракціями він розумів об'єднання людей, згуртованих силою політичних, майнових і навіть емоційних інтересів, котрі прагнуть здійснити ці інтереси за рахунок інших громадян і на шкоду інтересам суспільства в цілому. На виникнення фракцій впливають різні чинники: нерівний розподіл

власності, схильність, людей до різних поглядів на релігію, неоднакове ставлення до влади, різне сприйняття питань теоретичного і практичного характеру, поведінка політичних лідерів і т.ін. Серед цих чинників найбільш значущим є перший : "найбільш загальним і постійним джерелом розподілу суспільства на фракції, - писав він, - є нерівний (несправедливий) розподіл власності". Кожна фракція - частина народу.

Найбільш значущим фактором суспільного життя є наявність в державі фракцій більшості і меншості, багатих і бідних. Мислитель послідовно обстоював принцип правління більшості. Але більшість не повинна зловживати владою і зобов'язана поважати права меншості. Тільки за такої умови справедливість може бути забезпечена народові в цілому, а не тільки фракції більшості. Разом з тим зіткнення інтересів різних фракцій неминуче, а тому необхідно мати запобіжні заходи, що гарантують стабільне і справедливе правління. Одночасно, не відкидаючи республіканський устрій країни, необхідно блокувати прагнення більшості до об'єднання у всесильну, абсолютно пануючу фракцію. Для того, щоб унеможливити зловживання владою більшістю, переродження республіки на режим тиранії або анархії, для забезпечення ефективного контролю над владою для захисту індивідуальних прав і свобод, Д. Медісон пропонував ряд гарантій, а саме: федеративна форма державного устрою, представницька демократія, поділ влади з досконалою системою стримань і противаг, бікамеризм законодавчої влади (її поділ на дві палати), строковість повноважень представницьких органів і посадових осіб. З цією метою мислитель запропонував наступні захисні механізми:

1) представницька, а не пряма демократія. Республіка – це завжди народне правління, яке відрізняється від прямої демократії лише тим, що народ здійснює свою владу не безпосередньо, а через своїх представників. Представники народу в процесі розробки і введення у дію законів діють обачно і мудро, уникаючи пристрастей, що панують у прямих демократіях;

2) двопалатний парламент як дієвий засіб забезпечення внутрішніх стримань і противаг в умовах республіки. Нижня палата представляла весь народ, а верхня (Сенат) розглядалася як противага нижній, як засіб захисту народу від його ж власних помилок. Але він наголошував, що роль верхньої палати цим не обмежується. Палата виконувала низку інших функцій, а саме: а) представництво інтересів окремих штатів; б) функція представництва соціальних інтересів. Друга палата (Сенат) формується найбільш досвідченими у державних справах людьми з заможних або аристократичних верств населення і має захистити народ від деспотичних проявів першої палати. "Сенат, - писав Д.Медісон, - буде так само представляти народ, як і перша палата". Тому сенатори повинні обиратися безпосередньо народом, а не палатою представників, і що найважливіше, представляти саме населення, а не штати, державні утворення (суб'єкти федерації). Однопалатний парламент, на думку мислителя – це схильність до раптових і необгрунтованих рішень, нестямних пристрастей, непоміrkованих і шкідливих резолюцій. Для великої держави, де багато різних фракцій, а форма правління республіканська, це може бути фактором дестабілізації країни;

3) якщо двопалатний парламент і поділ влади на три гілки є горизонтальним захисним механізмом держави, то вертикальний (федералізм), що відокремлює уряд штатів від федерального, допомагає стримувати уряди штатів від центробіжних спокус і популістських зловживань. Принцип федералізму гарантує стабільність республіканського устрою завдяки чіткому розподілу повноважень між штатами і національним центром;

4) система місцевого представництва (парламенти штатів) і самоврядування, яка стане перешкодою на шляху тих, тяжіє до диктатури чи обмеження прав меншості. Мислитель писав : "З'явиться більше різноманіття партій та інтересів; значно зменшиться ймовірність того, що у більшості

виникне привід зазіхати на права інших громадян, а якщо подібний привід виникне, всім, хто його визнає, тяжко буде об'єднати свої сили і діяти разом";

5) судовий контроль як право судової влади переглядати і скасовувати постанови законодавчої і виконавчої влади у разі їх невідповідності Конституції. Судовий конституційний контроль Дж. Медісон розглядав як дієвий інструмент захисту громадянських прав і свобод.

Підсумовуючи, зазначимо, що багато політико-правових і державницьких ідей Дж. Медісона завдяки його власним зусиллям було матеріалізовано в Конституції США. Це ідеї політичного плюралізму і свободи політичної діяльності; поділу влади; рівності всіх форм власності та їх захист державою; гарантування приватної власності; право на захист передбачених законом можливостей людини у суді; право на невиконання злочинних наказів та ін. За їх практичне втілення його по праву називають "батьком американської Конституції".

13.7. Політичні ідеї Джона Адамса

Джон Адамс (1735-1826) – юрист, державний діяч, політичний мислитель. Учасник війни за незалежність США, посол в ряді європейських країн, один з лідерів федералістів. Віце-президент, другий президент США. Автор відомих робіт "Роздуми про управління", "Виступ на захист конституційного устрою Сполучених Штатів", "Промови Давілі" та ін.

Державу і праву мислитель виводив з природних вад людей, які від народження наділені поганими уподобаннями, забобонами, жадібністю та егоїзмом. Необхідно було мінімізувати ці людські вади, силою примусити людей підкоритися велінням розуму. Соціальна нерівність є природною, суспільство неминуче поділяється на управляючих та управляємих, котрі укладають суспільний договір з метою узгодження різномірних інтересів і забезпечення "правління законів, а не людей".

Мислитель підтримав Т. Джефферсона в обґрунтуванні питання законодавчої і адміністративної самостійності північноамериканських колоній. За допомогою історичних і юридичних аргументів він довів абсурдність і несправедливість підпорядкування парламенту, що знаходяться на відстані трьох тисяч миль. Д. Адамс вважав, що Англія погрузла в корупцію і не має права управляти добропорядною Новою Англією.

Одним з першим в історії американської політико-правової думки він розглянув питання про державний устрій і обґрунтував необхідність відокремлення і незалежності трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової. Мислитель також виклав ідею щодо системи стримань і противаг гілок влади. Він допускав доцільність монархічної форми правління, але лише за умови, коли знать буде у змозі контролювати (стримувати) короля. Міністри ж, в свою чергу, мають контролювати і стримувати знать.

Спираючись на широку емпіричну базу, Дж.Адамс проаналізував різні форми правління, як минулого, так і ті, що мали місце в його час. Монархія, аристократія, демократія, на його погляд, прості форми правління. Основний недолік цих форм правління в тому, що вони схильні до деспотизму, до реалізації "тиранічного інтересу" більшості, небагатьох або одного. Ідеал мислителя – змішана форма правління. Визнавав він цю форму як трьохчленний баланс: виконавча влада, верхня аристократична і нижня демократична палати парламенту. Усе це разом утворює форму збалансованої публічної влади.

Відокремленість і незалежність трьох гілок влади найбільш послідовно і повно, на його переконання, реалізується за республіканської форми правління, але за умови, якщо республіка є президентською. На думку мислителя, президентська республіка з інститутом сильного глави держави є найкращою формою змішаного правління. Тому він виступив за максимально можливе посилення виконавчої влади та її керівника-президента. Головним завданням уряду на чолі з президентом є підтримання в суспільстві рівноваги – балансу сил й інтересів більшості і меншості. "Конституція повинна

настільки ж активно оберігати багатих від пограбування і вбивства, як і бідних", - писав Дж.Адамс. Інститут сильного глави держави, доповнений двопалатним законодавчим органом і системою розподілу влад – дієвий засіб збалансування влади багатства і влади більшості.

В президентській республіці сильна виконавча влада президента та уряду стримується і врівноважується Конгресом (законодавчою владою), що складається з двох палат: Сената (уособлює аристократичне начало) і Палати представників (демократичне начало). Судова влада незалежна і контролює діяльність законодавчої і виконавчої влад. Таким чином, гілки влади незалежні, стримують і врівноважують одна одну, що забезпечує збалансованість публічної влади в цілому.

Дж.Адамс виступав за утворення сильної централізованої федерації. На його переконання сильна центральна влада краще всього відповідає об'єктивним характеристикам Американської держави. Він заявляв: "З ростом нашого населення і багатства пропорційно повинна укріплятися і сила держави". У віданні федерації (центральної влади) повинні бути повноваження, котрі штати не в змозі здійснювати самостійно, а також всі загальнозначущі функції держави – оборона, безпека, правопорядок, законотворчість і т.ін.

Однією з центральних ідей Дж.Адамса стало обґрунтування неминучості існування соціальних розходжень, всіляких соціальних угруповань і класів (клас джентльменів, клас простих людей і т.ін.). Історичні і фактичні матеріали він трактував таким чином, щоб показати аристократію пануючим елементом у будь-якому цивілізованому суспільстві від стародавніх часів до наших днів. Аристократія, на думку мислителя, завжди займала і повинна займати в державі пануюче становище. Фактично він стояв у витоків теорії еліт, яка концептуально була оформлена на початку ХХ століття, що дозволяє розглядати його як попередника ряду класиків сучасної політичної соціології і культурології.

13.8. Правові погляди Джона Маршалла

Джон Маршалл (1755-1835) – юрист, державний діяч. Учасник війни за незалежність США, конгресмен, державний секретар, Головний суддя Верховного Суду США (1801-1835).

Завершення формування системи стримань і протидії трьох гілок влади в США пов'язують з рішенням Верховного суду країни по справі "Мерблі проти Медісона". Головну роль у винесенні рішення відіграв голова Верховного Суду США Джон Маршалл. Суть справи заключалася в наступному: хтось Марбері був затверджений президентом Дж.Адамсом і Сенатом на посаді федерального судді, однак державний секретар Дж.Медісон відмовив йому у видачі патенту судді. Мербері, одержавши відмову у видачі патенту, звернувся до Верховного Суду США із проханням про видачу судового наказу, що зобов'язує виконавчу владу видати йому патент. При цьому він послався на Закон про судоустрій від 1789 р. Цей закон надав Верховному Суду США право видавати накази, що обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента, а також право скасувати будь-який закон, якщо він суперечить приписам Конституції. Верховний Суд відмовив Мербері, повідомивши йому, що він має право на посаду, але згаданий ним закон не може бути застосований, оскільки він суперечить Конституції. Голова суду Дж. Маршалл прийшов до висновку, що стаття Закону про судоустрій, що уповноважує суд видавати виконавчі накази, суперечить Конституції США.

За активної участі Дж. Маршалла були створені юридичні гарантії принципу верховенства Конституції. Верховний Суд, відповідно до доводів Дж.Маршалла, заявив, що суди мають право анулювати закони, коли вони суперечать федеральній Конституції. Конституційна норма про верховенство федерального права над правом штатів робить Конституцію "головним і найважливішим законом держави". Закони США видаються "на виконання"

Конституції. Тому "законодавчий акт, який суперечить Конституції, немає юридичної сили, нікчемний". Фактично рішення по справі "Марбері проти Медісона" заснувало право Верховного Суду на судовий нагляд за конституційністю законів. Пізніше Верховний суд поширив дію цього правила на акти Президента і на акти штатів.

Позиція, викладена і закріплена рішенням суду у справі "Марбері проти Медісона" - помітна віха в конституційній історії США. Дехто порівнює цю подію за її значенням якщо не з переглядом Конституції, то, зрештою, із прийняттям поправки до Конституції.

Дж.Маршалл стверджував, що судові повноваження включають в себе право давати тлумачення змісту діючих законів, оскільки закони видаються для виконання Конституції, а судді дають присягу захищати її. Саме судове тлумачення є головною формою змін до Конституції. Враховуючи, що зміст більшості положень Конституції є досить узагальненим, до її інтерпретації слід застосовувати підходи більш гнучкі і широкі, ніж до тлумачення звичайних нормативно-правових актів. Відтепер Конституція країни визначається не тільки за текстом цього правового документу, але також за її тлумаченням, що здійснює Верховний Суд США.

Сам судовий нагляд за Конституцією може здійснюватися не тільки Верховним Судом, але також й іншими судами. Це означає, що судова система і право судового нагляду за конституційністю законів є наріжним каменем системи стримань і противаг в механізмі розподілу влад США.

Джон Маршалл також сприяв посиленню влади федерального уряду за рахунок прав штатів. Так, в результаті рішення Верховного Суду США по справ "Мак-Каллоу проти штату Меріленд" (1819) була встановлена доктрина "повноважень, що передбачаються". Згідно з нею до повноважень федерального (центрального) уряду належать не тільки такі, які прямо перелічені в тексті Конституції, але й ті, що Конституція прямо не відносить до його повноважень, проте вони є "необхідними і доречними".

Дж. Маршалл висловлювався проти механічного сприйняття Конституції як вічної та незмінної. Він писав: "Конституція покликана жити у віках, і в силу цього вона повинна пристосовуватися до різних проблем життя суспільства".

Таким чином, політико-правові вчення США другої половини XVIII – початку XIX ст. не внесли оригінальних нових положень у західноєвропейську доктрину Просвітництва. Але американські теоретики і мислителі своєрідно трактувати ідеологію Просвітництва, широко її популяризували та створили державно-правові механізми, які забезпечили реалізацію цих ідей при побудові й функціонуванні держави. Держави, де поєднуються порядок і свобода, демократія і права людини.

ТЕМА 14
ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В НІМЕЧЧИНІ
КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

- 14.1. Загальна характеристика соціально-політичної обстановки
- 14.2. Вчення Іммануїла Канта про державу і право
- 14.3. Політико-правова теорія Йоганна-Готліба Фіхте
- 14.4. Вчення Георга Гегеля про державу і право
- 14.5. Історична школа права. Густав Гуго, Фрідріх Савіньї, Георг Пухта.

14.1. Загальна характеристика соціально-політичної обстановки

Соціально-політична обстановка в кінці XVIII ст. в Німеччині відображала загальний стан суспільства. Німеччина кінця XVIII – початку XIX ст. була відсталою феодальною країною, що складалася з декількох формально самостійних держав, які мали своє військо, правоохоронні органи, податкову систему і т.д. Після релігійних воєн і рухів XVI – XVII ст. у Німеччині встановилися феодально-кріпосницькі порядки. Країна була у стані політичної роздробленості, феодального деспотизму і провінційної обмеженості. Німецька буржуазія не була єдиним класом. Вона не являла собою самостійної економічної і політичної сили. Основним джерелом доходів купців і фабрикантів був продаж предметів розкоші князям і двірцевій знаті. У приниженому становищі перебувала й німецька інтелігенція.

Велика французька буржуазна революція не могла не вплинути на Німеччину. Коли Наполеон почав загарбницькі війни і частку земель Німеччини захопила Франція, виникла загроза втрати незалежності країни. Революційні події Франції підштовхнули селян Німеччини до заворушень.

Почалися повстанні у містах. Весною 1793 р. повстали ткачі в Сілезії, у Майнці була проголошена республіка.

Передові верстви німецького суспільства, в першу чергу представники культури, і в цілому народні маси підтримали революцію у Франції. Прогресивні представники філософської думки, письменники і публіцисти Німеччини в своїх працях відображали політичну обстановку в країні. Однак економічна незрілість і політична слабкість німецької буржуазії та ідеологів цього класу, які розповсюджували революційні ідеї серед вузького кола студентської молоді, не дозволили підняти широкі народні маси на революцію.

Перед Німеччиною того часу гостро постали три головні проблеми: по-перше, досягнення загальнонаціональної єдності; по-друге, здійснення демократизації державно-правового устрою; по-третє, скасування феодално-кріпацьких відносин. Однак вирішення цих проблем надзвичайно ускладнювалося тим, що молода німецька буржуазія побоювалася радикальних змін в суспільстві, і головне – боялася очолити і повести до змін низи, широкі народні маси. Передові мислителі німецької буржуазії згладжували всю гостроту проблем, що мали місце в суспільстві. В їхньому розумінні вищою цінністю були: свобода розуму особистості та свідомість. Вони підносили дух, протиставляючи його матерії, що зрештою, привело до висновку, ніби існує тільки дух. Все це пояснювало їх нерішучість, нездатність і неготовність вести відкриту боротьбу проти архаїчних засад німецького суспільства.

14.2. Вчення Іммануїла Канта про державу і право

Іммануїл Кант (1724-1804) – професор філософії Кенігсберзького університету, двічі обирався його ректором. Він автор багатьох фундаментальних філософських творів, в яких розробив вчення про закони

розвитку суспільства, про державу і право: "Критика чистого розуму", "Критику практичного розуму", "До вічного миру. Філософський проект", "Метафізичні начала вчення про право", "Ідея загальної історії" та ін.

Основний принцип його поглядів, навіяний духом Просвітництва і теорією природного права наступний: кожна особа наділена гідністю і є для інших абсолютною цінністю. Особистість не є знаряддям здійснення хоч яких, навіть найблагородніших планів загального блага. І.Кант переконаний – людина прагне до найбільшої свободи, яка, однак, має бути сумісна з повною свободою інших. Тільки за такої умови можливе існування правового громадянського суспільства. У такому суспільстві антагонізм буде існувати, але його руйнівний потенціал обмежить закон. Тільки в таких умовах, переконаний мислитель, можливий найбільш повний розвиток потенціалу кожної людини.

Як досягти цієї гідної людини мети? Людина, на відміну від навколишньої природи, є суб'єктом моральної свідомості. Як особа, яка наділена моральною свідомістю, вона (людина) у своїй поведінці повинна керуватися веліннями морального закону. Цей закон апіорний і безумовний, оскільки не залежить від будь-яких зовнішніх обставин. І.Кант називає його "категоричним імперативом", морально практичним законом. Категоричний імператив позбавлений будь-якого зв'язку з конкретними предметами, з реальними подіями. Він лише наказує: роби так, щоб ти завжди ставився до людства й у своїй особі, і в особі всякого іншого, як до мети, і ніколи не ставився б до нього як до засобу. Або іншими словами: "Роби так, щоб основний принцип (максима) твоєї поведінки міг бути визнаний з позиції твого розуму як закон для всіх, тобто загальний закон". Тобто, максима – це суб'єктивний принцип дії, який сам суб'єкт робить для себе правилом (як саме він має намір чинити).

Категоричний імператив не містив вказівок, як треба діяти в тій чи іншій життєвій ситуації. Він надавав індивідові повну свободу самостійно вирішувати, яка лінія поведінки найбільшою мірою узгоджується з

моральним законом. Моральний закон (категоричний імператив) є автономним, міститься у людини від природи.

Обидва формулювання категоричного імперативу спрямовані на утвердження в суспільстві принципу всезагальної рівності, не допустимість використання у своїх власних інтересах людиною іншої особи. Це імператив обов'язковий не лише для фізичних осіб, ним повинні керуватися й державні органи, вимагаючи від них рівного і справедливого ставлення до будь-якого громадянина.

Дотримання категоричного імперативу можливо лише тоді, коли люди можуть діяти у відповідності з "практичним розумом", що означає можливість йти в сфері етики і права.

Проблему праворозуміння І.Кант сформулював таким чином: "Питання про те, що таке право становить для юриста такі самі труднощі, як і для логіки становить питання, що таке істина". Правова теорія мислителя тісно пов'язана з етикою. Мораль і право у нього мають те саме джерело (практичний розум людини) і єдину мету (утвердження загальної свободи). Однак не кожен індивід використовує свободу тільки для реалізації категоричного імперативу, скрізь і всюди вона переростає у свавілля. А тому мораль має потребу в захисті, в праві. Сфера моралі - внутрішній світ людини, сфера права – вчинки, діяльність. Сукупність умов, які обмежують свавілля одного стосовно до іншого за допомоги загального закону свободи, І.Кант називає правом. До таких умов належать: наявність примусово здійснюваних законів; гарантований статус власності; гарантії особистих прав індивіда; рівність членів суспільства перед законом; вирішення спорів у судовому порядку. Право і є сукупність загальних для всіх правил. Зміст і призначення права в тому, щоб ввести свободу і свавілля всіх індивідів, як володарюючих, так і підвладних, у розумні, законні рамки.

Сутність права І.Кант розкриває через обов'язки: "будь людиною, що діє відповідно до права", "живи чесно", "не вчиняй будь що не по праву",

"своїми діями не порушуй права і свободи інших, вступай в таке товариство, в якому кожному може бути збережено своє".

Право передбачає свободу індивідів (свободу їхньої волі), а також це можливість свавілля, зіткнення різних дій. Право і є загальне для всіх правило (сукупність правил), завдяки якому погоджуються свавільні, колізійні дії людей. Іншими словами, право поєднує свободу однієї людини з свободою іншої, що виключити суперечки між ними.

Право, відповідно до І.Канта, не виключає, а навпаки, передбачає примус. Свободі людини перешкоджає усе не правове. Застосування примусу перешкоджає неправу, сумісно із свободою, відповідно до загальних законів. Якщо вимога етики – робити праві вчинки своєї максимою, то загальний правовий закон вимагає: "Роби зовні так, щоб вільний прояв твоєї свавільлі був сумісний із свободою кожного, згідно з загальним законом". Цей правовий закон І. Кант називає загальним принципом права. Завдяки цьому принципу реалізовується істинне покликання права – надійно гарантувати моралі той соціальний простір, в якому безперешкодно здійснюється свобода індивіда.

В праві мислитель розрізняє право природне і право позитивне. Його трактовка природного права є своєрідною. На думку автора, людині споконвічно було властиве одне-єдине природне (первісне) право – свобода морального вибору. З цього права випливають такі невід’ємні якості людей, як рівність, незалежність, право власності, здатність ділитися своїми думками (свобода думки). Але вони нічим не забезпечені, крім фізичної сили індивіда. Такий стан І.Кант називає неправовим і в ньому ніхто не гарантований від насильства. Позитивне право він називає публічним, адже його існування залежить від державної влади, волі законодавця. Публічне право витікає з право природного, воно потребує формалізації – зовнішнього оформлення у вигляді законодавства. Тобто – це система законів, виданих для усіх суб’єктів суспільних відносин, сукупність же суб’єктивних природних прав людини – це право приватне. Публічне право, за вченням

І.Канта, - це категорія об'єктивна, що стоїть над людьми. Юридичний і гарантований характер приватне право, за І.Кантом, здобуває тільки в державі із утвердженням публічних законів. Але право приватне (природне) і право публічне завжди зв'язані з категоричним імперативом.

Походження держави І.Кант розглядав в традиціях школи суспільного договору. На його переконання суспільний договір укладається між морально розвинутими людьми. На думку мислителя, "акт, завдяки якому народ сам конститується в державу, власно кажучи, лише ідея держави ..., це початковий договір, згідно з яким всі в складі народу відмовляються від своєї зовнішньої свободи, з тим, щоб знову негайно прийняти цю свободу як члени спільноти, тобто народу, що розглядається як держава". Держава, за визначенням мислителя, це "об'єднання великої кількості людей, підлеглих правовим законам". Тобто, суспільний договір – це угода індивідів щодо ідеалу правової держави.

Держава, що надає праву примусову силу, сама має бути підлеглою праву, зобов'язана у своїй діяльності бути пов'язаною правом, погоджувати з правом свої дії. Відхід від цієї вимоги – загроза для держави. Держава, яка ухиляється від дотримання прав і свобод, не забезпечує диктатури позитивних законів, ризикує втратити довіру і повагу громадян, отримати відчуження людей від такої держави.

У вченні про державну владу І.Кант, з одного боку, поділяє ідеї Руссо про народний суверенітет, а з іншого – приймає теорію Монтеस्क'є про поділ влади, але із значними поправками. Замість рівноваги гілок влади, він відповідно до поглядів Руссо, вимагав пріоритету законодавчої влади щодо двох інших. У кожній державі, пише філософ, (йдучи за Монтеस्क'є) існує три влади – законодавча, виконавча і судова, як об'єднана воля в трьох особах. Верховна влада в особі законодавця, писав він, "може належати тільки об'єднаній волі народу і не може передаватися правителю (ідея народного суверенітету)". Виконавча влада в особі правителя, яка підлегла законодавчій, верховній владі і заснована на законі. Судова влада, котра

визнає за кожним "моє і твоє", присуджує кожному своє в особі судді, причому "ні володар держави, ні правитель не можуть творити суд, а можуть лише призначати суддів як посадових осіб. Всі три гілки влади, по-перше, скоординовані між собою, одна доповнює іншу; по-друге, підлеглі одна одній, щоб жодна не могла перебрати на себе повноваження іншої; по-третє, об'єднання їх функцій гарантує кожному громадянину його права.

Субординація і узгодженість дій трьох гілок влади здатні відвернути деспотизм і гарантувати благоденство держави. Уряд із законодавчими функціями був би деспотичним. Народ (законодавець) не може бути урядом, бо останній в своїх діях керується законом (підпорядкований закону), а тому саме уявлення про народ-уряд є протиріччям. Хто править, не може бути суддею, оскільки судова влада підзаконна. Всі три гілки влади – вираз загальної волі народу, але кожна з них має свою особливість. І.Кант писав: "Влада законодавця у визначенні мого і твого – бездоганна, влада правителя у сфері виконання закону – нездоланна, влада суду – незмінна".

У поглядах на народний суверенітет І.Кант був непослідовний. Він стверджував, що законодавча влада повинна виражати об'єднану волю народу. Ця влада виникає з первісного (суспільного) договору, коли людина відмовилась від дикої, не заснованій на законі свободи, щоб знайти в державі свою законну свободу, рівність і незалежність. Водночас, на його переконання, законодавчу владу здійснюють об'єднані для законотворчості не всі громадяни, а ті, які володіють власністю. Звідси його пропозиція поділити усіх громадян на активних і пасивних (позбавлених виборчого права). Подібна позиція І.Канта впливала з розуміння ним свободи, основу якої складала для нього власність. Особи, які не володіли власністю, заявляв мислитель, не є самостійними, стійкими у переконаннях і послідовними у своїх діях, а тому не могли і не повинні брати участь у вираженні загальної волі. Але й вони мають бути вільними та рівними з іншими у своїх громадянських правах, оскільки є людьми, і ніхто не повинен заважати їм піднятися до становища вільних громадян.

Державу влаштовану за засадах суспільного договору і народного суверенітету, поділу влади І.Кант розглядав як таку, що забезпечує стійкий правопорядок, верховенство закону і, як результат, - вимоги категоричного імперативу. Мислитель-ідеолог раннього лібералізму, а тому діяльність держави він зводить до правового забезпечення індивідуальної свободи. Держава повинна надати громадянам максимальну свободу, оскільки надмірна турбота влади про блага підданих сковує ініціативу і самостійність людини, стимулює настрої утримання, веде до морального переродження людини. "Під благом держави, - пише І.Кант, - розуміється не благополуччя громадян і їх щастя – адже щастя (як стверджує Руссо) може зрештою виявитися набагато більш приємним і бажаним у природному стані чи навіть при деспотичному правлінні; під благом держави розуміється вищий ступінь узгодженості державного ладу з правовими принципами, прагнути до яких зобов'язує нас розум через певний категоричний імператив". Тобто, мета держави – не щастя громадян, а панування ідеї права. Кантівський висновок про те, що призначення держави – у досконалому праві, у максимальній відповідності державного устрою принципам права, дає підстави вважати філософа одним з провідних родоначальників теорії правової держави.

Класифікації форм держави І.Кант особливого значення не надавав. Виділяючи за числом правлячих осіб монархію, аристократією і деспотією, він вважав їх вираженням букви, а не духу державного ладу. За основу такого поділу мислитель брав і другу ознаку – безпосередні способи і методи управління державою і суспільством, характер здійснення принципу розподілу влади. Друга ознака дозволяє розрізняти республіканську і деспотичні форми правління. Філософ вважав, що за республіканської форми правління виконавча влада відокремлена від законодавчої, а деспотична заснована на їх злитті. І.Кант не вважав, що республіка – це завжди демократія, а абсолютна монархія – деспотія. Він вірив що, навіть самодержавна влада може бути республікою за таких ознак, як відокремлення виконавчої влади від законодавчої, гарантування прав і

свобод людини. Демократія ж цілком може бути деспотією в результаті злиття виконавчої і законодавчої влад.

У І.Канта простежується ототожнення монархії (не тільки конституційної, але й абсолютної) з республікою, а автократії – з безпосередньою демократією, оскільки за останньої відсутній поділ влади. Філософ зазначав, що кращою є найпростіша форма державного устрою. Тому автократія (абсолютна монархія) є кращою як найбільш проста, а демократія – гіршою як найбільш складна. Розуміючи, що абсолютна монархія має тенденцію вироджуватись в деспотію, він допускав, що король з високою душею може стримувати свої примхи справедливістю і управляти країною на засадах права і законності. Зразком такої абсолютної монархії І.Кант вважав Пруссію, за "великого короля" Фрідріха II, який нібито заявляв, що його обтяжує обов'язок панувати над рабами і прагнув управляти країною ім'ям закону, будучи лише "першим чиновником держави".

Віддаючи перевагу громадянському ладу кожної держави у формі ладу республіканського, І.Кант писав: "Такий лад засновується, по-перше, на принципах свободи членів суспільства; по-друге, на залежності усіх від єдиного законодавства; по-третє, на законі рівності усіх". Але республіка для нього не завжди синонім демократії, а монархія – не синонім абсолютизму і деспотії. В цьому – суперечливість і непослідовність його уявлень щодо форми правління. Найкращою формою правління, на переконання, мислителя є конституційна монархія, в котрій за наявності розподілу влад і гарантії громадянських прав і свобод людини найкращим чином забезпечується верховенство права.

Республіканський лад, згідно з І.Кантом, гарантія існування правового громадянського суспільства, де свобода кожного індивіда – в рамках закону. Тут народ – суверен (творець закону), правитель – носій виконавчої влади, народ-суддя, "сам судить себе через своїх співгромадян" - присяжних.

На переконання І.Канта, правовий стан громадянського суспільства не допускає права на активний опір владі, на обурення чи повстання. Наявний

владі треба коритися, незалежно від того, яким було її походження – легальне чи нелегальне. Нелегальним, злочинним він вважав зміну державної влади революційним шляхом. Мислитель вважав, що "обов'язок народу терпіти зловживання верховною владою, навіть тоді, коли ці зловживання вважаються нестерпними". Він допускав непокору владі лише в рамках закону і вітав зміни в державі і суспільстві шляхом реформ. Але якщо ж революція відбувалася "і встановлено новий лад, то це не може звільнити підданих від обов'язку підкоритися як добрих громадян новому порядку речей" і новому уряду.

Правовим наслідком громадянського суспільства І.Кант вважав право покарання. Злочин – це порушення публічних законів, посягання як на свободу людства в цілому, так і на свободу окремих осіб. Злочин позбавляє правопорушника можливості бути громадянином. Злочини, які посягають на майно та інтереси окремих суб'єктів, мислитель називав приватними. Власне кримінальні злочини, які піддають небезпеці все суспільство, - публічні. Покарання – невідворотне право відплати з боку держави. Застосування покарання – це здійснення справедливості, це право відплати (кари). Покарання має бути співрозмірним злочинові. Тому, наприклад, за вбивство безумовно справедливим покаранням є засудження до смертної кари. Покарання, вважав філософ, - не тільки правовий, а й моральний акт, і воно засновано на здатності людини нести відповідальність. "Караючий закон є категоричний імператив", - писав він.

Значну увагу І.Кант приділяв питанням міжнародного права. У роботі "До вічного миру" її автор таврував загарбницькі, грабіжницькі війни, засуджував підготовку до них. Такі війни є несправедливими. Справедливими ж мислитель визнавав війни для захисту держави, ті, що ведуть до створення національної державності, а також війни з метою вирівнювання заподіяної шкоди.

Центральною проблемою для мислителя в міжнародному праві була ідея вічного миру. Суть цієї ідеї наступна: "Федерація самостійних

рівноправних держав республіканського типу, космополітичний союз, укладає "вічний мир" на основі освіти, виховання народів і доброї волі правителів, а також економічних, комерційних потреб нації". Це – не всесвітня держава, оскільки в ній немає офіційної примусової влади, а добровільний союз суверенних держав. Ідея вічного миру впливала у І.Канта з його вчення про категоричний імператив, оскільки цей імператив визначав прагнення людей до моральної досконалості. Вічний мир припинить "кромішний ад" війн і спустошень. Проект вічного миру передбачав ліквідацію "всіх причин майбутньої війни", поступову відмову від армій, відмову від насильницького втручання в справи іншої держави. Вічний мир стане досяжним, коли у всіх державах запанує "не влада людей, а влада законів". Це буде вище політичне благо, кінцеве втілення морального закону.

Таким чином, вчення І.Канта про державу і право, базуючись на радикальних ідеях Просвітництва, було результатом переплавлення цих ідей у свою власну теоретичну систему, складовими чинниками якої були: політична програма буржуазного лібералізму; фундаментальне вчення про право, правову державу і громадянське суспільство; доктрина вічного миру на основі конфедеративного союзу суверенних держав; вчення про справедливі і несправедливі війни і т.ін. Всі судження І.Канта золотими літерами вписані в історію політико-правової думки людства.

14.3. Політико-правова теорія Йоганна-Готліба Фіхте

Йоганн-Готліб Фіхте (1762-1814) – філософ, громадський діяч. Під впливом праць І.Канта захопився філософією. Був професором Енського, а згодом Берлінського університетів. З ентузіазмом сприйняв Велику французьку буржуазну революцію. Під час війни з Наполеоном (1813-

1814 рр.) вступив до лав ополченців-добровольців, захворів на тиф і помер в одному з військових госпіталів.

Найвідоміші його праці: "Замкнена торгова держава", "Основні риси сучасної епохи", "Про призначення вченого", "Промова дл німецької нації", "Призначення людини" тощо.

Наукові погляди Й.Фіхте оригінальні і одночасно суперечливі. Ці погляди протягом його життя зазнали еволюції: перші праці мислителя характеризувалися духом лібералізму, реформізму і космополітизму, а пізніші були наповнені ідеями консерватизму, радикалізму і націоналізму. Причина подібної поляризації його поглядів пояснюється тим, що на перші праці вплинули події та ідеї американської та французької революцій, а на наступні – наполеонівські війни, загарбання французькою армією Німеччини, боротьба німецького народу за національне визволення та об'єднання країни.

Світоглядною, методологічною основою політико-правової концепції Й.Фіхте був суб'єктивний ідеалізм, згідно з яким об'єктивна дійсність не існує поза межами свідомості людини. Відповідно до цього необхідність у правових настановах диктується не об'єктивними зовнішніми факторами, реально існуючими суспільними відносинами, а самосвідомістю. Звідси, якщо звичаєве або письмове право суперечить розумові, то його не можна визнавати правом.

Сприймавши філософію І.Канта, мислитель критикував його за відрив філософії від практики і намагався подолати цей відрив в суто ідеалістичному напрямку. Першу основоположну ідею суб'єктивного ідеалізму мислитель сформулював так: "Я" передбачає самого себе", "Я" являє собою реальність, сутність якої полягає в діяльності, самопородженні, самоутвердженні. У цьому положенні заперечується об'єктивна реальність. "Я" розглядається як субстанція, незалежна ні від чого, яка сама себе визначає, є причиною самої себе. Із цього випливає, що і суб'єктивний світ, і об'єктивний світ – результат діяльності "Я". Само "Я" є діяльність. Виходячи з уявлення про "Я" як про діяльність, Й. Фіхте намагався побудувати зв'язок

між "теоретичним" і "практичним" розумом. На цій основі мислитель будував вчення про державу і право.

Й. Фіхте доводив, що становлення права можливе лише з "чистих форм розуму". Право – категорія апріорна. Зовнішні фактори не мають ніякого відношення до природи права. Необхідність у праві диктує самосвідомість. Тільки право створює умови, щоб самосвідомість себе виявила. Основа права не індивідуальна воля, і будується воно на основі взаємного визнання індивідами особистої свободи кожного з них. "Поняття права, - пояснює Й. Фіхте, - є поняття відносин між розумними істотами. Воно існує лише за умови, що такі істоти думають про себе у взаємовідносинах одна з одною" Поняття свободи припускає існування безлічі рівноцінних і однаково вільних громадян, які взаємодіють між собою. Таким чином, життя в суспільстві обмежує свободу кожного окремого індивіда. Фактично свобода заключається в певних кордонах (межах) дій людини. Й. Фіхте писав що "повинна існувати спільність взаємного впливу між вільними істотами як такими, без втрат для їх свободи". Стрижнем такої правової спільноти людей має стати юридичний закон. Цей закон впливає із взаємовідносин розумно-вільних істот, а не з морального закону. Закон гарантує вільним індивідам в їх взаємодії вільну діяльність.

Але панування закону не настає автоматично. Правові відносини, а отже, свобода індивідів не застрахована від порушень. Для цього дотримання потрібно дотримуватися двох умов. По-перше, має бути встановлена загальна (єдина, колективна) влада. Її публічні повноваження, які підкріплені силою, дозволяють кожній окремій людині усвідомити небажаність втручання в сферу вільної діяльності інших людей. По-друге, повинна існувати воля людей, які бажають встановити ці гарантії. Оскільки така воля орієнтована на загальну мету, то її можна вважати загальною волею. Згідно з мислителем, влада є легітимною лише у тому випадку, коли вона заснована на колективній волі. Окремі волі громадян спочатку трансформуються в "реальне ціле", а потім – у відповідний договір. Люди укладають такий

договір, який є уособленням загальної волі і виникає державність. Держава, її інститути, законодавство – це зовнішній вираз загальної волі. Для охорони порядку, створеного дією загальної волі, власності кожного, безпеки індивіда необхідна сила. Держава і є такою силою, що здійснює примус, але тільки у суворій відповідності з законами.

Таким чином, держава слугує захисту інтересів кожної людини від зазіхання іншої. Головна мета держави – захист власності. В цьому інтереси абсолютно всіх громадян співпадають. "Тільки з цим всі погоджуються, а у всьому іншому їх воля партикулярна, тому що мова йде про абсолютні цілі". Тобто, егоїзм людини і побоювання за свою власність ведуть до утворення держави. Держава за допомогою законів забезпечує рівні умови для досягнення усіх інших прагнень своїх громадян, якщо вони не заважають досягненню спільної мети. Згідно Й.Фіхте, суспільство і держава розрізняються відносно ідеї свободи індивіда. Якщо сферою суспільства є індивідуальні цілі всіх громадян, то держава, навпаки, засновується на їх єдності. Держава не повинна втручатися в сферу особистих переконань своїх громадян, не повинна контролювати суспільну думку. Державі відводиться роль зовнішнього спостерігача щодо законності дій громадян. Законотворчість Й. Фіхте пов'язував із свободою думки і слова. Коли новий рівень усвідомлення свободи суспільством досягнутий, державі необхідно його легалізувати в законодавстві. Таким чином, суспільство і правова держава доповнюють одне одного. Держава допомагає суспільству, яке складається з індивідів зі своїми особистими цілями, досягти загальної поставленої мети.

Й. Фіхте був прихильником республіканської форми правління, вважаючи, що особи, які здійснюють управління, повинні бути відповідальні перед народом. Якщо подібна відповідальність відсутня, державний лад вироджується в деспотію. Для того, щоб уряд підпорядковувався законам, і щоб дії уряду не суперечили загальній волі народу, Й. Фіхте рекомендував утворити ефорат – постійну контрольну і наглядову раду. Склад цього органа

обирався народом. Ефори наділялись правом призупиняти дії і рішення виконаної влади, якщо вони були неправомірними і загрожували правопорядку в країні. Остаточну оцінку заходам уряду дає народ, якого скликають ефори.

Й. Фіхте обстоював ідею про те, що влада повинна належати народу, який є джерелом влади. Він заявляв: "Народ і реально, і за правом є вищою владою, над якою немає ніякої іншої влади і котра є джерелом будь якої іншої влади". З цього свого переконання він робить висновок про безумовне право народу на будь-яку зміну небажаного йому державного ладу, а також про право народу на революцію. Однак пізніше, з 1800 року мислитель відмовляється від цих позицій і починає пропагувати ідеї реформ зверху. Однак до кінця свого життя він продовжував бути прихильником лібералізації політичного режиму, скасування станових привілеїв, встановлення законності і правопорядку.

В праці "Замкнена торгова держава" мислитель змалював картину ідеальної держави, в якій панує розум і справжня свобода, гарантовані права кожної людини. Така держава забезпечує добробут кожної людини. Замкнена торгова держава ґрунтується на приватній власності, що створюється особистою працею. Держава повинна забезпечити можливість для розвитку здібностей кожної людини. Держава регулює виробництво та охороняє вітчизняного товаровиробника від іноземної конкуренції. Мета держави в економічній галузі полягає в тому, щоб перетворити країну в самодостатній самозабезпечуваний організм (звідси – "замкнена держава"). Господарська автономія дозволить ізолюватися від іноземної торгівлі, від навколишнього світу. Населення у такій державі поділяється на три стани: землеробське, промислове купецьке. Ще є категорія людей які належать до сфери культури і політики. Свобода промислу і вибору професії заборонена.

Держава регулює не тільки економічну, але й усі інші сфери суспільного життя. Задача подібного контролю – забезпечити стабільність суспільства. Ізоляція від інших держав передбачає і заборону для громадян

контактувати із іноземцями. Цей захід мав на меті припинити економічну конкуренцію і забезпечити рівність в розподілі матеріальних благ.

За допомогою держави люди досягнуть ідеального ладу. Використовуючи наукові досягнення і техніку люди вирішують практичні задачі з мінімальною затратою сил і часу. А у вільний час вони будуть міркувати про земні ідеали і задовольняти свої духовні потреби. Коли люди морально і духовно стануть істотами досконалими вони зрозуміють, що зможуть обійтися без держави. Але це буде не швидко, підкреслював Й. Фіхте. Подібні уявлення про державу не що інше як утопія.

Політико-правова концепція Й. Фіхте виражала інтереси нового класу – німецького бюргерства, його прагнення до створення централізованої держави і проведенню радикальних соціально-економічних і політичних реформ. Однак його політико-правові погляди характеризуються певною суперечністю, поєднанням ліберальних і консервативних цінностей.

14.4. Вчення Георга Гегеля про державу і право

Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель (1770-1831) – один з найбільш відомих представників німецьких класичної філософії. Мислитель в області не тільки філософської, а й історичної, та політико-правової думки. Закінчив богословський факультет Тюбінгенського університету, але від духовної кар'єри відмовився і заглибився у дослідження філософських проблем. Захистив докторську дисертацію, присвячену природному праву. Був професором Гейдельберзького і Берлінського університетів. В останньому навчальному закладі очолював кафедру філософії.

Гегель написав багато праць, серед яких найбільш відомі "Феноменологія духу", "Наука логіки", "Енциклопедія філософських наук", "Філософія всесвітньої історії", "Конституція Німеччини". В цих працях в центрі його уваги були проблеми держави і права. Однак головна його робота

з питань державно-правової тематики, де він найбільш повно і систематизовано викладає вчення про державу і право – це праця "Філософія права". В цій праці формулює своє уявлення про політику й історію. Загальне зібрання його творів – 18 томів. В його науковій спадщині містилися геніальні для його часу, хоч іноді несподівані і суперечливі, ідеї про закони суспільного розвитку, право, державу і громадянське суспільство.

У філософії Гегель виступав з позиції об'єктивного ідеалізму. Основою всього сущого, Всесвіту він вважав абсолютну ідею ("світовий дух"). За Гегелем усе буття розглядається як діяльність (реалізація) якогось мислячого начала, яке він називав абсолютним. Природа, суспільство, діяльність людей у всіх своїх проявах є виявленням цього абсолютного начала (Абсолюту). Разом з тим, в межах цієї ідеалістичної системи філософа містяться і положення матеріалізму, а саме, - ідеї діалектики. Основна ідея його діалектики зводиться до визнання того, що все у природі, історії і людському мисленні розвивається шляхом протилежностей і протиріч. У світі нема нічого готового, завершеного і нічого незмінного.

Абсолютне начало (абсолютна ідея) у своєму розвитку проходить три етапи. Першою стадією діалектичного розвитку абсолютного начала є суб'єктивний дух (індивідуальна людська свідомість); другою – об'єктивний дух (право, мораль, моральність); остання третя стадія – абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія). При такому підході стає зрозуміло, що політико-правове вчення Гегеля щодо права, держави, суспільства належить до ступеня об'єктивного духу. Об'єктивний дух, за Гегелем, це та фаза розвитку духу (і всесвітньої історії), коли свобода вперше набуває форм реальності, наявного буття у вигляді державно-правових утворень. Дух виходить з форми своєї суб'єктивності, пізнає та об'єктивує свою свободу як зовнішню реальність. Політико-правова теорія філософа і розроблена як філософське вчення про об'єктивний дух, як філософія права. В силу цього, у його вченні можна виділити два моменти: 1) матеріал гегелівського політико-правового вчення (право, державу, суспільство) відносяться до ступеня

об'єктивного духу; 2) політико-правова теорія Гегеля, яка системно розроблена ним як філософія права, є філософське вчення про об'єктивний дух, тобто представляє собою аналіз об'єктивного духу з позицій абсолютного духу.

Головне завдання філософії права, як складової системи філософії – наукове пізнання держави і права, а не складання проектів відносно того, якими вони мають бути. "Наша праця – зазначав Гегель, оскільки в ній міститься наука про державу і право, як дещо розумне всередині себе, як і філософська праця повинна бути найбільш далеко від того, щоб конструювати державу, якою вона має бути". На відмінну від позитивної юриспруденції, яка вивчає юридичні закони, позитивне право, філософська наука про державу і право покликана, за Гегелем, до досягнення принципів, що лежать в основі права. Філософська наука про державу і право досягає думки, що лежать в основі права.

Право – це область свободи: "право взагалі є свобода як ідея". Тому предмет філософської науки про право у Гегеля є ідея права – єдність поняття права і його здійснення, наявного буття як царства реалізованої свободи. Ідея права є свобода, буття свободної волі.

Поняття "право" Гегель вживає в трьох основних значеннях:

- 1) право як свобода (ідея права);
- 2) право як певний ступінь і форма свободи (особливе право – поділ права на абстрактне, мораль і моральність у сфері сім'ї, громадянського суспільства і держави);
- 3) право як закон (позитивне право). Визнаючи право як свободу, Гегель наголошує, що в першому значення "свобода" і "право" виражають єдиний смисл. Відносини свободи і права опосередковуються через діалектику вільної волі.

Друге значення права - абстрактне, формальне право – це правоздатність особистості, яка має вільну волю вступати у відносини власності, у договірні відносини з іншими, вимагати поновлення своїх

порушених прав. Абстрактне право не гарантоване, не забезпечене, його можливий прояв – вільна воля людини. Еквівалентом не існуючого ще позитивного права була формальна правова заповідь: "Будь особою і поважай інших як осіб". Основними інститутами абстрактного права були власність, договір і неправда (порушення). Абстрактне право, як право абстрактно вільної особистості, знаходить свою реалізацію у праві власності. Вільні особистості – власники – гарантія формальної рівності людей. Одночасно філософ підкреслює неприпустимість перетворення на об'єкт права власності самої людини. "У природі речей полягає абсолютне право раба добувати собі свободу", - заявив він. Власність, як основний інститут абстрактного права, в опосередкованій формі проявляється в договорі осіб-власників, у злочині і покаранні за його порушення (неправо, обман і злочин). Покарання виступає способом, формою захисту прав особистості, виявом справедливості. Злочин – свідоме порушення права, а тому покарання – засіб відновлення порушеного права.

Другий ступінь і форма свободи – сфера моралі. У ній абстрактні приписи і негативи формального права наповнюються позитивним, конкретним змістом, що перетворює людину у свідомого, діяльнісного суб'єкта. Мораль – внутрішнє самовизначення свободної волі, а саме, наміри, цілі і мотиви, які складають суб'єктивну сторону людської поведінки. Основні інститути моралі є умисел і вина, намір і благо, добро і совість. На даному ступені свобода виявляється у здатності індивіда усвідомлювати власні дії (наміри), ставити перед собою певні цілі і прагнути до щастя (намір і благо), співмірювати свою поведінку з обов'язками перед іншими людьми (добро і совість). "Добро – це реалізована свобода" - заявляв мислитель.

Мораль має суб'єктивний характер і тому може протирічити абстрактному праву. Наприклад, засобами моралі можна виправдати злочин проти власності, який вчинила людина у стані злиденності. Для усунення протиріччя моралі й абстрактного права, для того, щоб мораль не перетворилась в голий суб'єктивізм, їй потрібне об'єктивне підґрунтя. Саме

тому об'єктивний дух переходить на третю, вищу ступінь – моральність, сферу єдності суб'єктивного і об'єктивного. В моральності долається односторонність абстрактного права і моралі і усуваються протиріччя між ними. В моральності абстрактне право і мораль набувають дійсності і конкретності. Вступаючи в різні співтовариства, індивіди свідомо підкоряють свої вчинки загальним цілям. У спілкуванні з іншими людиною є вільною за умови, якщо всіх і кожного об'єднує спільна мета. Мораль суб'єктивна й індивідуальна, моральність – публічна, наповнена колективним змістом, стоїть вище людини, її суб'єктивних думок і побажань. В наявному світі моральність (поняття свободи) об'єктивується в такі інститути, як родина (сім'я), громадянське суспільство і держава. Вступаючи в різні співтовариства, індивіди свідомого підкоряють свої вчинки загальним цілям.

Вершиною ієрархії права є право держави – право як закон (позитивне право). В реальній дійсності, наголошував філософ, перетворення права в собі на закон здійснюється шляхом законотворчості, що надає праву форму загальної і дійсної визначеності. Позитивне право (закон) є особливим проявом, яке упорядковує зовнішні сторони людських відносин, але не їх внутрішню сферу. "Система права, - підкреслює Гегель, - є царство реалізованої свободи".

Мислитель розрізняє право і закон. Він виключає їх протиставлення, вважаючи подібний підхід непорозумінням. "Перетворення відмінності природного або філософського права від позитивного в протилежність і суперечність між ними, - писав він, - є справжнім непорозумінням". Закон – це конкретна форма вираження права, що приписує його застосування. Право як свобода стає законом, - вважає Гегель, стає загальнообов'язковим лише за умови обнародування закону, його реалізації через публічне судочинство і наявність інституту присяжних. Філософ переконаний, що на зміст законів впливають такі чинники, як історичний досвід, національний характер, ментальність і світогляд народу, ступінь його цивілізаційного розвитку, природно-кліматичні і географічні умови життя тощо. Гегель не виключав

того, що зміст права може бути перекручений у процесі законодавства: не все, що дано у формі закону, є правом, оскільки лише закономірне в позитивному праві – законне і правомірне.

Держава, за Гегелем – це об'єктивація свободи. Вона – предмет, в якому свобода набуває і переживає свою об'єктивність. "Із усіх утворень об'єктивного духу держава – найуніверсальніше творіння: в ній єдність правового змісту і морального переконання досягає своєї найвищої форми". На відміну від домінуючого на той час уявлення про договірне походження держави, мислитель не сприйняв цю теорію. На його переконання, предметом договору може бути лише деяка одинична зовнішня річ. Договір виходить із свавілля окремих осіб. Гегель трактував договір як те, що є згодою вільних, самостійних осіб, які володіють приватною власністю і визнають її один за одним. Саме тому мислитель не поділяв ідею договірного походження держави. Мислителя можна віднести до прихильників органічної теорії права. Він називав державу організмом, будівничим якої є історія.

Обґрунтовуючи свою філософію держави, Гегель заявляв, що "держава справді втілене і здійснене моральне життя" і що всю духовну реальність, притаманну людині, дано їй тільки через державу. Держава – це розумне в собі та для себе. Якби держава існувала лише задля інтересів індивіда, то індивід міг би бути або й не бути членом держави. Проте стосунок держави до індивіда зовсім інший: оскільки держава – це об'єктивний дух, соціум розуму, індивід має об'єктивність, істину, мораль тільки тоді, коли він є членом держави, мета якої єдність як така. Справжня держава поєднує два протилежні начала – інтереси цілого та інтереси окремих осіб. Філософ писав, що держава – це "абсолютна самоціль, в котрій свобода досягає свого вищого права", а існування держави – це "рух Бога у світі". Саме тому він ставив державу над особистістю, заявляв, що громадяни існують задля держави, а не держава задля громадян.

Гегель розрізняє громадянське суспільство і державу. Під громадянським суспільством він розуміє буржуазне суспільство, котрого не

було і не могли бути у стародавньому світі та середньовіччі. "Громадянське суспільство, - писав філософ, - створено лише в сучасному світі, котрий всім поняттям ідеї вперше надає їх право". Розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави. Однак в "сучасному світі" громадянське суспільство – елемент, неув'язаний окремо від держави. Громадянське суспільство – це особлива соціальна система, сфера реалізації особливих, приватних цілей та інтересів окремої особи. Таке суспільство – необхідний етап, оскільки тут демонструється взаємозв'язок і взаємообумовленість особливого і загального. Громадянське суспільство в інтерпретації Гегеля – це опосередкована працею система потреб, що базується на приватній власності і загальній рівності людей, на справедливому правосудді.

В громадянському суспільстві окрема особа, реалізуючи свій інтерес, задовольняє й інтереси інших. Громадянське суспільство – це не сума індивідів, а зв'язок людей через систему їх матеріальних потреб, через розподіл праці, через правові установи, через зовнішній порядок. Громадянське суспільство включає відносини, які складаються із приватної власності, а також відповідні закони і установи (суд, поліція, корпорації), що гарантують суспільний порядок. Таким чином, громадянське суспільство зумовлює об'єднання людей на основі принципів всезагальної формальної рівності, приватної власності, правосуддя. Саме тому в своєму розвитку громадянське суспільство неминуче наближається до єдності індивідуального із загальним.

З погляду поняття права громадянське суспільство – це необхідний етап до взаємозв'язку особливого і загального. Гегель писав: "У громадянському суспільстві кожний існує для себе, все інше для нього ніщо. Однак без співвідношення з іншими він не може досягти своїх цілей у всьому їх обсязі". Таким чином, громадянське суспільство гармонізує інтереси своїх членів, надає їм характер загальності.

Зв'язок приватних інтересів із загальними здійснюється через поділ суспільства на три стани:

- 1) субстанціальний (землевласники-дворяни і селяни);
- 2) промисловий (фабриканти, торгівці, ремісники);
- 3) загальний (чиновники, інтелігенція).

Ці останні ("всезагальний стан") займаються охороною єдиних інтересів суспільства в цілому. Вони забезпечують єдність суспільства і складають опору держави.

Актуально і по-сучасному звучить сформульований Гегелем принцип громадянського суспільства: "воно повинно захищати свого члена, відстоювати його права, а індивід, у свою чергу, зобов'язаний дотримуватись права громадянського суспільства". Гарантувати громадський правопорядок, захищати власність покликані закони, суд, поліція і корпорації. Останні – це союзи, належність до яких визначається професійною діяльністю.

Громадянське суспільство – це суспільство різноманіття інтересів індивідів, їх об'єднань та станів, між якими не можуть не виникати соціальні протиріччя. Для цього необхідна політична влада – держава як підстава суспільства. Якщо громадянське суспільство – це сфера протиріч і конфліктів, то держава – дійсна гармонія, духовний складник цивілізації (розум), покликаний забезпечити дійсну свободу індивідів замість боротьби між ними, поєднуючи єдність, притаманну сім'ї, з різноманіттям громадянського суспільства. Держава як загальне і ціле має зверхність над окремим і одиночним.

Держава – це божественна воля, абсолютний дух, присутній на землі. Якщо громадянське суспільство – це царство сліпої схильності, то держава – абсолютна раціональність, вічне і необхідне буття духу, хода Бога в світі. Торкаючись питання взаємин між державою і громадянським суспільством, Гегель заявляв: моральна, розумна вищість держави не означає ніякої зневаги до громадянського суспільства. Навпаки, відносини між ними, як розумів їх

мислитель, були на засадах взаємності, незважаючи не те, що це були відносини вищого і нижчого, а влада держави була абсолютною.

В цілому Гегель абсолютизує роль держави, пов'язуючи з нею утвердження юстиції, правопорядку, законності, "всезагальної волі", котрій повинна підкорятися воля індивідуальна в ім'я збереження цілісності народу. Однак не слід забувати, що у мислителя мова йде про правову, "розумну" державу, котра є дійсністю свободи, виразником загального блага.

Реальна розумність державного ладу, вважає Гегель, виявляється в поділі влади на законодавчу, урядову і владу государя. Законодавча влада, за філософом, визначає і встановлює загальне, "стосується законів як таких". Законодавчі збори є вищим представницьким органом всіх станів громадянського суспільства і складаються з двох палат. Верхня палата (палата перів) формується за принципом спадковості з дворян. Нижня палата (палата депутатів) обирається громадянами по корпораціях, об'єднаннях тощо. Гегель відстоював принцип публічності дебатів у палатах законодавчих зборів.

Урядова влада, куди філософ відносить і владу судову, визначається ним як "влада підведення особливих сфер і випадків (особливого) під загальне. Завдання цієї влади – виконання рішень монарха, існуючих законів, збереження державно-правових установ, заходи, спрямовані на загальну користь. Гарантією рівноваги і єдності державної влади, підтримки законності, мінімізації випадків зловживань владою має бути, на переконання мислителя, ієрархія вдали та контроль за нею зверху і знизу. Але головну надію він покладав на державних чиновників, яких називав "середнім станом" і які є носіями освіченості і державної свідомості. Чиновники – це представники громадянського суспільства, найбільш талановиті і здібні, які залучаються державою до управлінської діяльності. Вони – особливий клас слуг держави, її головна опора.

Влада монарха (государя) поєднує державний механізм в єдине ціле, надає загальності державному устрою і законам. Влада государя – це влада

останніх рішень, які спираються на волю однієї особи. Ця влада необхідна для того, щоб доходити до остаточних рішень у випадках, що не впливають автоматично з приписів і законів, якими керується державна адміністрація.

Ідея держави у Гегеля проявляється:

- 1) як дійсність, конкретна держава зі своїм державно-правовим ладом;
- 2) у відносинах між державами;
- 3) у всесвітній історії.

Розглядаючи форми правління, філософ стверджує, що тільки конституційна монархія (на відміну від аристократії і демократії) може забезпечити рівновагу і єдність гілок влади в державі. Конституційна монархія в його тлумаченні – це ідея розуму і реальність свободи в її розвинутому вигляді. Саме за такої форми правління абсолютна ідея знайшла втілення в історичній дійсності. Конституційна монархія містить усю "глибину конкретної розумності", в той час як інші політичні форми придатні тільки для недосконалих ступенів історичного розвитку.

Сконструйована Гегелем розумна держава, як конституційна монархія являє собою правове утворення, як реалізацію ідеї свободи. Однак в реальності теоретичній моделі такої держави притаманні і певні недоліки, а саме: зверхність держави над індивідом і громадянським суспільством і недооцінка прав і свобод особи, хоча державний механізм в його ідеальній державі функціонує у правових формах.

Вищим проявом ідеї держави, за Гегелем, є ідеальний суверенітет. А тому в сфері міждержавних (міжнародних) відносин держави мають ставитися одна до одної як самостійні, вільні і незалежні індивідуальності. Ознака держави – її суверенітет розуміється як влада ідеального цілого над усім індивідуальним, особистим, над життям, власністю і правами окремих осіб та їх об'єднань. Сфера міждержавних відносин – це галузь зовнішнього державного права. Міжнародне право, за Гегелем, не є дійсним правом, яким є внутрішньодержавне право (позитивне законодавство), а лише повинністю. Якою ж насправді буде така повинність – залежить від суверенних воľ

різних держав, над якими немає вищого права і суду у звичному розумінні цих понять. Держави знаходяться у відносинах між собою у природному стані, однак Гегель не заперечує міжнародне право (у формі повинності) і можливість договірно-правових відносин між ними. Мислитель стверджує, що договори, які містять зобов'язання держав стосовно одна одної, повинні виконуватися.

Спир між державами, якщо їх суверенні волі не дійдуть згоди, вирішується війною. Війну мислитель не розглядає як абсолютне зло, не сприймаючи кантівську ідею вічного миру. Він заявляв, що вічний мир не можливий. На його переконання, війни "охороняють моральне здоров'я народу", очищають дух нації, не дають займатися внутрішнім смутам, укріплюють державу. Тобто, в міжнародних відносинах він пропагував мілітаризм.

Вчення Гегеля мало суттєвий вплив на посліднуючу історію політичної та правової думки. Він родоначальник філософської системи об'єктивного ідеалізму. В послідовному багато хто з мислителів використовував його вчення, його трактування держави, права, громадянського суспільства, розвивав їх, критикував або визнавав частково.

14.5. Історична школа права. Густав Гуго. Фрідріх Савіньї. Георг Пухта

В кінці XVIII ст. в Німеччині зароджується і в першій половині XIX ст. стає впливовим напрямком дослідження права історична школа. Головним в теоретико-пізнавальному аспекті стає питанням як право виникає і яка його історія. Основні положення цього напрямку, котрий отримав назву "історична школа права", сформулювали німецькі професор Г.Гуго (1764-1841), автор "Підручника природного права, як філософії позитивного права, зокрема, приватного права"; Ф. Савіньї (1779-1861), який виклав свої погляди в праці "Право володіння" і в багатотомній роботі під назвою "Система

сучасного римського права"; Г. Пухта (1798-1846), написав – інший твір "Звичаєве право". Представники цієї школи видавали також "Журнал історичного правознавства".

Звернення до історії права не було випадковим. По-перше, історія римського права, його рецепція в Західній Європі ставили на порядок денний осмислення історичних витоків (коренів) права, розвитку правових інститутів. По-друге, віра, навіяна Просвітництвом, в те, що природні закони є універсальні і що на засадах природно правової доктрини в будь-якій країні можна створити ідеальний політико-правовий лад, не враховувала особливостей розвитку культури різних народів, частиною якої було право. По-третє, Велика французька буржуазна революція і демократизація законодавства лякали консервативних юристів, які і заснували історичну школу права.

Історична школа права обґрунтовувала державно-правові і політичні інститути історичним досвідом, історичними традиціями кожної країни, критикувала основні положення теорії природного права і концепцію суспільного договору, заперечувала необхідність розподілу влад і пов'язаність державної влади правом. Кожні держава і право прив'язані до конкретних історичних передумов, а тому ідеальний тип держави і права не можна вивести за допомогою розуму, вони містяться в історичному розвитку і є виразом "духу народу". Представники історичної школи права доводили, що природного права не має. Є лише позитивне право, яке має свої закони розвитку, а його джерелом є звичаї і традиції народу. Саме право - історична спадщина народу, яке не може і не повинно довільно мінятися. Таким чином, для історичної школи права, головним питанням є не ідея, сутність права, а як воно виникає і як повинно формуватися законодавство.

Професор Геттингентського університету Г. Гуго у своєму "Підручнику природного права, як філософії позитивного права" заперечує основні положення теорії державного права і відкидає концепцію суспільного договору. Перша причина – суспільних договорів ніколи не було,

усі держави виникали і змінювалися іншими шляхами (по-різному). Друга причина – суспільний договір, на його думку, практично неможливий, мільйони незнайомих людей не можуть дійти згоди і домовитися про вічне підпорядкування установам, про які вони судити ще не можуть, а також про покору ще невідомим людям. Третя причина – концепція суспільного договору шкідлива. Ніяка влада не буде міцною, якщо обов'язок покори виникає тільки з договору.

Г. Гуго доводив, що позитивне право не є творінням лише законодавця. Право не можна зводити лише до сукупності тих розпоряджень і приписів, що даються зверху людьми, наділеними на те спеціальними повноваженнями. І приватне і публічне право виникають спонтанно, само по собі, подібно до мови та звичаїв. Право формується історично, протягом тривалого часу на основі традицій і звичаїв народів. Порівнюючи право з мовою, вчений заявляв, що побідно до того як мова не встановлюється договором, не вводиться за вказівкою і не дана від Бога, так і право створюється не тільки і не стільки завдяки законодавству, скільки шляхом самостійного розвитку, через стихійне утворення відповідних норм спілкування, добровільно прийнятих народом у силу їхньої відповідності обставинам життя. Акти законодавчої влади доповнюють позитивне право, але "зробити" його цілком вони не можуть. Позитивне право походить від права звичаєвого, котре виростає з надр "національного духу" і глибин "народної свідомості".

Формування права Г. Гуло уподобляє також складанню правил різних ігор, забав. Ці правила формуються протягом тривалого часу, в результаті однакового вирішення сумнівних питань, від нагоди до нагоди, по мірі необхідності і стають звичкою. Будь-яка критика права, яке самобутньо складалося в силу самих умов життя, неможлива. Можливі недосконалості права вирівнюються тим, що до нього принаймні звикли. Веління ж законодавця, якщо вони не узгоджується зі звичаями народного життя, залишаються лише мертвими приписами і не виконуються. Багато хто,

стверджував Г. Гуго, не читають і не знають змісту законів, але фактичний порядок кожному добре знайомий.

Представники історичної школи права зробили спробу пояснити становлення і дію юридичних норм та інститутів як об'єктивний процес. Об'єктивне формування норм права, вважав Г. Гуго, - процес мимовільний, при цьому норми пристосовується до потреб і вимог часу, а тому людям краще за все не втручатися в цей процес. Закони ж – довільне повеління влади. Кодекси – "це не закон", а зібрання приписів влади. Тому безліч законів і договорів ніколи не виконуються.

Вчений, погляди якого характеризувалися крайнім консерватизмом і поклонінням перед правопорядком, який склався, не допускав можливості створення кращого раціоналістичного права, ніж існуюче. В конкретно-історичних умовах Німеччини того часу ця концепція була апологією феодального звичаєвого права та існуючих державно-правових установ.

Ф. Савіньї доповнив і розвинув правові погляди Г. Гуго. Він за фахом був юристом. Захистив дисертацію, працював професором, згодом деканом Юридичного факультету Берлінського університету. Вчений критично сприймав позицію тих науковців, які заявляли, що позитивне право довільно створюється законодавчою владою на основі миттєвих переконань, незалежно від права попередніх часів. Виходячи з переконання про те, що минуле має іманентний характер, що воно живе в сучасному, а не змінюється ним, Ф. Савіньї, розвивав свої уявлення про право. Джерелом права, на його думку, є народна свідомість, народний дух, притаманний кожній нації протягом її історичного буття. Історичний розвиток права – стихійний, спонтанний саморозвиток народної самосвідомості. Право, як мова та звичаї, є вищою формою правоутворення, розвивається саме під дією внутрішніх непомітних сил, що приховані у глибинах народної свідомості, а не з розуму людей, свавілля або веління законодавця. Розвиток права, на думку мислителя, схожий на розвиток організму зі свого зародку, рослини із зерна. Держава не творить право, воно розвивається з причини внутрішньої

об'єктивної необхідності, без втручання волі людей. Людина кожної епохи одержує своє право. Спочатку право вміщене в загальній правосвідомості народу, існує як звичаєве право. Розвиваючись разом із народом, його культурою, з ускладненням різних аспектів народного життя, право почало розроблятися, зазнало наукової обробки в руках особливого суспільного класу – юристів. Юристи – професійні тлумачі і провідники народної правосвідомості. Наукова обробка юристами права – обов'язкова і необхідна передумова законотворчої діяльності. За такого розуміння еволюції права будь-яке втручання законодавця у правове життя є гальмом правового розвитку, шкідливим втручанням у закономірний природний процес правового життя народу. Виходячи з такого розуміння і розвитку права, Савіньї визнавав небезпечною аномалією внесенням інородних елементів, практику рецесії чужоземних юридичних норм та інститутів в політико-правову дійсність певної країни.

У брошурі "Про покликання нашого часу до законодавства і правознавства" Савіньї не підтримав ідею скликати з'їзд юристів, теоретиків, практиків для розробки в найкоротший термін Цивільного кодексу Німеччини, що базувався б на тих же раціональних засадах, що і французький Цивільний кодекс 1804 р. Вчений назвав цю ідею антинаціональною і безпідставною. В Німеччині, на переконання науковця, час для кодифікаційних законодавчих робіт не прийшов. У юриспруденції панує хаос суперечливих думок, а не органічна наука здатна виробити струнку і досконало правове укладення. Саме тому кодифікацію права він вважав передчасною і зайвою і такою, що наносить удар по органічному розвитку права.

Учень і послідовник Ф. Савіньї Георг Пухта також критично оцінював спроби природно-правової школи вивести право з людського розуму. Право для нього – вираз загальної свідомості народу, загальної волі усіх учасників правового спілкування. Право впливає з народного духу, як мова і звичаї, виростає з цього духу, як рослина з зерна. Усвідомлення права починається

ще в родинях, а потім, з освітою народу, воно виступає на перший план, тому що люди пов'язані взаємним визнанням прав, у силу чого в народі утверджується правосвідомість. І законодавець, і юристи не створюють норми права, а лише сприяють розкриттю народного духу. Початкове джерело права – звичай, оскільки на думку мислителя, саме звичай ближче всього стоїть до основи всякого права – до народного переконання. Потім для вираження звичаїв у твердій формі створюється законодавство за спільної волі народу. Слідом виникає юриспруденція, право юристів, яке існує в працях юристів-вчених, котрі виступають як представники суспільної правосвідомості. Право юристів розкриває юридичні положення, які знаходяться в глибині народного духу, але не виражені конкретно звичаєм і законом. І законодавець і юристи мають визнати право, що існує незалежно від них. Г. Пухта з жалем указував, що в дійсності законодавець часто є творцем позитивного права, протилежного народному праву, яке історично склалося. Право вважав мислитель, яке створене окремо від самої історії життя народного духу, не напоєне ним, не може бути сприйнято суспільством.

Таким чином, історична школа права має історизм, але статичний. По-перше, ця школа практикує незмінність раз і назавжди даного самотнього народного духу. По-друге, історична школа розуміє розвиток не як ланцюг якісних перетворень, що відбуваються в процесі історичної еволюції у всіх сферах суспільного життя, а як просте, хронологічно послідовне, механічне розгортання споконвічного змісту таємничого духу народу. Тобто, історична школа права, звернув увагу на історичну обумовленість права, зводила в абсолют лише один чинник такої обумовленості – народний дух.

Підсумовуючи, слід зазначити наступне: представники історичної школи права відкидали теорію договірної походження держави, не пропонуючи власного бачення щодо виникнення цього найважливішого інституту суспільного життя; захищали монархію і феодальне право; виступали проти кодифікації законодавства; відхиляли ідею поділу влади;

категорично не визнавали право народу на революцію. В цьому – безумовний консерватизм цієї політико-правової доктрини. Однак позитивне значення історичної школи полягає в тому, що її представники критикували абстрактні положеннями природно-правової теорії про вічність, незмінність і нерухомість права. Заслуга прихильників історичної школи і в тому, що вони намагалися трактувати правові інститути в якості особливих (окремих) соціальних явищ, які історично закономірно народжуються і розвиваються в єдиному цілісному потоці життя народу.

Будучи консервативною за своїми практико-політичними висновками, історична школа права в той же час поповнила соціологічну, політичну і юридичну теорію цінними гіпотезами, спостереженнями методологічного порядку. Беззаперечно, ця школа права в цілому сприяла подальшому прогресу наукового знання в галузі права, який мав місце в XIX ст.

ТЕМА 15
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

- 15.1. Основні напрямки західноєвропейської політико-правової думки
- 15.2. Англійський лібералізм. Ієремія Бентам. Джон Стюарт Мілль
- 15.3. Французький лібералізм. Бенжамен Костан. Алексіс де Токвіль
- 15.4. Німецький лібералізм. Вільгельм фон Гумбольдт. Лоренц Штейн.
- 15.5. Політико-правові погляди ідеологів утопічного соціалізму і комунізму.
- 15.6. Політико-правова доктрина Огюста Конта

15.1. Основні напрямки західноєвропейської політико-правової думки

Наприкінці XVIII і першій половині XIX ст. у Західній Європі утверджувалися і розвивалися буржуазні порядки, особливо в таких країнах як Англія, Франція, Голландія, Німеччина, Швейцарія. Цей розвиток був детермінований двома епохальними чинниками: по-перше, французькою буржуазною революцією, яка дала потужний імпульс розвитку капіталізму в Європі. Зразки демократії і свободи цієї революції вже не можна було усунути чи ігнорувати їх. По-друге, заміною мануфактурного виробництва машинною індустрією (промисловий переворот). Завдяки цьому на початку XIX ст. в багатьох західноєвропейських країнах значно зросла кількість великих підприємств і різко збільшилась кількість найманих працівників (робочих і службовців), зайнятих на фабриках і заводах. Ці дві події – французька революція і промислова революція на виробництві – забезпечили перемогу капіталістичних відносин, становлення буржуазного типу держави і права з його корінними устоями: приватною власністю, ринком найманої робочої сили, вільною конкуренцією та приватною ініціативою.

Відповідно до радикальних соціально-економічних перетворень у суспільстві формувалася і нова політико-правова система. Зміцнювалися демократичні права і свободи, приймалися відповідні конституції і кодекси, в системі права утворилися галузі права публічного і приватного. Формувалися інститути політичного представництва, в якій буржуазія закріпила своє політичне панування в державі. У політичному житті набувало прав громадянства, стало домінуючим прагнення до свободи, прогресу і законності.

Розвиток капіталізму формував нові напрямки політико-правової думки. Ідеологи різних класів і соціальних груп тогочасного суспільства по різному сприймали і трактували нову дійсність. Буржуазний уклад життя не могли визнати дворянсько-аристократичні і феодально-монархічні кола, котрі втрачали свої привілеї і бажали реставрації старого феодального порядку. Їхні ідеї можна класифікувати як консерватизм (в різних його варіантах). Консервативний напрямок політико-правової думки виступив з різкою критикою і відкиданням передових ідей французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Ідеологи цієї течії пропагували реакційні феодальні догми про історичне та божественне право дворян на владу і панування в суспільстві.

Капіталістичні порядки різко засуджували і представники іншого соціального табору – пролетаризовані маси працівників, збіднілі дрібні власники та ін. Капіталістична система поставила ці прошарки населення у стан зубожіння і злиденства. Свій порятунок вони бачили у відмові від цивілізації, заснованій на приватній власності, в усуненні капіталістичного ладу за допомогою мислячого розуму. Таку антикапіталістичну позицію виражали представники утопічного соціалізму і комунізму.

В XIX ст. почала формуватися ще одна своєрідна ідеологічна течія – анархізм. Програма анархізму відкидала буржуазні державність і законодавство, усталені суспільні порядки. Головне в ідеології анархізму – несприйняття держави. Для прихильників анархізму держава була

абсолютним злом, а тому її необхідно знищити. Автоматично, сам по собі впаде і капіталізм.

Описуючи хід розвитку західноєвропейської політико-правової думки першої половини XIX ст. не можна не звернути увагу на світогляд французького соціолога Огюста Конта – родоначальника теорії позитивізму. Вчений в роботі "Система позитивної політики" заявив, що його основне завдання – систематизація соціального життя і теоретичне обґрунтування проекту нового соціально-політичного порядку, побудованого на засадах позитивізму. Невід'ємною рисою і властивістю нової соціальної організації суспільства має бути солідарність. Солідарність виявляється в гармонійній єдності асоціацій, корпоративних за своїм духом і порядком. Асоціація – це гармонія інтересів власників, робітників, вчених та інших соціальних прошарків задля досягнення вищої мети – матеріального добробуту й духовного щастя. Факторами стабільності й інтеграції нового суспільно-політичного порядку повинні були стати розподіл соціальних функцій між різними прошарками населення: ідеї повинні розробляти філософи (науковці), влада і матеріальні можливості повинні належати капіталістам, а пролетарії зобов'язані працювати.

Однак бурхливий розвиток буржуазного ладу вимагав своєї нової ідеології, яка найбільшою мірою відповідала б потребам такого розвитку та освячувала б його в очах широких верств населення. В XIX ст. таким впливовим політичним та інтелектуальним напрямком стала ідеологія лібералізму. Соціальною базою лібералізму були підприємницькі кола, частина чиновництва, професура університетів, особи свободних професій. Ядро лібералізму виражали дві течії:

- 1) особиста свобода, свобода кожного індивіда і приватна власність як найвищі соціальні цінності;
- 2) реалізація цих цінностей на шляху конституціоналізму, автономності особистості, формування громадянського суспільства.

Ліберали обґрунтовували й інші демократичні права і свободи, а саме: недоторканість особи, свободу промислової конкуренції, договорів, свободу слова, друку, совісті, думок, невтручання держави і економічне життя. Державі відводилась роль "нічного сторожу", вона зобов'язана була захищати безпеку особи, гарантувати недоторканість приватної власності, охороняти суспільство, основні громадянські свободи. Реалізація цих цінностей, на переконання ідеологів лібералізму, забезпечить не тільки розкриття усього творчого потенціалу кожної особистості та її благополуччя, але й одночасно приведе до розвитку суспільства в цілому, його державно-правової організації. Велику увагу представники цієї політико-правової думки приділяли політичній свободі й поділу влади, правовій державі, самоврядуванню, як гарантам проти державного свавілля і деспотизму натовпу.

Такою була загальна картина західноєвропейської політико-правової думки першої половини XIX ст. У ній відображався зв'язок з історією того часу, з радикальними революційними змінами усіх сфер суспільного життя. Основні політичні теорії та правові вчення цього періоду не можна розглядати окремо від інших, оскільки реально кожна з них існувала в той самий історичний час і взаємовпливала одна на одну.

15.2. Англійський лібералізм. Ієремія Бентам. Джон-Стюарт Мілль

В першій половині XIX ст. на базі промислової революції Англія швидко перетворюється на провідну капіталістичну державу світу за основними показниками суспільного розвитку. Англійська політико-правова думка по своєму описувала і пояснювала ті великі соціально-історичні процеси і зміни, що відбувалися в державі. Головною метою була приватна власність, її захист і підтримка, її творча цивілізаційна роль, тема мети в свідомості індивіда, його активізація, недоторканість сфери приватного

життя людей та ін. Панувала думка, що вчинками індивіда як приватного власника рухають як внутрішні спонтанні імпульси, так і навмисний розрахунок на одержання зі своїх дій максимальної особистої користі. Розрахунок міг мати широкий діапазон: від наміру задовольнити власний інтерес до бажання гармонічно, розумно поєднувати свою позицію з позицією інших членів суспільства.

В Англії ідеологія лібералізму набула статусу національної філософії та національної політики. Лібералізм, що спочатку був виразником інтересів буржуазії (промисловців), забезпечив засади для мирного переходу до свободи підприємницької діяльності й надання політичних прав середньому класу – основному прихильнику радикального політичного реформування суспільства. У своїх намірах англійський лібералізм, принаймні у ХІХ ст., став теорією загального блага всієї національної спільноти.

У розвиток цієї ідеології значний внесок зробив І. Бентам, який був родоначальником теорії утилітаризму (1748-1832). Мислитель народився в сім'ї адвоката і був надзвичайно обдарованою дитиною. У 13 років став студентом Оксфордського університету, за фахом юрист, магістр права (з 18 років). Працював адвокатом, багато подорожував: відвідав, зокрема, Росію (1785 р), протягом двох років (1786-1787) жив в Україні. Автор багатьох політико-правових творів загальним об'ємом 11 томів, найважливіші з його робіт наступні: "Принципи законодавства", "Про судові докази", "Деонтологія, або наука про мораль", "Тактика законодавчих зборів" та інше.

В основі політико-правової теорії мислителя чотири постулати:

- 1) отримання задоволення та уникнення страждань – зміст (сенси) людської діяльності;
- 2) найкращий, найзначніший критерій оцінки всіх дій і явищ – користь, можливість бути засобом вирішення будь-якої задачі;
- 3) все те, що орієнтує на отримання найбільшого щастя, добра для найбільшої кількості людей є моральним;

4) встановлення гармонії інтересів індивідуальних і суспільних – мета розвитку суспільства, шлях до загальної користі.

Ці чотири постулати послужили І. Бентаму опорою при аналізі ним проблем держави, права, політики і законодавства.

Лібералізм мислителя мав деякі особливості, відрізнявся від положень класичного лібералізму. Ядро класичного лібералізму – свобода індивіда, споконвіку вільний простір його діяльності, його самоутвердження, яке забезпечується приватною власністю і політико-правовими установами. У І. Бентама ж на першому місці не свобода окремого індивіда – в фокусі уваги його інтереси і безпека. Людина сама повинна піклуватися про себе, своє благополуччя. Тільки сам індивід повинен визначити, в чому заключається його інтерес, в чому його користь. Не утискайте індивіди, – радив мислитель, – "не дозволяйте іншим утискати його і ви достатньо зробите для суспільства".

Він не визнавав поняття "свобода". Для нього не було принципової різниці між свободою та свавіллям, свобода для нього не що інше як продукт умовиводу, деякий фантом. Відносно свободи І. Бентам робить наступний негативний висновок: "Мало слів, що були б такі пагубні, як слово свобода і його похідні". На його думку, свобода якщо вона не обмежена обов'язками, це зло, як і права особистості, до яких він ставився зневажливо. Права людини для нього – справжнє утілення зла. Коли французькі революціонери опублікували свою Декларацію прав людини і громадянина 1789 р., він назвав її "метафізичним витвором", а її статті, на думку І. Бентама, можна поділити на три групи:

- а) незрозумілі;
- б) помилкові;
- в) незрозумілі і помилкові одночасно.

Декларація з її поняттями прав і свобод людини – химера, дурниця та нісенітниця на великих ходулях.

І. Бентам не визнавав теорію природного права та природних невідчужуваних прав людини. На його переконання, якщо б існувало природне право, вічні закони природи, які направляли б людей до загального блага, то позитивні закони були б непотрібними. Уявити, ніби над позитивним законом стоїть природний закон, природне право, означало б, переконаний мислитель, дати в руки зброю всім фанатикам і революціонерам. "Жоден уряд не втримається й дня, якщо кожен почне чинити опір людським законам, які не відповідають його особистим поняттям про природне право". Ідея про природне право, природні права особистості – шлях до анархізму, спротиву державній владі. Відкидаючи теорію природного права, він одночасно заявляв про те, що беззмістовним є і поняття "суспільний договір", адже держава утворилася насильницьким шляхом, а зміцнила завдяки звичкам людей підкорятися урядам (владі).

Він стверджував, що "ці природні невідчужувані і священні права ніколи не існували...., вони несумісні зі збереженням якої б то не було конституції...., громадяни, вимагаючи їх, просили б тільки анархії".

І. Бентам заперечував розрізнення права і закону. Реальне право, на його переконання, це лише те право, що походить від держави, яке вона встановлює. Тому його справедливо називають одним з родоначальників позитивізму в юридичній науці. Вчений вважав право виразом волі суверену: право – це веління і заборони, установлені державою і забезпечені до виконання санкціями. Суб'єктивні права – витвір закону; поза велінням суверену немає ніяких прав особи. Мета законодавця – задоволення і безпека особистості. Тим, хто розрізняв право і закон, І. Бентам дорікав у тому, що в такий спосіб вони надають праву протизаконний характер. За такого розрізнення право стає ворогом розуму і руйнівником влади.

У своєму вченні про державу і право мислитель виходив із принципу найбільшого щастя найбільшій кількості людей. На основі цього принципу він систематизував і розвинув свою політико-правову теорію. Одночасно мірою цінності права і принципом державного управління. І. Бентам

проголосив принцип загальної користі. Ці два принципи органічно взаємопов'язані і взаємодоповнюють один одного. Принцип користі учений виводив із природи людини. Він писав: "Природа підкорила людину владі задоволення і страждання.. їм ми зобов'язані всіма нашими діями, ним обумовлені всі наші судження, всі наші рішення в житті". Протягом свого життя, у всій своїй діяльності людина керується єдиним принципом – принципом користі, шукаючи задоволення та уникаючи страждань. Особиста користь, інтерес, вигода індивіда є першоклітинкою суспільного життя. Разом з тим все, що відповідає користі індивіда сумарно дає загальну користь – "найбільше щастя найбільшій кількості людей". Тобто, добробут однієї людини є передумовою загального добробуту. Як бачимо, І. Бентам шукав мірило належної (правомірної) поведінки людини у практичній особистій вигоді, користі від її поведінки.

Принцип загальної користі, на думку мислителя, надає законодавцю універсальний інструмент, за допомогою якого можна "ткати тканину блаженства руками розуму і права". З позицій теорії утилітаризму І. Бентам сформулював і головне призначення уряду (влади) – захистити індивіда від страждань.

Юриспруденція вченого полягала в систематичному застосованні принципу утилітаризму до всіх галузей права – цивільного, кримінального, процесуального, до побудови і організації всієї правової системи. Закони він розглядав як знаряддя, за допомогою якого можна змінювати соціальне середовище, умови життя людей з метою досягнення загального щастя. Закони повинні бути доцільними, моральними і зрозумілими. Тобто, норми чинного законодавства повинні характеризуватися якістю і простотою викладення їхніх приписів. Мета законодавства – забезпечення рівноваги в політичних і економічних відносинах у суспільстві. Пряме втручання держави в сферу економіки край небажано: мислитель, однак, допускав обмеження свободи заповітів і антимонопольне законодавство як способи досягнення більш рівномірного розподілу власності в суспільстві. І. Бентам

також проти того, щоб законодавчим шляхом викоринити такі соціальні пороки, як пияцтво, проституція, марнотратство та ін., вважаючи що це принесе більше шкоди ніж користі. Коли люди шкодять самі собі, то їх дії і помилки не повинні регулюватися законами. Тут мають працювати моральні запобіжники, страх наслідків і розсудливість кожної окремої людини. Також, на переконання вченого, не треба прагнути до дріб'язкової регламентації законодавством приватного життя людей, оскільки це лише ускладнить законодавство, приведе до суворих покарань, розвитку загальної підозрілості.

Покарання і як наслідок – страждання, слід застосовувати лише у тих випадках, коли вони перешкоджають появі ще більшого зла. Розуміючи право як безумовну волю суверена – держави він сформулював принципову відмінність права від моралі. Дійсність закону (права) визнається публічно, підкреслював І. Бентам, а моральна оцінка доступна кожному індивіду і вона суцього індивідуальна. Саме тому він критикував протиставлення закону і права.

Цивільне право, стверджував вчений, має чотири мети:

- 1) забезпечення;
- 2) достаток;
- 3) безпеку;
- 4) рівність.

У галузі цивільного права закон повинен враховувати не лише права особистості, а і її обов'язки перед суспільством. Користь цивільного законодавства має вимірюватися його вигідністю у системі обмінів для більшості членів суспільства. Користь – єдина підстава для надання юридично значущій дії статусу обов'язковості.

У галузі кримінального права принцип користі передбачав:

- а) покарання адекватно злочину;
- б) покарання має бути суворим, але не помстою;

в) покарання виправдане, якщо воно відшкодовує вже заподіяне зло і настільки наскільки унеможлиблює вчинення у майбутньому ще більшого зла.

Водночас І. Бентам обґрунтував ряд прогресивних принципів кримінального права і кримінального судочинства, таких як: співрозмірність злочину і покарання; невідворотність покарання; проста, зрозуміла і доступна масам мова судочинства; участь адвоката у судовому засіданні; переконливість та беззаперечність судових доказів (замість багатослів'я, штучності і крутіїства, що панували в судах на той час). Мислитель прагнув звільнити законодавство і судочинство від застарілих архаїчних елементів, привести їх у відповідність до тих соціально-економічних і політичних змін, що проходили в суспільстві.

Важливою цінністю для І. Бентама була безпека, якій перешкоджають вороги неофіційні – це громадяни, які вчиняють злочини і вороги офіційні – чиновники, які порушують закони і чинять свавілля. Подолання цих перешкод вимагає політичних та юридичних гарантій прав і свобод громадян. Такі гарантії можливі лише за демократичної організації суспільства і держави. Найкращою формою правління мислитель вважав республіку. Як прихильник демократії І. Бентам розробив "Конституційний Кодекс" в який заклав цілу низку суттєвих демократичних перетворень інститутів політичної влади. Верховна влада належить однопалатному парламенту, що обирається на основі всезагальних (жінки також наділяються виборчим правом), щорічних, прямих виборів за таємного голосування. Верхня палата лордів як джерело аристократичних домагань ліквідується. Виконавчу владу здійснюють посадові особи підпорядковані верховній представницькій (законодавчій) владі, які відповідальні перед народом, і які можуть бути відкликані в будь який час. На його думку, три гілки влади – законодавча, виконавча і судова – повинні бути розділені, але він не погоджувався з тими, хто пропагував ідею самостійності кожної із гілок влади, що діють незалежно одна від одної. Навпаки, гілки влади мають

перебувати у взаємодії і взаємозалежності. Він виступав за кооперацію трьох гілок влади, їх взаємодію, тому що саме ця взаємозалежність підпорядковує всі гілки влади єдиним постійним правилам і забезпечує результативну діяльність. "Якщо б гілки влади були б незалежні, – писав він, – то між ними були б постійні сутички".

На думку І. Бентама за допомогою таких інститутів демократії, як вільна преса, громадські дискусії, публічні збори можна буде ефективно контролювати діяльність законодавчої і виконавчої влади.

У цілому політико-правова теорія І. Бентама була ідеологічним обґрунтуванням лібералізму. Його називали Ньютоном законодавства. Правова теорія мислителя була далі розвинена Дж. Міллем, а її методологія і етика була сприйнята Дж. Остіном – засновником класичної доктрини юридичного позитивізму.

Джон Стюарт Мілль (1806-1873) – англійський філософ, економіст, соціолог, видатний класик буржуазного лібералізму. Послідовник І. Бентама. Автор праць "Про свободу", "Система логіки", "Утилітаризм", "Представницьке правління", "Основи політичної економії" та ін. Політичне і правове вчення Дж. Мілля – наступний і вищий, порівняно з вченням І. Бентама, етап розвитку утилітаризму першої половини ХІХ ст. Мислитель зробив вагомий внесок у розвиток методології науки соціально-політичних і державно-правових явищ.

Дж. Мілль вважав, що особистого щастя можна досягти лише тоді, коли інтереси окремої особистості поєднані з інтересами інших індивідів, з інтересами суспільства. "Я ніколи не сумнівалася, – писав він, – у правильності свого спостереження, що щастя є пробним каменем усіх життєвих правил, а до того ж і метою життя. Але тепер я став думати, що єдиний спосіб досягнення цієї мети – це поставити її на другий план, а не робити з неї безпосередньої мети розумування. Тільки ті щасливі, хто ставить собі за завдання в житті якийсь інший предмет, а не особисте щастя, наприклад, щастя інших, благоденство всього людства".

Мислитель доходить висновку, що не можна всю моральність будувати лише на постулаті особистої економічної вигоди індивіда і на вірі в те, що задоволення корисливого інтересу кожної окремої людини автоматично приведе до благополуччя всіх. На думку Дж. Мілля принцип досягнення особистого щастя (задоволення) може "спрацювати", якщо тільки він нерозривно органічно пов'язаний з іншою керівною ідеєю: ідеєю необхідності узгодження інтересів всіх учасників суспільних відносин. Це означає, що мислитель відмовився від апології егоїзму особи: принцип особистого щастя від доповняв принципом погодження інтересів заради загального блага, добробуту всього суспільства. Кожна людина, заявляв Дж. Мілля, має прагнути до самопожертви, благородства, служіння суспільству.

Ці етичні настанови філософ поклав в основу своїх уявлень про політику, державу і право, власної моделі політико-юридичного устрою суспільства. У центр своєї соціально-політичної філософії Дж. Мілля поставив індивідуальні свободи. Свобода для нього – це передусім свобода індивіда, особи, це та "командна висота", з якої він розглядав політичні і правові проблеми. Перелік цих проблем традиційний для лібералізму:

- 1) передумови і зміст свободи людської особистості;
- 2) свобода;
- 3) порядок і прогрес;
- 4) оптимальний політичний устрій;
- 5) межі державного втручання.

Індивідуальна свобода за Дж. Міллем означає абсолютну незалежність людини у сфері тих дій, які прямо стосуються тільки її самої. У межах цієї сфери людина пан над самим собою і діє за своїм власним розсудом. Філософ визначає грані індивідуальної свободи: свобода думки, слова і почуттів, свобода вибору життєвих цілей, влаштування особистої долі, свобода діяти спільно з іншими індивідами. Особливе значення, на його думку, мають свобода слова і свобода думки: суспільство, в якому існує різноманіття думок

і переконань, є єдиною придатною для вільної людини і воно ж іманентно спроможне до прогресивного розвитку. Всі ці моменти свободи край необхідні для розвитку, самоутвердження індивіда, а водночас вони є запорукою від будь-яких посягань ззовні на свободний розвиток особистості.

Дж. Мілль не ототожнював індивідуальну свободу з уседозволеністю, самоуправством та іншими антисоціальними речами. Коли він вів мову про свободу індивіда, то мав на увазі людей цивілізованих, культурних, які досягли певного рівня громадянського і морального розвитку. Держава і суспільство, вважав Дж. Мілль, можуть застосовувати юридичні санкції і моральний осуд щодо індивіда, який спричиняє шкоду іншим особам і суспільству. Індивід, держава і суспільство мають добровільно йти на співпрацю, назустріч одне одному, оскільки кожна з сторін зацікавлена в цьому. Сприятимуть встановленню гармонійних відносин між індивідом і владою економічний розвиток країни і відповідний соціальний устрій. Економічний розвиток можливий за умови неперешкоджання державою вільній діяльності індивідів та їхніх асоціацій. Держава зобов'язана робити все, щоб розвивати в суспільстві дух підприємництва і здорової конкуренції.

Торкаючись питання держави, Дж. Мілль відмовився вбачати в її установу, лиху за своєю природою. Держава перебуває у залежності від волі та вміння людей створювати і налагоджувати нормальне людське співжиття. Держава буває не кращою і не гіршою ніж індивіди. Він писав: "В кінцевому результаті держава буває не кращою і не гіршою ніж індивіди, які її складають". Держава така, яке суспільство в цілому, а тому воно передусім відповідальне за її стан. Гідна держава повинна створювати умови для самовдосконалення народу. Держава, що гарантує всі види індивідуальних свобод для усіх своїх громадян, здатна встановити в себе і відповідний порядок. Філософ підкреслював: "Влада, котра не спроможна змусити коритися своїм наказам, не управляє". Дж. Мілль приходив до висновку, що вільна особистість є водночас і особистістю законослухняною. Порядок у державі є передумовою прогресу, а саме:

- 1) поступового удосконалення усіх сфер суспільного життя;
- 2) поліпшення людства в розумовому, моральному і соціальному відношеннях. На переконання мислителя, в широкому сенсі "порядок означає, що суспільний спокій не порушується ніяким насиллям з боку приватних осіб", порядок "є збереження існуючих вже благ різного роду".

Якщо порядок, заснований на свободі – обов’язкова умова прогресу, то умовою стабільності і стійкості самого порядку є, на думку Дж. Мілля, добре побудована і правильно функціонуюча державність. Мислитель відзначав, що в середині XIX ст. в Західній Європі "масова демократія" чревата нівелюванням особистості, "усередненням" людини, пригніченням індивідуальності. Він не сприймав тиранії більшості над індивідом. Крім тиранії більшості мислитель розглядав і другий вид тиранії – тиранії урядової влади. Дж. Мілля писав: "Законів проти тиранії чиновників недостатньо, потрібен також захист від тиранії пануючих думок і почуттів, від прагнення суспільства нав’язати свої ідеї як правила поведінки". Для запобігання урядовій тиранії (тиранії чиновників) необхідно ввести конституцію, яка гарантувала б розподіл влади, виборність і заміну народних представників. Тиранію більшості (тиранію пануючої думки) можна запобігти за допомогою гарантованості індивідуальної свободи, а також шляхом залучення народу до устрою і діяльності держави.

Представницьке правління вимагає політичну активність громадян, а значить, їх громадянську відповідальність. Приймаючи активну участь в суспільному житті, людина краще розуміє політичні процеси і досягає більш високого рівня розвитку себе як особистості. Саме тому Дж. Мілля виступав за загальне виборче право для усіх (включаючи жінок) грамотних громадян. Виборча система повинна забезпечувати представництво всіх думок, включаючи і думку меншості. Для цього необхідно дотримуватися принципу пропорційного представництва. Разом з тим, пропорційна система голосування має базуватися на освітньому цензі – грамотні громадяни

можуть голосувати на декількох виборчих округах, а неграмотні лише в одному.

Цілі у добре влаштованої і правильно функціонуючої державності наступні: захист інтересів особистості, захист власності, сприяння росту добробуту людей, збільшення позитивних соціальних якостей в індивіді. Кращий уряд для народу – це той, що допомагає йому йти вперед. Єдино можливий шлях до реалізації цих цілей – представницьке правління, коли "весь народ або значна його частина завдяки періодично обраним депутатам користується вищою контролюючою владою, – цією вищою владою народ повинен володіти в повному обсязі". Дж. Мілль симпатизує парламентській республіці, де влада функціонує на основі її розподілу на три гілки. Законодавча влада в особі парламенту має займатися законотворчістю, спостереженням і контролем над урядом, а також повинна бути для народу місцем вираження своїх скарг та різних думок. Законодавчий орган повинен бути таким, щоб парламентарії не мали іншої, крім загального інтересу, мотивації для застосування своєї влади.

Виконавча влада (державна адміністрація, чиновники) виконує управлінські функції: "центральна адміністративна влада, – писав Дж. Мілль, – повинна спостерігати за виконанням законів і якщо закони не виконуються належним чином....повинна звертатися до суду для відновлення сили закону або до виборців для усунення з посади посадової особи, яка не виконує закони". Дж. Мілль стверджує, що "урядові функції змінюються в залежності від стану суспільства і мають відповідати вимогам практичної доцільності". Він вважав, що "не можна знайти єдине правило для обмеження сфери втручання уряду, за виключення простого...положення про те, що втручання це слід допускати при наявності особливо вагомих міркувань практичної доцільності".

Однак Дж. Мілль засуджує розширення урядової і державної діяльності в цілому як самоціль. Якщо держава надмірно буде втручатися в суспільне життя, підміняючи індивідуальну діяльність людей, активні зусилля самого

народу, тоді починають задовольнятися насамперед інтереси бюрократії, а не громадян. Але ще більше зло мислитель вбачав у тому, що в результаті такої підміни народ вражає хвороба соціальної пасивності, настрої споживацтва. За таких умов суспільство і держава деградують. Отже, потрібна система контролю за діяльністю державної влади.

Підсумовуючи погляди Дж. Мілля слід підкреслити, що політико-правове вчення було надзвичайно актуальним для середини XIX ст., і воно ж не втрачає своєї актуальності і на сьогоднішній день. Його ідеї про пропорційне представництво у владі, про захист прав особистості, усунення перешкод для вдосконалення її творчих і моральних якостей, про поєднання енергії вільного індивіда з енергією всіх співгромадян як запоруки суспільного прогресу, про межі і сферу державного втручання в суспільні справи і приватне життя людини, про захист прав меншості, про моральність і професіоналізм політичних лідерів безсумнівні і сьогодні.

15.3. Французький лібералізм. Бенжамен Констан. Алексіс де Токвіль

Бенжамен Констан (1767-1830) – французький політичний діяч, публіцист, письменник. Народився в Лозанні (Швейцарія), куди емігрував його батько. Закінчив Едінбурзький університет. У 1795 р. прийняв французьке громадянство і оселився в Парижі. Його погляди сформувалися під впливом ідей англійського лібералізму, французьких мислителів епохи Реформації і Просвітництва. Автор творів на політичні і історико-релігійні теми. Найбільш відомі його праці: "Роздуми про конституції та їх гарантії", "Курс конституційної політики", "Про стародавню свободу порівняно зі свободою сучасною" та ін.

Бенжамен Констан – найбільш знаний ідеолог французького лібералізму, який як і інші представники лібералізму в Європі обстоював демократичні права і свободи, демократичний політичний режим,

невтручання держави в економіку і приватне життя індивіда, поділ влади. Його політико-правова конституція свідчить про те, що він був рішучим противником політичних крайнощів – революційної диктатури чи абсолютизму.

В центрі уваги мислителя – проблема обґрунтування особистої свободи, співвідношення держави і особи. Він заявляв що особиста свобода – це особиста незалежність, самостійність, безпека, право впливати на управління державою. Мета держави – гарантування особистої свободи індивіда. На його переконання, всі інститути держави утворюють піраміду, що виростає на фундаменті індивідуальної свободи та невідчужуваних прав людини. Держава складається з інститутів, які повинні виражати індивідуальну свободу і невідчужувані права людини.

Свобода іманентно властива людині, з якої, своєю чергою, випливають фундаментальні невідчужувані права громадян і які незалежні від державної влади і є для неї недоторканими. "Протягом усього свого життя, – писав він, – я захищав один і той же принцип – свободу, свободу у всьому: в релігії, філософії, літературі, промисловості, політиці і розумів під свободою торжество особи над владою, яка прагне управляти за допомогою насильства. Свобода, ж як основа людського співжиття, несумісна з свавіллям, хоч би звідки воно виходило". Б. Констан розрізняв свободу особисту і політичну. На думку автора, давні народи (греки, галли, римляни) знали лише політичну свободу. Ця свобода зводилась до права брати участь у колективному здійсненні політичної влади: прийняття законів, участь у правосудді, у виборі посадових осіб, вирішенні питань війни і миру. Тобто, тут було повне підпорядкування індивіда авторитету співтовариства. Володіючи політичною свободою, людина не мала особистої свободи. Індивід у давніх народів був сувереном у вирішенні суспільних справ і рабом щодо справ приватних. Давнім народам пропонувалися обов'язкова релігія, звичаї, спосіб життя "влада втручатися й у найзвичайні домашні справи".

Нові народи у сучасному світі розуміють свободу інакше. Свобода сучасного європейця, вважав Б. Констан – особиста, громадянська свобода, яка полягає у відносній незалежності від державної влади кожного окремого індивіда. В цих правах реалізується творча енергія і потенціал нових народів, їхнє прагнення вільно мислити, вільно говорити і вільно діяти. Зміст поняття свободи в сучасному розумінні наступний:

- 1) це право кожного підкорятися одним тільки законам;
- 2) право кожного висловлювати свою думку;
- 3) право вибирати собі справу і займатися нею (свобода підприємництва і приватної ініціативи);
- 4) право розпоряджатися своєю власністю;
- 5) свобода вибору місця проживання (свобода пересування);
- 6) право на об'єднання з іншими індивідами (для обговорення і захисту своїх інтересів, для відправлення релігійного культу, організації і проведення вільного часу);
- 7) право кожного впливати на здійснення влади, на управління державою за допомогою виборів, протестів, петицій чи вимог, а також шляхом призначення чиновників та за допомогою представництва.

Отже, матеріальна і духовна автономія особистості, її надійна захищеність законом (особливо правова захищеність приватної власності) у Б. Констана стоїть на першому місці. Особиста свобода, за мислителем, – "торжество особистості над владою". Політична свобода виступає у нього гарантом і засобом особистої свободи. В цьому він був глибоко переконаний і писав наступне: "Особиста свобода – ось справжня сучасна свобода, політична свобода виступає її гарантом". Влада, яка порушує особисту свободу, перетворюється в тиранію, а тому політична влада, хто б не був її носієм, не може бути абсолютною.

Б. Констан назвав три причини переходу від свободи стародавніх народів до свободи нових. По-перше, сучасні держави стали дуже великими за територією і населенням, що виключає можливість для кожного приймати

безпосередню участь у здійсненні публічної влади. Саме тому пряме народовладдя (безпосередня демократія) в сучасному суспільстві. Неможлива, вона замінюється представницьким правлінням. По-друге, скасування рабства, зміна ставлення до праці позбавило вільних того дозвілля, яке надавало їм можливість приділяти багато часу політичним справам. По-третє, войовничий дух стародавніх народів змінився комерційним духом, коли народи зайняті промисловістю, торгівлею, господарством, а тому вони не мають часу займатися політичними справами, і разом з тим вони дуже болісно реагують на будь-яке втручання держави і їхні особисті справи.

Вся організація політичного життя, межі повноважень інститутів державної влади мають бути підпорядковані одній меті – особистій свободі індивіда. Влада нових народів, яка спирається на легітимні підстави, не має права на сваволю. "Прогрес цивілізації, зміни, привнесені століттями розвитку, вимагають від влади більше поваги до звичок, почуттів і незалежності індивідів. Нехай вона буде справедливою, ми ж подбаємо про власне щастя".

Але в такому розумінні співвідношення політичної і особистої свободи криється загроза для самої свободи. "Загроза сучасній свободі полягає в тому, писав він, що поглинені користуванням особистою незалежністю і переслідуючи свої приватні інтереси, ми можемо занадто легко відмовитися від нашого права на участь у здійсненні політичної влади". Наслідком політичної пасивності може бути прагнення суб'єктів владних повноважень, на думку, Б. Констана "позбавляти нас будь-яких турбот, за винятком сплати податків і слухняності". А це шлях до зловживання владою, до зосередження влади в руках окремих осіб, "до надмірного ступеня влади". Не менша небезпека для свободи це і влада більшості, що пред'являє "право на підпорядкування собі меншості". Необмежена влада народу, заявляв мислитель, більш небезпечна для індивідуальної свободи, ніж суверенітет

абсолютного монарха. Суверенітет народу не безмежний, він обмежений рамками справедливості і права індивіда.

Виходячи з цього, Б. Констан по-новому вирішував питання про форму правління. Він засуджував держави з надмірним ступенем влади і відсутністю гарантії індивідуальної свободи. Такими гарантіями, на його думку, є громадська думка, а також поділ і рівновага влади. Органом вираження суспільної думки має бути представницька установа в межах представницької системи правління. Поділ і рівновага влади, на переконання мислителя, забезпечується наявністю шести конституційних гілок влади:

1) влада королівська як влада нейтральна, регулятивна й арбітражна. "Король цілком зацікавлений у тому, щоб гілки влади взаємно підтримувати одна одну і діяли у згоді і гармонії. Ця влада стоїть не поруч з іншими владами, а вище всіх інших, над ними і незалежна від них. Він може розпускати нижню виборну палату парламенту, а небажану позицію верхньої палати перів монарх може подолати, призначивши нових перів. Монарху належить право вето. На виконавчу (урядову) владу він впливає через призначення і усунення міністрів. Він здійснює право помилування, пом'якшуючи у разі необхідності надмірну суворість суду;

2) влада спадкоємної палати перів (верхньої палати парламенту) як "представницької постійної влади". Ця палата має стримувати демократичні пориви нижньої виборної палати і є своєрідним буфером між королем і нижньою палатою;

3) виборна законодавча влада, яку Б. Констан називав "владою громадянської думки". Він відстоював високий майновий ценз її депутатів. Тільки багаті мають освіту й виховання, необхідні для усвідомлення суспільних інтересів. Тільки багаті (власники) здатні гарантувати у суспільстві порядок і справедливість. Якщо політичні права дати не власникам, допустити їх до участі в парламенті, то вони спробують скористатися ними для зазіхання на власність. Тому політичні права слід надати тільки власникам;

- 4) виконавча влада, здійснювана міністрами відповідальними перед парламентом;
- 5) судова влада, як незалежна і самостійна гілка влади при здійсненні правосуддя;
- 6) муніципальна влада – протипага центральній владі, яка є органом місцевого самоврядування.

Б. Констан вважав, що гарантом індивідуальної свободи, поруч з інститутами державної влади, що контролюються суспільством, громадською думкою, яка спирається на свободу друку, слова і переконань, також має виступати право. Право не повинно допускати свавілля в суспільстві, стати "єдиною можливою основою відносин між людьми". Правові форми, на його думку, "ангели-хоронителі" людського суспільства. Щодо закону, то мислитель не сприймав його як абсолютну цінність. Лише закон, що походить із легітимного джерела і відповідає вимогам справедливості, може претендувати на таку роль. "Підпорядкування закону – це обов'язок, – писав вчений. Проте не абсолютний. Закон тоді перестає бути законом, коли він, по-перше, має зворотну силу; по-друге, предписує дії, що суперечать моралі. Анафема і непогора несправедливим законам та приписам, прикрашеним ім'ям закону!".

Концепція держави і права, викладена Б. Констаном в "Курсі конституційної політики" відображала настрої і переконання ліберальної буржуазної і стала загальновизнаною доктриною державознавців Франції і ряду інших країн.

Відомим серед ідеологів політико-правової думки Європи середини ХХ ст. був Алексіс де Токвіль (1805-1859) – французький історик, державний діяч. Прибічник лібералізму і демократії. Очолював консервативну партію порядку, був депутатом парламенту декількох скликань, міністром закордонних справ. Найвідоміші праці: "Про демократію в Америці", "Старий порядок і революція". Саме ці праці мали величезний успіх на той час, зробили його ім'я авторитетним у науці про державу, право і політику.

Головний предмет його досліджень – теоретичні та практичні аспекти демократії. Глибокі знання в галузі загальної історії та історії світової політичної думки дозволили йому сформулювати наступну ідею – занепад аристократії (феодалного ладу) є історично неминучим, а рух людства в бік рівності, свободи і демократії – повсюдний. "Хоч би на що ми спрямували наш погляд, – писав він, – скрізь бачимо таку ж революцію (подібно до французької), яка поширюється на весь християнський світ, а різні обставини, що траплялися в житті народів, перетворилися на користь демократії. Постійний розвиток рівності є факт провіденціальний і має всі головні ознаки такого: вона існує в усьому світі, постійно розвивається, тож будь-які спроби зупинити рух у бік демократії означали б опір Божій волі". Цей процес носить всесвітній, довготривалий характер з кожним днем все менше і менше залежить від волі людей.

Необоротність руху в бік демократії зумовлений тим, що цілі демократії відповідають принципам соціальної справедливості – добробуту більшості громадян, благу найбільшої кількості людей; в той же час аристократія – це прагнення монополізувати в руках небагатьох і владу і багатство.

А. Токвіль розрізняв свободу і демократію. Відносини між ними неоднозначні і відносини людей до тих також різні. Люди завжди віддавали перевагу рівності перед свободою. Рівність в демократичних країнах – більша соціальна цінність, ніж свобода. Демократичні суспільства прагнуть до свободи, однак це прагнення відступає на задній план, підпорядковане більш стійкому і масовому прагненню до рівності. Заради прагненню до рівності люди готові поступися свободою, відмовитися від неї. "Вони хочуть рівності разом із свободою, – казав він, – але коли це їм недостатньо, то хочуть її навіть у рабстві". Відповідь мислителя на питання, чому ж люди віддають перевагу рівності, наступна: "Рівність щоденно наділяє людину масою дрібних радостей. Привабливість рівності відчувається постійно і діє на кожного; її чарам піддаються найблагородніші серця, і душі

найнікчемніші із захопленням нею насолоджуються". Рівність розповсюджується на будь-кого і є загальною. Радості, що доставляються рівністю, не вимагають ні жертв, ні зусиль. Щоб одержати задоволення від рівності, треба просто жити, зазначав А. Токвіль.

Мислитель високо цінує свободу (свободу політичну). Завдяки свободі людина одержує можливість реалізувати себе в житті. Свобода дозволяє суспільству стало процвітати, "за перебігом часу свобода тим, хто здатний її зберегти, дає добробут і багатство". Разом з тим, свобода вимагає від людини напруги, великих зусиль, аби довести свою самостійність, робити повсякчас свій вибір, відповідати за свої дії та їх наслідки. Користування свободою, її переваги, достоїнства не даються взяти, як правило, миттєво. Задоволення від свободи отримує не настільки широке коло людей, як прихильників рівності. Тому А. Токвіль робить висновок – демократичні народи більше люблять рівність, ніж свободу. Філософ у праці "Старий порядок і революція" дав своє пояснення, чому ідея рівності стійка та охопила майже всіх, а прагнення до свободи, навпаки, виявилось менш поширеним і недовговічним. "Люди, які вбачають у свободі лише засіб досягнення матеріальних благ, ніколи не можуть утримати її надовго" – писав А. Токвіль. За його вченням, прагнення свободи – це властивість не всіх народів, а лише тих, які створення для неї, ненавидять як зло залежність, люблять у свободі не ті, матеріальні блага, які вона дає їм, але вбачають у ній самій таке дорогоцінне і необхідне благо, з утратою якого все інше втрачає будь-який сенс, все інше ніщо. Справжня любов до свободи, наголошував мислитель, притаманна не всім – це властивість людей особливої великої душі, для яких право вільно говорити і діяти, дихати без утисків і коритися тільки Богові та закону, – вища насолода.

У той же час А. Токвіль попереджав: не можна бути в полоні вульгарно-утилітариських ілюзій і чекати від свободи чуда, уподобляти її рогу достатку, здатному миттєво забезпечити всіх і кожного масою

матеріальних та інших благ. "Хто шукає в свободі чого-небудь іншого, а не її самої, той створений для рабства", – попереджав філософ.

А. Токвіль вважав, що демократія можлива лише за умови тісного союзу рівності і свободи. Головна проблема в тому, щоб, з одного боку, позбавитися від усього, що заважає встановленню розумного балансу рівності і свободи, а з другого – розвивати політико-юридичні інститути, котрі повинні забезпечити створення і підтримку такого балансу.

Серйозна перешкода свободі і відповідно демократії в цілому надмірна централізація влади, котра зводить нанівець свободу. На думку мислителя, цілий ряд установлень демократичного профіля, навпаки "працює" на користь свободи індивіда і суспільства, укріплює її. Це розподіл влади на окремі гілки, місцеве самоврядування, в котрому він бачить витoki народного суверенітету. Однак суверенітет народу не безмежний, він має свої межі. Якщо верховенство народу не має меж, то виникає тиранія більшості, котра нітрохи не краща, ніж тиранія самодержця. Додатковими демократичними установленнями (крім поділу влади і місцевого самоврядування) мислитель відносив незалежність судів, самостійність "блюстителів закону" (чиновників, поліції), свободу друку, релігійну свободу та ін.

Прикладом демократичного устрою і народовладдя А. Токвіль вважав політичний лад США. Звертаючи увагу на те, що конституція цієї країни закріпила принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки, мислитель підкреслював, що цей принцип доповнюється досконалим механізмом стримувань і противаг. Подібний механізм гарантує дію кожної із гілок влади виключно в межах своєї компетенції і одночасно унеможлиблює надмірну концентрацію влади в руках однієї особи або декількох осіб. При цьому кожна гілка влади, будучи залежною від народу, здатна боротися з його випадковими бажаннями і не погоджуватися на його небезпечні вимоги. Особливо А. Токвіль відзначав незалежність судової влади, яка спираючись на принцип верховенства конституції в системі

законодавства, а також на інститут суду присяжних, захищає громадянську і політичну свободу від посягань з боку творців законів.

Позитивним наслідками народовладдя в США мислитель називає наявність громадянського суспільства, активну життєву позицію громадян і захист ними своїх прав, спільність інтересів пересічних громадян і тих, хто при владі. Тому такі негативні явища, як корупція та індивідуалізм тут не мають масового характеру. Прості американці усвідомлюють нескладну істину: "щастя кожного залежить від загального процвітання".

А. Токвіль звернувся до такої вади демократії, як індивідуалізм. Індивідуалізм – це самоізоляція індивідів, їх відокремлення один від одного, замикання в вузьких рамках особистого життя, відсторонення від участі в суспільних справах. Якщо виникне така ситуація, – то це надзвичайно небезпечна тенденція, це соціальне захворювання епохи демократії, що сприяє концентрації влади, її автократичному переродженню, загрожує свободі. Не допустити роз'єднаності громадян – значить надати їм як можна більше реальних можливостей "жити власним політичним життям для того, щоб вони одержали необмежену кількість стимулів діяти спільно". Громадянськість, політичне і правове виховання громадян здатні перебороти індивідуалізм, зберегти й усталити свободу. Справді людське життя можливе лише там, де рівність і свобода в єдності.

Отже А. Токвіль, дослідивши демократію і лібералізм, прийшов до висновку, що лібералізм може сприяти розвитку демократії в ім'я свободи і рівності.

15.4. Німецький лібералізм. Вільгельм фон Гумбольт. Лоренц Штейн

Лібералізм як політико-правова доктрина зародився і отримав розвиток на німецькій землі в перші десятиліття XIX ст. Напередодні революції 1848-1849 рр. ліберальний рух в Німеччині був представлений іменами багатьох

вчених і відрізнявся організованістю й ідейно-теоретичною зрілістю. У своїх працях політичні мислителі запропонували низку політико-юридичних моделей для радикальної модернізації німецького суспільства і держави. Німецькі ліберали ставку у відновленні робили на соціальні середні прошарки і на монархів дрібних німецьких держав, спроможних зрозуміти вимоги часу і стати захисниками передових ідей. Західноєвропейського розголосу набули перейняті ліберально-демократичними ідеями праці В. Гумбольта і Л. Штейна.

Вільгельм фон Гумбольт (1767-1835) – німецький державний діяч, філософ, лінгвіст. Його праці політико-правового змісту наступні: "Про введення земельно-станових конституцій в пруських державах", "Досвід установа меж діяльності держави". В другій з цих праць автор намагався вирішити дві основні проблеми того часу: співвідношення суспільства (громадянського) і держави та співвідношення особи і держави.

В. Гумбольт додержується наукової спрямованості на диференціацію суспільства (громадянського суспільства) і держави, яка стала домінуючою в суспільствознавстві з кінця XVIII ст. Грнями цієї диференціації виступають відмінності між:

1) системою національних установ (організацій, союзів, об'єднань, сформованих знизу, самими індивідами) і державними інститутами та службами;

2) "природним і загальним правом" і правом позитивним, створеним безпосередньо державою;

3) "людиною" і "громадянином".

Мислитель не вважав суспільство і державу рівноцінними величинами. Суспільство для нього принципово значніше держави, а людина є щось більше, ніж громадянин – член політичного (державного) союзу. З цієї причини природне (загальне) право має бути єдиною основою права позитивного, керівним началом у розробленні та прийнятті державних законів. Мета ж існування держави – служити суспільству: "Об'ємом

діяльності держави є все те, що вона у змозі зробити для блага суспільства". Разом з тим поняття "суспільство" для В. Гумбольта не є абстрактним, а тому він намагався розгледіти кожного окремого громадянина як члена суспільства.

Реалізуючи призначену їй роль – служіння суспільству – держава у своїй діяльності не повинна переслідувати нічого іншого, крім забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки громадян. Мислитель дотримувався ідеї "мінімальної держави". Держава не повинна брати на себе патерналістські функції – по-батьківськи опікувати людей. Функції держави мають бути різко звужені. Надмірна турбота держави про людей небезпечна для індивіда: ця турбота розслабляє її волю та енергію, індивід втрачає здатність самостійно вирішувати свої проблеми, власними силами долати труднощі. Чим ширше діапазон дій державної влади, тим менший масштаб свободи індивіда, переконаний В. Гумбольт. Крім цього, наслідком цього будуть його злидні. Мислитель писав: "Якщо кожний сподівається на допомогу держави по відношенню до самого себе, то він, певна річ, ще охоче надає їй (державі) турботу про долю своїх співгромадян". Тобто, подібна турбота небезпечна і для нації в цілому.

Турбота держави про всебічні блага своїх громадян має й інші негативні наслідки. На думку, В. Гумбольта, з'єднання людей у громадянське суспільство, в один соціальний союз породжує різноманітні людські сили і напрямки їхньої діяльності, сприяє розвитку багатьох натур, повнокровних характерів. Саме в суспільстві формується людина, якій притаманні гідність і прагнення до свободи. Держава – це втілення верховної влади, і вона споконвіку не терпить притаманні суспільству різноманіття індивідуальностей, інтересів, воль, думок і вчинків. Верховна влада через державу хоче:

- 1) підігнати всіх і все під один стандарт;
- 2) уніфікувати не тільки поведінку, а й свідомість людей, життєві прояви нації.

На думку В. Гумбольдта, державне втручання фактично спрямоване на пониження того рівня різноманітності, яким є буття суспільства. В розумінні мислителя, чим значніше і ширше діапазон дій державної влади, тим меншою свободою володіють індивіди та їх об'єднання. Суть зусиль держави він вбачає в створенні перешкод піднесенню нації, визріванню її в свободі, хоча саме це і є саме важливе в долі людства.

Не сприймаючи теорію і практику абсолютистської держави, патерналістську владу, тотальне регламентування життя членів суспільства, В. Гумбольдт доходить до абсурду. Він вважав, що державні закони, незалежно від їх конкретного змісту, аморальні і соціально порочні, оскільки визначають поведінку людини і наділені примусовою санкцією держави. Суспільство, яке вимушене дотримуватися законів, уявлялось йому натовпом відгодованих рабів, а не союзом вільних людей. Як підсумок, політико-правова теорія В. Гумбольдта зводиться до того, що :

- 1) держава завжди зв'язана з обмеженням свободи;
- 2) на неї не можна дивитися інакше, як на "зло, хоч і необхідне".

В силу цього функції держави мають бути максимально звужені і вона не повинна піклуватися про благо громадян, а саме про:

- 1) господарський успіх;
- 2) суспільну кар'єру;
- 3) моральність;
- 4) фізичне здоров'я;
- 5) спосіб життя;
- 6) особисте щастя.

Це явний перегин! А висновок – занадто категоричний. Подібний погляд на державу межує з анархістським вченням. Єдине, що відрізняє погляди мислителя від анархізму, це його розуміння корисності і необхідності деяких соціально-охоронних функцій, виконуваних політико-правовими інститутами держави.

Лоренц Штейн (1815-1890) – прусський юрист і державний діяч, за фахом – історик і економіст. Він автор фундаментальних праць про суспільство, державу, право, мистецтво управління, таких як: "Вчення про суспільство", "Теперішні та майбутні вчення про державу і право Німеччині", "Соціалізм і комунізм у сучасній Франції", "Вчення про управління", "Історія соціального руху у Франції". Сама назва його праць свідчить про те, що він одним із перших серед буржуазних ідеологів почав вивчати пролетарський рух, ідеї соціалізму і комунізму, питання про зв'язок політичної влади і держави з розвитком суспільства, власності і класової боротьби. На цій основі мислитель висунув ліберальну програму примирення класових суперечностей, стабілізації суспільства в умовах надкласової конституційної монархії. Концепція соціальної правової держави у формі надкласової конституційної монархії – головний лейтмотив його політико-правового вчення.

Ліберальна програма Л.Штейна характерна тим, що в ній домінує питання про індивіда, його правовий статус, його власність. Головний спонукальний мотив діяльності індивіда – це його прагнення до самореалізації, котре проявляється в добуванні і збільшенні матеріальних благ. Однак самореалізуватися, проводити виробничу діяльність поодиноці людина не може, а тому змушена співпрацювати з іншими. так виникає людське суспільство. Разом з тим прагнення людини до самореалізації через добування і збільшення матеріальних благ мало наслідком те, що головним серед прав особистості стало право на власність, котре неминуче привело до поділу суспільства на класи. Власники і невласники – два протилежних класи суспільства, як результат суспільного розподілу праці.

Суспільство – це соціальне середовище, де має місце постійна всебічна залежність людей один від одного, однак кожен у ньому керується лише власною волею. Ця особливість суспільства зумовлює те, що в ньому відсутній ґрунт для свободи. Л. Штейн заявляє: принцип, на якому стоїть суспільство – несвобода.

Поділ суспільства на власників і не власників, на капіталістів і найманих працівників в умовах буржуазного суспільства породжує боротьбу класів. Протилежні класи прагнуть оволодіти державною владою і використовувати її у своїх інтересах, що гальмує загальний прогрес. Л. Штейн міркував, що перемога капіталістів загрожує суспільним застоєм, тому що за допомогою держави вони поневолили б робітничий клас (найманих працівників) і позбавили б його можливості здобувати власність. Ще більш небезпечним було б захоплення держави (влади) робітничим класом. Це привело б до поділу всіх благ порівно. Все б замерло, виробництво припинилося б, а це розпад і занепад суспільства. Державна влада набула б класичних ознак деспотизму.

Примирення класів, на думку мислителя, можливе тільки з підпорядкуванням суспільства вищому союзові – державі, котра "має на меті не вигоди окремого класу, а користь всіх". Державу Л. Штейн розглядав як закономірний результат розвитку громадянського суспільства. Держава має іншу організацію й інші цілі, ніж суспільство: в суспільстві кожен керується лише власною волею, в державі ж встановлюються органічна єдність волі і дій людей. "Держава, – писав мислитель, – персоніфікований організм загальної волі, а тому має служити тільки загальному". Завдяки такій організації й такому призначенню сама держава забезпечує свободу, а свобода – принцип, на якому стоїть держава. Держава забезпечує не вигоду якогось одного класу, а користь усіх, охороняє мир, власність, право і соціальний порядок. Якщо суспільство – це система приватних інтересів, то держава – сфера публічно-владних політичних відносин, це вищий союз людей як єдине ціле.

Оскільки суспільство й держава базуються на протилежних принципах, то вони, вважав Л. Штейн, протистоять одне одному і постійно одне на одного впливають. Суспільство прагне сконструювати державу, яка йому потрібна, а держава – створити власний державний лад, в якому між суспільними класами підтримується рівновага. Задачу гаранта класового

миру може виконати не будь-яка держава. Абсолютна монархія несумісна з потребами громадянського суспільства, а демократична республіка приводить до влади некомпетентну більшість. Абсолютна монархія виражає інтереси власників, багатих класів, а "володарювання нижчих" за республіканської форми правління веде до грубого деспотизму, пригнічення меншості, до постійних конфліктів і переворотів. А тому ідеалом державного устрою мислитель називав конституційну монархію, яка, на його бачення, незалежна від класів і класових інтересів. Монарху далекі інтереси будь-якого класу – тільки монарх здатний усвідомити інтереси суспільства в цілому. Виходячи з цих інтересів, він є незалежним від класів і класових інтересів, і здатний попереджати утиск одного класу іншим. Монарх приводить усе життя народу (підданих) до гармонійної єдності.

Л. Штейн вважав, що конституційна монархія повинна бути правовою державою, в якій "право управління спирається на конституцію і має місце розмежування між законом і розпорядженнями". Це держава, в якій панує закон, де непорушні і гарантовані права кожного окремого громадянина, де кожен має рівні можливості покращити свій стан за допомогою законних засобів. Конституційна правова монархія – це держава, яка здатна проводити соціальні реформи, залучити до освіти і культурних цінностей нижчі прошарки населення, гарантувати задоволення усіх розумних потреб кожного індивіда. У такій державі начало влади органічно поєднуються з началом свободи, а досягається це за допомогою принципу поділу влади.

Л. Штейн розрізняв владу законодавчу, урядову, княжу (монархічну). Законотворчим органом має бути представницька установа – парламент. Виконана влада здійснюється міністрами (урядом), які призначаються парламентом і відповідають перед ним за результатами своєї діяльності. Главою держави є спадкоємний монарх, котрий не допустить домінування в суспільстві партикулярних інтересів і є носієм "надкласових" (загальних) інтересів. Такий поділ влади і народне представництво в парламенті забезпечать, переконував мислитель, – можливість контролю за діями

апарата державної влади з боку суспільства, створять гарантії громадянського порядку, прав і свободи особи. А незалежна і тверда державна влада забезпечить свободу, класову гармонію, погодження інтересів різних класів і соціальних груп, вирішення гострих соціальних проблем і співпрацю всіх на користь суспільства в цілому, уникаючи соціальних потрясінь і революцій.

Теоретичні напрацювання Л. Штейна про зв'язок політичної влади і держави з суспільством, про соціальну правову державу, про активну роль держави в різних сферах суспільного життя були для свого часу суттєвим кроком уперед в історії політичних і правових вчень. Разом з тим його ідеї "надкласової монархії" викликали негативну реакцію з боку прихильників революційного шляху, соціалізму і комунізму.

15.5. Політико-правові погляди ідеологів утопічного соціалізму і комунізму

Політична і юридична рівність, проголошена в доктринах просвітників XVIII ст., а також прагнення лібералів першої половини XIX ст. зміцнити і вдосконалити капіталізм, виявилися фікцією. Різне майнове розшарування суспільства привело до концентрації багатства в руках буржуазії і зубожінню трудящих. Ці обставини обумовили підвищення інтересу до розробки проектів держави, яка, на думку критиків капіталістичних порядків, зуміє позбутися експлуатації, гніту і забезпечить кожному індивіду розподіл матеріальних благ. Термін "соціалізм" ввів в науковий обіг П'єр Леру (1797-1871), а "комунізм" – Етьєн Кабе (1788-1856).

Для соціалізму і комунізму характерних було критичне відношення до капіталізму, з його експлуатацією, майновим розшаруванням, буржуазним індивідуалізмом, пригноблюванням робітничого класу, а також розробка утопічних моделей ідеальної держави, яка засновується на загальній праці і справедливому розподілі. Ідеологами соціалістичних і комуністичних

програми були Сен-Сімон (граф Анрі Клод Сен-Сімон), Шарль Фур'є (Фур'є Франсуа Марі Шарль), Роберт Оуен.

Ці три великі утопісти початку XIX ст. пропагували досягнення своєї мети мирними засобами, без революції і соціальних потрясінь. Причому вони не виступали представниками якогось одного класу (наприклад, пролетаріату, як марксистки). Вони мріяли про те, щоб ошчасливити все людство, встановили на землі царство розуму і справедливості. Буржуазне суспільство вони проголошували несправедливим і нерозумним, а тому його треба викинути на смітник історії, як і попередній феодалізм. Трагедія людства, усі негаразди і протиріччя попередніх цивілізацій ідеологи утопічного соціалізму і комунізму пояснювали тим, що не було тієї геніальної людини, яка пізнала б істинну справедливість і який був би притаманний істинний розум. Саме тепер ця людина з'явилася як результат щасливої випадковості, а не неминучої події. З таким же успіхом ця людина могла б народитися і декілька століть тому і вона вже б тоді могла виконати свою історичну місію – врятувати людство від століть боротьби і страждань. Цей мислячий розум (геній) запропонує людству досконалу соціальну систему і за допомоги пропаганди, а можливо, і прикладом показових спроб реалізувати свої ідеї на практиці. Представники цієї політико-правової доктрини настільки вірили в можливість реалізації своїх розумних програм, що надсилали ці програми тим, у кого були гроші і влада, з надією, що ті, ознайомившись з їх проектами, приймуться ідеєю справедливості і почнуть будувати нове суспільство. Зрозуміло, що їх пропозиції не були сприйняті можновладцями, банкірами і промисловцями і були відразу приречені на те, щоб залишитися утопіями.

Одним з найбільш відомих представників утопічного соціалізму і комунізму Сен-Сімон за походженням був з аристократичної паризької родини. Одержав домашню освіту під керівництвом відомого просвітителя Д-Аламбера. Добровольцем брав участь у війні за незалежність США, у Французькій революції. Його основні твори: "Листи женецького жителя до

сучасників", "Вступ до наукових праць XIX ст.", "Промислова система", "Катехізис промисловців", "Нове християнство".

Свій проект майбутньої промислової системи мислитель заснував на концепції історичного прогресу. Вся історія людства, згідно з його вченням, підпорядковується прогресу людського розуму і поділяється на три великі стадії:

1) теологічну (панування в умах людей релігій – часи античності й феодалізму);

2) метафізичну (період панування філософських абстракцій – етап буржуазного світопорядку);

3) позитивну – майбутній суспільний устрій, найбільш щасливий для більшості суспільства, який надасть максимум можливостей для розвитку кожного і задоволення людських потреб. На першій стадії панування в суспільстві належало священникам і феодалам, на другій – юристам і метафізикам, то на третій панування має перейти до вчених і промисловців. Саме на третій стадії суспільний лад відповідатиме інтересам абсолютної більшості населення і восторжествує принцип божественної моралі, коли "усі люди повинні бачити один в одному братів, вони мають любити один одного і допомагати один одному".

Французька революція 1789-1793 рр. зруйнувала феодалізм і могла привести до остаточного утвердження індустріального устрою і нової політичної системи, якби на чолі революції стали "індустріали", представники промислового класу – фабриканти, торговці, банкіри та вчені. Однак вони передовірили владу, політичне керівництво паразитам – юристам, дворянам, військовим, чиновникам, землевласникам – ранти'є. Промисловці сьогодні, – писав Сен-Сімон, – створюють своєю працею велику кількість нових цінностей, а вчені – найбільш освічені. Тому політична організація майбутнього індустріального суспільства має бути владою вчених і промисловців. Вони "можуть організувати суспільство відповідно до своїх потреб і бажань, тому що вчені мають сили

інтелектуальні, а промисловці мають у своєму розрядженні сили матеріальні". Робітників, ремісників і селян мислитель також відносив до "промисловців", оскільки вони також зацікавлені в розквіті промисловості і торгівлі. Тобто, майбутній соціалізм, на переконання філософа, буде засновано на ідеї солідарності класів.

Перехід до нової "позитивної стадії" історії, заявляв Сен-Сімон, не вимагає руйнування традиційних державно-правових форм революційним шляхом. Він можливий мирними заходами – поступовими реформами, що виключають насилля. Радикальна перебудова суспільства включає два етапи:

1) часткові реформи (усунення спадкової знаті, викуп землі у землевласників, які не займаються сільськогосподарським виробництвом, полегшення положення селян і т. ін.);

2) реорганізація політичного устрою шляхом усунення від влади невиробничих класів (паразитів) і передача усього управління різними сферами суспільного життя найбільш талановитим підприємцям і вченим. Народ усувався від політики, а політична влада передавалась найбільш освіченим і успішним, банкірам, фабрикантам, купцям та видатним і знатним науковцям.

Найкращою формою правління Сен-Сімон вважав "промислову монархію". Главою держави є монарх, котрий "царствує, але не править". Верховний орган державної влади – парламент, що складається з трьох палат – палати винаходів, палати досліджень і палати виконань. Члени парламенту – тільки високообдаровані вчені і талановиті промисловці. Парламент одночасно є і вищим господарським органом, який здійснює планування економіки, управляє економічними процесами. Планування дозволить уникнути анархії виробництва і безробіття, а економічна діяльність набуде організованого характеру. Парламентська Рада промисловців і вчених перетворить країну на єдину централізовану керовану промислову асоціацію. Вона, за вченням мислителя, повинна мати на меті забезпечення найбільших благ для всіх класів суспільства.

Тверда централізація виробництва, дисципліна у суспільстві на чолі з вченими та промисловцями, захистять його від невинуватених, нераціональних витрат енергії, матеріальних і фінансових ресурсів, максимально підвищать продуктивність праці. Тим самим відпаде необхідність в обтяжливих для суспільства установах та посадах. За умов, коли гадав мислитель, існуюча соціальна система задовольнятиме більшість населення країни, представників усіх класів, також не треба буде утримувати численну постійну армію і поліцію. Відтак, держава, політика і управління, писав Сен-Сімон, дедалі все більше будуть перетворюватися із знаряддя управління людьми в знаряддя управління речами і виробничими процесами.

Характерною рисою планів радикальної соціальної перебудови суспільства Сен-Сімона було те, що він щиро вірив у можливість мирного розв'язання всіх соціальних суперечностей, мирної співпраці і солідарності всіх класів. Не сприймаючи революційні методи боротьби, мислитель пропонував інший шлях – мирну проповідь нової моралі, "нового християнства" як засобу перетворення суспільства на засадах соціальної справедливості. Свої сподівання мислитель пов'язував зі зверненням до найбільш освічених і багатих людей: монархів, торговців і банкірів. Сен-Сімон був глибоко переконаний, що саме ця частина суспільства перейметься його ідеями і реалізація його проекту "промислового режиму" стане реальною.

Іншим представником утопічного соціалізму Франції був Шарль Фур'є (1772-1837). За соціальним походженням був з родини комерсантів. Школу відвідував до 13 років і одночасно самостійно вивчав логіку, географію, фізику, математику. Професійну виучку проходив у торгових домах Ліона, Марселя та Парижа. Працював у торговельних фірмах, був власником магазину, але під час Французької революції лишився всього свого майна. Завербувався в армію, але через нетривалий час через хворобу пішов у відставку і приступив до літературної діяльності. Написав книги: "Теорія

чотирьох рухів і загальних доль", "Новий промисловий соціетарний світ", "Теорія всесвітньої єдності" та ін.

На відміну від Сен-Сімона питання публічної влади, політики і політичної діяльності Фур'є мало цікавили, займатися ними – даремна втрата часу, вважав він. Мислитель дійшов висновку, що після революційній Франції замість обіцяного філософами – просвітителями та іншими ідеологами буржуазії свободи і рівності на долю народних мас випали бідування і страждання. Сучасна цивілізація, писав він, "світ дибки, соціальне пекло". Тут – "тиранія приватної власності", держава завжди на боці нових хазяїв життя – багатих (банкiрів, промисловців, спекулянтів), а народ бідує, "зовсім відтиснутий від влади, позбавлений політичної і соціальної свободи, фактично – і правосуддя". Закони добрі лише для тих, на користь чиїх інтересів вони створені.

Розмірковуючи над способом вирішення всіх гострих проблем того часу, Ш. Фур'є запропонував власну соціальну теорію, в основі якої вчення про природу людини і притаманні їй пристрасті. Людство, за його вченням, з'являється на землі з різноманітними пристрастями, що закладені в неї Богом, і спрямовані на досягнення суспільного блага. Розкрити, описати і класифікувати ці пристрасті – означає знайти єдино правильний шлях перебудови старого суспільства і побудови нового соціального порядку. Людям притаманні три групи пристрастей:

- 1) люксизм (пристрасті, спрямовані на задоволення "апетиту почуттів": прагнення до здоров'я і багатства);
- 2) групизм (прагнення "апетиту душі": дружба, любов, людинолюбство);
- 3) серизм (пристрасті, що задовольняють "апетит духа" і виражають прагнення до створення творчих об'єднань, змагань та перемін).

Всього Ш. Фур'є нараховував 12 пристрастей, узгодження яких дає нову, найбільш важливу 13 пристрасть, яку він назвав "унітеїзм". Це

пристрасть до єдності, прагнення до поєднання особистого блага з благополуччям всього людства.

Яким же бачив мислитель нове суспільство? На його думку це – розумне, гармонійне суспільство, в якому становище народу різко зміниться на краще. Основу нового суспільства складуть асоціації – виробничо-споживчі товариства, де праця людей перетвориться на насолоду. До складу асоціацій (фаланг) входитимуть представники різних соціальних груп: власники і пролетарі, люди творчих професій, хлібороби. Спільна праця, де кожний член фаланги вибирає собі вид діяльності за своїм смаком, в декілька разів збільшує продуктивність праці і дохід. Це дозволить задовольнити пристрасть людей до багатства. Як промислово-землеробські об'єднання, організовані на кооперативних засадах, фаланги зруйнують прогнилий лад цивілізації і стануть осередками нового асоціального ладу, "соціетарного порядку". Незабаром фаланги утворять цілу мережу, яка покриє всі країни, всі континенти, земну кулю в цілому.

Фаланги об'єднують від 800 до 1600 людей, відповідно до нахилів і пристрастей кожного. Всі працюючі розподіляються по серіях, які за своєю чергою, розпадаються на невеликі групи. Поділ на групи (за певним видом праці – садівники, тваринники, ткачі і т.д.) і праця в групах задовольняє людські пристрасті. Праця за нахилом задовольняє людину і фізично і духовно, вона живить найвищу із пристрастей – ентузіазм. Як натхненні своєю працею, члени фаланги проявляють у праці свої пристрасті до творчого змагання між представниками всіх видів фізичної і розумової праці. Праця, яка раніше викликала в людині огиду, перетворюється в насолоду, природну життєву потребу. У фаланзі не буде відносин панування й підпорядкування, а тому відпаде необхідність у державі як в апараті примусу. Внутрішнє життя фаланги регулюється лише нормами, встановленими добровільно і колективно.

Класові суперечки III. Фур'є розраховував подолати за допомогою дружніх зв'язків, котрі забезпечуються однаковим (спільним) вихованням;

участю багатих в праці, розвитком змагання між членами асоціації; ліквідацією заробітної плати і наявністю взаємних послуг; справедливим розподілом доходів – 5/12 трудящим, 4/12 капіталістам, 3/12 талантам (творчим людям) з метою їх заохочення.

Мислитель вважав, що кожна людина за природою альтруїст, прагне допомагати більш слабому і бажає працювати добровільно. Приватна власність в новому суспільстві збережеться, тому що наявність майна змушує людину прагнути до примноження власного блага. Приватна власність зберігається і тому, що вона притаманна людині в силу її пристрасті до багатства і насолоди. "Інстинкт власності, – писав філософ, – це самий могутній з відомих нам важелів для посилення життєдіяльності цивілізованих народів". Для зацікавленості в своїй праці слід всіх перетворити у власників – господарів дрібних підприємств або акціонерів. Це дозволить подолати антагонізм між багатими і бідними і створить справжню асоціацію із загальними для всіх цілями.

Перша заповідь існування фаланги – особиста свобода кожного. Свобода "не допускає ніякого примусового статуту, ніяких монастирських утисків". Для Ш. Фур'є, свобода є більшою цінністю, ніж рівність. Рівність особистих свобод члени фаланги розглядають як найвищу цінність. Однак вони не сприймають таку рівність, котра базується не на свободі, а на суворій регламентації всіх проявів життя людей. Фаланга має свої загальнообов'язкові норми, але вони приймаються за згодою всього колективу, а тому дотримуються всіма свідомо і добровільно.

Найголовнішим і єдино корисним правом людини з усіх прав мислитель називає право на працю. Він справедливо помітив, що без нього нічого не варті всі інші права. Також слушним є його твердження про те, що єдина власність тих, хто немає ніякої іншої власності, є їхня праця. На його думку, справедливість вимагає і розкріпачення жінки, визнання її прав.

Фаланги автономні і незалежні соціальні утворення. Вони не пов'язані між собою в єдину цілісну систему, хоч і координують свою діяльність.

Центральна влада та її апарат, котрі все ж зберігаються у майбутньому суспільстві, не мають ніякого права втручатися у внутрішнє життя фаланг, опікувати їх, керувати ними. Влада центральна виконує роль координатора і арбітра.

Підсумовуючи, слід відзначити, що проєкт нового суспільства, запропонований Ш. Фур'є, виходив із принципів примирення і гармонії всіх класів суспільства. Мислитель відкидав революцію: перетворення суспільства відбудеться, на його думку, завдяки реформам. Він вирів, що великі можновладці і власники капіталів, ознайомившись з його системою, використають усю силу державної влади і власні гроші, для її негайного здійснення.

Незважаючи на утопічність, погляди Ш. Фур'є мали прихильників. Було близько 40 спроб організувати фаланги у Франції та США, але не проіснувавши й 12 років, вони розпалися. У сорокових роках XIX ст. ідеї Фур'є були достатньо популярними і в Росії.

Видним англійським теоретиком утопічного комунізму був Роберт Оуен (1771-1858). Він народився в Уельсі, в родині ремісника. У десять років почав самостійне життя, працюючи в магазинах. Завдяки своїм природним здібностям і організаторським навичкам у 20 років став фабрикантом. З 1800 р. почав радикальне для свого часу реформи з покращенням умов життя і праці робітників, виступав за гуманне фабричне законодавство, організацію профспілкового і кооперативного руху в Англії. Склав проєкти організації країни комун, зорганізував комуністичні общини в США і Англії. Основні праці: "Новий погляд на суспільство, або дослідження про принципи утворення людського характеру", "Про Конституцію общини, " Нова гармонія", "Про новий моральний світ".

Р. Оуен виступав зі своїми комуністичними ідеями в умовах промислової революції і викликаного нею загострення класових конфліктів і соціальних суперечностей. Критикуючи капіталізм, мислитель відзначав, що якщо щастя – мета людини, то "не можна створити більш гіршої системи для

досягнення цієї мети, ніж діюча на цей час у всіх народів світу", не можна вважати розумною системою, за якої машини, що здатні стати благом для людства, в дійсності стали його найбільшим прокляттям, коли багатство стає джерелом злиднів, більша частина людей перебуває у стані безробітних проти власної волі, а інша частина суспільства змушена їх підтримувати, щоб спасти від голодної смерті; приватна власність "була і є причиною незліченних злочинів і нещасть...", служить постійною причиною виникнення ворожнечі у суспільстві".

Р. Оуен першим серед теоретиків того часу виявляв залежність суспільства від економічних факторів: форми власності, ступеня розвитку продуктивних сил, систем розподілу. Але розпочав він із заходів соціального характеру з метою покращити життя робітників.

Р. Оуен здійснив низку благодійних заходів покращення становища робітників фабрики. Він поліпшив постачання робітників продуктами споживання, скоротив робочий день до 10 годин, створив для дітей ясла, дитячий садок, взірцеву школу для дітей. Він також відмовився від покарань своїх робітників. З їх числа вибрав найбільш відданих і свідомих людей, завданнями яких стала агітація серед своїх товаришів за зміну способу життя й поведінку. Вживались заходи проти пияцтва та інших вад. Робітникам створили сприятливі виробничі а житлові умови. Незабаром на фабриці все змінилося, вона перетворилася на "зразкову колонію, де пияцтво, поліція, кримінальні суди, піклування про бідних, благодійність стали непотрібними явищами". Із цього досвіду Р. Оуен зробив висновки, що по-перше, за сприятливих умов життя і праці значною мірою змінюються на краще поведінка робітників і результати їх праці, а по-друге, існуючу суспільну систему треба замінити принципово новою.

Накопичений досвід дозволив мислителю сформулювати ідеї про те, що основний закон природи людини, що відкриває шлях до розумного устрою світу – в людському характері. Останній є результатом взаємної природи людини і навколишнього його середовища, яке відіграє провідну

роль у формуванні характеру. Відсіль висновок – людина є продуктом середовища, а це значить, що в недоліках і пороках людей, у всіх соціальних негараздах винне соціальне середовище. Капіталістичний тип суспільних відносин, приватна власність, породжують жадібність і ненависть, темряву народу, покалічені людські характери і долі. Р. Оуен був переконаний в тому, що його вчення про характер людини відкриває людству шлях до справедливо облаштованого суспільства.

Засуджуючи сучасні йому соціально-економічні порядки, мислитель розумів, що вражаючий ріст продуктивних сил в умовах капіталізму, крупна промисловість, широке використання науково-технічних знань породжують "необхідність іншої і більш високої структури, організації суспільства". Він вважав, що всі ці зміни здійснюються об'єктивно, згідно з законами природи і є обов'язковими підготовчими етапами і ведуть "до великої і важкої соціальної революції, котра наближається". На його переконання, новий спосіб матеріального виробництва, що сформувався в лоні капіталізму, підготовляє людей "до розуміння і прийняття інших принципів й іншої практики, і тим самим – до здійснення радикальної переміни в людських справах, якої світ ще не знав".

Розуміючи необхідність соціальної революції, Р.Оуен був проти здійснення її насильницькими методами. Він хотів уникнути двох моментів. По-перше, здійснення революції темними, неосвіченими людьми. Йому здавалося, що акти насильства і соціальний хаос лише збільшать і без того жахливий стан суспільства, відкинуть людство назад, пригальмують настання світового царства розуму. По-друге, такий результат виявиться фатально неминучим, якщо революцію стануть робити люди, для цього абсолютно невідготовлені, якими рухає почуття класової відплати. "Якими б не були існуючі системи божевільні, – заявляв мислитель, – їх не можна руйнувати руками людей некомпетентних і грубих". Хто ж приведе людей до "розумної соціальної системи, заснованої на законах людської природи"?

Силу, здатну мирним способом сприяти здійсненню запропонованих ним проектів, мислитель вбачав в існуючих урядах. "Якщо істину можуть досягнути всі розумні люди, якщо суспільні перетворення відповідають розумним інтересам усіх класів, – які підстави думати, що неможливо схилити на бік реформ уряди: нерозумних правителів треба зробити освіченими" – писав він. Мислитель адресував свої проекти соціальних перетворень російському цареві, англійській королеві, президентові США. Але його пропозиції і намагання переконати провідних можновладців того часу взятися за здійснення його соціальних проектів виявилися марними. Тоді він звернувся до тих, хто мав великі, або навіть незначні капітали і добру волю та розум. Ними могли бути монархи, міністри, землевласники, промисловці, багаті філантропи, а також цілі графства, парафії, асоціації середніх класів, фермери, купці, ремісники, і навіть робітники фабрик. На представників середнього та робітничого класу мислитель покладав особливі надії – саме вони мали показати приклад громади, заснованої на комуністичних засадах, і такий приклад, на його переконання, відіграє велику роль. Але спроба організувати комуністичний осередок у надрах капіталізму закінчилася повним провалом. Від нього відвернулися всі, однак нездійсненність його ідей не лякала Р. Оуена. Навіть перед смертю, на питання чи не розтратив він своє життя на марні зусилля і нездійсненні плани, мислитель відповів: "Ні, я не даремно розтратив життя, а сповістив світові важливі істини, і якщо світ не сприйняв їх, то тільки тому, що він їх ще не зрозумів". Чи можу я за це осуджувати його? Я випередив свій час.

Осередком нової розумної суспільної системи майбутнього, за планом Р. Оуена, мала стати комуністична колонія – комуна. Оскільки, на думку мислителя, приватна власність є причиною усіх соціальних зол, то для досягнення справедливого суспільного устрою її необхідно ліквідувати. Приватна власність, заявляв він, не створює достатні стимули для інтенсивної праці. Комуністична община (комуна), яку він називав "молекулою суспільства", "селищем спільності" базується на спільній праці в

загальних інтересах. У ній об'єднуються рівні види праці – промислової і сільськогосподарської, що дозволить подолати суперечності і відмінності між містом і селом. Застосування в комуністичних громадах усіх досягнень науки і техніки дозволить за поміркованої праці створити такий достаток матеріальних благ, коли "індивідуальне накопичення багатства буде здаватися людям нерозумним і стане можливим розподіл відповідно до природних потреб людини". Коли комун стане багато, вони утворять федерацію в масштабах країни, а в майбутньому – міжнародну федерацію.

Комуна налічує від 300 до 3000 людей. Поселення комунарів відрізняються благоустроєм, використовують новітні досягнення техніки для побуту і праці. Всі мешканці комуни харчуються в громадських столових, носять красивий і зручний одяг. Відносини між комунарами побудовані на засадах взаємодопомоги і співпраці, а тому відпадає необхідність в покараннях і заохоченнях. Комуністична община функціонує на основі власної конституції, основними принципами якої є рівність, свобода слова і дії, щирість і доброзичливість, порядок і придбання знань тощо. Конституція визначала функції кожної вікової групи населення:

- 1) діти до 5 років отримують початкову освіту і допомагають старшим;
- 2) діти від 5 до 10 років продовжують навчання і одночасно приймають участь в суспільно корисній праці (в домашніх справах);
- 3) підлітки від 10 до 15 років виконують домашні справи і готуються до праці в промисловості і сільському господарстві;
- 4) комунари від 15 до 20 років – основні виробники матеріальних благ;
- 5) від 20 до 25 років – керівники виробництва і вихователі;
- 6) комунари від 25 до 30 років – зайняті збереженням і розподілом матеріальних благ;
- 7) мешканці від 30 до 40 років зайняті внутрішнім управлінням общини;
- 8) від 40 до 60 років – здійснюють зовнішні стосунки;

9) старійшини (понад 60 років) – наділені установчою владою і є гарантами конституції.

Перевага вікового принципу відбору керівників полягає в тому, що за такої системи не буде зловживань, пов'язаних з виборами. Разом з тим віковий принцип надзвичайно спрощує управлінську діяльність: ніяких інших органів влади у громадах, за виключенням зборів вікових груп, не існувало.

Однак реальність змусила Р. Оуена відмовитися від вікового принципу і повернутися до принципу виборності. Згідно з конституцією громад законодавча влада вручається загальним зборам членів комуни, що виробляє постанови. Виконавча влада належить Раді, обраній зборами членів громади, завданням якої буде виконання загальних постанов, нагляд за всіма справами громади, укладення договорів з іншими подібними об'єднаннями. Кожна громада за сферами діяльності буде поділена на шість департаментів: сільського господарства, промисловості і механіки, загальної економіки, торгівлі, домашнього господарства, літератури, науки і освіти. На чолі департаментів – особи, вибрані робітниками кожної спеціальності.

Р. Оуен зберігав і центральну владу на період організації громад, доки нові соціальні умови і нова система навчання і виховання не сформує новий тип особистості. Повноваження центральної влади будуть, по мірі зміцнення нової системи, зменшуватися. За нею залишиться лише одна важлива функція – питання війни і миру. Але цей останній обов'язок центральної влади – відпаде, тому що нова розумна суспільна система припинить "суперництво, розбрати і війни, і люди з раннього дитинства будуть привчатися сприяти щастю один одного". Кінцевий ідеал Р. Оуена – вільна міжнародна федерація самоврядних громад. Для перетворення суспільства на засадах нового соціального устрою мислитель відводив в Європі та Америці 5 років, а у всьому світі – 10 років.

Способом реалізації свого проекту Р. Оуен вважав освіту, пропаганду, наочний приклад. Проте утопічні проекти організації комуністичних общин розбивала політико-правова реальність.

15.6. Політико-правова доктрина Огюста Конта

Огюст Конт (1798-1857) народився і жив у Франції. Він засновник філософії позитивізму і науки соціології. Освіту одержав у ліцеї, а потім – у Вищій політехнічній школі. Був секретарем Сен-Сімона, який справив на погляди О. Конта великий вплив. Але згодом мислителі розійшлися в поглядах. У 1830-1846 роках підготував і видав 6-томний "Курс позитивної філософії", а в 1851-1854 рр. "Систему позитивної політики, або соціологічний трактат про основи релігії людства" (4 у-х томах).

Сама назва праць О. Конта свідчить про те, що він був засновником позитивізму – філософії, яка стала методологічною основою його теоретичних уявлень про державу, право і політику. Він проголосив нову перспективу перебудови суспільства, встановлення соціальної гармонії в новому індустріальному суспільстві на основі його позитивістської теорії, досягнень науки про суспільство. В своїх працях автор відкидав спроби філософії пізнати сутність речей і проголошував головною задачею філософії пошук відповідей на питання, як виникають і протікають ті чи інші явища, а не яка їх природа. "Основний характер позитивної філософії, – підкреслював він, – виражається у визнанні всіх явищ підпорядкованими незмінним природним законам, відкриття і зведення кількості котрих до мінімуму і є ціль всіх наших зусиль, причому ми вважаємо безумовно неприпустимим і безглуздим пошук так званих причин, як первинних так і кінцевих". Тобто, людям недоступне осягання сутності, пізнання обмежується досвідом, описанням явищ і встановленням зв'язків і відносин, які існують між ними. "Абсолютне знання неможливе, всяке знання – відносне" - заявляв

мислитель. Тому дослідження сутнісних і причинно-наслідкових зв'язків – метафізичне і ненаукове, яке слід відкинути.

О. Конт запропонував обкреслити кордони наукового знання про суспільство фіксацією точних зв'язків між конкретними явищами, діями, функціями, інститутами. Позитивним є лише знання "дійсно доступне нашому розуму і корисне для нас". Позитивне знання діється лише досвідом, експериментом, а тому необхідно замінити вивчення першопричин явищ вивченням їх непорушних законів, іншими словами – замінити слово "чому" словом "як", писав О. Конт. Соціальна функція науки – передбачення майбутнього. "Жити при світлі – задача позитивізму", знати, щоб передбачати, мислити, щоб діяти – вказував він. Позитивні наукові знання і істини, які добре засвоєні, спроможні привести людство до миру і щастя. "Якщо єднання умів на ґрунті спільності принципів відбудеться, то відповідні установи створюються самі, природним чином, без усякого важкого потрясіння", – заявляв мислитель.

Згідно з О. Контом, для аналізу суспільства можна використовувати методи природничих наук. Мислитель створив повну класифікацію наук, побудувавши її в порядку ступеня загальності і простоти. Ним була запропонована наступна ієрархія: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія і "соціальна фізика" – соціологія. Соціологія – це наука про закони зв'язку і розвитку суспільних явищ. Науці про суспільство чи соціології мислитель надавав великого значення. Основним завданням соціальної філософії він вважав перебудову суспільства на основі позитивізму, створення нового позитивного ладу – соціократії. Його обґрунтування він шукав в історії, природі держави і політичної влади. Головні теми його соціальної філософії він узагальнив у своїй знаменитій формулі "Порядок і прогрес". Він стояв за порядок у суспільстві (статика суспільних явищ) та за прогрес – мирний розвиток промислової системи (послідовний рух суспільних явищ). "Порядок і прогрес", на його переконання, це головна формула поміркованого реформаторства на всі часи. Соціальна статика

досліджує суспільство з точки зору його структури, визначення умов його оптимальної організації, досягнення соціальної гармонії і суспільного порядку. Соціальна динаміка формулює теорію суспільного розвитку. Соціальна статика і соціальна динаміка, як дві складові частини соціології, дають цілісний аналіз суспільства.

О. Конт оголосив рух суспільної свідомості ("прогрес духу") основою розвитку суспільства, держави і права. У своїй політико-правовій теорії мислитель доводив, що "ідеї управляють світом і викликають у ньому потрясіння". Виходячи з цього, він розрізняв три панівні типи (стадії) розвитку людського мислення: теологічний, метафізичний й позитивний (науковий).

На першій, теологічній стадії панує релігійний світогляд, коли всі явища, включаючи державно-правові і політичні, розглядаються як результат дії надприродних сил. На цій стадії розвитку людства світську владу здійснювали військові вожді, а духовну – жреці і пророки і вони постійно конфліктували між собою. Людство вело войовничий спосіб життя, спираючись на завоювання і насильство. Типовою формою політичної влади була спадкова монархія.

На другій стадії панує метафізичний світогляд. Ця стадія включає Реформацію, Просвітництво, Революцію – усе, що вело до руйнування традиційних вірувань і порядків. Теологічні ідеї витісняються, за новим світоглядом державно-правові і політичні явища намагаються пояснити абстрактними сутностями, такими як "суспільний договір", "природне право", "права людини", "сутність влади" та ін. Влада над розумом людини переходить до філософів – метафізиків, а згодом до літераторів і публіцистів. Світська влада знаходиться під впливом законників, юристів, адвокатів. Розвиваються ремесла й торгівля. Оборонний рух приходить на зміну прагненню до завоювання. Поширюються ідеї індивідуалізму, лібералізму і демократії. При владі знаходяться некомпетентні у справах управління люди, це гальмує розвиток суспільства.

Третя, вища стадія (з XIX ст.) історії людства – позитивна. Перехід до позитивної філософії як нового типу світогляду обумовлює появу нової позитивної політики, заснованої на справжній науці. На цій стадії стають реальністю глибокі переміни в суспільно-політичному житті: настає епоха розвинутої промисловості і соціократії. Соціократія – це політична організація промислового суспільства. За соціократії гострі соціальні суперечності між пролетаріатом і власниками капіталів, анархія, конкуренція між виробниками, безробіття, індивідуалізм відійдуть в небуття. На зміну плюралізму ідей, думок і переконань, які мислитель називав розумовою анархією, і які панували як в науках, так і в суспільстві, прийдуть загальні ідеї і позитивні наукові істини. Оволодівши свідомістю і розумом людей вони приведуть цивілізацію до миру і щастя, без революцій і соціальних потрясінь. Під впливом мудрої суспільної думки на почуття і розум людей, створеної філософами – позитивістами, можна мирним шляхом вирішити проблеми буржуазного суспільства. Мудра суспільна думка базується на трьох позитивних наукових істинах:

- 1) позитивна політика;
- 2) соціократія як ідеал суспільного устрою;

3) соціальна солідарність у суспільній гармонії. Завдяки цьому запанує досконалий суспільний і політичний лад, що спирається на точні наукові знання, а "політика підніметься на рівень наук, заснованих на спостереженні".

Завданням позитивної політики буде укріплення суспільної солідарності і підтримка гармонії між цілим і окремими частинами суспільної системи. Позитивна політика має базуватися на розробках соціології та прикладних наук. Основним стрижнем у Контовій соціології та позитивній науці є ідея солідаризму та гармонії інтересів різних класів. Солідарність – це та могутня сила, яка захищає державу від жаху і анархії, це передумова нормального суспільного життя. Гармонія ж передбачає наявність загальної мети, яка надає суспільству єдність. Солідарність класів у соціократії буде забезпечена узгодженою дією чотирьох сил: жінок (жінки –

зосередження і уособлення моральності); священників-позитивістів (вони – осередок розуму, в їхніх руках освіта, виховання, виправлення осіб, винних у провинах і злочинах); патриціату (банкіри, промисловці, купці, землевласники – та концентрована сила, що відає розвитком промисловості); пролетаріату (матеріальна сила, покликана здійснити функцію соціальних перетворень, тобто перехід до промислового ладу). Згода і спільна дія цих сил забезпечать, за О. Контом, порядок і прогрес у соціократії, і не буде потреби в судах, поліції і армії. У соціократії відпадає потреба поділу на правителів і підвладних, що мислитель називав пережитками двох попередніх стадій. Солідарність як згода і гармонія різних класів – це шлях досягнення вищої мети, а саме, матеріального і духовного блаженства всіх і кожного.

Солідарність, за вченням мислителя, несумісна з поняттям права і свобод особи. Слово "право" він пропонує вилучити з політичної мови, як слово "причина" з філософської мови. Поняття "право" аморальне і архаїчне. Поняття "права людини" за твердженням О. Конта, виконувало лише руйнівну роль. Спроба здійснити права людини на практиці виявила свою антисоціальну природу і породила індивідуалізм. У соціократії не повинно бути ні права, ні прав особистості. Існування прав і свобод людини порушує солідарність членів суспільства, тому вони мають бути відкинуті і замінені поняттями "соціальна повинність", "соціальна функція", "обов'язок". В соціократії, заявляв мислитель, "єдине право, котрим володіє кожна людина – це право виконувати свій обов'язок". Виконання кожним своїх обов'язків – це служіння суспільству, виконання своєї соціальної функції. Виконуючи свою функцію, робітники і капіталісти працюють на благо суспільства, тому підстав для суперечностей між ними немає. В соціократії всіх об'єднує гармонія інтересів.

Під кутом зору своєї теорії О. Конт стверджував, що приватна власність – це не право, а соціальний обов'язок, необхідна соціальна функція, призначення якої – творити і управляти капіталом. Не заперечуючи право

приватної власності, філософ вважав, що заміна прав обов'язками викоренить індивідуалізм і егоїзм та перетворить власників на соціально корисний клас, що є необхідною умовою порядку і прогресу в суспільстві".

Для переходу до позитивного ладу О. Конт пропонував створити в Парижі духовний уряд з 30 вчених з різних країн. Називатиметься цей уряд так: "Західний позитивний комітет". Після відповідної попередньої підготовки пролетарського середовища, яке буде освічене вченими, воно обере диктаторів і наділить їх вищою владою. Мета цієї пролетарської диктатури – перевиховання всіх класів в позитивному дусі. Потім перевиховане суспільство переросте в соціократію. Врешті-решт усе людство створить 500 соціократій, як поступово об'єднуються у Всесвітню федерацію зі столицею в Парижі. Здійсниться принцип: "Любов як принцип, порядок як основа, прогрес як мета". Здійсниться основна мета суспільства, писав мислитель. Зникнуть й агресивні війни, колоніальний гніт як пережитки "військового побуту", ворожі соціократії.

Таким чином, у вченні О. Конта зникли такі засади громадянського суспільства, як демократія і право, свобода і права громадян. Рівність людей, в розумінні мислителя, нівелює приватні інтереси особи, зводить їх нанівець. Однак в його теорії була дуже приваблива ідея соціальної справедливості. Це справило значний вплив на розвиток наступної політико-правової думки.

Позитивна філософія О. Конта вплинула і на появу такого різновиду праворозуміння як юридичний позитивізм. Він заперечував дуалізм права, тобто існування поруч з позитивним правом права природного, більш високого за своїм значенням. Право для нього – виключно продукт державної волі. Право ототожнювалось з законом, що мало чітко виражені ідеологічні і практичні цілі. По-перше, це було спрямовано проти оцінки діючого права з позицій природного права і кваліфікації окремих законів як неправових. По-друге, у полі зору юридичного позитивізму – не вимоги розуму, не усталений звичай, а закон, нормативно-правовий акт, встановлений державою.

Для перемоги позитивної стадії мислитель вважав за необхідне доповнити науку новою позитивною релігією, а точніше – надати статусу офіційної релігії своїй позитивній теорії. О. Конт заперечував християнську релігію і проголосив релігію Людства, названого Великою істотою. Велика істота – це "сукупність минулих, теперішніх і майбутніх людей, які сприяють удосконаленню загального порядку". Створена всесвітня позитивна церква, з новими обрядами, з великою духовною владою очолюється первосвященником – великим пастирем людства. на цій посаді О. Конт бачив себе.

Крім людства, предметом поклоніння нової релігії повинна стати Земля, на якій живе людство. Небесний простір, в якому Земля рухається. Цей культ людства мав на меті у містичній формі обґрунтувати облюбовану мислителем ідею гармонії і солідарності, на якій мусить базуватися суспільне життя.

О. Конт обстоював також передові погляди на міжнародні відносини. Він підкреслював думку про єдність людського роду. На його глибоке переконання народи не можуть існувати ізольовано, не втрачаючи своїх справжніх інтелектуальних, моральних і навіть фізичних властивостей. Прогрес, наполягав мислитель – це завжди прогрес усього людства, а не окремого ізольованого народу.

Позитивізм О. Конта вплинув на політико-правову і соціологічну теорії, на формування емпіричної науки держави і права – юридичний позитивізм.

ТЕМА 16

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В РОСІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

- 16.1. Політико-правові погляди М.М. Сперанського
- 16.2. Політичні ідеї М.М. Карамзіна
- 16.3. Політико-правові погляди та конституційні проекти декабристів
- 16.4. Політико-правові ідеї слов'янофілів і західників
- 16.5. Концепції конституціоналізму Кирило-Мефодіївського братства

16.1. Політико-правові погляди М.М. Сперанського

Зміст політико-правової думки в Росії в ХІХ ст. був пов'язаний з розпадом феодального ладу і розвитком капіталістичних відносин. Поява ліберально-реформаторських настроїв була також обумовлена і зовнішніми обставинами – впливом європейських подій в період Наполеонівських війн. Певним чином на появу у ліберальній частині буржуазії проектів державно-правових реформ впливали і особисті уподобання російського імператора Олександра І, який заступивши на престол у 1801 році, обіцяв керувати народом "за законами і за серцем своєї премудрої бабки" (тобто Катерини ІІ). Все це обумовило той факт, що в суспільстві та урядових колах розглядалося питання про введення в Росії конституції і лібералізації суспільно-політичного життя. Різні підходи до вирішення цієї проблеми пов'язані з двома видатними особистостями того часу – М.М. Сперанським та М.М. Карамзіним.

Михайло Михайлович Сперанський (1772-1839) з родини духовного служителя. Після закінчення духовної семінарії викладав в Петербурзькій духовній академії, а у віці 23 років стає її ректором. Згодом служив у генерал-прокурора. Був наближений Олександром І до двору, стає державним секретарем. Протягом 1808-1814 рр. розробив ряд проектів

державних реформ, в яких підкреслив політичну і економічну відсталість Росії та необхідність проведення хоча б поміркованих перетворень за ініціативою монарха. Мета цих перетворень – заохочення підприємництва і встановлення правових гарантій для розвитку буржуазних відносин. В політичному плані реформи мали на меті "конституційне обмеження верховної влади монарха і надання політичних і громадянських прав усім підданам". Головні ідеї М. Сперанського відносно реформ були викладені в "плані державних перетворень".

Теоретичні положення мислителя були типово просвітницькими. В основі походження держави, на його думку, лежить суспільний договір, а тому уряд зобов'язаний своїм походженням загальній волі народу. Народ своїм волевиявленням створює владу, якій передає свої права, віддає свої сили і розум, свою повагу з тим, щоб одержати від влади безпеку особистості, власності, гарантію своїх прав і гідності кожного.

В своїх проектах щодо державних перетворень М. Сперанський мріяв про конституційну монархію, котра б "дозволила правління, досі самодержавне, поставити і заснувати на неодмінному законі". Мислитель прагнув з'єднати самодержавство з законом "не словами, а самою справою". Причому, закон – це не постанови уряду, а нормативні акти законодавчої влади.

Конституційна монархія, на його переконання, вимога часу: "Заміна самодержавства конституційною державою невідворотна, адже завжди коли спосіб правління відстає від ступеня розвитку суспільства, він валиться з більшим або меншим потрясінням. Якщо не зробити цієї заміни зверху, – писав він, – то вона відбудеться в результаті революції".

Конституційна (обмежена) монархічна форма правління є державою законності. М. Сперанський розрізняв корінні (конституційні) державні закони, закони органічні та громадянські. Корінні (конституційні) закони становлять предмет Конституції, вони визначають порядок прийняття і видання інших законів, закріплюють форму правління, обмежують владні

повноваження монарха, щоб вона не перетворилася в деспотію. Органічні закони визначають устрій самої державної влади і держави. Громадянські закони "засновують відносини осіб між ними". Всі інші акти мають регулювати порядок виконання законів і чітко відповідають останнім. Таким чином, передумовою всіх державних перетворень у М. Сперанського є перетворення правової системи. В основі державного порядку – закон, наголошував мислитель.

Конституційна монархія, заснована на законі, повинна функціонувати на засадах її поділу на окремі гілки. Законодавча влада необхідна, вважав мислитель, "щоб мати свободу думки і виражати народну волю". Вона повинна бути представлена двопалатній Державній думі, яка працюватиме в сесійному режимі. Цей орган обирається шляхом багатоступінчастих виборів виборцями, які є власниками нерухомості. Державна дума перетворить Росію в конституційну монархію, де влада монарха обмежена парламентом. "Закони пропонуються урядом, поважаються (тобто обговорюються і приймаються) у Думі, затверджуються государем". Дума заслуховує звіти міністрів, вона встановлює нові податки і збори, а також повинності. "ніякий закон не може бути виданий без поваги Думи" – писав М. Сперанський. Однак при затвердженні законів імператором останній не зв'язаний думкою Думи. Термін дії Державної думи "визначається кількістю справ, їм пропонованих". Система представницьких органів, за М. Сперанським, встановлює "порядок законодавчій" по вертикалі: кожна адміністративно-територіальна одиниця (губернія, волость) має свій виборний орган – думу.

Виконавчу владу здійснює система органів управління: уряд, міністерства, губернські, окружні та волосні управління. При виконанні законів уряд має спиратись на "народну думку". Щоб ця думка могла впливати реально, необхідно ввести гласність дій уряду та свободу думки. Глава виконавчої влади – монарх.

Судова влада незалежна, вона здійснюється судовою системою, до якої входять губернські, окружні й волосні суди. Вищий судовий орган – сенат.

Всі суди діють на колегіальній основі, з присяжними засідателями. У складі сенату повинен бути верховний кримінальний суд для розгляду особливо важливих справ, тобто злочинів, вчинених членами Державної думи, сенату та іншими вищими службовими особами.

Для уникнення колізій між гілками влади та імператором М. Сперанський радив створити Державну Раду з широкою компетенцією. Ця рада задумувалась автором як орган, об'єднуючий, направляючий і контролюючий діяльність трьох гілок влади. Склад Державної ради мислився ним частково обраним, частково призначуваним царем. Державна рада засідає під головуванням монарха і має право законодавчої ініціативи. Вона розглядає законопроекти, положення, статuti, питання про оголошення надзвичайних станів і обговорює щорічний бюджет держави. Розглянуті Державною радою та схвалені імператором законопроекти передаються на розгляд Державній думі, після чого затверджуються імператором.

Удосконалення державного ладу, що базується на законодавстві, дозволяє забезпечити свободи підданих. Мислитель розрізняв свободу політичну і громадянську. Політичне рабство, на його думку, "коли воля одного – закон для всіх", а політична свобода, це підкорення всіх і кожного законам, виборче право, право обіймати посади та брати участь у складанні законів. Політичні свободи – писав він – визначають ступінь участі підданих в силах державних. Громадянське рабство – це підпорядкування одного класу іншому, а громадянська свобода полягає у свободі, у праві розпоряджатися власністю, в заснованій на законі незалежності один від одного всіх станів і груп у суспільстві. Політична свобода, як за обсягом, так і за змістом, вважав мислитель, є фундаментом для свободи громадянської. "Права громадянські – писав він – повинні бути засновані на правах політичних, закон громадянський не може бути без закону політичного". Конституційна монархія, що базується на законі, повинна реалізовувати свої владні повноваження використовуючи потенціал державного апарату. Для регламентації діяльності чиновного апарату М. Сперанський запропонував

два закони: "Про придворні звання" і "Про экзамени на чин". Ці закони визначали необхідні умови для зайняття посад і отримання службових чинів: наявність диплому про вищу освіту або здача екзаменів на чин за широким списком предметів. Дворянське звання саме по собі не було підставою для отримання чинів і просування по службі, а зробити кар'єру поза державною службою стало неможливим.

Проекти М. Сперанського передбачали правове оформлення прав і обов'язків трьох класів в Росії: дворянства, середнього класу та народу робітничого. Дворянство користується всіма політичними і громадянськими правами. Середній клас складається з купців, міщан і всіх селян, які мають нерухому власність: вони наділяються всіма громадянськими правами, а політичними – в залежності від розміру нерухомості. Народ робітничий має права громадянські, а прав політичних позбавлений. Між класами не повинно існувати нездоланих кордонів (доступ в дворянство обмежувався первородними дітьми).

До кріпосного права мислитель відносився негативно, указував на протиприродність кріпосництва і вважав його фактором, що гальмує економічний розвиток країни. Однак негайного скасування кріпосництва він побоювався і пропонував зробити це поступово.

Це дозволить уникнути можливих хвилювань і це скасування не повинно бути визначено твердими строками.

З ім'ям М. Сперанського пов'язують і першу інкорпорацію (45 томів), а згодом і кодифікацію законодавства Російської імперії (15 томів). Перший з цих систематизованих правових документів називався "Повне зібрання законів Російської імперії", другий – "Звід законів Російської імперії".

У цілому конституційні проекти М. Сперанського були достатньо прогресивними для свого часу. Однак рішучого заперечення феодальних державно-правових і політичних установ у них не було. Окремі положення цих проектів, які були на користь самодержавства і разом з тим відповідали вимогам капіталістичних відносин шляхом еволюційних перетворень в країні

були реалізовані. В 1810 р. було створено Державну раду і реформовані міністерства. В 1864 р. Сенат перетворено головним чином в судовий орган, а в 1905 р. утворена Державна дума.

16.2. Політичні ідеї М.М. Карамзіна

Микола Михайлович Карамзін (1766-1826) народився у Симбірську в родині поміщика. В молодості багато мандрував. Під час Великої французької буржуазної революції був в Парижі, слухав промови Ж. Дантона, знав М. Робесп'єра. У 1803 році Олександр I дав йому офіційне звання історіографа. Автор 12-ти томної "Історії держави Російської", "Записок про давню і нову Росію". Остання праця зіграла чималу роль у відставці й опалі М. Сперанського. Свою політично-правову концепцію М. Карамзін виклав також у започаткованому ним першому політичному журналі Росії під назвою "Вісник Європи". В цьому журналі і в названих працях мислитель виклав свої погляди відносно форм правління, політичних режимів, змістів законів і т.д.

М. Карамзін критикував ліберальні реформи першого періоду царювання Олександра I і спроби нововведень, запропоновані М. Сперанським. Мислитель стверджував, що самодержавний режим в Росії максимально відповідав духу і традиціям її народу. "Самодержавство, – писав він, – палладіум", а тому різко засуджував будь-які спроби запровадження конституції з метою обмежити абсолютну владу монарха. "Що крім єдиновладдя необмеженого, може в цій машині виробляти єдність дії?", – запитував він. Мислитель засуджував народне представництво, вважав небезпечним ставити закон вище государя, протиставляти монарху будь-які державні установи, що реалізують свої владні повноваження згідно з принципом розподілу влад.

Досліджуючи форми правління в "Записках", їх автор, проаналізувавши правління Івана IV, заявив про своє категоричне несприйняття тиранії. В цій же праці він додає, що можна бути республіканцем і за монархії. В поняття республіки як форми організації державного і політичного життя мислитель вкладав необхідність досягнення свободи і безпеки всіх громадян, їх високого морального статусу (як і суспільства в цілому). На його переконання, рівень моральності людей, ступінь їх політичної грамоти зумовлюють форму правління тієї чи іншої країни.

Ідеалом М. Карамзіна був сильний монарх (не обов'язково спадковий), який спирається в своїй діяльності на закони (але сам поза законом, над законом) і дбає про моральне виховання і політичну освіту підданих. Додатковими чинниками на користь монархічної форми правління автор називав географічні особливості Росії – велика територія, чисельність населення, а також минула історична велич країни. Опорою самодержавства повинні бути православна релігія як традиція руського народу.

М. Карамзін був проти розподілу влад. "Дві влади в одній державі суть два грізні леви в одній клітці, готові терзати один одного", а государ поєднує в своїй особі всі влади, оскільки "наше правління є патримоніальне і патріархальне" і особа монарха представляє образ Батьківщини. Соціально-політичну систему Росії він подавав такою формулою: "Дворянство, Духовенство, Сенат і Синод як оберіг законів, над всіма Государ – єдиний законодавець, єдине джерело влади, а тому "цілісність самодержавства необхідна для щастя Росії". Прикладами історії Росії М. Карамзін прагнув довести, що країна "гинула від різновладдя, а рятувалася мудрим самодержавством". Самодержавство на його думку, завжди було рушійною силою російського історичного процесу.

Пропозиції М. Карамзіна відрізнялися від проектів М. Сперанського способом їх реалізації, а не змістом їх політичних поглядів (обидва бажали "заснувати Росію на законах обов'язкових"). М. Карамзін вважав, що "справи не краще виконуються... чиновниками іншої назви, тому що не форми, а

люди важливі". Справа не в тому, щоб запровадити Державну раду і міністерства. Велич царювання Петра I не в створенні Сената з колегіями, а в наближенні (залученні) до влади людей розумних відповідно до їх здібностей. Цей принцип має працювати і за монархічної форми правління. Мислитель не сприймав захоплення формою, результатами котрої він вбачав утворення нових представницьких установ, що реалізують в своїй діяльності принцип розподілу влад.

В "Записці про давню й нову Росію" історик багато уваги приділяв критиці державного апарату, його некомпетентності, хабарництву чиновників всіх рангів, повній безвідповідальності осіб, наділених владними повноваженнями.

Не сприймав він теорію природного права і вважав, що "у державі право природне поступається цивільному". В "Записках" автор пов'язував прогрес суспільства і держави з розповсюдженням освіти і моральним вихованням суспільства. Однак його погляди були непослідовні. З одного боку, він був прихильником освіти і широкого розповсюдження в країні політичних та історичних знань, а з іншої – критикував систему освіти, вважаючи, що в країнах Заходу освіта затеріотизована і далека від потреб практики.

М. Карамзін поділяв російське суспільство на такі стани: дворянство, духовенство, купці, селяни та інший народ. Він відстоював привілеї дворянства, яке повинно займати високі пости в армії і державному апараті. Разом з тим він заявляв, що і представники інших станів, якщо вони мають відповідні здібності та знання, повинні мати доступ до чинів і знань.

Духовенство автор "Записок" вважав станом, що користуються особливими привілеями. Воно заслуговує на найбільшу шану і повагу в суспільстві. Духовенству мають бути притаманні високі моральні якості, воно повинно отримувати хорошу освіту в спеціальних навчальних закладах і жити в достатку. Православна релігія та її представники – духовенство повинні бути опорою для самодержавства.

Селянство – основний стан російського суспільства. Погляди М. Карамзіна щодо селян неоднозначні і не позбавлені суперечностей. Як прихильник природно-правової теорії, він не міг не визнавати за кожною людиною її невід’ємного права на свободу. Разом з тим писав наступне: "для міцноти буття державного безпечніше поневолити людей, ніж дати їм не вчасно свободу". Засуджуючи запровадження кріпацтва за часів Бориса Годунова і не заперечуючи, що селяне "можуть вимагати свободи", автор заявляв, що не маючи землі, стан їх безперспективний: отримавши свободу, вони не зможуть її реалізувати, оскільки залишаться на колишній землі, будуть працювати на тих самих поміщиків, що і раніше, а тому "в їх житті мало що зміниться на краще". Саму ж неможливість наділення селян землею він пояснював особливостями національної економіки. Полегшити життя селян можливо не скасуванням кріпацтва, а захистивши їх від "панів жорстоких". Необхідно ввести помірний оброк, законодавчо визначити розмір барщини, не допускати зловживання владою з боку поміщиків над селянами.

В цілому праці М. Карамзіна містили серйозну критику існуючої дійсності, некомпетентності державного апарату, хабарництва суддів, а тому, крім царя, вони залишилися невідомими для сучасників.

16.3. Політико-правові погляди та конституційні проекти декабристів

Рух декабристів та зміст їхньої політико-правової ідеології були обумовлені загальним перебігом історичного розвитку тодішньої Росії. Певні зміни політичного режиму за часів імператора Олександра I (1801-1825 рр.), ознайомлення з політичними реформами в країнах Західної Європи під час перебування російської армії в цих країнах (як результат Вітчизняної війни), де не було кріпосного права, розчарування в можливостях реформування суспільства зверху, ознайомлення молодих офіцерів також з творами

європейських вчених, насичених ідеями свободолобства – все це привело до поживавлення реформаторської думки в Росії, виникненню таємних товариств, метою яких було проведення перетворень в країні, і перш за все, скасування кріпосного права і обмеження влади монарха. Результатом діяльності таємних товариств стало повстання декабристів на Сенатській площі у Петербурзі 14 грудня 1825 року і Чернігівського полку в Україні.

Рух декабристів не був однорідним та ідейно єдиним. У ньому розрізняють поміркований і радикальний напрямки, представлені відповідно "Північним товариством" у столиці і "Південним товариством" в Україні. Але всіх їх об'єднувало заперечення кріпацтва, скасування станового ладу, несприйняття самодержавства як форми правління. Разом з тим способи досягнення цілей члени товариств бачили по-різному.

Радикальний проект державних перетворень викладений в конституційному документі Павла Івановича Пестеля (1793-1826), названого на честь давнього руського закону "Руська правда". П. Пестель був з родини крупного московського чиновника. Одержав домашню освіту, продовживши її в Німеччині, а з поверненням до Росії закінчив Пажеський корпус. Був учасником Вітчизняної війни 1812 р., став полковником., але обрав інший життєвий шлях. Став організатором і головою "Південного товариства". Після придушення повстання був засуджений до страти.

У вступі до "Руської правди" її автор дає тлумачення основних понять – суспільства, держави, народу, їх мети та ін. Поняття та походження суспільства і держави він пов'язує з природно-правовими законами. Суспільство Пестель називає об'єднанням людей із загальною метою: благоденство всіх і кожного. Виникнення суспільства як соціального середовища життєдіяльності людей він виводив із положення про природну рівність людей, які прагнуть до спільного життя заради задоволення потреб на основі поділу праці.

Розрізняючи суспільство і державу, він визначав державу як "приведене в законний порядок суспільство". Держава виникла в результаті

стихійного розподілу людей на підлеглих і тих, хто повеліває, внаслідок їх нерівних природних здібностей. Ті, хто повеліває поступово стають урядом, а підлегли – народом, причому народ є "головною частиною кожної держави". Пестель був глибоко переконаний у тому, що "уряд існує для блага народу, тоді як народ існує для свого власного блага". Тому народ, вважав він, наділений правом вимагати від уряду, щоб його діяльність слугувала єдиній цілі – загальному і окремому благоденству.

Держава може існувати на рівновазі взаємних прав і обов'язків уряду і суспільства. "Права без обов'язку є ніщо" – заявляв він. Якщо ж рівновага втрачається, то держава переходить зі стану "природного здорового" у стадію "насильницьку і хворобливу". Мислитель стверджував, що гарантією подібної рівноваги мають бути добрі закони, а прийняття подібних законів – "обов'язок кожного законодавця".

Як прихильник школи природного права, Пестель поділяв усі закони на три види: природні (диктуються самими законами природи), духовні (викладені в текстах Священного писання), та громадянські (походять від держави і слугують загальному благоденству). Духовні закони, на його переконання, пов'язують духовний світ з природним, тлінне життя з вічним. Природні закони – це закони, яким "кожна людина підвладна, ніхто не в змозі їх скасувати, тому постанови державні повинні бути у згоді з незмінними законами природи". Власні закони держави – громадянські, мають одну мету – служити загальним інтересам. Усі закони держави Пестель поділяв на дві групи: "Перша група визначає коло дій уряду, друга – дії народу і його приватних членів". Крім того, він розрізняв закон як норму, що видається державою для регулювання суспільних відносин, і закон як сукупність прав, що надаються кожному громадянину. Громадянські закони за своїм змістом мають бути такими, щоб інтереси окремого індивіда були в гармонії з інтересами суспільства в цілому.

Державні закони встановлюють і визначають політичні (право обирати і бути обраним, займати будь-які посади відповідно до своїх здібностей),

цивільні (право власності, зобов'язувальне право), приватні права (свобода слова, свобода віросповідання, свобода зборів, свобода особистості, її недоторканість, рівність серед інших тощо), котрі держава надає громадянам. Рівність – це і рівність всіх народів Росії. Однак, керуючись мотивами забезпечення єдності Російської держави, Пестель, як і інші декабристи, не визнавав права народів на відокремлення. "Право благоудобства" надає політичну незалежність лише Польщі. Більш того, за іншими народами він не визнавав навіть права на розвиток національної культури (право національно-культурної автономії) і пояснював це тим, що інтереси цих народів є вигаданими і неіснуючими. Всі народи Росії, заявляв мислитель, мають однакове загальне для всіх громадянство, але цю рівноправність малі народи можуть одержавити лише за умови відмови від своєї національної самобутності та від права на національне самовизначення. Та і взагалі цією незалежністю вони "користуватися не можуть". "Росія є держава єдина і нероздільна" стверджував Пестель, а тому федеративний устрій він відкидав як відновлення удільних порядків.

Політичну владу в Росії на початку XIX ст. він характеризував як "зловладдя". Як переконаний противник абсолютної монархії, Пестель відкидав монархічну форму правління навіть в такому її різновиді як конституційна монархія. Його політичний ідеал – республіка. Підкреслюючи свої республіканські уподобання, мислитель писав: "Я зробився в душі республіканцем і ні в чому не вбачав більшого добробуту та блаженства для Росії, як у республіканському правлінні".

Як прихильник республіки Пестель розвиває власний, найпрогресивніший варіант поділу державної влади. В організації верховної влади він розрізняє Верховну законодавчу владу і державне правління (виконавчу владу). Верховна законодавча влада в республіці вручається Народному вічу, яке складається з народних представителів, обраних на п'ять років із щорічною ротацією 1/5 його складу. Народне віче обирається громадянами, які досягли 20-річного віку, майновий ценз для участі у

виборах не встановлюється. У складі верховного законодавчого органу, що формується за принципом загального виборчого права, мають бути найосвіченіші і гідні люди. Чисельний склад народного віче – 500 чоловік. Віче представляє собою однопалатний парламент "одне ціле...вся законодавча влада в ньому зосереджується. Воно оголошує війну і укладає мир". Ніхто не в праві розпустити Народне віче. Воно є "душею народу", представляє волю народу в державі.

Верховна виконавча влада – Державна дума – складається з п'яти осіб, обраних Народним віче із свого складу на п'ять років. Один з п'яти обирається президентом строком на один рік. Державній думі належить вища виконавча влада, вона "веде війну і проводить переговори, але не оголошує війну і не укладає мир. Всі міністерства і взагалі урядові місця під відомством і начальством Державної думи".

За проектом Пестеля нагляд за діяльністю вищого законодавчого і виконавчого органів здійснює Верховний собор у складі 120 чоловік., призначуваних довічно губерніями. Члени Верховного собору затверджують закони: кожен закон, що надходить до цього органу, не розглядається по суті, але ретельно перевіряється на предмет дотримання всіх формальностей. Тільки після затвердження Верховним собором закон набуває юридичної сили. Для здійснення контрольно-наглядової функції Верховний собор призначає зі своїх членів по одному генерал-прокурору в кожне міністерство і в кожную область. Верховний собор призначає головнокомандуючих діючими арміями і сам "приймає начальство над армією, коли вона виступає за межі своєї держави". Верховний собор має право віддавати під суд чиновника будь-якого рівня за зловживання.

Повноваження влади, державний устрій визначаються Конституцією, яку Пестель називає Державним Завітом. Весь простір російської держави в адміністративному плані поділяється на 10 областей і три повіти. Кожна область в свою чергу, складається з п'яти губерній, а повіти – з волостей.

Місцеві органи влади (губернські, окружні, волосні) за своєю структурою будуються і повинні відповідати центральним органам влади.

В "Руській правді" Пестель пропонує план радикальних соціальних перетворень в Росії і конкретний план їх здійснення. Він вимагає ліквідації кріпосних порядків. "Володіти іншими людьми як власністю – є справа ганебна, противна людству, противна законам природи". Мислитель вимагав звільнити селян із землею, без викупу, інакше це буде удавана свобода. Для того, щоб селянин отримав землю, він пропонував створити спеціальний земельний фонд – суспільний. Із суспільного фонду селянин одержує земельну ділянку, необхідну для їх проживання. Завдяки цьому буде знищено злидні, подолана злочинність, зміцніє моральність, покращиться демографічна ситуація, розквітне хліборобство. Для утворення земельного суспільного фонду Пестель пропонував конфіскувати половину землі у поміщиків, додати до неї державні та інші землі, що обробляються. Отже, план мислителя полягав не в ліквідації власності, оскільки право власності він вважав священним і недоторканим, а в перетворення росіян на власників.

Засобом зміцнення державних порядків Пестель вважав військово-революційний переворот. Після повалення самодержавства, для того щоб унеможливити відновлення монархії, він пропонував фізично знищити самого монарха і всіх членів його сім'ї. Після перевороту створюється диктатура Тимчасового верховного правління терміном на 10-15 років. Протягом цього періоду поступово підготують народ до конституції і республіканських форм життя. Тимчасове верховне правління проголошує республіку і шляхом видання низки законодавчих актів закріплює новий суспільний і державний лад. Вводиться рівність всіх громадян перед законом, а це означає, що звання дворян, купців, міщан і селян знищується і всі набувають єдиний статус – громадянин. Водночас ліквідуються станові привілеї, оскільки надання переваг багатим веде до створення аристократії багатства.

Здійснивши ці реформи, Тимчасове верховне правління забезпечує скликання вищого законодавчого органу.

Таким чином, проекти Пестеля були найрадикальнішими для того часу не тільки для феодально-абсолютистської Росії, але й і порівняно з тими, що існували тоді навіть у буржуазних країнах.

Помірковане крило декабристів пов'язане з ім'ям Микити Михайловича Муравйова (1796-1843). Він був вихідцем з петербурзької аристократичної родини. Не закінчивши математичного факультету Московського університету у 1812 р. добровольцем пішов у діючу армію. З поверненням в 1816 році з Парижа до Москви стає членом декількох таємних організацій – "Союзу порятунку", "Союзу благоденства", а потім очолює Північне товариство. Після поставання декабристів був заарештований і висланий на каторгу.

Муравйов автор трьох варіантів конституцій, в яких прослідковується еволюція його соціально-політичних поглядів. Ці погляди склалися під впливом просвітницьких вчень Франції кінця XVIII ст., праць греко-римських мислителів, а також російських письменників та істориків. Свої підходи до політико-правових проблем він викладав із позицій людського розуму, сприсяючись на надбання школи природного права і теорії договірного походження держави і реальний історичний досвід. Найбільш вдалим визнаний другий проект його конституції. Третій проект був написаний у трюмі і став самим радикальним. Муравйов був людиною релігійною, і у його вченні положення природно-правової доктрини деколи поєднуються з положеннями Нового Завіту. З позицій школи природного права і теорії договірного походження держави мислитель засуджував абсолютну монархію, вважаючи її такою, що несумісна зі здоровим глуздом і природою людини. Він заявляв, що покірність, заснована на страху, не гідна ні розумного правителя, ні розумних виконавців.

"Досвід усіх народів і всіх часів – наголошував Муравйов, досвід що влада самодержавна є згубною для правителів і для суспільства, що вона не

згідна ні з правами святої віри нашої, ні з засадами здорового глузду, тоді як усі народи європейські досягають законів і свободи". Але свобода для нього це не можливість робити все, що не заборонено законом. Свобода, на його переконання, це наявність законів, які відповідають невідчужуваним правам людини.

Єдиним джерелом влади Муравйов проголошував народ і підкреслював, що "російський народ вільний і незалежний, не є і не може бути належністю ніякої особи і нікого сімейства". Кожен народ, проводив він далі, утворив свою державу за договором, але при цьому народ зберігає свій суверенітет і не втрачає свої природні права. Народний суверенітет вимагає, щоб влада в майбутній оновленій Росії ґрунтувалась на широкому представництві всіх громадян в органах влади – центральній і місцевій.

Проекти Конституції Муравйова передбачали рівність прав і обов'язків усіх громадян, скасування всіх станів, які ліквідуються і замінюються назвою "громадянина руського". Конституція проголошувала рівність усіх перед законом і низку демократичних прав і свобод, таких як: свобода слова, друку, зборів, союзів, віросповідання, пересувань. Всі члени майбутнього громадянського суспільства бачилися мислителю носіями таких прав, як право власності (приватну власність він визнавав священною і недоторканою), право заснування господарських товариств, а також правом на недоторканість особи, житла, правом на справедливе правосуддя і суд присяжних.

Муравйов проголошував скасування кріпосного права. "Кріпосне право, писав він в проекті конституції, – ліквідується. Раб який торкнувся російської землі, стане вільним".

Порядок звільнення селян з кріпацтва мав бути наступним: водночас із одержанням свободи без викупу селяни одержують у свою власність двори, тварин і рілницькі знаряддя, а також дві десятини землі. Після звільнення селянин має право займатися будь-якою справою на власний розсуд, має право на вільний вибір місця проживання і робити все те, що не заборонено

законом. Як і всі інші громадяни Росії віком від 18 до 60 років селяни є платниками податків.

Найкращою формою правління для Росії Муравйов вважав конституційну монархію, засновану на принципі поділу влади, з чітким визначенням компетенції кожної з її гілок. На думку мислителя законодавча влада має належати Народному віче, що складається з двох палат – Верховної думи і Палати представників. Виборчим правом користуються всі повнолітні жителі, які мають рухоме і нерухоме майно. Верховна дума обирається терміном на шість років і кожні два роки оновлюється на третину свого складу. Загальна кількість депутатів Верховної думи – 45 осіб. Члени Верховної думи мають бути не молодше 30 років і володіти високим майновим цензом: рухомим і нерухомим майном на суму не менш як шість тисяч рублів сріблом.

Палата представників складається з 450 членів, обраних на два роки. Наявність цієї палати обумовлена федеративним державним устроєм країни, з наданням кожному суб'єкту федерації відповідних місць у загальнодержавному законодавчому органі. Жоден державний чиновник не міг бути обраним ні в одну з палат законодавчого органу. Законодавчою ініціативою володіють члени обох палат і міністри. Всякий законопроект приймається обома палатами простою більшістю голосів. Щоб одержати силу закону, законопроект потребує схвалення імператора. Якщо монарх не схвалює запропонованого закону, він відправляє його назад до парламенту. Якщо обидві палати проголосують його повторно конституційною більшістю голосів (не менш як дві третини голосів депутатів) закон набирає чинності.

Компетенція Народного віче, крім законотворчої діяльності, складалася з права загальної та окремої амністії, оголошення війни та укладання миру, встановлення податків, розпуск представницьких зібрань суб'єктів федерації, які виходили за межі своєї компетенції. Крім цього, Верховній думі належало право суду над міністрами, верховними суддями і сановниками імперії, обвинуваченим народними представниками.

Глава виконавчої влади, за проектами Муравйова – монарх. Він володіє всією повнотою верховної виконавчої влади: призначає і змінює чиновників, наділений правом відкладного вето щодо законопроектів парламенту, є верховнокомандуючим збройних сил, здійснює нагляд за виконанням законів, представляє країну в переговорах з іншими державами і призначає послів. Монарх має право скликати обидві палати і змінювати час засідань палат, але не більш ніж на два місяці. У свою чергу, діяльність монарха підконтрольна Народному віче. Виїжджати за кордон він може тільки за згоди і під контролем вищого представницького органу. Члени імператорської сім'ї не мають ніяких переваг і привілеїв щодо інших громадян, але вони можуть обиратися і призначатися на державні посади. Жінки успадковувати престол не можуть. Виконавча влада суб'єктів федерації доручається правителям, обраним вищим законодавчим органом за представленням "урядових зібрань законів" і затверджених монархом.

Вищим органом судової влади є Верховне судилище, яке складається з п'яти або семи верховних суддів, обраних довічно Народним вічем із осіб, які володіють майновим цензом у 150 тисяч карбованців. Засідає Верховне судилище під керівництвом голови, котрого щорічно вибирають члени суду зі свого складу. Верховне судилище вирішує справи, віднесені до його компетенції, а крім цього, один раз на чотири роки представляє монархові та обом палатам Народного віча своє заключення щодо законів, ухвалених протягом цих чотирьох років, з коментарями, оцінками і виявленням суперечностей з конституцією країни. Скарги на дії верховних суддів подаються в Верховне судилище, а також в Палату представників.

Верховне судилище вінчає систему суддів – повітових ("совісних"), та обласних, за участю присяжних. Судочинство має бути гласним. Суддею повітового суду може стати будь-який мешканець повіту, який користується довірою виборців і має відповідний майновий ценз. Посада повітового судді незмінювана і він може займати її до 70-річного віку. Повітові суди розглядають цивільні справи і незначні (нетяжкі) кримінальні справи і

наділені правом виносити вирoki на нетривалий термін ув'язнення і призначати штрафи в розмірі трьохденного заробітку. Апеляція на рішення повітових удів подається на з'їзди повітових судів, котрі складаються не менш як з п'яти судів.

Наступною ланкою судової системи є обласні суди, склад яких обирається обласними палатами з числа осіб, які мають річний дохід не менше трьох тисяч карбованців сріблом. Вони також незмінювані і залишаються на своїй посаді до досягнення 70-річного віку. В цьому суді є колегія присяжних. Слідство не відокремлено від суду, але в судовому засіданні приймають участь адвокати. Крім адвоката, в процесі приймає участь наглядач у справах Уряду, котрий "звинувачує від імені Уряду або від приватних осіб".

Муравйов був прихильником федеративного державного устрою: всю Росію необхідно розділити на області, що називається державами. Кожна область (держава) має свій управлінський апарат. В основу поділу країни на держави мають бути покладені історичні, економічні та географічні особливості. Обласне (державне) управління складається з двох палат: Обласної думи і Палати обраних. Компетенція цих палат визначається Конституцією Росії. Область не є суверенною, самостійною одиницею, вона не має власної конституції, не є суб'єктом міжнародних відносин, не має власної грошової одиниці, але вона наділяється достатньо широкими повноваженнями щодо вирішення місцевих господарських, адміністративних і фінансових справ.

Підсумовуючи, вкажемо на принципові відмінності політико-правових поглядів Муравйова від конституційного проекту "Руської правди" Пестеля. Її відміни полягали:

- 1) У збережені монархії в її конституційному варіанті замість республіканської форми правління у Пестеля
- 2) У пропозиції федеративного устрою замість унітарного у Пестеля

- 3) У визнанні необхідності організації двопалатного парламенту, одна з яких складається з представників суб'єктів федерації – областей.
- 4) У встановленні високого майнового цензу для учасників виборчого процесу, як для виборців, так і для вибраних.
- 5) У визнанні необхідності скликання установчих зборів замість запропонованої Пестелем диктатури Верховного правління протягом 10-15 років. Маючи на увазі цю відмінність, Муравйов заявляв: "Увесь план Пестеля є варварським і аморальним, тому що він створює умови для свавілля і беззаконня".

Оцінюючи політико-правові погляди і дії декабристів в цілому, слід зазначити, що: програми декабристів визначали першочергові задачі майбутнього розвитку російського суспільства. В цих програмах мали місце оригінальні та прогресивні для того часу ідеї, і пропозиції. Повстання 14 грудня 1825 р. було одним з самих значних викликів абсолютизму, великою політичною подією першої третини XIX ст.

16.4. Політико-правові ідеї слов'янофілів і західників

В середовищі дворянської інтелігенції 30-40 років XIX ст. сформувалися два напрямки політико-правової думки: слов'янофіли і західники. Представники цих напрямків дебатували питання історичної долі Росії, її місця і ролі серед інших народів, особливості її державно-правового і політичного досвіду, порівнюючи його з досвідом Західної Європи і країн Сходу. Центральною метою цих обговорень була тема самобутності Росії. Спільним для слов'янофілів і західників було те, що вони були противниками кріпосного права і виступали за його скасування. Ідеологи двох течій суспільно-політичної думки прагнули позбавити Росію від соціально-економічної і політичної кризи, однак вони по-різному бачили шляхи виходу з нього.

Слов'янофіли сформулювали "руську ідею" у вигляді тріади: "православ'я, самодержавство, народність". Самодержавство вважалось головним чинником, що забезпечує велич і могутність Росії. Письменник-слов'янофіл К. Леонтьєв вважав, що для Росії однаково далекі як політико-правові ідеї європейського лібералізму, так і ідеї соціалізму і комунізму. Самобутність Росії він бачив у візантизмі. "А візантизм у державі значить самодержавство". У своїх поглядах він був категоричний: "Візантизм як система візантійських ідей і інститутів, поєднуючись з нашими патріархальними, простими початками, створили нашу велич, зраджуючи візантизму, ми погубимо Росію". Православ'я проголошувалось основою духовного життя, світогляду людей. Народність тлумачилась як прояв багатовікової традиції єдності народу зі своїм царем.

Видними представниками слов'янофільства були Ю.Ф. Самарін (1819-1876), О.С. Хом'яков (1804-1860), І.В. Кирієвський (1806-1860), К.С. Аксаков (1817-1860). Слов'янофіли в своїх працях висунули ряд нових ідей щодо оцінки минулого і сучасного (на той час) досвіду Росії, про необхідність переоцінки досвіду допетровської Росії, про роль селянської общини, місцевого самоврядування, про співвідношення законів і звичаїв в рамках концепції народознавства. Вони сформулювали ідею історичної ролі Росії, стверджуючи, що Росія не може бути ідентифікована як цілком європейська держава. В силу свого євразійського розташування Росія зв'язана як з Заходом так і зі Сходом. Крім цього, для Росії є характерним особливий тип світосприйняття і "особливий дух руського народу".

Самодержавство слов'янофіли розглядали як "втілену волю народу", а тому основна задача монарха – угадування цієї волі. Взаємна довіра між царем і народом не потребує формальних гарантій на рівні законодавства і базується на ідеалі і моральному переконанні. Щоб забезпечити більшу свободу для народу, самодержавна влада повинна залишатися максимально сильною і неподільною. К.С. Аксаков в своїй праці "Про внутрішній стан Росії" заперечував орієнтацію Росії на західні цінності, зокрема, право народу

на участь в реалізації і формуванні державної влади. Історію Росії він розглядав як сплетіння двох незалежних сил – Землі і Держави. Земля представляю собою ісконно слов'янське начало, яке проявляється в духовній свободі народу, його побуті і традиціях. Держава – це інститут, привнесений на слов'янські землі зовні. Цей інститут є необхідним і забезпечує стабільність суспільства за допомогою таких інструментів як закон і сила. Для Росії єдино можлива форма держави – самодержавна (абсолютна) монархія. Аксаков писав : "Тільки при необмеженій владі монархічній народ може відокремити від себе державу, надавши собі життя моральне і прагнення до духовної свободи". Автор заявляв: "Зовнішня правда – державі, внутрішня правда – Землі, необмежена влада – Царю, свобода думки і слова – народу". Тобто, держава для нього є втіленням "правди зовнішньої", тоді як Земля виражає "закон внутрішній". Взаємодія цих двох начал, підкреслював він можлива, якщо влада (цар, уряд) будуть прислуховуватися до громадянської думки, а тому має панувати принцип: монарху – сила влади, народу – сила свободи і думки. А тому цар і уряд при здійсненні політики повинні враховувати інтереси всіх груп і верств населення.

Основним соціальним інститутом слов'янофіли називають селянську общину: "союз людей, заснований на моральних началах, що управляється внутрішнім законом, суспільним звичаєм". Община спирається на колективну земельну власність, звичай і моральний зв'язок між людьми. Община – найважливіший прояв народного духу. В кінцевому результаті вся Росія може бути представлена як одна грандіозна община. В такому варіанті суспільний устрій Росії принципово відрізняється від Заходу. І.В. Кіреєвський писав, що приватний і суспільний побут Заходу засновується на понятті індивідуальної незалежності, індивідуальної ізоляваності. Відсіль святість зовнішніх формальних відносин, святість власності і святість умовних постанов. Суспільний устрій Росії, наголошував він, багато в чому відрізняється від Заходу, оскільки він складається з маленьких общин, котрі управляються однаковим звичаєм. Сила звичая

робила будь-яке самовладне законодавство неможливим, і навіть княжий суд не міг вирішувати справи без узгодження зі всеохоплюючими звичаями. В Росії людина розглядається як частка "собору" а не індивідуальність.

Слов'янофіли були переконані, що руський народ не владолуб, а тому не прагне стати одним з суб'єктів державної влади. Головна спрямованість етики слов'янофільства – пошук Царства Божого і його правди. Слов'янофіли вважали звичаї більш органічними і відповідаючими народному життю, ніж закони. В історичній перспективі принцип права втілюється не в приписах законодавця, а в неписаному живому звичаї: "Ціль будь-якого закону, його кінцеве прагнення – стати звичаєм, перейти в кров і плоть народу і не мати вже потреби в письмових документах". На думку слов'янофілів, держави Європи в якості вищого критерію добра і зла висунули випадкову волю народних представників, але парламент став органом тиранії більшості. В західних країнах особиста совість (окремого індивіда і самодержавного монарха) замінюється сліпою машиною, створеною законами і амбіціями політиків. Досвід державно-правового і політичного життя західних країн не може бути запозичений Росією. Хомяков закликав розібратися з "плодами освіти" Заходу, котрі почалися в епоху Петра I, коли "життя влади державної і життя духу народного розділилися". В першу чергу необхідно ліквідувати кріпосне право і повернути народу колишнє місце в суспільному житті.

Слов'янофіли вбачали небезпеку запозичення західного досвіду і в тому, що разом з ліберальними цінностями в Росію йдуть революції і соціалізм. Історична роль Росії заключається в тому, щоб сповідуючи власний самобутній шлях, донести православну істину до впавших в єресь і атеїзм європейських народів. На переконання слов'янофобів необхідно було запропонувати суспільству нове історичне тлумачення традиційної теми взаємовідносин церкви і держави. Релігійна і державна сфери суспільного життя повинні бути чітко розмежовані. Одухотворення держави не означає

політичного злиття цих сфер: політична форма повинна відповідати християнському змісту державності і християнським принципам.

Слов'янофіли були противниками кріпосного права, котре було введено за часів Петра I. фактично воно існувало до цього у звичаї і не було закріплено в законі. Тільки за часів Петра I "закон погодився прийняти на себе відповідальність за мерзотність рабства, введено вже звичаєм", - писав А.С. Хомяков. Становище кріпосних селян слов'янофіли розглядали з моральної, політичної і економічної точок зору: всі аргументи були на користь звільнення селян. Аргументи включали в себе і характерні для слов'янофілів ідеї природно-правового характеру – права особистості селянина як права природні, узгоджені з потребами у вільному розвитку людської природи. Наводилися і посилання на закони, обумовлені волею Всевишнього.

Представники західників сповідували і розвивали ліберальну політико-правову ідеологію. Лібералізм як політичний рух і як доктрина спирався на соціальну базу великої і середньої буржуазії як міста, так і села, а також на зв'язану з ними частку інтелігенції. Цій течії політико-правової думки були притаманні такі загальні риси лібералізму як: вимога ліквідувати кріпацтво і всі пережитки феодалізму, що гальмували розвиток буржуазних відносин, невтручання держави в економічну сферу, гарантування громадянських і політичних свобод, формальна рівність громадян, вимога радикальних змін державно-правового і політичного устрою країни шляхом запровадження конституційної монархії як форми правління.

Західники вважали, щ Росія приречена повторити історичний розвиток, що пройшла цивілізована Європа. Початок руху в цьому напрямку вони пов'язували з реформами Петра I, які дозволили Росії піти шляхом європейського розвитку в напрямку свободи і управління з допомогою "сучасних актів і законів". Реформаторська діяльність Петра I стимулювала появу "потреби визвати до життя особистість" - писав один з ідеологів західників К.Д. Кавелін. Західники обґрунтовували концепцію "революцію

зверху", тобто уряд і держава повинні запропонувати суспільству програми реформ, які будуть підтримані класом буржуазії і прогресивною інтелігенцією.

Найвидатнішим представником російської політико-правової думки був Борис Миколайович Чичерін (1828-1904) – теоретик держави і права, історик і філософ. Закінчив юридичний факультет Московського університету, був професором цього навчального закладу, пізніше – московським міським головою. Свої політичні установки і програму виклав в таких працях, як п'ятитомна "Історія політичних вчень", "Власність і держава", "Про народне представництво", "Курс державної науки", "Конституційне питання в Росії", "Філософія права". До когорти ідеологів російського лібералізму, крім Б.М.Чичеріна, також належали К.Д. Кавелін, О.Д. Градовський, П.В. Анненков, В.П.Боткін та ін. Всі названі мислителі були представниками так званого охоронного, дворянського лібералізму. Їх об'єднувало прагнення до скорійшої європеїзації Росії, ліквідації феодальних порядків, обмеженню станових привілеїв дворянства, введення в систему державного управління представницьких органів влади (без обмеження самодержавства), запровадженню законодавчих начал в діяльності держави, рівного для всіх суду і відповідальності посадових осіб.

Зміст охоронного лібералізму найбільш повно розвинув у своїх працях Б.М.Чичерін. Він уперше в російському державознавстві проаналізував переваги і недоліки представницьких органів правління. Народне представництво, на його переконання, забезпечує пріоритет, панування загального блага над приватними інтересами, участь громадян у державних справах. Він заявляв, що народне представництво – "це орган більшості, вираження свободи й орган влади".

На думку Чичеріна, держава – це союз народу, зв'язаного законом в одне юридичне ціле, і кероване верховною владою для загального блага. Тобто, держава – організація загального блага, яка виникла для того, щоб "люди не знищили один одного в боротьбі за існування". Додержавний стан

людства – це стан ворожнечі і протиріч між сильними і пригніченими. Аби привести конфліктуючі сили до згоди, необхідні була вища влада, щоб "загальний елемент підкорив собі окремі, змусив їх служити загальній меті та привів їх до гармонійної єдності. Цей загальний елемент є держава". Основними елементами держави є: влада, закон, свобода і загальна мета. Загальне благо як мета держави, полягає на його думку, у забезпеченні в суспільстві "миру, порядку, свободи, задоволенні всіх матеріальних і духовних потреб людей".

У своєму розумінні меж діяльності держави, Чичерін виходить за рамки класичних рис ліберальних концепцій XVIII-XIX ст. з їх прагненням максимально звужити, звести до мінімуму її функції. Виступаючи проти теорії держави – "нічного сторожу", мислитель заявляв, подібне розуміння меж діяльності держави є "надто тісним: держава повинна енергійно піклуватися про благо суспільства, гармонійно поєднувати особисте і державне начало, індивідуальну свободу і загальний закон. Держава також повинна активно регулювати політико-правове життя суспільства.

Здійснюючи політичні функції, держава, вважав мислитель, піклується про благо самої себе як політичного союзу, забезпечує встановлення морального порядку на землі, справедливі юридичні норми співжиття людей. Сам факт існування держави був для нього виразом вищого морального порядку. Але не всякої держави. За теорією Чичеріна, моральному порядку повною мірою відповідає тільки буржуазно-ліберальна держава, яка і є вищим проявом моральності. Не сприймаючи теорію обмеження ролі держави лише охороною особистих прав громадян, охороною їх від насильства та обману, мислитель наділяв державу значними повноваженнями у сфері економічної діяльності. Використовуючи такий інструментарій, як фінансова і податково-кредитна політика, монетарно-грошова система, санітарний нагляд і т.д. не регламентуючи тотально діяльність промислових підприємств, держава створює загальні сприятливі умови для промислової діяльності. Більш того, мислитель заявляв, що віданню держави

(поміркованому впливу, сприянню) мають підлягати усі ті установи та підприємства, чия діяльність пов'язана з сукупним інтересом громадян. Це – державні землі, державний лісовий фонд, транспорт, водні ресурси, надра, а також оборонна промисловість.

Своєрідним є трактування свободи в працях Чичеріна. Витоки свободи індивіда він вбачав в розумі, ідеї свободи, що притаманна людині як розумній істоті. Особа, вважав мислитель, корінь і визначальне начало усіх суспільних відносин. Людина само собі начало, сама – джерело своїх ідей. Завдяки цьому особа повинна бути визнана свободною і такою, що має право. Право, що походить від держави – це зовнішня свобода індивіда. Сумісне проживання індивідів з різними інтересами, зіткнення вільних воľ приводить до необхідності встановлення норм, які регулюють зовнішню свободу. Звідси виникає право (позитивне) "як взаємне обмеження свободи під загальним законом". Мета позитивного права – розмежувати дії людей таким чином, щоб свобода одного не заважала свободі інших, щоб кожний мав можливість вільно розвиватися. Чичерін розрізняє суб'єктивне (моральна можливість і законна свобода що-небудь робити або вимагати) і об'єктивне (самий закон, що визначає права і обов'язки учасників суспільних відносин) право, котрі тісно взаємопов'язані. Де немає свободи, там не може бути суб'єктивного права, а де відсутній закон – не має об'єктивного права. Таким чином, право – це зовнішня свобода людини, обумовлена законом. Внутрішня свобода людини становить сферу моральності. Влада завжди потребує моральної підтримки народу, а вона неможлива без свободи особи.

Чичерін висунув власну концепцію природного права, на відмінну від класичного уявлення про нього. Вимоги природного права, згідно з його думкою, впливають на законодавство, служать критерієм його оцінки. Але що таке природне право? Це те, що обумовлено природою людини, її властивостями та призначенням. Це сукупність "теоретичних норм, які не мають примусового значення, але служать керівним началом для законодавства та юристів". Саме звідси народжується поняття про право

природне. "Це не діючий, тож не примусовий закон, а система загальних юридичних норм, які впливають з людського розуму і повинні служити мірилом і керівництвом для позитивного законодавства". Обов'язкову силу ці норми набувають через волю тих осіб, яким "надано законну владу робити обов'язковими постанови".

Ідея права як зовнішньої свободи, на думку мислителя реалізується в умовах буржуазної державно-правової і політичної дійсності. Буржуазні права і свободи – рівність перед законом, право приватної власності, свобода договорів, особиста свобода, недоторканість особи і т.д. – кінцева мета розвитку людства, ідеал правового порядку. Серед прав і свобод громадянина мислитель особливий наголос робив на право приватної власності. Власність він розглядав як підґрунтя свободи. "Як вимогу справедливості і наріжний камінь усього громадянського порядку". Приватна власність – і точка опори, і знаряддя, і мета для діяльності особи, а тому посягати на приватну власність – це підривати і свободу в самім її корінні. Також Чичерін акцентував увагу на політичній свободі громадян: тільки маючи політичну свободу громадяни стають учасниками, суб'єктами державної влади через систему представницьких органів.

Розумним началом, як керівництвом у встановленні закону, так і в його реалізації мислитель за існуючою традицією називає правду і справедливість. Розмежування свободи окремих осіб, вирішення зіткнень прав – справа правосуддя. "Правосуддя вирішує, що за законом належить одному і що іншому". Розрізняючи право приватне і право публічне, мислитель підкреслював, що приватне право – це сфера особистої свободи індивіда, а право публічне – сфера свободи суспільної.

Значну увагу Чичерін приділяв проблемі форми держави. На його переконання форма держави, її політичний устрій зумовлені станом суспільства. На різних етапах розвитку суспільства змінюються й форми держави. Мислитель розрізняв такі форми держави за формою правління як абсолютизм, аристократія, демократія та конституційна монархія. Кожній з

названих форм правління притаманні певні позитивні риси і окремі вади. Абсолютизм – це зосередження великої влади в руках однієї особи. Абсолютизм є доцільним там, де має місце жорстка боротьба партій, різних верств і груп населення, наслідком чого є неефективність державного механізму і як результат – кровопролиття і роздріблення держави. За таких умов абсолютизм виступає засобом наведення порядку, об'єднання країни, здійснення буржуазних реформ зверху.

Аристократія – це юридично закріплене правління окремого стану кращих людей. Аристократія має права на існування лише за умови, якщо юридичні переваги поєднується з природною вищістю. Але за перебігом часу, освіти і як результат – розвиток природних здібностей вищості стають надбанням й інших класів, то останні також починають вимагати участі в управлінні. Це веде до падіння аристократії.

Особливо ретельно Чичерін досліджує таку форму правління як демократія, коли верховна влада належить народові. Загальний лейтмотив його роздумів щодо демократії наступний – ця форма правління небезпечна і навіть злочинна. Демократія приваблює тим, що вона передбачає свободу і рівність кожного перед законом, гарантує захист прав і свобод кожного. Однак демократії притаманні серйозні вади і небезпеки : вона схильна до надмірної свободи, оскільки надає політичні права не за здібностями, а всім без виключення. Загальне виборче право приносить "якість в жертву кількості", коли до правління приходять некомпетентні особи. Саме з цим, як заявляв Чичерін пов'язані розповсюдження корупції, зловживання і фальсифікації на виборах, безсоромна демагогія і популізм, засилля партійних клік і т.д. Приватний інтерес стає домінуючим у суспільстві, а загальний інтерес усувається на задній план. Влада стає знаряддям збагачення. За таких умов, вважає мислитель, верховенство народу стає фікцією, а вибрані до представницьких органів депутати переслідують власні, а не спільні інтереси. Ці його міркування з приводу демократії,

некомпетентності, продажності, демагогії тих, хто при владі, не втрачають своєї актуальності і в наш час.

У конституційній монархії ідея держави, на думку Чичеріна, реалізується найбільш повно. За такої форми правління, народ, аристократія та монархія діють у згоді і виступають суб'єктами верховної влади. Поділ влади мислитель уявляв як поділ її на окремі гілки між незалежними одна від одної установами з чіткими компетенціями кожної з них. Він вирізняв три гілки влади: законодавчу, урядову та судову. Поділ влади, на його переконання, забезпечує законність в країні і виступає гарантією прав і свобод громадян.

За його теорією, влада монарха обмежується двопалатним парламентом. Верхня палата – аристократична і формується вона різними способами: за спадковістю, за посадою, за виборами і за призначенням монарха. Подібний спосіб її формування забезпечує, на думку мислителя, стійкість і впливовість верхньої палати. Нижня палата складається з народних представників – буржуазії, дворянства, інтелігенції. Вони вибиралися на основі майнового цензу. Селяни, вважав Чичерін, не здатні до законотворчої діяльності, а тому вони не могли бути обраними до нижньої палати парламенту. В системі розподілу влад монарх затверджує закони, може розпускати палату представників, зосереджує всю повноту урядової (виконавчої) влади, призначає та звільняє міністрів, суддів і т.д. Тобто, монарх певною мірою бере учать у кожній з гілок влади. Але щоб унеможливити зосередження всієї повноти влади в його руках, мислитель запропонував таку умову: будь-яке владне розпорядження монарха набуває чинності лише за згоди відповідального перед палатами міністра.

Верхня палата реальних владних повноважень не має і відіграє пасивну роль посередників між монархом і зібраннями палати представників. Нижня палата наділена реальною законодавчою владою: вона (крім законотворчої діяльності) затверджує бюджет, слідкує за виконанням законів, визначає чисельність і структуру збройних сил і органів правопорядку.

Судова влада є незалежною. Вона не повинна доручатися лише одному елементові суспільства – монарху, аристократії чи народу. Всі три сили мають бути представлені в судовій владі.

Глава держави призначав суддів, які безпосередньо вирішують питання судочинства; присяжні ж засідателі – представники народу вирішують питання факту; парламент же виступає в ролі суду стосовно до міністрів, які вчинили злочин.

Таким чином, охоронний (дворянський) лібералізм Чичеріна обґрунтовував необхідність політичних реформ в Росії, подолати відірваність країни від цивілізованого світу шляхом державних перетворень "зверху" і тим самим запобігти наростанню революційних потрясінь в імперії.

16.5. Концепції конституціоналізму Кирило-Мефодіївського товариства

Вагомий внесок в розвиток вітчизняної політико-правової думки, зокрема, ідей конституціоналізму, теорії прав і свобод людини і громадянина зробило Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847). Воно було створено наприкінці 1845-початку 1846 р. викладачами і студентами київських навчальних закладів з ініціативи професора Київського університету Миколи Івановича Костомарова, публіцистів і письменників Миколи Гулака, Василя Белозерського. До товариства належали також Тарас Шевченко, Павло Куліш, Олександр Навроцький, Георгій Андрузький та ін. До кінця 1846 р. в товариство входили 11 осіб – це були молоді люди віком від 19 до 35 років. Ще близько 100 осіб підтримувало товариство.

Микола Костомаров (1817-1885) розглядав товариство (братство) як силу, здатну об'єднати всі слов'янські народи у єдину федерацію. Політико-правова програма Кирило-Мефодіївського товариства викладена Костомаровим у "Книзі буття українського народу" (або її ще називали "Закон Божий") і в "Статуті слов'янського товариства святих Кирила і

Мефодія", а також у "Записці" Білозерського. Основними завданнями члени товариства вважали:

1. Ліквідацію самодержавства.
2. Скасування станових привілеїв і кріпацтва.
3. Визволення і об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з парламентським устроєм.
4. Надання кожному народові автономії.
5. Запровадження загальної освіти.

Кирило-Мефодіївське товариство було розгромлене за доносом студента Київського університету Олексія Петрова у березні 1847 р. Цар Микола I наказав заарештувати всіх його членів. Товариство проіснувало лише 15 місяців, проте відіграло значну роль у розвитку політико-правові думки і визвольного руху в Україні.

Микола Костомаров був головним ідеологом Кирило-Мефодіївського товариства. На його переконання, нема свободи без віри: саме віра православна вимагає захисту від царів і панства, звільнення з неволі. Мислитель мріяв про втілення ранньохристиянської ідеї соціальної рівності, справедливості, свободи, братерства, скасування станових відмінностей і кріпацтва. На засадах християнської моралі будуть неухильно дбати про освіту і добробут народу.

Автор "Книги буття українського народу" був впевнений, що "слов'яне жили в братерстві ще до прийняття християнства, однак пізніше потрапили в неволю до чужих...Традиції свободи пізніше відроджувалися тільки в Новгороді і козацький Запорізькій Січі, де люди жили в республіках".

Ідеал М. Костомарова – федеративна демократична слов'янська республіка. Звільнення слов'ян почнеться в Україні: "І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позастанеться ні царя, ні царевича, ні царівні, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Чехії, ні в

Сербії, ні у Болгар". В єдину союзу слов'янських республік на федеративних засадах не буде кріпацтва і гноблення, а буде рівність і братерство. М. Костомаров писав: "Ми стали уявляти собі всі слов'янські народи з'єднаними між собою у федерацію подібно Сполученим Штатам Америки з тим, щоб усі знаходилися у міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свою окрему автономію". У всіх суб'єктів федерації передбачалися "однакові основні закони і права, рівність ваги, мір і монети, відсутність митниць і свобода торгівлі, єдина центральна влада, завідуюча зносинами поза союзом, військом і флотом, але повна автономія кожної частини стосовно внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти". Федеративною державою, за політико-паровою теорією М. Костомарова, повинні управляти обрані на чотири роки президент і конгрес. Отже, у такій федерації простежувалося чимало конфедеративних ознак.

Схильність частини членів товариства до конфедеративного устрою, де буде "братське співжиття рівних слов'янських народів" простежувалось і в тому, що: законодавча влада в кожній республіці належала б Народним зборам, а виконавча влад передбачалась виборною і підзвітною Народним зборам. Загальнофедеральні органи вибудовувалися б з таким же принципом поділу влади, до повноважень яких додавалися б ще функції зовнішніх відносин і оборони.

Серед членів товариства були його поміркована і радикальна частини. Якщо перші (М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський) схилялись до мирної пропаганди мети і програми товариства, то другі (Т. Шевченко, М. Гулак, Г. Андрузький та ін.) поділяли думку Кобзаря про необхідність першочергово реалізувати ідею соціального і національного звільнення українців.

Під впливом Шевченка та одного з радикально налаштованих засновників братства М. Гулака 20-річний студент юридичного факультету Київського університету Георгій Левович Андрузький підготував декілька

проектів Конституції Слов'янських Сполучених Штатів. У 1846-1847 роках він написав два проекти Конституцій:

1. "Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи".
2. "Ідеал держави".

Під час арешту 30 березня 1847 року обидва проекти були вилучені і долучені до справи. Про зміст цих проектів можна судити з протоколів допиту їх автора. Андрузький передбачав відродження Гетьманщини, її самостійний, або у рамках слов'янського союзу, державний розвиток. У засланні продовжував працювати над проектом Конституції. Останній, третій варіант Конституції був вилучений у нього під час обшуку 1850 року, який і зберігся. Цей проект мав назву "Нариси конституції Республіки". За проектом 1850 року федерацію Слов'янських Сполучених Штатів повинні були скласти сім штатів (держав):

- 1) Україна з Галичиною, Слобожанщиною, Причорномор'ям та Кримом.
- 2) Річ Посполита.
- 3) Бессарабія з Молдовою.
- 4) Остзея (Естонія, Латвія, Східна Пруссія).
- 5) Сербія.
- 6) Болгарія.
- 7) Дон.

У майбутній федерації немає Росії, тому що Андрузький прийшов до висновку: створення федерації слов'янських народів можливо лише за умови її відокремлення і незалежності від Російської імперії. Проект закінчувався словами: "Щоб створити Україну, необхідно зруйнувати Росію".

Формою державного правління Слов'янських Сполучених Штатів повинна була стати президентська республіка. Форма державного устрою має бути федерація, суб'єкти якої є штати (держави), які територіально поділяються на області, округа та общини. Всі політичні і правові інститути влади Штатів функціонують на республіканських принципах народовладдя і

самоврядування. У кожному Штаті існує свій представницький орган – двопалатний сейм (нижня палата і Сенат), що забезпечувало б реальну автономію цих частин федерації. Сейм та президент кожного штату обираються на чотири роки. У складі виконавчої влади на рівні суб'єкта федерації (штату) функції виконавчої влади розподілені між президентом і відповідними міністерствами.

Общинні управи поєднують розпорядницьку, виконавчу і судову владу в межах своєї компетенції. З депутатів від громад в округах передбачалось створення обраних окружних палат і дум, "совісних судів" і духовних рад по справах церковних. На рівні округу намічалось створення окружного правління з розпорядницькою і виконавчою функціями. За подібним же принципом будуються й обласні представницькі, виконавчі та судові органи.

У майбутній президентській республіці на загальнофедеративному рівні передбачалось створення, крім двопалатного парламенту, і Державної ради. Вона повинна була включати до свого складу вищих посадових осіб держави – президента республіки, віце-президента, президентів штатів, генерального прокурора і міністра. До повноважень загальнодержавних владних структур намічалось віднести питання зовнішніх відносин, оборони, фінансів, промисловості та освіти.

Таким чином, проект конституції Андрузького чітко визначав конституційні принципи, систему державно-владних інститутів на рівні держави та її окремих суб'єктів (штатів федерації), а також функціонування самоврядних структур в межах територіальних громад.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, політико-правової ідеї цього братства вплинули на формування ліберального (помірковане крило) і революційно-демократичних напрямків (радикальна частина товариства) у вітчизняній політичній і правовій думці.

ТЕМА 17

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

- 17.1. Ліберальні політико-правові теорії
- 17.2. Правова теорія держави Людвіга Гумпловича
- 17.3. Політичні та правові погляди Рудольфа Штаммлера
- 17.4. Політико-правове вчення марксизму
- 17.5. Юридичний позитивізм Джона Остіна
- 17.6. Анархізм про державу і право
- 17.7. Політико-правова концепція Фрідріха Ніцше

17.1. Ліберальні політико-правові теорії

Друга половина ХІХ ст. у Західній Європі характеризується значними змінами у всіх сферах суспільного життя. Розвивається капіталістична ринкова економіка, організована в трести, картелі, акціонерні товариства. Формується нова інфраструктура транспорту і зв'язку. На суспільну арену виходить пролетаріат як самостійна організована завдяки створенню профспілок. В політичний процес включається дедалі більш широкі верстви населення, які вимагають розширення політичних і соціально-економічних прав особистості, встановлення загального виборчого права.

Розвиток капіталістичних відносин і загострення соціальних конфліктів суттєво вплинули на політико-правову ідеологію буржуазного суспільства. В державознавстві, правознавстві, політичних доктринах почали домінувати теорії, направлені проти марксизму. Одночасно поширювалися ідеї, які проповідували расизм, культ сили й боротьби за виживання. Але найбільш впливовим ідеологічним напрямком стає позитивізм, що взяв на озброєння нову методологію пізнання природи, функцій держави і права.

Юридичний позитивізм відповідав спокійному розвитку капіталізму, однак у другій половині XIX ст. в суспільстві значно загострюються соціальні протиріччя. Юридичний позитивізм з його формально-догматичною методологією залишав поза увагою суперечності і конфлікти в суспільстві, проблеми взаємодії і співвідношення держави і суспільства в нових історичних умовах. Відомий німецький учений-юрист Рудольф Ієрінг (1818-1892) прагнув подолати вузькі рамки юридичного догматизму і розробляв "юриспруденцію інтересів". Його основні праці: "Дух римського права на різних ступенях його розвитку", "Боротьба за право", "Мета у праві".

Розрізняються два періоди творчої діяльності Р. Ієрінга у сфері політико-правових досліджень. Перший – до середини 50-х років XIX ст. У цей період він дотримувався установок "юриспруденції понять", що вважала головною своєю справою виведення (дедукцією) конкретних правоположень із загальних понять. Він вбачав в поняттях основне джерело знання. Прихильники даного напрямку в науці вважали, що "поняття продуктивні, вони комбінуються і виводять на світ нові поняття".

Другий період еволюції його поглядів починається із середини 50-х років XIX ст. Р. Ієрінг приступає до розробки "юриспруденції інтересів", натхненний думкою, що культ логічного для юриста-теоретика недоречний, оскільки правознавство не математика, і в ньому пріоритет повинен належати не логіці. Не сама власне логіка повинна бути об'єктом правознавства, а життєві цінності, інтереси людей. Мислитель дедалі всі більше уваги приділяє не логічним і навіть не психологічним аспектам права, а його соціолого-прагматичним аспектам права, утилітаристським моментам. Правові явища – не здійснення розуму і не результат законотворчої діяльності держави, а засіб досягнення практичних цілей. "Мета є творцем права" - писав він. В основі права в цілому і кожної правової норми лежить прагнення здійснити певні цілі, досягти певної мети. На його переконання, суспільство є царство цілей, де діє не закон причинності, як у світі матерії, а

доцільність, мета. В основі доцільності – людський інтерес, прагнення до вигоди, до досягнення певних благ. Заради реалізації своїх інтересів люди вступають у відносини один з одним, а це породжує "спільність цілей". "Без мети діяльність неможлива" - заявляє мислитель. На думку Р. Ієрінга "достойність права полягає в його функціях, тобто в його практичній придатності". Право існує заради суспільства. Суб'єкт права не той, чия воля розпоряджається об'єктами, а той, реалізації чийх інтересів об'єкти служать. Тобто, меті Р. Ієрінг надає значення правотворчого фактора.

Право, як і державу, мислитель аналізував в тісному взаємозв'язку з суспільними відносинами, з іншими соціальними інститутами. Вони – продукт і результат розвитку цивілізації. Він писав, що "право – сукупність життєвих умов суспільства у широкому сенсі, забезпечуваних зовнішнім примусом, тобто державною владою". В праці "Дух римського права" мислитель розглядає питання щодо витоків права під кутом зору поділу цілей на дві групи: цілі індивіда і цілі суспільства. На його думку, право походить "із рук" суспільства, котре він розглядає як сферу "спільних дій людей, об'єднаних спільними цілями; в цій сфері кожний, діючи заради задоволення власних потреб, сприяє одночасно задоволенню потреб інших громадян: діючи для себе, індивід діє і для інших". Однак джерелом права у дослідника виступає не будь-яке, а лише державно-організоване суспільство. Державно-організоване суспільство має державний апарат соціальної, публічної влади. Саме апарат публічної влади і породжує право. Р. Ієрінг заявляє : "Держава – єдине джерело права".

В понятті права мислитель виділяє формальний і змістовний аспект. У формальному аспекті право розглядається як сукупність правил, забезпечених до реалізації державою. Він писав: "Розповсюджене визначення права як сукупності діючих в державі примусових норм., по-моєму, є цілком правильним". В змістовному аспекті право – сукупність індивідуальних і загальних інтересів, котрі утворюють життєві умови суспільства в цілому і цілі, що переслідуються людьми. Таким чином, право – це "захищений

інтерес", забезпечення життєвих умов суспільства у формі примусу". Право забезпечує порядок задоволення індивідуальних і спільних інтересів.

Р. Ієрінг вважав, що природа права не притаманна зсередини йому самому, а привноситься в нього державою: "критерій права заключається в примусі". Право зобов'язано державі не тільки своїм походженням, але й способом існування. Право – це система соціальних цілей, що гарантовані примусом. "Держава, - стверджує мислитель, - є організація соціального примусу". Ця організація не тільки породжує право, забезпечує його існування, але й управляє ним. Він характеризує право як розумну політику, яка здійснюється державно. Владою. Захист права – найважливіша задача держави.

Право не протистоїть державі, а цілком залежить від неї. Р. Ієрінг підкреслює: "Право без влади є пустий звук, позбавлений будь-якої реальності, тому що тільки влада, котра проводить в життя норми права, робить право тим, чим воно є".

В роботі "Боротьба за право" вчений доводить, що право є результатом боротьби індивідів, груп, станів, класів. Мета права – мир, але шлях до нього – боротьба. Без боротьби немає права, як без праці немає власності. Він писав: "Життя права є боротьба, боротьба народів, державної влади, станів, індивідів. Всяке право у світі досягається боротьбою, боротьба є роботою права" і т.д. Саме завдяки боротьбі були скасовані рабство і кріпацтво, втілені в праві рівність всіх перед законом, свобода думки і віросповідання, свобода власності. Після закріплення в праві юридичної рівності, приватної власності та інших прав боротьба повинна вестись за захист, дотримання існуючого права, за відстоювання суб'єктивного права окремого індивіда. Суб'єктивне право не існує без об'єктивного. Об'єктивне право – це сукупність правових норм, а суб'єктивне право – це право конкретної особи. Поза зв'язку з суспільством, з реальними інтересами індивідів чи суспільства права не може бути. Діюче право нерозривно пов'язано з життям суспільства, з інтересами людей. Тому відмова від права, руйнування існуючого

правопорядку завжди представляє собою боротьбу кількох інтересів. Кожен повинен підтримувати авторитет закону, "кожен є природжений борець за право в інтересах суспільства".

Р. Ієрінг розрізняв "ідею права" і "правове почуття" індивіда або суспільства в цілому. Він писав, що в нормальному суспільстві "державні установи і народне почуття права знаходяться у повній відповідності між собою". Якщо ж почуття права в даному соціальному середовищі згасає, то право позбавляється можливості вільно розвиватися. Поступово люди звикають до несправедливості і в кінцевому результаті повністю втрачають свою свободу. Тому кожен повинен відстоювати своє почуття права. Від цього залежить як "право окремої особистості", так і "свобода цілого народу". Мислитель писав: "Політичне становище народу завжди відповідає його моральній силі". Дотримання права потребується також і від публічної державної влади. Мислитель наполягав на необхідності правового самообмеження державної влади: "Там, де державна влада, - підкреслював він, - сама підпорядковується встановленому нею порядку, останній набуває остаточну правову цінність". Державні правові акти слід оцінювати із боку їх відповідності загальним принципам права, моральним засадам і принципу справедливості. Тільки за панування права процвітають національний добробут, промисловість, землеробство і торгівля.

Держава розглядається Р. Ієрінгом як організація примусової сили. Держава необхідна для охорони інтересів суспільства від егоїстичних інтересів індивіда. Він заявляв: "Держава є саме суспільство, як держава ... примусової влади". Інтереси суспільства завжди вище інтересів окремої особи. Він визначав наступні ознаки держави:

- 1) наявність апарату публічної влади і апарату примусу;
- 2) стан владної пов'язаності громадян, відносини панування і підпорядкування, протилежність правлячих і керованих;

- 3) на відмову від приватних союзів і товариств, держава охоплює своїм впливом все суспільство і виступає універсальним публічним союзом;
- 4) наявність публічного права, котре існує для визначення статусу громадян, порядку здійснення примусової влади;
- 5) суверенітет держави і її абсолютна монополія на примус,

Головна правова мета держави – розвиток і забезпечення права. Як прибічник юридичного позитивізму, мислитель пише: "Держава є єдиним джерелом права".

На протилежність класичному лібералізму Р. Ієрінг схвалював активну соціально-економічну діяльність держави, захищав її втручання в приватні справи. Мислитель виступає за сильну державу, котра сама себе пов'язує правом, поважає права і свободи громадян, закріплені в законі, проводить активну зовнішню політику. Однак при наявності надзвичайних обставин, коли державна влада змушена робити вибір між інтересами суспільства і правом, "вона не тільки уповноважена, але й зобов'язана позбавитися від "баласту" права, але при цьому "спастися суспільство". Тому реалізація на практиці ідеї правової держави здавалися мислителю сумнівною.

Політико-правові погляди Р. Ієрінга заклали основу соціологічної юриспруденції. Він є родоначальником реалістичної теорії держави і права, де поєднуються правова теорія, соціологія права і філософія права в єдиній юриспруденції.

Інший німецький державознавець Георг Еллінек (1851-1911) намагався теж пов'язати своє державорозуміння і праворозуміння з соціологічним напрямком в юриспруденції, поєднавши формально-догматичне розуміння держави і права із соціологією. Мислитель народився в Лейпцігу, був професором декількох європейських університетів. Він автор таких праць, як "Система суб'єктивного відкритого права", "Права меншості", "Право сучасної держави", "Загальне вчення про державу".

Г. Еллінек розрізняв два підходи до розуміння держави і права – соціологічний і юридичний. Маючи на увазі державу, мислитель вважав, що має бути два підходи до поняття цього феномену:

- 1) держава як соціологічне розуміння (держава як соціальне явище);
- 2) держава як правове явище (юридичне розуміння).

З точки зору першого підходу держава – це соціальний факт, що володіє первинною пануючою владою союзної єдності осілих людей. У соціальному плані держава зводиться до співвідношень волевиявлення пануючих і підлеглих. Мислитель писав: "Вся державна влада заснована на підпорядкуванні підданих". При цьому співвідношення багатьох воľ організується через спільну ціль. Покора підданих забезпечується там, де до фактичних відносин панування приєднується їхнє психологічне визнання підвладними як юридичних відносин. Повинно бути так, як є. Саме ця нормативна свідомість додає державній владі правового характеру і робить її міцною. Державна влада повинна спиратися на переконання народу в її правомірності. Це ідея легітимації державної влади, якій Г. Еллінек надавав особливого значення.

Правове розуміння держави досліджує цей феномен як сферу належного. З цієї точки зору держава – це "корпорація, юридична особа осідлого народу". Корпорація має державну владу, суверенітет, спеціальні органи, територію, населення. Однак синтез двох підходів до держави не дозволив мислителю пояснити протиріччя між єдністю держави як юридичної особи і соціальною роз'єднаністю інтересів народу, що утворюють цю юридичну особу.

Подібно державі, право також можна розглянути в нормативному (юридичному) і соціологічному аспектах. Г. Еллінек відокремлював писану конституцію від фактичної, яка створюється фактичним розподілом соціальних сил, котрі існують в кожній державі, незалежно від писаних правоположень. Право є компромісом між різними суперечними один одному інтересами. З соціологічної точки зору право "є функція людського

спілкування і тому воно повинно спиратися на чисто психологічні моменти". На переконання мислителя, суспільство – це сукупність психологічних зв'язків, що виявляються в соціумі між людьми. Право в соціальному аспекті – це внутрішнє переконання індивідів і народу в цілому в тому, що діюче право є справедливим. Г. Еллінек запропонував розглядати право як частину моралі, як необхідний етичний мінімум – "мінімум моральної життєдіяльності і морального настрою, що вимагається від членів суспільства". Якщо ж право протирічить моралі, то має місце "правова помилка" або ж просто помилка.

Право в юридичному сенсі – це "сукупність норм взаємного відношення осіб один до одного, що походять від зовнішнього авторитету і гарантування зовнішніми засобами". Тобто, право походить від суверена, яким є держава і гарантується до реалізації його силою. В той же час "право не залежить від держави в такій мірі, щоб держава могла звільнити себе від самого права". Держава має бути пов'язана нею ж створюваним правом. Цю пов'язаність мислитель пояснював обов'язковістю законів для державних органів. Держава повинна обмежувати свої дії нормами міжнародного права, а також законодавством, що створене нею.

Як істинний ліберал, Г. Еллінек у своїх політико-правових поглядах надавав великого значення правам і свободам як необхідній умові самореалізації особистості і вільної від державного втручання індивідуальної діяльності. З позиції юридичного позитивізму він розглядав ці права і свободи похідними від об'єктивного права, що створюється і застосовуються державою. Мислитель запропонував концепцію суб'єктивних публічних прав. Він вважав, що крім домагань індивіда до інших індивідів (суб'єктивне приватне право) слід виділити домагання індивіда до держави – вимоги надання певних благ, котрих сам індивід здобути не може. Ці вимоги відносяться до суб'єктивних публічних прав, котрі не можуть бути відчужені і передані. Мислитель розрізняв три види таких прав: політичні свободи (недоторканість особи, житла, свобода пересування, слова, зібрань); права

особистості на позитивні дії в її інтересах з боку держави (правова охорона законних інтересів особистості); права особи на участь в управлінні державою. Г. Еллінек виступав проти зазіхань на суб'єктивні права з боку окремих осіб або колективів. Він стверджував, що необмежене панування більшості над меншістю є проявом деспотизму і порушує суб'єктивні права. В праці "Права меншості" мислитель дослідив проблему захисту меншості в законодавчому органі. Важливим засобом захисту меншості від більшості, заявляв він, - є право вето в парламенті. "Право вето", - писав він, - можна використовувати як засіб з метою отримати від більшості позитивних поступок".

Торкаючись проблем суспільства, мислитель заявляв, що воно складається з різних, протилежних одна одній соціальних груп, що борються між собою. Тому воно не може мати єдиної свободи. Як прихильник юридичної школи державознавства, мислитель був переконаний, що тільки представницька установа (парламент) може виражати єдину волю народу. Завдяки інституту парламентаризму народ може впливати на хід державних справ через виборче право. Парламент має перебувати під фактичним (реальним) контролем виборців. Вищий представницький орган держави, у разі якщо його уявлення про права і свободи розходяться з народними поглядами, може бути розпущений достроково.

Ідеї Г. Еллінека про суверенітет, державу, обмежену правом, парламент та його місце в державному житті не втратили свого значення і в умовах сьогодення.

Відомим філософом і соціологом другої половини XIX ст. Англії був Герберт Спенсер (1820-1903). Людина, у якої не було систематичної освіти, став одним з великих представників англійської політико-правової думки того часу. Його перші праці вирізнялися вільнодумством і критичним ставленням до існуючої державно-правової і політичної дійсності. Основні праці "Система синтетичної філософії", "Людина проти держави", "Прогрес,

його закон і причина", "Особистість і держава", "Принципи соціології", "Прийдешне рабство".

Г. Спенсер був прихильником ліберального радикалізму. На його переконання, людське суспільство не просто сукупність взаємодіючих індивідумів. Суспільство – своєрідний організм, складний агрегат, що розвивається за загальним законом еволюції. В силу цього він запропонував використовувати для соціології аналогії і терміни біології. Для суспільства і біологічних організмів характерні загальні закономірності: перехід від простого до складного (інтеграція), від однорідного до різнорідного (диференціація), збільшення об'єму. Уподібнюючи і співставляючи суспільство з біологічним організмом, мислитель ретельно аналізував схожість і відмінності в принципах їх побудови (структури) і розвитку (еволюції). Складні групи Г. Спенсер називав агрегатами. Держава подібна політичному агрегату – біологічному організму, де кожен орган повинен виконувати відповідну функцію. Подібно живому організму держави народжуються, розмножуються, старіють і гинуть. Разом з тим мислитель бачив межі біологічної аналогії. Він відзначав, що порівняння держави, її соціально-політичних функцій з частинами і функціями живого (біологічного) тіла використовується ним "тільки тому, що апарати і функції людського тіла надають нам краще всього ілюстрації апаратів взагалі" і, що "єдина спільність між двома порівнюваними нами родами організмів є спільність основних принципів їх організації". Тим самим Г. Спенсер заперечував абсолютну схожість біологічного і соціального організму.

Звертаючись до проблеми виникнення держави, мислитель вважав, що державно організоване суспільство – результат війн і насильства, в ході яких відбувається природний відбір, або "виживання найсильніших". У результаті таких процесів складається держава. Загарбницькі війни і насильство мали наслідком підкорення одних суспільств іншими, формування класової структури, виділення правлячої (пануючої) верхівки, ускладнення структури

соціуму. В своєму становленні і розвитку держава проходить дві історії, два типи соціальної організації:

- 1) примітивний або військовий;
- 2) вищий або промисловий.

Це два типи соціально-політичних організмів. Суть соціально-політичного прогресу – в поступовому переході від військового типу держави (примітивного, хижацького) до промислового, в якому "життя, воля, власність громадян забезпечені державою і де беруться до уваги інтереси всіх". Попередній, військовий тип держави характеризувався тим, що індивід був "власністю держави, - писав мислитель, - а захист кожного члена – мета другорядна". Все життя військового типу суспільства і держави підпорядковане військовим потребам, особисті цілі індивіда підпорядковані суспільним, права даруються як милості. Головна риса такого суспільства – надмірна регламентація суспільного життя, управління методом насилля. "Основний принцип військового типу є примусова кооперація", - заявляв Г. Спенсер.

Розвиток господарської діяльності приводить до зміни військового типу суспільства і держави промисловим. Для цього типу, який заснований на взаємодії суспільства з природою, характерна система договору, за якої "зусилля кожного приносять йому не більше і не менше того, що йому природно необхідно як винагорода".

Для промислового типу суспільства характерні добровільна, а не примусова корпорація, відсутність ієрархічних відносин, свобода ремесел і торгівлі, недоторканість приватної власності й особистої свободи, рівність усіх перед законом. Промисловий тип держави заохочує ініціативу і заповзятливість, "природній розподіл" благ по справедливості, створює механізм погодження й задоволення різних соціальних інтересів. Спонукою всьому є промислова конкуренція на ринку товарів, робіт і послуг (мирна, цивілізована, урегульована законодавством боротьба за існування). Докорінно змінюється становище індивіда: "Колись індивіди служили для

цілей суспільства, а тепер суспільство повинно служити для цілей індивіда". Основна задача держави – це охорона прав та інтересів громадян: "захист індивіда стає головним обов'язком суспільства".

Промислова держава (за його термінологією "сучасна культурна держава") – це держава ліберальної демократії з "представницьким органом, до складу якого обирають певну кількість уповноважених, що діють під контролем суспільства". Це держава законності і правопорядку, участі всіх груп населення у вирішенні державних справ, добробуту в матеріальній і духовній сферах. Однак Г. Спенсер засуджував надмірну тенденцію державного втручання у суспільні справи під приводом поліпшення умов життя людей. Подібну практику він вважав не тільки неможливою, але й непотрібною. Кожен громадянин зобов'язаний сам дбати про свій добробут. Надія на державну допомогу послабляє особисту енергію, приватну ініціативу і є небезпечною для суспільства в цілому. Конкуренція, приватна ініціатива, особиста енергія кожного – це шлях природного відбору, коли виживає сильніший. Штучне втручання в цей процес проводить до зниження загального морального та інтелектуального рівня населення. Разом з тим, втручання держави в життя суспільства може зруйнувати хід природних процесів саморегуляції суспільства.

Г. Спенсер не сприймав теорію І.Бентама, що держава є творцем права. Дослідивши це теорію, мислитель заявив, що не законодавство є джерелом права, а право – основа законодавства, адже воно виводиться з принципу рівної свободи. Він відстоював традиційний для лібералізму перелік індивідуальних свобод – безпека особистості, вільне пересування, свобода совісті, слова, друку і т. д., звертаючи особливу увагу на право власності і підприємницької діяльності. Але земля повинна належати суспільству. Націоналізація землі можлива шляхом викупу. Політичні права громадян розглядалися як засіб забезпечення індивідуальних прав. Відстоюючи широке виборче право, мислитель заперечував проти надання політичних прав жінкам.

Г. Спенсер був противником соціалістичних перетворень суспільства. Не заперечуючи хиби і недоліки буржуазного суспільства, він водночас вважав, що "соціалізм створює більше труднощів, аніж може їх вирішити". Підпорядкування особистих інтересів суспільним, централізована організація праці, стверджував він, приведе до розширення сфери примусу, зростанню бюрократії, яка буде володіти реальною владою, прикриваючись при цьому соціалістичними гаслами. Відбудеться не відмирання держави, а згуртування правлячої ієрархії, яка живе за рахунок експлуатації трудящих. Соціалізм стане державним бюрократичним соціалізмом – і ніяким іншим.

Вчення Г. Спенсера оцінюється по-різному, але незаперечним є те, що воно збагатило європейську політико-правову думку другої половини XIX ст., особливо в сфері захисту прав і свобод особистості.

17.2. Правова теорія держави Людвіга Гумпловича

Польсько-австрійський соціолог і державознавець Людвіг Гумплович (1838-1909) походив з небагатої сім'ї польських євреїв. Здобув освіту і розпочав наукову кар'єру в Австро-Угорській монархії. Його основні праці з питань держави і права наступні: "Раса і держава", "Дослідження закону формування держави", "Загальне державне право", "Боротьба рас". У них він розвиває свої погляди щодо походження, сутності та ролі держави, використовуючи методологію позитивізму і спираючись на позиції соціології.

Боротьба за існування, на переконання мислителя, є головним фактором соціального життя. Протягом всієї цивілізації має місце боротьба між різними людськими групами. Ця боротьба – явище вічне і головний стимулятор суспільного розвитку. Вищий закон історії, сформульований мислителем, наступний: "Сильніші перемагають слабких, сильні негайно об'єднуються, щоб в єднанні перевершити третього, теж сильного і так далі".

Л. Гумплович заявляє: "Якщо ми чітко усвідомимо цей простий закон, то розгадаємо не вирішувану загадку політичної історії".

Витоки боротьби людських груп між собою теоретик пояснював неоднозначно. З одного боку, він називав її причиною расові відмінності між групами. Раса для нього – не антропологічний, не біологічний, а соціокультурний феномен. Раса – це великі суспільні і культурні групи, які мають такі сильні чинники, як мова, релігія, звичаї, потреби, кровні зв'язки. З іншого боку, він вважав, що причиною боротьби груп є притаманна людям ворожість у ставленні до іноземців. Але кінцеву причину соціальних конфліктів Л. Гумплович вбачав у прагненні людей до задоволення своїх матеріальних потреб. Цьому прагненню мислитель надавав універсального значення: "Завжди і усюди економічні мотиви є причиною будь-якого соціального руху, обумовлюють увесь державний і соціальний розвиток". На початок цивілізації конфлікти, війни між окремими родами за оволодіння тим чи іншим майном завершувалися знищенням переможеної групи. Пізніше людей, яких перемогли, не вбивали, а стали перетворювати в рабів з метою експлуатації. Переможці (ними виявлялися раси з більш високими інтелектуальними здібностями і кращою військовою організацією), щоб зміцнити своє панівне становище і тримати в покорі поневолених, повинні були вжити низку організаційних та інших заходів. Їх результатом стало виникнення держави.

Далі до воєн між расами і державами додалися конфлікти усередині самої держави. Те, що раніше було боротьбою рас на стадії цивілізації трансформується в боротьбу соціальних груп, класів, станів, політичних партій. Вважаючи, що держава формується в результаті підкорення однієї людської групи іншою як засіб підтримання порядку панування – підкорення, Л. Гумплович категорично не погоджувався з тим, що держава – це орган умиротворення, примирення суперечливих інтересів. Держава приречена бути органом примусу, насильства. Мислитель був переконаний, що існування суспільства без державного примусу неможливе.

Л. Гумплович пропонує наступне визначення держави: "Це природно сформована організація панування, покликана підтримувати певний правовий порядок". Роль державності мислитель надзвичайно перебільшував. Він писав: "Те, чим людина володіє як своїм найвищим надбанням (крім даного йому самою природою життя): свободою і власністю, сім'єю та особистими правами – всім цим вона зобов'язана державі. І не тільки окремий індивід отримує вищі цінності з рук держави. Уся сукупність людей, які утворюють державу, завдяки їй має гідне людське існування". На вищій стадії розвитку держави сфера державної опіки над індивідом звужується: суспільство зможе самостійно, без підтримки держави, регулювати взаємовідносини соціальних груп (те, що зараз називають громадянським суспільством). Засобом досягнення такого стану держави буде розвинуте самоврядування і, як результат цього, зменшення ролі державної бюрократії.

Культ державництва помітно відбився і на уявленнях мислителя про право. Він стверджував, що право виступає "лише втіленням розпоряджень державної влади". Зсередини ж право наповнене моральністю, що служить йому невичерпним джерелом. У народженні права вирішальна роль належить державі. У додержавному стані ніякого права не було. Там існували моральні норми. Тільки будучи втіленою в державних законах, мораль стає правом. Отже, як своїм народженням, так і подальшим існуванням право цілком зобов'язане державі. "Для держави, - заявляв Л. Гумплович, - право і правопорядок, якщо дивитися на них з висоти історії, по суті лише засоби. Не більш того. Їх фізично немає в якості автономних, окремих від держави утворень. Тому мислитель заперечує наявність "невідчужуваних прав людини". Буття держави абсолютно несумісне з цими правами. З його погляду, "невідчужувані права людини" - не що інше, як ілюзія, звеличення цінності і самообожнювання індивіда. Людина повинна вибирати: чи державу з характерною для неї властивістю, чи анархію, ставив питання у своїх політико-правових працях мислитель.

Л. Гумплович критикував соціалістичні ідеї К. Маркса, називаючи їх утопічними. Мислитель не сприймав марксистську ідеологію за те, що структура суспільства у вигляді пануючі-підлеглі склалася нібито історично і що класові протиріччя можна усунути способом революції. За вченням філософа, класи є наслідком утворення самої держави, тож без підкорення одних іншими вона не може виникнути. Основним чинником, який призводить до соціальних конфліктів, він вважав не економічний чи соціальний, як у К.Маркса, а психологічний. Суспільство, на його переконання, перебуває в стані нестійкої рівноваги, а стан стабільності йому надає держава.

В історію політико-правової думки Л. Гумплович увійшов як автор теорії насильницького походження держави. Одночасно вплив його ідей позначився на всій соціології XIX – початку XX століть.

17.3. Політичні та правові погляди Рудольфа Штаммлера

Рудольф Штаммлер (1866-1938) – німецький правознавець, філософ права, представник неокантівської політико-правової думки. Він зробив спробу побудувати наукову теорію права, спираючись на філософію. Він написав такі праці: "Господарство і право з погляду матеріалістичного розуміння історії", "Вчення про правильне право", "Теорія юриспруденції".

У своїх творах мислитель виступав проти марксистської концепції історії, проти вчення про закономірність заміни однієї суспільно-економічної системи іншою. Він писав : "Не може бути іншої вищої закономірності соціального життя, окрім закономірності його кінцевої мети". Якщо науково передбачено, що відома подія в досконало визначеній формі повинна настати, безглуздо в такому випадку ще й бажати або сприяти саме цій відомій формі цієї відомої події". Не можна заснувати партію, яка поставить

своєю метою свідомо сприяти наступові точно вирахованого затемнення місяця, писав Р. Штаммлер.

Мислитель вважав, що в марксизмі відсутній критичний розгляд і доказове, розгорнуте пояснення ключових понять, якими він оперує, а саме: суспільство, економічні феномени, суспільний спосіб виробництва та ін.; марксизм не розкриває, яку ступінь необхідності він визначає за майбутніми перетвореннями права; просте ж передбачення очікуваного розвитку суспільства не може замінити систему наукових аргументів.

Мислитель відкидав марксистську теорію про первинність економіки, господарського життя і вторинний, похідний характер права, про підпорядкованість права економіці. Він визнавав наявність в правових інститутах змісту, обумовленого суспільством: "У всіх політико-економічних дослідженнях, при будь-якому вивченні народного господарства в соціальному відношенні, в основі неминуче лежить визначене правове регулювання. Конкретне правове нормування є логічною умовою відповідного політиці економічного поняття і закону".

Фундаментом, першоосновою держави Р. Штаммлер вважав не сукупність виробничих відносин, не економічну базу суспільства, а право. Право – передумова держави. На його переконання, не можна сформулювати поняття держави, не з'ясувавши поняття права, не можна говорити про державну владу, не подаючи правових норм; в той же час можна дати визначення правового ладу поза будь-яким відношенням до державної організації.

Мислитель розрізняв у соціумі господарство (регульовану матерію) і право (регулятивну форму). На його думку, право і соціальне господарство не протистоять одне одному як два його самостійні і незалежні одне від одного явища. Вони взаємопов'язані елементи, сторони одного предмета – соціуму. "Право не існує само для себе, - писав мислитель, - тому що кожне з його положень спрямоване на певний спосіб сукупної дії". В той же час "соціальне господарство" не представляє собою "самостійно і окремо існуючі

речі, на котрі правове регулювання повинно впливати за часом пізніше". Однак прогрес суспільства визначається не розвитком господарства, а правом.

Р. Штаммлер розвиває телеологічний підхід до права (телеологія – наука про доцільність людської діяльності). "Суспільне життя завжди урегульоване зовнішнім чином – правом, конвенціональними нормами (соціальні норми, напрацьовані на основі добровільної згоди сторін)". Тому при аналізі права слід розрізняти регулюючу форму правового чи конвенціонального характеру від регульованої матерії – сумісної діяльності людей, спрямованої на задоволення їхніх потреб. Право представляє собою специфічний комплекс нормативних приписів, особливий зовнішній регулятор сукупної соціальної діяльності. Воно відіграє провідну роль, оскільки без нього фізично не може існувати соціальна діяльність людей. Тому Р. Штаммлер визначав право як "необхідну умову для закономірної побудови соціального життя людей". Поруч з правом існують й інші регулятивні форми: звичаї, мораль, релігія, правила, свавілля. Від них право відрізняється примусовим і непорушним характером, під яким він розумів обов'язок того, хто видав правові норми, самому бути пов'язаним ними. Звідси мислитель пропонує "вище розуміння права": це непорушне самовладне регулювання соціального життя людей.

Р. Штаммлер заперечував погляди сучасників про те, що право є сила і що поза державою права немає. Він стверджував, що юридичні норми виникають, встановлюються і починають діяти незалежно від державної організації. "Н можна погодитися з поглядами, - писав німецький теоретик, - що право є соціальне правило, за котрим стоїть сила. Подібне ототожнення права і фактичної сили є неправильним". Не всі соціальні приписи держави мають юридичний характер, а тільки частина з них. Мислитель ділить право на справедливе і несправедливе. Смысл такого розмежування полягає у тому, щоб доказати, що немає правових положень, що є раз і назавжди тільки справедливими чи несправедливими. Безумовно діють лише формальні

умови. Мислитель відзначав, що постійно спостерігається зміна змісту суспільних відносин, які раніше вважалися справедливими, "і людству призначено завжди виношувати все краще і краще розуміння того, що є справедливим з визначених питань". Праву внутрішньо властиве бажання досягти справедливого упорядкування суспільного життя, рух до соціального ідеалу. Але це бажання і рух ніколи не зупиняться остаточно в якомусь одному історичному пункті.

Р. Штаммлер був одним з перших авторів концепції відродженого природного права. Його розуміння природного права було своєрідним: воно не є ні правом, даним природою, ні правом, яке відповідає природі людини. Природне право – це сума формальних умов, набір найбільш абстрактних ознак, зо допомогою яких охоплюється і кваліфікується весь "змінюваний і мінливий правовий матеріал". Змінюється зміст природного права, змінюється відповідно і право позитивне. Природне право існує поруч з правом чинним, воно масштаб, мета, прообраз для фактично діючого позитивного права, своєрідний правовий ідеал, дороговказ для удосконалення позитивного права. Таким чином, мислитель увів у систему своїх правових поглядів принцип розвитку, втіленням якого виступає категорія "природного права з мінливим змістом". В XX ст. підхід цього мислителя до права виявився співзвучним процесу відродження теорії природного права.

Підсумовуючи, відзначимо, що політико-правове вчення Р. Штаммлера містить певні раціональні моменти, а саме: воно розширює уявлення про світ права; має помітні новели в поглядах на співвідношення держави і права; по-новому розкриває сутність і зміст природного права; ввело в лексику і юридичну теорію такі словосполучення, як "правове регулювання", "право – регулятор суспільних відносин" та інші.

17.4. Політико-правове вчення марксизму

Із зростанням чисельності й організованості класу найманих працівників з'явилися теоретики, що виражали і захищали інтереси цього класу. Найбільш впливовим і теоретично оформленим вченням, яке поставило на порядок денний задачу звільнення трудящих від експлуатації, і яке справило фатальний вплив на класову боротьбу та подальший розвиток народів цілого світу, було марксистське вчення.

Марксизм як самостійна політико-правова доктрина склався наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст.. Його основоположники – Карл Маркс (1818-1883) і Фрідріх Енгельс (1820-1895); за прізвищем першого з них їхнє вчення назвали марксизмом. Карл Маркс – німецький філософ і соціолог, економіст і публіцист, народився у м.Трірі в родині відомого адвоката. З 1830 року навчався в гімназії, котру закінчив у 1835 році. Під час навчання в гімназії належав до числа кращих учнів. Закінчивши гімназію вступив до Боннського університету на юридичний факультет, після перевівся до Берлінського університету. У німецьких університетах разом з правом він з великим захопленням вивчав філософію та історію. У 1841 році захистив дисертацію, став доктором філософії. 1844 року почалась спільна теоретична діяльність Маркса і Енгельса з розробки нового світогляду. Основні положення своєї доктрини К.Маркс виклав в працях "Святе сімейство", "Німецька ідеологія", "Маніфест Комуністичної партії", в багатотомній фундаментальній праці "Капітал". Твори К.Маркса і Ф.Енгельса були видані на всіх світових мовах і нараховують не один десяток томів.

Фрідріх Енгельс – філософ і соціолог, економіст і публіцист, друг і соратник К.Маркса, один з основоположників марксизму. Народився в м.Бармені, в сім'ї багатого фабриканта. Навчався у гімназії, у 1841-1842 рр. відвідував лекції у Берлінському університеті. Як публіцист співробітничав у "Рейнський газеті". У 1845 р. видав книгу "Становище робітничого класу в Англії", в 1848 р. разом з К. Марксом – "Маніфест Комуністичної партії". Він

є автором таких відомих праць з теорії марксизму, як "Анти-Дюрінг", "Походження сім'ї", приватної власності і держави", "Людвіг Фейєрбах" та ін.

К. Маркс і Ф. Енгельс виступили з різкою критикою капіталістичних суспільних порядків і поставили задачу визначити шляхи визволення трудящих від експлуатації, від будь-яких форм і методів соціального пригнічення і нерівності, побудови державного ладу, який буде справжнім виразником волі народу. Вони прагнули теоретично обґрунтувати такий справедливий суспільний устрій, де б трудяща людина мала можливість жити за свій труд, отримувати справедливу винагороду за працю, гармонічно розвиватися і здійснювати владу в своїх інтересах.

Соціальна їхніх праць охоплювала широке коло питань держави, права, політики і законодавства. На марксистське вчення суттєвий вплив мала матеріалістична філософія середини XIX століття, а також методологія філософської системи Гегеля. Вони сприймали погляди французьких дослідників О.Міньє, Ф.Гізо, О.Тьєрі та ін., щодо залежності державного устрою, правових установ від матеріальних умов суспільного життя. Названі автори вважали, що державно-владні політичні інститути, юридичні норми обумовлені суспільством і є відображенням того суспільного устрою, де вони формуються, а потім впливають на суспільство і змінюють його. Від вчення матеріальної філософії марксизм взяв (Канта, Фіхте, Фейєрбаха) заперечення ідеальних моментів, перенісши його на вчення про закони людського суспільства. Особливо великий вплив на світогляд К.Маркса і Ф.Енгельса мала праця Гегеля "Філософія права", в якій проголошувалась ідея свободи як антипод свавілля та ідея про діалектичний характер всякого розвитку, включаючи і суспільний розвиток, коли ніщо не існує як щось вічне та незмінне, але все розвивається, проходячи цей розвиток у вигляді боротьби протилежних і ворожих одна одній засад. Основоположники марксизму також запозичили у попередників конструкцію права в якості специфічного реального відношення, що складається між учасниками суспільного життя.

На політико-правові погляди К.Маркса і Ф.Енгельса суттєвий вплив мали ідеї західноєвропейського лібералізму, зокрема, Дж. Локка, І. Канта, К. Велькера. Однак посилянь на погляди ідеологів лібералізму в їхніх працях немає. Ідеї лібералізму покладені в основу наступних марксистських положень: "вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх", "не існує прав без обов'язків і обов'язків без прав", "свобода полягає в тому, щоб перетворити державу з органу, що стоїть над суспільством, в орган, цьому суспільству підпорядкований". Наведене свідчить про те, що зрозуміти форму, зміст і смисл державно-правових поглядів марксизму можливо лише при їх дослідженні в контексті попереднього і сучасного ним політико-правового знання. Саме на цій основі розвивалося марксистське вчення.

В основі життя суспільства, вважали основоположники марксизму, лежить економіка, виробництво матеріальних благ, необхідних для існування людей. Люди насамперед вимушені їсти, мати житло, вдягатись, тільки потім вони вже можуть займатися політикою, мистецтвом, наукою. Тому виробництво матеріальних засобів до життя, економічні чинники визначають характер суспільства. Література, мистецтво, релігійні вірування, політичні вчення, вся ідеологічна основа суспільства обумовлені станом економічних відносин. Економічний лад суспільства – це базис, від якого залежить й організаційне оформлення суспільства: форма його державної організації, правові установи й ідеї та форма правил, які регулюють взаємну поведінку людей. Всі вони – надбудова над базисом. "Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну і споживання, - писав К. Маркс, - і ви одержите відповідний державний лад, певну організацію сім'ї, класів, словом, певне громадянське суспільство. Візьміть відповідне громадянське суспільство, і ви одержите певний політичний лад, який є лише формальним виразом громадянського суспільства". Держава і право – частини надбудови над базисом, вони є виразом волі й інтересів класу, що економічно панує при даній системі виробництва.

Слід зазначити, що думки про значення економічного фактору в суспільному житті не є надбанням лише марксистської науки. Ідеї про вплив і зв'язок економіки з політичними, ідеологічними, організаційно-правовими засадами суспільства висловлювали і вчені, які до марксизму не належали. Різниця, однак, полягає в тому, що економічний фактор в марксистській теорії узводиться в абсолют: тоді як для інших наукових шкіл вплив економіки на різні форми і сфери суспільного життя супроводжується взаємним впливом інших факторів на економіку. Для марксистів, як заявляв Ф.Енгельс, економічний фактор – "найсильніший, найосновніший, найвирішальніший, який визначає і породжує всі інші". В такій формі марксистське вчення є однобічним і хибним.

Вся історія людства, вважають марксисты, поділяється на суспільно-економічні формації. Ідея про те, що абстрактного суспільства не існує – центральна в марксистській доктрині. Вона є змістом матеріалістичного розуміння історії, в основі якого вчення про соціально-економічну формацію як сукупності виробничих сил і виробничих відносин. Історія суспільства – це природно-історичний процес розвитку і зміни суспільних формацій. Первісне, рабовласницьке, феодальне, буржуазне, соціалістичне суспільство – це окремі формації, які представляють певну ланку в єдиному цивілізаційному процесі розвитку людства по висхідній лінії. Буржуазна (капіталістична) формація, на переконання ідеологів марксизму, досягла межі свого розвитку і вже не може забезпечити соціальний прогрес. Буржуазні відносини стали гальмом, що блокує розвиток продуктивних сил. Капіталістична формація, яка постійно збільшує кількість робітників, сама готує свого "могильника": на певному етапі саме робітничий клас здійснить соціальну революцію і людство перейде до нової формації - комуністичної. У комуністичній формації (нижча фаза – соціалізм, вища – власне комунізм) зникне експлуатація людини людиною внаслідок ліквідації приватної власності і будуть створені умови для всебічного і гармонійного розвитку особи. К. Маркс розрізняв три періоди в переході до комуністичної формації:

- 1) перехід від капіталізму до першої фази комуністичного суспільства – соціалізму;
- 2) перша (нижча) фаза комуністичного суспільства;
- 3) вища фаза комунізму.

Соціалістична держава по мірі розвитку продуктивних сил, формування нової людини і ліквідації класових відмінностей відімре і буде замінена суспільним самоврядуванням. Комунізм розглядається як вища фаза розвитку суспільства, котре буде мати безкласовий характер.

Суспільно-економічна формація носить класовий характер, форми держави і права, їх сутність, функції визначаються процесами взаємодії класів. В антагоністичних суспільствах (докомуністичних, окрім первісного) майнова нерівність приводить до класової боротьби. Класова боротьба виступає загальним законом суспільного буття, рушійною силою розвитку суспільства, розколотого на антагоністичні класи. Історія людства – це історія боротьби класів. Апарат держави є установою, яка легітимно і цілеспрямовано застосовує насилля в суспільстві. За теорією марксизму держава за своєю природою – це апарат примусу, що захищає інтереси правлячого класу, це "машина для пригноблення одного класу іншим, машина для утримання в покорі одному класу усіх інших класів".

Походження держави, за К. Марксом і Ф. Енгельсом, обумовлено поділом суспільства на антагоністичні класи з протилежними інтересами і появою майнової нерівності. А щоб ці класи не пожерли одне одного і суспільство в безплідній боротьбі, необхідна сила, яка стояла б над суспільством і тримала його в межах порядку. Ця сила і є держава. Держава, писав Ф. Енгельс в праці "Походження сім'ї, приватної власності і держави" виникла в результаті появи приватної власності і як результат цього – розколом суспільства на класи з непримиренними інтересами. Панівний (економічно) клас становлять представники "аристократії багатства", який і засновує публічну владу, державу. Відірвавшись від суспільства, перетворившись на силу, що стоїть над суспільством, держава стала

знаряддям пануючого у суспільстві класу. Ф. Енгельс писав: "Оскільки держава виникла з необхідності тримати в шорах протилежні класи, оскільки водночас народилася у самих зіткненнях цих класів, то вона, за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який за допомоги держави стає також політично пануючим класом і набуває таким чином нових засобів для придушення і експлуатації пригнобленого класу".

За Ф. Енгельсом ознаки держави, що відрізняють її від родового устрою, є: "поділ жителів не за кровною спорідненістю, а за територіальним принципом ...", друга відмінна риса – встановлення публічної влади, яка відокремлена від населення". Відмінність держави від суспільної влади за часів родоплемінного устрою, по-перше, у класовому характері; по-друге, вона відособлена, віддалена від народу; по-третє, вона "складається не тільки з озброєних людей, але і з матеріальних придатків, в'язниць і примусових установ усякого роду, що не були відомі родовому ладу", по-четверте, "для утримання цієї публічної влади необхідні внески громадян – податки"; по-п'яте, разом із публічною владою і податками з'являється і особлива група осіб, чиновників, особливий апарат управління і примусу, який стоїть над суспільством. Організацією цієї влади і стає суспільство. Сутність держави як політичної організації панівних класів зберігається в усіх історичних типах державності – рабовласницькій, феодальній, капіталістичній. "Сучасна державна влада, - писав К. Маркс, - це тільки комітет, керуючий загальними справами всього класу буржуазії" Політична влада як "організоване насилля одного класу для придушення іншого" - суть марксистської позиції".

За марксистським вченням право теж має класовий характер. Автори "Маніфесту Комуністичної партії" писали, звертаючись до буржуазії: "Ваше право є лише возведена в закон воля вашого класу, воля, зміст якої визначається матеріальними умовами вашого класу". Вони були переконані в тому, що право було, є і залишиться зброєю в руках економічно і політично пануючого класу.

В марксистській теорії держава і право, як надбудовні явища, - це дві сторони політичної влади. У "Німецькій ідеології" підкреслюється: "Крім того, що пануючі при даних відносинах індивіди повинні конституювати свою силу у вигляді держави, вони повинні додати своїй волі, обумовленій певними відносинами, загальне вираження у вигляді державної волі, у вигляді закону". Політичне панування економічно пануючого класу в експлуататорському суспільстві повинне одержати і своє правове закріплення у вигляді законів, набуваючи тим самим "форми пануючої волі".

Перехід від буржуазного до соціалістичного типу суспільства, за твердженням ідеологів марксизму, - це перехід від одного класового типу права до іншого, більш високого типу і відмирання права, оскільки поступово зникає потреба в примусовому змісті соціальних норм. Відмирання права в майбутньому комуністичному суспільстві, організованому на засадах самоврядування, не означає відмови від соціального нормування. Але воно стане гуманним, добровільним, заснованим на принципах моралі. Таким чином, відмирання права є похідним від відмирання держави, політичної влади. В матеріалістичному і класовому підході до держави і права і є особливість марксистського вчення.

Марксизм, як би його не оцінювали, увійшов в історію світової політико-правової думки. На відміну від інших соціалістичних і комуністичних доктрин він не став надбанням вузького кола однодумців. У ХХ ст. він стане могутньою зброєю за перебудову світу, залишивши значний слід в соціальному житті людей. Без вчення марксизму неможливо уявити політичну і духовно-ідеологічну картину, що склалася в світі в ХХ столітті.

17.5. Юридичний позитивізм Джона Остіна

У ході буржуазних революцій та повної перемоги капіталізму у розвинутих країнах Європи основні принципи організації і функціонування

суспільства втілилися в чинному позитивному праві. Природне право як ідеологічний вираз вимог революційної ідеології втратило свою актуальність і привабливість та вийшло з ужитку. Більш того, мала місце відмова більшості буржуазних теоретиків від ідей природного права та їхня критика. Головним політичним кредом буржуазії став захист існуючого державно-правового і політичного ладу. Ось чому право почало розглядатися як очевидний позитивний факт, який не потребує виправдовування. Подібний підхід знайшов вираження в юридичному позитивізмі, що виступав проти дуалізму теорії природного права, тобто проти уявлення про існування поряд з позитивним правом більш високого (вагомого) за своїм значенням права природного, що має бути втілене в чинному законодавстві. Дуалізм подібного роду представники юридичного позитивізму вважали хибним і стверджували, що існує тільки позитивне право, як сукупність норм, встановлених державою. Все інше, що називають правом, включаючи і природне право, це лише оцінка чинного позитивного права, яка часто суб'єктивна і взагалі необов'язкова. Оцінку права треба вивести за межі правознавства, необхідно звільнити право від елементів психології, етики, релігії, моралі, котрі з'явилися з існуванням багатоманітних підходів до визначення права. Предметом юридичної науки повинно бути право у власному розумінні, позитивне право, поза питань про його походження, обґрунтування, чи є воно добрим чи поганим. Позитивність права означає його фактичне існування, а тому позитивне право є "фактично чинне право".

Одним з перших, хто концептуально виклав ідеї юридичного позитивізму, був учень І. Бентама, засновник школи аналітичної юриспруденції, англійський правознавець Джон Остін (1790-1859). Він вивчав право в університетах Німеччини, а потім читав курс правових вчень в університетському коледжі у Лондоні. Найвідоміші його праці "Визначення предмета юриспруденції" і "Лекції про юриспруденцію, або філософія позитивного закону".

Дж. Остін заперечував існуючий поділ права на публічне і приватне. В тому й іншому випадку кінцевою метою є регулювання людської поведінки заради досягнення загального блага. Він пропонував поділяти право на "особисте" і "речове". Особисте або персональне право стосується прав, обов'язків і можливостей різних категорій осіб. До "речового" права він відносив все останнє.

За Дж. Остіном, правом в суворому значенні цього слова, є закони, встановлені Богом ("закони природи" або право, дароване Богом), які виступають мірилом усього людського, і закони, встановлені одними людьми для інших. Останніх – два види.. Одна їх частина встановлюється людьми чи установами, які є суверенами. Це веління суверена: сувереном може бути як окрема особа, так і установа, котра реально, а не формально є сувереном для підвладних в певному політичному середовищі. Інша частина людських законів – це правила, встановлені громадською думкою, до яких він відносив: норми міжнародного права, правила моди, етики, і закони честі. Всі ці правила мислитель називав "позитивною мораллю", вони не встановлені сувереном для своїх підлеглих, а сформульовані громадською думкою. Таким чином, право в широкому розумінні – це божественне право, позитивне право і позитивна мораль. Правом у вузькому розумінні цього слова є наказ влади, звернений до керованого, обов'язковий для підлеглого під загрозою застосування санкції у випадку невиконання наказу. Держава встановлює закони і через них "дарує", делегує права і накладає обов'язки. Правом є лише правила, формально закріплені в офіційних актах держави, що надають їм загальнообов'язкову силу. Дж.Остін підкреслює прямий взаємозв'язок між державою і правом: право "агрегат правил, встановлених керівником чи сувереном, веління суверена". Позитивне право встановлюється "політично пануючим для політично підпорядкованого". Звідси Дж.Остін робить висновок про неприпустимість оцінки позитивного права з позицій моралі, суджень про добро чи зло. "Право є правом навіть тоді, коли воно нам не

подобається, чи навіть тоді, коли воно відрізняється від норм, котрі ми вважаємо правильними", - писав Дж.Остін.

Предметом юридичної науки (юриспруденції) повинно бути право у власному розумінні, виключно позитивне право – "право в простому і вузькому змісті". Юриспруденція, вказував мислитель, має справу тільки з правовими явищами, а не з їх сутністю. Що стоїть за цими правовими явищами, яка їх причина – це не є предметом юридичної науки. Цим повинна займатися не теорія права, а етика.

Оскільки право – це "веління суверена", то його джерелом є суверенна влада, здійснювана політично пануючими людьми, - пише Дж.Остін, - ... верховне, засноване на підпорядкуванні, правління в незалежних державах і незалежних політичних суспільствах. Веління й обов'язок у нього – взаємозалежні поняття: "там, де є обов'язок, є повеління, і там, де виражене повеління, накладено обов'язок". Примус і покара є санкція. Тобто, "повелінням чи обов'язком вважається те, що спричиняє санкцію або примус до покори у разі невиконання". Норма права – це норма владного примусу, або як писав Дж.Остін, "правилом, встановленим однією розумною істотою, яка має владу, над іншою розумною істотою, для керівництва нею". В розумінні мислителя норма набуває юридичного характеру тільки в тому випадку, якщо суверен, який володіє необхідними владними можливостями і здібностями, в змозі надати їй обов'язкову силу примусу. Також гарантією реального функціонування права і самої суверенної влади є звичка більшості до покори.

Санкції, що встановлюються позитивним законом, мають одночасно характер як юридичний, так і політичний, так як вони реалізуються на практиці даним політичним товариством в примусовому порядку. Таким чином, позитивне право – це наказ суверенної влади, обов'язковий для підлеглого під загрозою застосування санкції у випадку невиконання наказу. Дж.Остін розглядав і питання щодо правотворчої ролі судів і суддів. На його думку рішення суду слід також сприймати як частину права в тому випадку,

коли вони визнаються як такі сувереном. Тоді судові рішення стають прецедентним правом, набувають нормативно-правового характеру ніби з мовчазної згоди суверена. Потреба в судовій правотворчості, пояснював Дж.Остін, породжена неповнотою позитивного права, що бажано усунути кодифікацією. Кодекси він вважав найкращою формою права. В цілому право характеризується чотирма елементами: наказом, санкцією, обов'язковим виконанням, суверенністю влади.

Дж.Остін розрізняв право і мораль. Питання про морально належне право він не знімав повністю. Право, як і будь-яке інше соціальне явище, має свої якісні властивості, і воно може бути об'єктом критики з моральних позицій. Однак це питання мислитель виводив за рамки юриспруденції. Право відокремлюється від моралі заради того, щоб предметом теорії права було виключно позитивне право - незалежно від того, хороше це право чи погане, недосконале. Це справа етики. Таким чином політико-правове вчення Дж.Остіна – юридичний позитивізм – це логічне завершення юридичного світогляду буржуазії, згідно з яким право є першоосновою суспільного життя. В цій теорії право є сукупністю загальнообов'язкових норм, виданих державою і адресованих членам суспільства, є продуктом державної волі, нормативні приписи законодавця. Право ототожнюється з законом, виданим верховною державною владою, що мало чітко виражену ідеологічну і політичну мету. Воно було спрямовано проти оцінки і критики позитивного, діючого в суспільстві права з позицій природного права. Інше право, крім позитивного, юридичний позитивізм категорично заперечував.

17.6. Анархізм про державу і право

Анархізм – це заперечення державної влади і вимога заміни її суспільним самоврядуванням. Світова політико-правова думка від часів античності в пошуках досконалого державно-правового ладу розглядала

анархію край негативно як безвладдя, тотальний безлад. Однак в 40-х рр. XIX ст. формується нове ставлення до анархізму. Анархізм як суспільно-політичне вчення виходить на арену боротьби ідей, перетворюється в нову теоретичну доктрину. Ця політико-правова ідеологія виражала інтереси і страх за своє майбутнє дрібновласницьких прошарків населення, які виступали проти великого капіталу, який довів їх до злиднів і зубожіння.

Найвідомішими теоретиками анархізму були П'єр Прудон (1809-1865), Макс Штірнер (1806-1856) і Михайло Олександрович Бакунін (1814-1876). Батьківщиною анархізму в Західній Європі була Франція та Німеччина. В анархізмі розрізняють два різновиди – анархо-індивідуалізм і колективний анархізм. П'єр Прудон і Макс Штірнер були найбільш знаними ідеологами анархо-індивідуалізму, а представником колективного анархізму був росіянин М. Бакунін. У літературі ці два напрямки анархізму часто називають прудонізмом і бакунізмом.

Прудонізм і бакунізм мають наступні відмінні риси:

1) на відміну від прудиністів, які не були ворогами буржуазії і не заперечували права приватної власності, бакуністи були прихильниками колективної власності;

2) на відміну від прудиністів, які були противниками насильницької соціальної революції, бакуністи обстоювали ідею революційного повалення всякої держави.

Отже, бакуністи закликали до загальної руйнації існуючих державно-правових установ, чинного політичного ладу, а прудиністи проповідували пасивний опір владі. В цьому їх принципова різниця. Головне, що їх об'єднувало, що було спільним – це погляди на державу. Для всіх ідеологів анархізму не капітал, не суперечності між багатими і найманими робітниками є абсолютним злом яке необхідно усунути, а держава. Всяка держава – реакційна чи революційна, демократична – абсолютне зло, а державна політична влада – джерело експлуатації. Тож анархісти ворожо сприймали як буржуазну державу, так і державу диктатури пролетаріату.

Одним із перших творів анархізму стала опублікована у 1844 році книга Макса Штірнера "Єдиний і його власність". Автор цієї праці – німецький філософ, ідеолог індивідуалізму. Він закінчив філософський факультет Берлінського університету. Крім названої праці, він написав ще декілька робіт, зокрема "Історію реакції". Ф. Енгельс назвав М. Штірнера "прологом сучасного анархізму". Мислитель піддавав ґрунтовній критиці ідеї, відносини, установи, норми "нав'язані людям суспільством, державою, партіями, церквою". А тому, заявляв він, "найкраще не служити великим егоїстам, а самому стати егоїстом". Таке його обґрунтування егоцентризму. М. Штірнер стверджував, що в реальності існує тільки конкретна людина – "егоїст", "єдиний". Світ, який оточує "єдиного", включаючи державу і право, є витвором його свідомості. "Немає жодної істини, котра б існувала незалежно від мене". Соціальні інститути ("загальне") перешкоджають розвитку індивідуальності "єдиного", заважають досягненню його особистого блага. М. Штірнер писав: "Можливо, що з себе я можу зробити дуже мало. Але це мале – всі, і воно краще, ніж те, що можна зробити з себе з допомогою насилля інших, з допомогою дресирування, релігії, звичаїв, законів, держави". Для звільнення "єдиного" від пригноблення необхідно зруйнувати фантоми і примари соціальної дійсності. Мислитель був переконаний, що кожна особа повинна бути автономною та не зв'язана жодними соціальними нормами, принципами, суспільними установами, не має рахуватися з громадською думкою і навіть з власним вчорашніми рішеннями.

Єдина реальність – неповторне "Я", якому протистоять держава і суспільство. "Держава завжди має лише одну мету – обмежувати, зв'язувати, субординувати окремого, робити його підлеглим чомусь загальному. Вона вбивця і ворог самотності. Ми – держава і я – вороги", - пише М. Штірнер. Він неодноразово наголошував, що в державі не може бути свободи для індивіда, оскільки кожна держава – деспотія. "Я смертельний ворог держави, - заявляв він, - який стоїть вічно перед альтернативою: держава або Я".

причому мислитель виступав не проти існуючої держави і права, не проти моралі, принципів та ідей сучасного йому суспільства, а взагалі проти всякої держави і права, проти всяких норм, ідей та принципів, які є загальнозначущими для всіх індивідів. Усяка діяльність держави має бути загальмована і придушена, тому що держава руйнує вільну діяльність "єдиного". Ту ж функцію виконує і право. Навіть конституційна, демократична держава, це держава де наді мною буде стояти уряд". Держава, закони завжди стоять над особистістю. М. Штірнер не сприймає будь-які форми тиску, контролю над особистістю. Особистість повинна бути автономною, незалежною. Одночасно мислитель був непримиримим ворогом ідей комунізму, в якому вбачав прагнення обмежити інтереси особи в ім'я загальних і колективних інтересів. Його ідеї – це кодекс індивідуалістичного анархізму, в якому суспільний ідеал – "союз егоїстів". Саме в такому союзі "єдиний" зможе здійснити свої егоїстичні інтереси, утвердити свою індивідуальність.

М. Штірнер усіляко обстоював приватну власність, вважаючи її основою реалізації свого "Я". захист приватної власності був характерним для індивідуального анархізму: в анархічному суспільстві егоїстів кожен індивід користується не лише повною свободою у своїй поведінці, але й забезпечений власністю. Тобто, в цьому різновиді анархізму має місце критика капіталізму з позицій дрібного власника, який в умовах панування (наступу) великого капіталу ставав злидарем і жебраком.

Водночас М. Штірнер вважав державу головним джерелом економічної нерівності, поділу суспільства на класи. В анархічному суспільстві егоїстів усі повинні стати відвертими егоїстами, які дбають про збільшення свого достатку і опановують світ будь-якими засобами.

Однак в своєму анархістському суспільстві мислитель мимоволі реанімував інститути держави і права. Для захисту власності кожного "егоїста", вирішення спірних ситуацій між ними Дж. Остін пропонував створити "союз егоїстів" з метою примушення кожного, хто входить до

нього, до отримання загальних умов функціонування цього союзу. Це є свідченням типової для анархізму суперечності щодо питання про припинення примусу.

Наступним відомим представником анархо-індивідуалізму був французький публіцист П'єр Прудон. Він першим вводить в обіг термін "анархізм". Народився в бідній сім'ї ремісника, як оригінальний мислитель сформувався завдяки самоосвіті. Займався літературною працею і політичною діяльністю. Був депутатом парламенту. Найбільш відомі твори П. Прудона: "Що таке власність?", "Система економічних суперечностей або філософія злиденності", "Сповідь революціонера", "Війна і мир". В цих працях мислитель відкрито проголосив себе противником держави, політичної боротьби і комунізму.

Русійною силою розвитку суспільства мислитель вважав протиріччя між загальним та індивідуальним, між особистістю і суспільством. Не сприймаючи ідею радикальної соціальної революції, він пропонував увести розвиток суспільства в еволюційне русло шляхом поступової реалізації прав "автономної особистості". Ці права автор вважав істинним критерієм суспільного прогресу, а їх здійснення можливе шляхом мирних перетворень у суспільстві. Капіталістична експлуатація праці в буржуазному суспільстві, на думку П. Прудона, тримається на нееквівалентному обміні між працею і капіталом, що порушує закон трудової вартості і веде до зубожіння всіх працюючих класів. Тому для встановлення в суспільстві справедливості потрібно здійснити не політичний, а економічний переворот, який неможливий без зміни погляду на власність.

В праці під назвою "Що таке власність?" мислитель відповів так: "Власність – крадіжка". Власність і суспільство несумісні. Право власності – це антисоціальне право. Земля, вода, надра – це суспільні надбання. Саме існування власності породжує протиріччя в суспільстві і неможливість реалізації природних прав людини – права на життя, свободу і рівність. Єдиною формою власності в суспільстві є праця. Праця єдине джерело

власності, "яке не дає ніякого права на присвоєння предметів природи". На переконання П. Прудона "усякий накопичений капітал є власність суспільства, він не може бути нічиєю приватною власністю". Інститут приватної власності – в інтересах буржуазії, з позиції ж найманих робітників, які володіють незначним рухомим майном, цей інститут є несправедливим, тому що він – джерело доходу, не заснованого на праці.

Експлуатація людини людиною походить з права сильного. Право сильного породжує право хитрого і як результат – прибутки буржуазії та усі види соціальної нерівності. Другий негативний результат власності – деспотизм. Держава не тільки експлуатує суспільство, допомагає буржуазії отримувати прибуток і збільшувати свою власність, але й здійснює тотальний нагляд над людиною, над усіма її діями, обплутує людей законами, які градом сипляться на них. Влада і закони – головні чинники державно організованого суспільства, але свобода з ними несумісна. "Свобода і уряд, свобода і закон являють собою речі несумісні", - проголошувалось в усіх його творах. "Влада людини над людиною є рабство", - заявляв мислитель. Будь-яка влада, будь-який уряд "ставлять хрест на справедливості і свободі. Це і є суть держави", - заявляв він. "свобода є анархія, безвладдя", "свобода не визнає влади волі". "Вищий ступінь досконалості суспільства – поєднання порядку й анархії, тобто безвладдя", - ось основні гасла П. Прудона, з яких випливало те, що не повинно бути ніякої державної влади, ніякого уряду, ніяких законів, які обмежують волю людини. "Ніяких партій більше, ніяких авторитетів більше, необмежена свобода людей і громадян: ось у трьох словах весь наш політичний і соціальний світогляд. Немає влади, немає уряду, хоч би й тільки народного", - заявляв мислитель.

Анархія – це вільний суспільний устрій, де кожен управляє сам собою тобто самоуправління. "Це взаємна свобода, а не свобода обмежена; свобода не дочка порядку, а мати порядку". В анархії управління перестане бути функцією зовнішніх і чужих людині сил, воно стане справою кожного. В

бездержавному, анархічному суспільстві, на відміну від держави, панує повна свобода для індивідів і груп вступати одне з одним в економічні й інші відносини, укласти угоди, брати на себе взаємовигідні зобов'язання. "Я хочу угоди, а не законів", "ідея договору повинна бути для нас основною ідеєю політики", - стверджував він. Контроль за дотриманням укладених угод здійснюють самі сторони, які їх уклали. Таким чином, основою соціальної гармонії є система взаємовигідних зобов'язань.

Посилаючись на досвід соціальних революцій, П. Прудон доказував марність і навіть шкідливість політичних перетворень для реального звільнення трудящих. Політична організація суспільства має бути замінена його економічною організацією. До цього приведуть поширення ідей позитивної анархії, безкоштовний кредит народного банку створеного на заощадження людей, заміна приватної власності володінням. Володіння – це очищення приватної власності від хиб і зловживань. У вимові: "Знищить власність, збережить володіння" полягала основна ідея мислителя – ідея ліквідації великої приватної власності, крупного капіталу. Називаючи власність крадіжкою, умовою експлуатації сильним слабкого, він мав на увазі лише велику буржуазну власність. Дрібна приватна власність ремісників, селян, робітників у нього – умова свободи особи.

Майбутнє бездержавне суспільно – це федерація вільних асоціацій (комун), що поєднують індивідуальну і колективну свободу. Тут – "свобода, що обмежується дотриманням рівності в засобах виробництва й еквівалентності в обміні". Прудонівське суспільство – це суспільство дрібних виробників – асоціацій (комун), які мають рівну власність і об'єдналися у федерацію. Кожна асоціація функціонує на засадах самоорганізації: вона має власну адміністрацію, збирає податки і розпоряджається ними, використовує власність в інтересах всіх і кожного. Асоціації приймають свої закони, мають свою релігію, створюють школи, мають свою поліцію, власні суди, банківські установи і підприємства.

Для підтримки порядків мислитель пропонував укласти загальний договір, оголосивши його основою анархії, безвладдя, свободи. Мета загального договору, що діє в межах асоціації як федеративного утворення, - взаємна охорона справедливого обміну, майна, яким кожен володів, та особистої свободи громадян. В рамках окремих асоціацій (комун) відносини між їх членами також засновані на інституті взаємовигідних договорів, укладених між собою індивідами, сім'ями, групами, містами. Подібна організація суспільного життя, переконаний П. Прудон, не потребує інститутів державної влади. Тепер справа за юристами, пише мислитель: "звільнені від хибного принципу власності", вони повинні формулювати закони публічного і приватного права й умиряють світ. "Точка опори дана їм", - заявляв він.

Мета нового суспільного ладу (соціалізму) – звільнення особистості від експлуатації, злиднів, поневолення буржуазією, державою, церквою. Єдино справедливий лад – соціалізм. Водночас П. Прудон виступав проти комунізму, оскільки "це гніт і рабство". Комунізм перешкоджає вільному розвитку особистості, її здібностей, руйнує рівність "тим, що рівно винагороджує працю і лень, талант і дурість, ледве не порок і добродетель".

Завершуючи, відзначимо, що реформаторські плани П. Прудона були нереальними. Вони не могли привести до повалення тогочасної державно-правової дійсності. Але його ідеї й донині використовуються різними політичними силами з метою очищення капіталістичної дійсності від її хиб і зловживань.

На противагу анархо-індивідуалізму, Михайло Олександрович Бакунін був засновником теорії анархо-колективізму.

Він народився в селі Прямухіне Тверської губернії Росії в родині дворян. Вступив до артилерійського училища, але був відрахований з нього за зухвалість щодо директора училища. Виїхав за кордон, де слухав лекції з філософії у Берлінському університеті. В Парижі познайомився з П. Прудоном і К. Марксом. Брав активну участь у революційних подіях 1848-

1849 рр. у Німеччині та Франції, за що був засуджений до смертної кари, котру замінено пожиттєвим ув'язненням і переданий російській владі. Був висланий до Сибіру, звідки втік. Переїхав до Англії після довгих років поневірянь. Брав активну участь в організації в Європі анархістського руху, у створенні Інтернаціоналу анархістів. Його найбільш значні праці наступні: "Революційний катехізис", "Федералізм, соціалізм і антитеологізм", "Кнутонімецька імперія", "Державність і анархія". В цих роботах він виклав свою доктрину, суть якої можна звести до таких основних пунктів.

1. Заперечення Бога, його культу і служіння йому. На зміну культу Богу має прийти культ людства. Єдиний критерій істини – людський розум. Основа справедливості – совість. Єдина творча сила порядку в людстві – індивідуальна і колективна свобода.

2. Свобода є абсолютне право всіх дорослих чоловіків і жінок. У свободі він вбачав єдине у своєму роді середовище, де можуть розвиватися розум, гідність і благоденство людей. Реальна свобода можлива тільки за умови солідарності і рівності людей. М. Бакунін не сприймає кантівське визначення свободи, обмеженою свободою інших. На його переконання, навпаки, "свобода знаходить у свободі інших підтвердження і розширення в нескінченність". Поважати свободу інших – обов'язок. Свобода людини можлива лише в суспільстві, яке не обмежує, але, навпаки, створює свободу індивідам.

3. Свобода повинна бути початком як політичної, так і економічної організації суспільства. Вся історія людства, стверджував М. Бакунін "була вічним і кривавим приношенням бідних людських істот у жертву якій-небудь безжальній абстракції: богу, батьківщині, могутності держав, національній честі, правам історичної свободи, суспільному благу". Свобода людини повинна порівнюватися не з тою свободою, котра встановлена державою, а з тією свободою, котра є відображенням "людяності" і "людського права" в свідомості всіх вільних людей, які ставляться один до одного як брати і як рівні.

4. Держава за М. Бакуніним, це абсолютне обмеження, це заперечення свободи кожного в ім'я загального інтересу та блага. Там де починається держава, там і закінчується індивідуальна свобода, і навпаки: "Що таке держава" метафізика і доктори права відповідають нам, що це те, що належить усім: інтереси, загальне благо і добродетності. Отже, для індивідуумів не може бути більш високого подвигу і обов'язку, як жертвувати собою і в разі потреби вмирати заради могутності Держави", - писав мислитель.

5. Держава – це зло і усе, що вона робить – теж зло, зло не менше, ніж експлуатація людини людиною. Держава – влада, що завжди наказує, примушує, обмежує і регламентує свободу, породжує економічну і соціальну нерівність, відносини панування та підкорення. Всі історичні форми держави і типи правління прагнуть поневолити народ насильством і обманом, пригнічують людину та нав'язують їй свою волю, а тому вони не мають права на існування. Держава розбещує і тих, хто при владі, роблячи їх деспотами, і тих, хто примушений коритися владі, роблячи їх рабами". Тому принцип "державної необхідності" не має права на існування.

6. Усі юридичні закони, на відмінну від законів природи, є зовні нав'язаними людині, деспотичними і ворожими свободі, а тому вони не заслуговують на увагу. На цій підставі мислитель висунув вимогу, адресовану парламентам європейських країн, щодо скасування усіх діючих цивільних і кримінальних кодексів.

7. Здійснити соціальну революцію – значить зруйнувати всі установи нерівності і насильства, ототожненням яких є держава. Спосіб порятунку людини від держави – не політична, а саме соціальна революція, під якою ідеолог анархізму розумів народний бунт. Оскільки всі народи солідарні у своєму прагненні до свободи, то єдиній європейській і світовій реакції народи мають протиставляти загальну соціальну революцію, "яка забезпечить свободу і незалежність кожної нації через солідарність усіх націй". Основну роль у знищенні держави повинно відіграти селянство, тому

що саме воно було найчисельнішим прошарком населення у Росії, країнах Латинської Америки, Італії, Іспанії.

8. На думку М. Бакуніна, знищення держави – це "повернення свободи усім – особам, колективам, асоціаціям, громадам, провінціям, областям, націям – і взаємна гарантія цієї свободи за допомогою федерації". Політична організація майбутнього суспільства у формі федерації означає її утворення і функціонування на засадах добродійності, колективізму та самоврядування автономних громад, об'єднаних в провінції. "Нація повинна представляти лише федерацію провінцій, що бажають до неї належати", - писав він. Кінцева мета – "інтернаціональна федерація і революційна солідарність вільних народів проти реакційної коаліції ще непоневолених країн".

9. Соціальна організація майбутнього суспільства має ґрунтуватися на принципах соціальної справедливості і економічної рівності, адже "політична рівність немислима без рівності економічної". Це означає "рівність засобів для життя, виховання і навчання, застосування здібностей кожного індивіда", рівність чоловіків і жінок, скасування легальної сім'ї, вільний шлюб, верховна опіка суспільства над дітьми тощо.

Анархістська теорія М. Бакуніна викликала велику критику представників марксистсько-ленінської доктрини, а також інших напрямків політико-правової думки. Вона лягла в основу теорії анархо-комунізму, яку розробив в Росії наприкінці XIX - початку XX ст. П. Кропоткін.

17.7. Політико-правова концепція Фрідріха Ніцше

Фрідріх Ніцше (1844-1900) – німецький філософ, найвідоміший автор антидемократичної державно-правової теорії, представник ірраціоналізму і волюнтаризму як філософського світогляду. Народився в Німеччині (Пруссії) в родині лютеранського священика. Навчався в Болонському та

Лейпцизькому університетах, філолог за професією. Викладав історію античної літератури в німецьких університетах. Вивчення давньогрецької культури стало підґрунтям філософських ідей Ф. Ніцше. Основні його роботи: "Грецька держава", "Воля до влади", "По той бік добра і зла", "Так говорив Заратустра", "Походження моралі", "Антихрист", "Вранішня зоря". В цих працях викладені його політико-правові погляди – найзагадковіші і найскладніші серед усіх ідей XIX-XX століть.

За концепцією Ф. Ніцше, держава, право, законодавство, політика представляють собою знаряддя, засоби, інструментарій культури, що в свою чергу, є проявом і утворенням космічної за своїми масштабами боротьби сил та воель. Поняття "сила" вимагає, на його переконання, доповнення: в нього повинна бути внесена внутрішня воля, яку філософ назвав "волею до влади". Життя – не дух і не матерія, а дещо інше, те, що стоїть над ними, ірраціональна стихія, сутність якої заключається у волі до влади. Сутність волі до влади він бачив у володарюванні над самим собою, а також в наданні всьому ціни. Цінність – найбільша кількість влади, котру людина у змозі опанувати. Влада – мета існування, а засіб її досягнення – все людство.

Всесвіт, за Ф. Ніцше, є ірраціональним, хаотичним, неупорядкованим, позбавлений будь-якої закономірності, а тому приписувати йому якийсь сенс – принципова помилка. Ірраціональність буття зводиться до суперництва між волями до влади. Всі живі істоти, починаючи з самих простих і примітивних, і закінчуючи людиною, Ф. Ніцше розглядав як ієрархію сил, які суперечать одне з одним в боротьбі за панування. Суспільство – зібрання індивідуумів, які відрізняються від тварин тільки певним ступенем інтелекту і здатністю усвідомлювати свої вчинки.

Воля, на думку Ф. Ніцше, лежить в основі світу, вона – рушійна сила прогресу або регресу. В основі волі, волі до влади – інстинкт самозбереження. Всесвітня історія – це боротьба двох воель – волі сильних, аристократів і волі слабких (юрби, рабів, черні). Воля до влади у аристократів – творча, воля юрби – руйнівна. Аристократична воля до влади

– інстинкт підйому, воля до життя. Рабська воля до влади – інстинкт упадку, воля до смерті, ніщо. Аристократи – ще визначні особи – герої (полководці, мислителі, правителі), вони від природи обдаровані великим потенціалом до влади і вони творять історію. В історії з прогресом пов'язане панування аристократії, панування юрби – це регрес, занепад. "Час героїв", великих особистостей пішов в небуття і це пов'язане, на його переконання, з боротьбою народів за демократію. Демократія – це процес виродження здорових життєвих засад, перемога чисельної маси слабких і пригнічених над нечисельною аристократією сильних. Ідеї Просвітництва, парламентаризм, виборче право, ідея природного права забезпечили панування сірої більшості, яка придушує потенціал кращих. Демократія – деградує форма держави і цивілізації, влада черні. В демократії Ф. Ніцше вбачав потворство масовій культурі, уніфікацію особистості під гаслом рівності, формування суспільства боротьби всіх проти всіх. Він писав: "смерть держави, розбещеність приватної особи є наслідком демократичного розуміння держави".

Для Ф. Ніцше людство не мета, а засіб досягнення мети. Історія – це реалізація задумів геніальних людей. Саме нечисленні великі особистості, на його переконання, незважаючи на короткий термін їх існування і непередаваність їх якостей, є єдиним сенсом, метою і виправданням всього існуючого. Він критикує існуючі теорії походження держави, особливо концепцію суспільного договору ("це – неправда") і стверджує, що держава виникла в результаті насилля, підпорядкування сильними слабких.

Держава – інструмент підпорядкування. Коли в державі панує воля аристократії, тоді політика, право – знаряддя культури, прояв сили і волі, прогресу. Влада юрби – це виродження культури.

Розрізняючи два типи державності – аристократичний і демократичний, мислитель називав аристократичні держави теплими для високої культури і сильної породи людей. Аристократія – "зміст і вище виправдання існуючого ладу". Віра аристократії базується на переконанні, що суспільство повинно

служити "лише як фундамент і поміст, який мав бути підніжжям певного виду вибраних істот, для виконання їхніх вищих завдань і взагалі для вищого буття".

Ф. Ніцше, дотримуючись глобальної перспективи майбутнього абсолютного панування аристократії, віддає перевагу культурі і генію, надлюдині перед державою і політикою – там, де таке розрізнення і зіткнення мають місце. Він – переконаний прихильний аристократичної культури, можливої лише в умовах панування небагатьох і рабства інших. Мета людства, на його бачення, полягає в його найдосконаліших екземплярах (якими є геній, надлюдина), поява яких можлива в умовах високої культури, і ніколи – в досконалій державі з домінуючою політикою. Держава і політика – це знаряддя і засоби для генія. Свою концепцію надлюдини Ф. Ніцше сформулював як відповідь на процеси демократизації суспільства, що попалися наприкінці ХІХ ст. Сучасність, на його переконання, належала маленьким посередностям, сірій масі, тому критика тогочасної дійсності (держави і права, влади і політики) розглядалася як передумова руху до грядущого ладу нової аристократії на чолі з надлюдиною. В руках надлюдини – майбутнє людства. Надлюдина – це особа, що стоїть вище релігії і моралі, політичний геній, видатний законодавець, який є проявом крайнього індивідуалізму, обрав своєю зброєю неправду, насильство, підступність і егоїзм. Надлюдина – провідник "великої політики", завдання якої полягає у створенні нової об'єднаної Європи, міжнародного союзу сильних, здатних відтворити світову культуру. Об'єднанню Європи має передувати велика очисна війна, а наслідок цієї війни – зникнення націй і виховання нового типу людини. Без війни людство старіє, вмирає морально, зношується. Тому всяке "здорове" суспільство – це мілітаризоване суспільство, яке є надійним засобом затвердити панування вищого типу людини. Людина виходить з війни більш сильною для добра і зла. Мислитель вбачав у німцях той народ, який об'єднує Європу і запровадить майбутній "новий порядок життя".

Ф. Ніцше розвиває елітарну теорію устрою "здорового суспільства". На його переконання в кожному "здоровому" суспільстві є три взаємотяжючих фізіологічних типи зі своєю власною "гігієною" і сферою прикладки:

- 1) геніальні люди, "вища каста" - вожді, керівники, генії;
- 2) виконавці їх волі та ідей, їх права рука – стражі права, порядку і безпеки (монарх, вояки, судді та інші охоронці закону);
- 3) решта маси "посередності", яку сама природа призначила бути "суспільною користю, колесом, функцією".

Філософ пропонував виховувати новий тип людини, формувати в неї почуття відповідальності та послуху, новий дух, нову мораль, нові вартості. Нова людина – основа нової раси. Поняття "раса" Ф. Ніцше тлумачить як соціально-політичну, а не національно-етичну характеристику. Нова сильна раса – це особлива порода владарюючих, на відмінну від слабких рас – підневільних. Сильна раса нових людей – це носії волі до влади, реальний претендент на панування у світі.

Своєрідним у Ф. Ніцше було також вчення про право. Воно, твердив він, є похідне, вторинне від волі до влади, результат війни і перемоги. Його уявлення про право – на стику природно-правової доктрини й теорії насильства. Природно-правову теорію в її класичному розумінні він відкидав з її ідеями свободи і рівності в людських відносинах, вважаючи, що в основі права – сила, перевага і привілеї. Мислитель прагнув видати свої уявлення про аристократично-кастові порядки за справжнє право. Чим більшою "волею до влади" обдарований індивід, тим більше виражений у нього інстинкт до панування, тим вище його соціальна значущість і як наслідок – тим більші права він має. Нерівність прав філософ розглядав як умову того, що право взагалі існує. Право є перевага, заявляв він. "Непраота ніколи не заключається в нерівних правах, вона заключається в претензії на рівні права" - писав мислитель.

Виникнення права пов'язано з насильством і війнами. "Сила дає перше право, і немає права, що у своїй основі не було б присвоєнням, узурпацією,

насильством", - переконаний Ф. Ніцше. З позицій такого праворозуміння він гадав, що, подібно до права необхідної оборони необхідно визнати і право необхідної агресії. Право переможця на війні резюмує боротьбу різних воľ до влади і служить основою аристократичного порядку.

За своїми витоками право є право війни, а право постійне, сформований правопорядок фіксує результати війни різних воľ до влади, є договором сил, що борються. "Без договору, - писав він, - немає права". В цьому сенсі право – перевага, привілеї сильних. Справедливість, за Ф. Ніцше, полягає в тому, що люди не рівні, і правова справедливість таким чином виходить із принципу нерівності правових домагань різних індивідів – в залежності від того, відносяться вони до сильних, аристократичних верхів чи представляють собою ординарні "нулі" юрби, сенс і призначення яких в служінні "вождям". "Краще має панувати, і краще хоче панувати!". Людина сама по собі, взята поза її підлеглих верхам, не має ні прав, ні обов'язків, ні гідності, переконаний філософ. Антидемократичний характер поглядів Ф. Ніцше на сутність і зміст права мав своє логічне завершення у висновку щодо необхідності існування двох систем права в рамках аристократичної держави: "права господ" і "права рабів".

Слід також відзначити, що Ф. Ніцше був переконаним антисоціалістом. Революції та повстання пригнічених – це загроза культурі. Критикуючи соціалістичні ідеї, філософ писав, що соціалізм навіть бажаний у вигляді експерименту, аби не практиці було показано, "що в такому суспільстві життя само себе заперечує, само підрізає свої корені". Соціалісти, заявляв він, заперечують право і правосуддя, індивідуальні домагання, права і переваги і цим відкидають саме право, оскільки "за загальної рівності права нікому не будуть потрібні".

Критикував Ф. Ніцше і підхід соціалістів до держави. Він відзначав, що соціалізм прагне до знищення всіх сучасних держав, але він може розраховувати лише на нетривале за часом і випадкове існування за

допомогою самого крайнього тероризму. Він передбачав тоталітарне обличчя соціалізму.

Ідеологи фашизму і націонал-соціалізму оголосили Ф. Ніцше своїм попередником, запозичили окремі положення його вчення про державу і право й намагалися їх реалізувати на практиці. Однак його політико-правова спадщина не вичерпується сумнозвісними волюнтаристськими ідеями. Нині почався новий період інтерпретації вчення цього мислителя, з'ясування його місця в світовій політико-правовій думці.

ТЕМА 18

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В УКРАЇНІ І РОСІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

- 18.1. Політико-правові погляди Михайла Драгоманова
- 18.2. Державно-правові погляди Івана Франка
- 18.3. Основні напрямки політико-правових вчень в Росії
- 18.4. Політико-правова ідеологія більшовизму
- 18.5. Політико-правові вчення радянського часу: становлення і основні риси

18.1. Політико-правові погляди Михайла Драгоманова

Михайло Петрович Драгоманов – український історик, публіцист і філософ, послідовник ідей Кирило-Мефодіївського братства. Роки життя: 1841-1895.

Основоположник політичної науки в Україні, вітчизняний конституціоналіст народився в містечку Гадяч на Полтавщині. Закінчив Київський університет, після захисту дисертації починає працювати доцентом кафедри всесвітньої історії цього ж університету. Роботу в університеті поєднував з активною громадсько-політичною діяльністю: очолював ліве крило Київської "Громади". Різко критикував царський указ Олександра II про заборону української мови (Емський указ). Був звільнений з університету і виїхав за кордон. У Женеві організував "Вільну українську друкарню", видавав журнал "Громада", твори Т. Шевченко, Панаса Мирного, П. Куліша. З 1889 р. – професор Софійського університету. Автор понад 2 тисяч творів. Основні його політико-правові праці – "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Пропащий час – українці під Московським царством", "Автобіографічна замітка", "Вільний союз – Вільна спілка", "Лібералізм і земство в Росії", "Австро-Руські спомини", "Чудацькі думки про українську національну справу" та ін.

М. Драгоманов – прихильник матеріалістичного світогляду. У своїх поглядах він виходив з того, що матеріальний світ існує вічно і не залежить від надприродних сил. Пояснення явищ природи і суспільства треба шукати в них самих. Він вважав помилкою те, що "людство довго шукало і в масі своїй і тепер шукає пояснення причин життєвих явищ й за ними самими, у волі тих істот, якими фантазія людини заселила світ".

Мислитель визнавав об'єктивну закономірність суспільного розвитку. Кожний суспільний лад, на його переконання, виникає закономірно. Люди повинні пізнати цю закономірність і діяти відповідно до неї. "Вся практична мудрість людська, – писав він, – можливо, полягає у тому, щоб побачити напрямок руху світового, його масштаб, закон і скористатись тим рухом". Інакше рух той, заявляв він, "підє проти нас, розчавить нас".

З позицій свого матеріального світогляду М. Драгоманов пояснював виникнення держави і права як закономірний історичний процес людського співжиття, результат розвитку матеріальних умов і класової боротьби, людського розуму і сім'ї. Початок суспільного життя, вважав він, – громада. Причина різних форм національного права і держави – різний рівень суспільного і політичного життя, різні природно-кліматичні умови, особливості історичного розвитку народів. Розвиток суспільства, на думку М. Драгоманова йшов "знизу вгору від сім'ї, громади до держави. Поступова зміна форм співжиття людей в межах суспільства є втіленням принципу його демократичної організації, єдиного вірного і для організації державного управління і для побудови та функціонування правової системи. Розглядаючи державу як політичну організацію суспільства, він підкреслював, що "політична форма держави є другорядною порівняно із соціально-економічними відносинами". У кожній сучасній державі, незалежно від форми правління та форми державного устрою мислитель вбачав владу, яка гнітить простих людей. Держава, заявляв мислитель – це "фортеця для оборони панування багатих".

Капіталістична держава несе трудящим злидні й експлуатацію, а причина поділу суспільства на багатих і бідних – приватна власність. Знищити експлуатацію, за М. Драгомановим, можна "тільки за організації колективної праці над колективною власністю". Він був переконаний, що соціальна несправедливість може бути ліквідована "тільки докорінними змінами економічного ладу, тобто переходом усієї землі і всіх знарядь праці до рук трудящих". В подібних поглядах мислителя чітко прослідковується вплив на нього марксистської теорії, однак він вважав, що перехід до справедливого соціального ладу можливий мирним шляхом, без революційних потрясінь.

Оцінка держави, політичної системи суспільства вимагає відповіді на одне принципове питання – наскільки вони служать кожній окремій людині і народу в цілому. Під цим кутом зору держава повинна, по-перше, відповідати природним потребам життя народу, виключаючи зубожіння і безправ'я. По-друге, сутність держави визначає не форма правління, а правовий статус особистості, гарантованість її прав і свобод. По-третє, сутність держави також характеризують економічне становище народу, права націй у державі. За умови державної централізації (унітарного устрою) ніякої дійсної свободи, вирішення національного питання бути не може. Унітарна, жорстка централізована держава – це втілення деспотизму, диктатури багатих.

Право М. Драгоманов оцінював за тим же критерієм, що і державу: наскільки воно реально служить людині. В ідеалі право, закон, на його думку, мають бути вираженням загальної волі народу. Тільки ця загальна воля має визначати зміст законів. У законах мислитель бачив фактор, який формує і підтримує суспільний порядок, блокує свавілля чиновників, гарантує права і свободи людини. М. Драгоманов наголошував: закон повинен бути один для всіх, перед законом всі мають бути рівні. Держава і законодавці також не можуть бути поза законом. Призначення права – узведення в пріоритет перш за все політичних прав і свобод. Тому політична

боротьба – це насамперед боротьба за право, закони, які надали б людям рівні і широкі особисті і громадянські свободи.

У своєму "Проекті оснований українського суспільства "Вільний союз – Вільна Спілка", що ставив метою "політичне, економічне і культурне звільнення і розвиток українського народу і живучих серед нього іноплемянних колоній", М. Драгоманов на перше місце ставить: а) Права людини і громадянина; б) Самоврядування.

До основних прав людини і громадянина автор проекту відносить: особисті права – права на життя, свободу й особисту недоторканість, недоторканість тіла для ганебних покарань і смертної кари, недоторканість приватних листів і телеграм, рівність прав усіх незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, рівність усіх перед законом, право на справедливе правосуддя та інші; громадянські права – свобода вибору місця проживання і занять, право на притулок у разі переслідування за політичними мотивами, право на одруження і створення сім'ї, право володіння майном, право звернень до владних структур у разі порушення посадовими особами і державними установами інтересів громадян; політичні права – право на свободу слова, мови, друку, совісті і релігії, переконань і їх волевиявлення, право на свободу мирних зборів, мітингів і процесів, на участь в управлінні країною, користування національною мовою у всіх сферах суспільного життя.

Основу політико-правових поглядів М. Драгоманова становили ідеї децентралізації управління в державі на шляхах федералізації, місцевої автономії і самоврядування. Встановлення місцевої автономії і самоврядування – це основа для федеративного державного устрою, коли місцева влада в особі громад бере участь в утвердженні суверенітету всієї союзної держави. Держава повинна стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у своїх правах. Громади наділені широкою самостійністю, ініціативою й особистістю не протистоїть громаді: "громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було найкраще... І громада повинна бути

союзом вільних особистостей". Федерація – майбутнє держави, де широко розвинене місцеве самоврядування".

Федеративна держава, за М. Драгомановим, – найбільш демократична форма державного устрою багатонаціональної країни. У державному федералізмі вчений вбачав політичну форму національного звільнення пригноблених народів. Необхідно підкреслити, що теорія федерації, запропонована мислителем, характеризується концептуальною завершеністю. Його федеративна програма передбачає послідовну демократизацію суспільства, розвиток громадського та місцевого самоврядування. При політичній централізації, вважав він, немає і не може бути дійсної політичної свободи. Тільки за умови суворого обмеження центральної влади можна серйозно говорити про політичну свободу. Тільки федеративний лад може вирішити соціально-економічні, державно-політичні, національні та правові питання. Завоювання політичної свободи, національне самовизначення буде конституційним вирішенням і національного питання. Заперечуючи націоналізм ("український сепаратизм – не наша віра!"), мислитель підкреслював цінність для людства такого об'єднання, як нація. Без свободи національної неможлива свобода політична, вважав він. Для нього, федеративна форма державного устрою – оптимальна для кожної країни, незалежно від форми правління: це умова міцності держави, реальності і гарантованості прав і свобод громадян.

Першим кроком до федералізації Росії (до якої входила більша частина української нації), на думку мислителя, можуть стати земства, котрі виступали за конституцію, свободи і місцеве самоврядування і могли прискорити рух до конституційно-демократичного правління в імперії. М. Драгоманов вважав, що перетворення монархічної абсолютистської монархії в перспективі в конституційну державу можливе без революції, а це, в свою чергу, є передумовою для переходу до федеративної республіки. Конституція для нього – перший крок до знищення російського самодержавства.

У державно-правовій концепції мислителя передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча і судова. Загальнодержавний законодавчий орган – Державний Собор складався з двох дум (палат): Державної думи, що обиралася по округам і Союзної думи, що обиралася обласними думами. Зміни до основних законів мали вноситися за згоди третини членів двох дум і затверджуватися Державним собором. За главою держави, який очолює виконавчу владу, закріплюються наступні повноваження: обнародування законів і нагляд за їх виконанням, призначення міністрів, відповідальних перед обома думами, розпуск дум, призначення довічних сенаторів з кандидатів, запропонованих Союзною думою. Главою держави міг бути імператор з успадкованою владою чи обраний голова Всеросійського державного союзу.

Третя гілка влади – судова, окрім Верховного суду, включала судові палати обласних, повітових і міських дум. Статус суддів визначався законом. Члени Верховного суду призначалися довічно главою держави, їм належало мати вищу юридичну освіту і досвід роботи в судових палатах на місцевому рівні. Справедливий і незалежний суд, на думку М. Драгоманова може бути гарантований політичними свободами, за умови забезпечення права громадян на покарання судом чиновників будь-якого рангу, котрі порушують їх інтереси.

Держава у мислителя виступає як "вільна спілка локальних самоврядувань, кожна з яких окремо і всі разом становлять основу державного життя, а центральна влада – це тільки доповнення до самоврядної влади". Мислитель сподівався, що в майбутньому "вся Західна Європа перетвориться в якусь федерацію, у якій війни не буде".

Таким чином, М. Драгоманов запропонував суспільству політичну програму конституційного ладу, який гарантував права особистості і органічно поєднував розвинуте місцеве самоврядування з централізованими початками державного життя.

18.2. Державно-правові погляди Івана Франка

Одним з видатних представників політичної і правової думки України був Іван Якович Франко (1856-1916) – видатний мислитель і громадсько-політичний діяч, поет, письменник і вчений. Народився він в селі Нагуєвичі на Галичині в сім'ї коваля. Закінчив гімназію в Дрогобичі. Закінчив філософський факультет Львівського університету. Захистив дисертацію у Віденському університеті, став доктором філософії. Був ініціатором і організатором демократичних періодичних видань "Громадський друг", "Дзвін", "Молот". За соціалістичну пропаганду і публіцистику зазнав переслідувань і арештів. Неодноразово балатувався до австрійського парламенту. Був одним з засновників радикальної партії Галичини, Національно-демократичної партії. Автор понад 5 тисяч творів, об'єднаних у 45-томне Зібрання його праць (видане у 1976-1981 рр.).

Всі етапи його життя і творчості поєднує тема – боротьба за щастя і свободу людини. В молоді роки захоплювався марксизмом, але поступово деякі положення марксизму піддає гострій критиці. Політико-правові ідеї мислителя викладені в працях "Нові напрямки в народознавстві", "Парламентська корупція", "Про соціалізм", "Дві конституції", "На дні", "До світла" та ін.

Природа і суспільство, писав І. Франко, перебувають у постійному розвитку. Він поділяв марксистське положення про те, що історичний розвиток детермінований "економічними порядками". Чинником зміни економічних порядків мислитель вважав розвиток суспільного виробництва, яке є базисом, і суспільної свідомості як надбудови. Ці два чинники є причиною зміни історичних типів держави – рабовласницького, феодального, буржуазного і соціалістичного. Кожен історичний тип держави – шлях до більш розвинутого соціального устрою. Економічні порядки (базис суспільства) визначають матеріальний стан життя народу. Тому він

обґрунтовував необхідність радикальних економічних змін у суспільстві та їх закріплення політичними і духовними змінами.

Характеризуючи буржуазний тип держави, І. Франко наголошував: "Сучасна держава – це пани і багаті, вороги робочого люду", "політична влада перетворилась також в капіталіста". Держава і народ ворожі одне одному, буржуазна держава – зло для трудового народу. Мислитель критично сприймав "конституціоналізм" буржуазного парламенту, який захищає інтереси не народу, а пануючої меншості, яка "засіла" в ньому з метою "брати і драти" парламентарно. Він викривав продажність і зрадництво буржуазних парламентаріїв. Назва його статті – "Парламентська корупція" – характеризує сутність і зміст парламентської діяльності.

Джерелом і носієм влади в державі, вважав І. Франко, повинна бути більшість суспільства, народ. Влада і воля народу мають збігатися – тільки тоді влада набуває народного характеру. У праці "Новітні напрями в народознавстві" він підкреслював, що суспільні і політичні інститути – це "зовнішній прояв", "надбудова виробничих відносин", а основою державно-правових інститутів визнавав "способи виробництва і циркуляцію суспільного багатства".

Походження держави, верховної влади і панування людини над людиною мислитель трактував з марксистських позицій. Він стверджував, що "посилення суспільних зв'язків, велике прагнення до спільності і співдружності в праці супроводжувалося появою первісної... влади". Влада первісного ладу не була тотожною з владою державною. "На першій стадії суспільного життя, – писав він, – не було того, що ми називаємо владою, тобто панування людей над людьми". У первісному суспільстві "владою і силою володів ніхто інший, як тільки плем'я, народ, громада". Об'єднання людей цього періоду І. Франко називав "самоуправляючими і народоуправляючими громадами". Держава – це відокремлений від суспільства організм політичної влади, до якого він відносив "армію, поліцію, суд, судочинство й адміністрацію". Мислитель чітко уявляв, що

влада є втіленням не тільки волі пануючих над підвладними, а й сили. Саме ця сила надає державній владі можливість нав'язувати владну волю, перетворює владу на реально діючий фактор. Він робить висновок, що "всяка влада немислима без примусу, насилля, котрі є необхідною ознакою влади як соціальної категорії, елементом її змісту".

На думку І. Франка право існує в двох різновидах – як правові звичаї і як закони. Закони в його розумінні – це нормативно-правові акти, видані державою або її органами. За їх юридичною силою він ділив закони на конституційні і поточні, загальнодержавні і місцеві. Закони, на його переконання, повинні прийматися лише найвищим представницьким органом держави – парламентом.

Майбутній соціалістичний лад бачився філософу не диктатурою парламенту, як вважали марксисты, не суспільством тотального одержавлення власності, а "свободною громадою" і свободою кожної людини. Цей лад буде становити "одне політичне ціле, засноване на повному самоуправлінні". Соціалізм, у його уявленні, буде базуватися на самому широкому самоврядуванні громад, повітів, країв, що складаються з вільних людей і об'єднаних між собою вільною федерацією, заснованої на солідарності інтересів... Девізом вищої історичної еволюції буде: солідарність і свобода". На його думку, в майбутньому суспільстві "головного значення набудуть не політичні, а господарсько-економічні та культурно-виховні питання. Влада політична, влада людей над людьми зійдуть до нуля і залишаться тільки як управління результатами людської праці, як адміністрація". Держава, як і всяке державне управління, перестане існувати.

І. Франко у статті "Що таке поступ?" застерігав: марксистська теорія пролетарської демократії у формі диктатури пролетаріату небезпечна, оскільки "стала б найбільшою народною тюрмою". Отже, він надавав важливої ролі в майбутньому суспільстві правам і свободам людини. Про

справжню свободу можна говорити там, наголошував мислитель, де всі мають можливість користуватися наукою, мистецтвом і вигодами життя.

Національна свобода, з І. Франком, є складовою частиною політичної свободи. "Нація, котра в ім'я державних або будь-яких інших інтересів пригнічує, душить і затримує вільний розвиток іншої нації, – риє могилу собі самій і тій державі, якій начебто слугує цей гніт". Пріоритет політичної свободи робить "національну справу справою другорядною", однак це не означає ігнорування національного питання і проблеми незалежності, політичної самостійності України.

І. Франко був прихильником федеративної форми державного устрою. На його думку, лише соціалізм і федералізм здатні забезпечити вільний розвиток народів "без будь-якого главенства однієї народності над іншою, більшої чи меншої". Основним принципом майбутньої федерації народів мислитель визнавав принцип демократичної рівності членів добровільного політичного союзу. Його проект майбутньої федерації народів як політичного союзу включав:

- 1) створення федерації у межах возз'єднаної єдиної України, об'єднання українських земель, розірваних на той час між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською;
- 2) створення федерації звільнених народів Росії;
- 3) об'єднання слов'янських націй у єдиній федерації;
- 4) проголошення всесвітньої федерації.

Федералізм, в концепції І. Франка, це: спосіб об'єднання людей з людьми і народів з народами, як вільних з вільними; шлях до ліквідації всякої політичної залежності, уярмлення одного народу іншим, ліквідації війн; якнайширше самоуправління громад, повітів та країв, складених з вільних людей.

Таким чином, І. Франко в своїх політико-правових поглядах сформулював ідеї, що не втратили своєї актуальності і в наш час. Це ідеї федералізму, демократії як асоціації самоврядних громад, прав і свобод

людини, радикальних політичних, соціальних і національних перетворень на шляху до нового типу суспільства і держави.

18.3. Основні напрямки політико-правових вчень в Росії

В результаті скасування кріпацтва в 1861 році і проведення реформ в сфері судоустрою і судочинства, освіти, місцевого управління і самоуправління, військової справи в суспільстві виникли передумови появи нових політичних програм. Разом з тим, процес ідейного розмежування між консерваторами, лібералами і радикалами, що почався в Росії ще в першій половині XIX ст. набув нового поштовху в силу того, що реформи 60-х років мали половинчастий, не послідовний характер і дуже скоро змінилися контрреформами і реакцією.

Консервативний напрямок російської політико-правової думки продовжував антизахідну традицію слов'янофілів, відстоював самотність розвитку Росії і самодержавства. Вчений-юрист, обер-прокурор Синоду Костянтин Петрович Побєдоносцев (1827-1907) називав ідеї народовладдя і парламентаризму, західну демократію "великою неправдою нашого часу". Серед його творів слід виділити "Курс цивільного права", в якому викладався відповідний матеріал з даної галузі права, але й були сформульовані авторські погляди щодо сутності права і державності. Релігійно налаштований К. Побєдоносцев на історію людства спирався на біблійські міфи про гріхопадіння і хибну сутність людини.

Політичну історію і типи організації влади він пов'язував із ступенем падіння духовності суспільства: це стародавнє народовладдя, монархія і вторинне народовладдя (демократія). Стародавнє народовладдя вимагало від людини максимальної відповідальності, прояву почуття шани щодо інших, добровільного підпорядкування владі. Така форма правління недовговічна. На зміну їй прийшла монархічна влада, яка переслідує ті ж самі цілі, але вже

з допомогою сили, а не внутрішнього переконання. Що ж стосується вторинного народовладдя (демократії), то К. Побєдоносцев критикував цей устрій за заміну віри волею індивіда, раціональним світоглядом. Демократичні інститути, такі, як парламентаризм, пряме народовладдя, представницька форма правління, заявляв він, не що інше як брехня.

Пряме народовладдя внаслідок історичного розвитку суспільства, зростання чисельності населення і території держав стало неможливим. Представницька форма правління, на його переконання, лише перенесла на нову форму всі колишні звички і схильності людей. Як колись, править людьми особиста воля і інтерес привілейованих осіб, тільки носієм цієї волі вже є не монарх, а лідер партії і привілейоване положення належить не рядовим аристократам, а пануючій в парламенті більшості.

Обер-прокурор справедливо критикує недосконалість тогочасної парламентської системи, недоліки її механізму, виборного процесу ("вибори – справа мистецтва"). Загальний висновок автора наступний: "представницькі установи вступають в критичну епоху своєї історії". Вади представництва вважає непереборними. Оскільки демократія не є владою народу, то єдино прийнятною для російського суспільства є монархія. Особливістю російської політичної свідомості, на переконання К. Побєдоносцева, є патерналізм, сприйняття держави як великої сім'ї з її батьківською турботою старших над молодшими. В російському суспільстві, вважав він, основною турботою держави є утримання народу від захоплення атеїстичними і ліберальними ідеями. Тільки укріплення самодержавної влади є гарантією вирішення цієї задачі.

Одним із провідних представників консерватизму був Микола Якович Данілевський (1822-1885) – російський філософ та історик, який теоретично обґрунтував формулу "самобутності" Росії в своїй основній праці "Росія і Європа". Він народився в сім'ї генерала. Закінчив Царсько-сільський ліцей і природничий факультет Петербурзького університету. Все життя провів у наукових експедиціях. За участь в заколоті петрашівців і пропаганду ідей

утопічного соціалізму французького мислителя Фур'є був ув'язнений. Його праця "Росія і Європа" викликала обширну дискусію в науковому і культурному середовищі того часу.

В своїй праці мислитель вперше запропонував основи цивілізаційного підходу до розуміння історії людства. Автор заперечував уявлення про єдину загальнолюдську цивілізацію, котрої "не існує і не може існувати". На думку М. Данілевського, Росія та інші держави-нації представляють собою самостійні і самобутні культурно-історичні типи (зараз використовують поняття "цивілізація"). Кожен з цих типів відрізняється особливостями соціально-економічного розвитку, політичного устрою і своєрідними духовними початками. Кожному культурно-історичному типу притаманне досягнення вершин в певній сфері суспільного життя. Будь-яка нація не пізнаваема для інших, вона формується історично, а її існування підтримується силою тих рис, що успадковуються із минулого. Розвиток цивілізації проходить від зародження до занепаду. Висновок М. Данілевського зі своєї теорії наступний: історичний шлях Росії відрізняється від західноєвропейського, їй не слід переймати у Європи суспільні і політичні інститути, культурні цінності і традиції.

Мислитель критикував євроцентризм, протиставляючи йому ідею культурно-історичної поліцентричності світу, самобутності слов'янської цивілізації. Шлях до цього – утворення всеслов'янської цивілізації. Європейському конституціоналізму і парламентаризму він протиставляв самодержавну владу, як зразок "органічної форми правління", прояв сутності усього народу. Цю сутність він бачив в таких рисах руської людини, як звичка до покори, довіра до влади, відсутність владолюдства і поміркованість в користуванні свободою. Він також вважав, що ніякі особливі гарантії політичних і громадянських прав неможливі, крім тих, котрі верховна влада захоче надати своєму народу.

На відмінну від більш давніх цивілізацій Азії і Європи, заявив М. Данілевський, Росія поєднує в собі не одне, а декілька начал, а тому її

майбутнє – розквіт і гегемонія у світі. У відносинах Росії і майбутньої слов'янської федерації з Європою має домінувати принцип державної користі.

Спробу оновити "принцип монархічної влади", обґрунтувати можливість модернізації Росії без відмови від монархії зробив Лев Олександрович Тихомиров (1852-1923). Народився в сім'ї військового лікаря. В 1870 р. поступив на юридичний факультет Московського університету, однак незабаром перейшов на медичинський. У 1873 р. був засуджений за революційну діяльність. З кінця 80-х років XIX ст. зрікається від революційних переконань і стає переконаним монархістом. Його основні праці: "Чому я перестав бути революціонером", "Одноособова влада як принцип державного устрою", "Монархічна державність".

На переконання мислителя, "справжньої монархії" в Європі не було, був абсолютизм як абсолютне свавілля. Він намагався обґрунтувати переваги монархії над демократією і аристократією. Які ж ці переваги? Аргументи наступні: по-перше, монархія базується на "ідеальному об'єднуючому принципі", є тією моральною силою, що об'єднує націю і здатна зберегти і охоронити самостійність народної маси; по друге, монарх у своїх діях керується міркуваннями вищої, божественної правди, яка вище закону, а сам цар – "гарант суспільної совісті; по третє, монарх є виразником "ідеї всього національного цілого". Тенденція ж монархії до абсолютизму може бути заблокована релігійними і моральними нормами, а також підготовкою "достойних носіїв верховної влади, їх вихованням, дотриманням принципу "дина стичності і правильного спадкування престолу".

Праця Л. Тихомирова, яка вийшла в революційному 1905 році (мається на увазі книга "Монархічна державність"), мала на увазі доказати можливість мирної реформи монархічної форми правління. Рухом в цьому напрямку мали бути відродження церковного управління, патріаршества, відокремлення церкви від держави для встановлення "демократичного союзу

церкви і держави"; участь "суспільних елементів" в державному управлінні, а саме:

- 1) в місцевих органах (земствах, профспілках і т. п.);
- 2) в законодавчій діяльності держави (у формі законодавчій і законоутворюючий);
- 3) в області контролю за управлінням.

Автор доказував можливість і необхідність неможливого – системи поєднання бюрократії і суспільного управління", "монархічної системи народного представництва як знаряддя", "спілкування монарха з національним духом та інтересами". Для цього передбачалось періодичне скликання дорадчих Земських соборів, на котрих представники з місць, "люди землі" не повинні зазіхати на самодержавство. Контрольними функціями над бюрократією буде наділена "царська дума" з представників "суспільних сил" і органів вищої влади в державі. Умовою незалежності самої верховної влади вважав "розподіл влад в вищих державних установах на законодавчу, виконавчу і судову та безумовне дотримання принципу законності в їх діяльності. Управлінська діяльність в державі повинна характеризуватися трьома властивостями: 1) силою влади; 2) практичною розумністю і 3) законністю дій. Наведена сукупність міркувань автора щодо функціонування влади містить елементи ірраціоналізму ("спілкування монарха з національним духом"), або декоративністю, невизначеністю пропозицій (наприклад, "суспільні сили", "практична розумність" та ін.).

В національному питанні Л. Тихомиров, як переконаний монархіст, виступав за унітарний державний устрій Російської імперії і майбутнє "злиття всіх народностей в одну велику націю". Щодо прав особистості, то він розглядав це питання в органічному взаємозв'язку з еволюцією монархічної форми правління, а саме – розширення прав і свобод людини, які на його переконання, витікають із природного права, буде результатом мирних реформ монархії.

Таким чином, консерватори перед лицем ліберальних перетворень в Західній Європі і лякаючись можливих змін в країні, обґрунтовували непорушність укладу державно-правового і політичного життя, лакействували перед монархом.

Ліберальна думка в Росії зароджувалася і розвивалася в постійному протиборстві і подоланні традицій самодержавної і кріпосницької сваволі. Як особливий політичний рух і як політико-правова ідеологія лібералізм виражав інтереси великої і середньої буржуазії, частини прогресивної інтелігенції і мав на меті пришвидшити розвиток капіталістичних відносин. Ліберально налаштовані мислителі обґрунтовували необхідність подальших реформ і перспективу створення в Росії конституційної монархії, громадянського суспільства, забезпечення мінімуму особистих і політичних прав і свобод людини.

З позицій консервативного, охоронного лібералізму обґрунтовували необхідність реформ в Росії О.Д. Градовський і Б.М. Чичерин. Вони прагнули поєднати європейські політико-правові ідеї з російською дійсністю, домогтися державних перетворень зверху і тим самим уникнути соціальної революції в імперії.

Градовський Олександр Дмитрович (1841-1889) – історик права, публіцист. Народився на Слобожанщині в родині поміщика. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. Професор кафедри державного права Петербурзького університету. Автор чисельних праць державно-правової тематики: "Засади російського державного права", "Про державний устрій", "Органи управління", "Вища адміністрація Росії XVIII ст. і генерал-прокурори", "Організація місцевого управління" та ін. Посмертне зібрання творів О. Д. Градовського було видано у 9 т. в 1899-1904 рр.

У своїх працях вчений дійшов висновку: головним завданням науки державознавства є вивчення не форми держави, а самої її діяльності. На його переконання, монархія – це правильна форма правління із усіма її правами і перевагами імператорської влади. Монархію, на його думку, можна поєднати

з конституційними принципами поділу влади, свободи і захисту громадян. Проте принцип поділу влади, "необхідний у всякій формі правління", заявляв він, не передбачає утворення декількох, трьох чи двох суверенних гілок влади з особливими функціями: "у всякій державі яка-небудь установа зосереджує у своїх руках всю повноту верховної влади". В Росії таку повноту верховної, насамперед законодавчої влади, має імператор, а тому всі інші влади є підзаконними. Теорія Ш. Монтеск'є про поділ влади на окремі гілки, вважав він, не витримала ні теоретичної, ні практичної перевірки часом. Умовою укорінення і розвитку нових форм суспільного життя вбачав забезпечення людини відповідними правами.

Мислитель виступав за встановлення в Росії конституційної монархії, за впровадження начал парламентаризму і місцевого самоврядування. Зразком ідеального поєднання монархії з принципом самоврядування на місцевому рівні називав Англію. Використовуючи історичний досвід країн Заходу, О. Грабовський розвиває в своїх працях теорію самоврядування. Значення цього різновиду публічної влади бачив в тому, що самоврядування стає школою громадянства і патріотизму, де "людина... набуває державне мислення". Він вважав, що в Росії не сформувалися міцні традиції місцевого самоврядування. Діяльність земств – органів місцевого самоврядування була половинчастою – оскільки вони не мали реальних прав. Абсолютизм і місцеве самоврядування – несумісні, а тому тільки в умовах конституційної монархії можливе розвинуте самоврядування. Земства повинні бути представлені в Державній раді. В розширенні прав земських органів автор вбачав паростки майбутнього парламентаризму в Росії. Земства – це нові, модерни начала суспільного життя, які необхідно розумно сполучити з началами охоронними.

Провідною фігурою російської політико-правової думки другої половини XIX ст. був Борис Миколайович Чичерін, який у своїх працях найбільш повно розвинув позитивний зміст охоронного лібералізму. Ліберальну політико-правову ідеологію сповідували і розвивали

представники західників на чолі з Б.М.Чичеріним. Змістовний аналіз державно-правових і політичних поглядів цього мислителя міститься в попередній темі (16.4), де розглядаються політико-правові ідеї слов'янофілів і західників.

Друга половина XIX ст. багата радикальними програмами і не менш радикальними суспільними рухами в Росії. Серед цих програм і рухів виділяють народництво, очолюване різночинною інтелігенцією, яке набуло небувалого розмаху і теоретична доктрина "російського соціалізму", як ідеологічна програма цього руху. Значний внесок у народний рух і теорію "російського соціалізму" зробили їх основоположники О.І.Герцен і М. Г. Чернишевський.

Пріоритет у розробці общинного (народницького, селянського) соціалізму з Росії належить Олександрові Івановичу Герцену (1812-1870) – російському публіцисту і філософу. У 1828 р. він вступив на фізико-математичний факультет Московського університету, який і закінчив через п'ять років. Ще під час навчання в університеті захопився ідеями західноєвропейських мислителів, які проповідували ненависть до будь-якого насильства, до будь-якої сваволі. На світогляд О. Герцена також вплинули ідеї декабристів, революційні події у Західній Європі і сама тяжка російська дійсність. У 1834 р. був заарештований і відправлений у заслання до Пермі. У 1847 р., по закінченню терміну заслання, назавжди виїхав за кордон. Був учасником революції 1848 р. в Парижі. З 1852 р. жив у Лондоні, де заснував "Вільну російську друкарню", видавав альманах "Полярна зірка" і, разом з його другом і однодумцем, газету "Колокол", які стали трибуною "російського (селянського, народного) соціалізму". Автор чисельних публіцистичних, філософських і художніх творів. У 1919-1925 рр. зібрання творів О. Герцена було видано у 22 томах.

Мислитель рішуче виступив проти вчень про вічність капіталістичного ладу і стверджував, що історія розвивається закономірно по висхідній лінії у напрямку до соціалізму. З його точки зору, рабовласницький лад, феодалізм

не були наслідком непорозуміння або помилок в історії цивілізації. Вони виникли закономірно, але були лише проміжними етапами руху людства до соціалізму. У своїх працях він писав про боротьбу класів у суспільстві як рушійний фактор суспільного розвитку.

На переконання мислителя, головною діючою силою в історії є народ, трудящі маси. Він одним з перших у демарксистській соціології заявив, що творцем історії є народ. Разом з тим не заперечував ролі великих людей, видатних особистостей у розвитку суспільства. Особистість, на його переконання, формується суспільним середовищем, "геніальні натури майже завжди з'являються, коли вони потрібні".

Фундаментом, основою майбутнього "російського соціалізму" Герцен вважав сільську общину. Мислитель сприймав общину як головний елемент майбутнього російського соціалізму. Цю тему він розглядав одночасно з проблемою самобутності Росії та її особливої місії серед слов'янських народів. Історичні події пронеслися над руським народом, писав автор, але задавлений та забутий, він зберіг свій самобутній характер, свою молодість, необмежену віковими традиціями. Саме самобутність характеру робить руський народ чутливим до соціалізму. О. Герцен заявляв, що "община врятувала руський народ від монгольського варварства, від європейських поміщиків і від бюрократизму. Общинна організація, хоча і сильно вражена, змогла вистояти проти втручання влади, вона благополучно дожила до розвитку соціалізму в Європі". Саме сільська община сформувала руського мужика, переконаний мислитель, який поєднує в собі особисте начало з общинним (загальним). Завдання бачив у тому, щоб з'єднати права особистості з общинним (загальним). Завдання бачив у тому, щоб з'єднати права особистості з общинним ладом. Подібний розвиток Росії дозволив би уникнути капіталізму з усіма його захіттями і прямо перейти до бажаного соціалізму. Він вважав, що селянська община врятує Росію від капіталізму і зможе привести суспільство до соціалізму. О. Герцен зазначив, що в Росії, замість буржуазної, - за його виразом "політичної революції" відбудеться

"соціальна революція" селянства. Така революція, на його переконання, зможе установити народний уряд, під керівництвом якого трудящі маси побудують соціалізм.

Способи здійснення соціальної революції бачилися йому як мирні, так і насильницькі. "Ми не віримо, що народи не можуть йти вперед інакше, як по коліна в крові; ми схиляємося з благословенням перед мучениками, але від усього серця бажаємо, щоб їх не було". Він заперечував М. Чернишевському: "Русь треба кликати не до сокири, а до мітел, щоб вимести бруд і сміття, накопичені в країні". Мислитель часто звертався з листами до поміщиків і царя, переконував їх добровільно звільнити селян, надавши їм землю. Однак під впливом революційної боротьби трудящих мас в Росії О. Герцен звільняється від ліберальних ідей і схиляється на бік насильницького повалення капіталізму. Він писав: "В експлуаторському суспільстві ми спостерігаємо, з одного боку, працю, злидні, голод, з іншого – капітал, машини, багнети.

Для того, щоб змінити таке ганебне становище, соціалізм не має іншого шляху, крім лома та гвинтівки". Герцен вперше в російській соціалістичній літературі висловив ідею скликання всенародного безстанового Земського собору – Установчих зборів для легальної, законної боротьби проти самодержавства. Ця ідея була сприйнята російськими політичними партіями початку ХХ ст.

У теорії "російського соціалізму" О. Герцена проблеми держави, права, політики розглядаються як підпорядковані економічним і соціальним проблемам. Він вважав, що соціальне перетворення суспільства повинне початися з економічного перевороту, з передачі землі, знарядь та засобів виробництва у власність суспільства. Економічний переворот, стверджував він, має велику перевагу перед усіма політичними та релігійними революціями. Державно-правові і політичні інститути для нього віджили явища суспільного життя: "Власність, сім'я, церква, держава були

величезними виховними формами людського звільнення і розвитку – ми виходимо з них, як мине потреба".

Найкращою формою людського співжиття мислитель вважав соціальну республіку. Майбутнє суспільство мислилося йому як "федерально-комунальне життя" самоврядних комун. Під цими комунами він розумів самоврядні сільські, волосні і міські общини, об'єднані в уїзди і області. Автономні області, які очолюються обласними думами, "об'єднуються у федерацію, загальний союз. О. Герцен стверджував, що утворення федерації є можливим тільки за умови добровільної згоди та рівноправ'я народів; така федерація несумісна з царським самодержавством. Ідеал суспільства – колективна власність і солідарність, братство і любов до всіх. На його думку, прогресивний розвиток суспільства неможливий поза вільним розвитком національностей в економічному, політичному і культурному відношенні. Тільки соціально-економічний переворот і федеративний устрій майбутньої Росії створить передумови для справедливого вирішення і національного питання. Він писав: "Чому б нам з Польщею, з Україною, з Фінляндією не жити, як вільному з вільними, як рівному з рівними?".

Інший теоретик і пропагандист "російського соціалізму" Микола Гаврилович Чернишевський (1828-1889) – письменник, публіцист і філософ. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурського університету. Захистив магістерську дисертацію. Перебував під впливом ідей О. Герцена, західноєвропейських соціалістів. За друкований заклик "До сокіри зовите Русь", спрямований проти існуючого державного ладу, був заарештований і ув'язнений у Петропавлівській фортеці. В 1864 р. засуджений до 7 років каторги. Повне зібрання творів М. Чернишевського видано в 1939-1953 рр. в 16 томах. Найбільш відомі його праці політико-правового змісту наступні: "Критика філософських упереджень проти общинного володіння", "Слов'янофіли і питання про общину", "Економічна діяльність і законодавство" та роман "Що робити?".

Звертаючись до питання про походження держави, мислитель підкреслював велике значення у її появі матеріальних факторів. Держава виникає після тривалого періоду бездержавного, первісного стану. "Поява приватної власності, - стверджує він, - призвела до розколу суспільства на класи. Суспільство поділяється спочатку на вільних і рабів, потім відбувається розшарування і серед вільних громадян". На цьому ступені розвитку з'являються держава і бюрократія, що становить повний контраст первіснообщинному племінному побуту.

В статті "Критика філософських упереджень проти общинного володіння" М. Чернишевський робить висновок, що існування селянської общини не є перешкодою для її входження в цивілізацію. На його переконання, в общинному володінні існує "вища форма відносин людини до землі". Він був переконаний в тому, що "кожному землевласнику общинне володіння забезпечує реальне володіння землею і значно краще приватної власності укріплює національний добробут". В общинному поземельному володінні відсутнє "втручання центральної чужої адміністрації". Внутрішнє регулювання в межах общини мислитель ототожнював з розумним законодавством. Це регулювання підтримується і охороняється силами своєї общини і воно гарантує права кожної приватної особи. М. Чернишевський доказував необхідність збереження общини та її розвитку в напрямку більш високої організації – кооперативного соціалізму. На думку автора, в Росії – країні общинних і артельних традицій – на основі трудової кооперації можливо побудувати нове суспільство. Земельні общини повинні об'єднуватися в союзи селянських господарств, в товариства, в кооперації і тоді їм стануть доступні крупні капітали і досягнення сучасних технологій.

Чернишевський під час реформи 1861 р. закликав до селянського бунту. Після початку селянської реформи він приходить до висновку, що вона не спроможна радикально змінити самодержавно-бюрократичний устрій країни. Для Росії шлях реформ неможливий, заявляв він. Самодержавство з його бюрократичним апаратом автор визначав як "дурне правління",

"самодурство", "азіатство", яке породила кріпосництво, а тепер намагається змінити лише його форму. В прокламаціях до селян, у зверненнях і листах до російських конституціоналістів мислитель запропонував комплекс радикальних пропозицій щодо змін в суспільстві і державі: вільна від бюрократичного гніту й опіки селянська община, місцеве представницьке управління і самоврядування, самостійний і справедливий суд, обмеження царського самовладдя, управління на основі законів. Результатом подібних реформ має стати формування відповідальної перед народом влади і перехід до соціалізму. У майбутньому суспільстві, за М. Чернишевським, держава зникне. Після достатньо тривалого перехідного періоду (не менше 25-30 років), коли соціалістичний лад виникне в країнах Заходу, нове суспільство в Росії складеться у федерацію заснованих на самоврядуванні союзів землеробських общин, промислово-землеробських об'єднань, фабрик і заводів, які перейдуть у власність працівників. Суспільна власність буде доповнена суспільним виробництвом із застосуванням сучасних технологій. У романі "Що робити" він намалював привабливу картину майбутнього життя і виробництва.

М. Чернишевського, як і О. Герцена відносять до революційних демократів, а також до соціалістів-утопістів. Однак за їх термінологією вони були носіями "теорії покращення народного побуту". Створюючи цю теорію обидва мислителі проявили неабияку універсальність і дали розгорнуту аргументацію своєї теорії в філософсько-соціологічному плані.

18.4 Політико – правова ідеологія більшовизму

З 70-х років XIX ст. в Росії почали розповсюджуватися ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса. Цьому сприяла політична діяльність Г. Плеханова і створена ним група "Звільнення труда" (1883 р). Прихильники марксизму з історико-матеріалістичних позицій прагнули виявити стан російського суспільства і

перспективи його розвитку. Марксисты намагалися пристосувати ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса до конкретних російських умов, пояснити молодому російському пролетаріату його роль і місце в суспільстві, який його соціальний ідеал, яку тактику і стратегію слід використовувати у боротьбі проти буржуазії. Проголосивши безкомпромісне протистояння царському самодержавству російські марксисты мали на меті об'єднати пролетаріїв під своїми прапорами і підготувати революцію. Ці задачі сформулювала в своїй програмі "Російська соціал-демократична робоча партія". Спочатку серед членів цієї партії не було істотних відмінностей в їх поглядах на проблеми влади, держави, права і закону. Але вже через 5 років (в 1903 р.) в РСДРП стався розкол на дві різні політичні течії: більшовиків (прихильників В. Леніна) і меншовиків (прихильників Г. Плеханова, західно-європейської соціал-демократії). Більшовизм, як найбільш радикальний напрямок марксизму відкладав шлях реформ, "буржуазного конституціоналізму", парламентаризму, проголосив курс на соціалістичну революцію і встановлення диктатури пролетаріату. Почався новий, ленінський період розвитку "російського марксизму".

Головним ідеологом і лідером більшовиків був Володимир Ленін (1870-1924). Він народився в м. Сибірську. Навчався на юридичному факультеті Казанського університету. Був заарештований і виключений з університету за участь в студентських акціях протесту. У 1891 р. здав екзамени екстерном на юридичному факультеті Петербурзького університету. Працював адвокатом. У 1895 році був заарештований за організацію підпільного "Союзу боротьби за звільнення робочого класу". У 1900 р. виїхав в еміграцію. Ініціатор видання газети "Іскра", приймав участь у підготовці і роботі другого і послідовних з'їздів РСДРП. У квітні 1917 року повернувся в Росію і проголосив курс на соціалістичну революцію. Був організатором більшовицького перевороту в жовтні 1917 року. В Петрограді. Очолив перший радянський уряд. Ініціатор створення III Комуністичного Інтернаціоналу в 1919 р. Розробив план побудови соціалізму в СРСР. Повне

зібрання творів В. Леніна нараховує 55 томів. Головні його роботи з питань політики, влади, держави і права наступні: "Імперіалізм як вища стадія капіталізму", "Держава і революція", "Вчення марксизму про державу і задачі пролетаріату в революції", "Пролетарська революція і ренегат Каутський", "Дитяча хвороба "Лівизни" в комунізмі", та ін.

В своїх працях В. Ленін спирався на марксистське положення про класову природу держави. Держава, за В. Леніним, виникає як результат поділу на класи, вона - продукт і результат класових протиріч. Він писав: "Держава виникає як орган класового панування і пригноблення одного класу іншим, створює порядок, який узаконює це пригноблення. Держава – це особлива організація сили, машина для підтримки панування одного класу над іншим, а це панування не можна забезпечити іншим способом ніж насилля. Класовість держави виражається і в тому, що апарат державної влади складається з осіб панівного класу, а також осіб, які стоять на службі у панівного класу і захищають його інтереси. Класовість притаманна державі і в силу того, що державний апарат здійснює політику, догідливу і вигідну головним чином панівному класу, політику, що відповідає його корінним економічним, політичним та ідеологічним інтересам" Таким чином, В. Ленін не визнавав державу як інститут, що діє і в загальнонаціональних інтересах, вирішує і загально-соціальне завдання в інтересах абсолютної більшості населення країни.

Марксистське вчення про державу він трактував наступним чином: "Сутність вчення Маркса про державу опановував тільки той, хто зрозумів, що диктатура одного класу є необхідною для будь якого класового суспільства взагалі". Тобто, сутність держави, за В. Леніним, незалежно від її форми (навіть демократії) в тому, що вона (держава) є диктатурою пануючого класу. Зміст поняття "диктатура класу" він пояснює так: по-перше, диктатура певного класу – це його влада, його панування над всіма іншими соціальними групами, підпорядкування його волі і його інтересам поведінки, дій всіх членів суспільства; по-друге, подібна диктатура включає в

себе опору влади на насилля, яке застосовується в самих різних формах; по-третє, ознакою диктатури є те, що вона не пов'язана ніякими законами. Звідси держава, на переконання В. Леніна, споконвічно антидемократичне, антиправове явище.

За своєю формою держава може бути різною, але це не впливає жодним чином на її сутність. Навіть демократія, права і свободи людини з точки зору ідеолога більшовизму, не що інше, як привабливі атрибути, мета яких ввести в оману трудящих, народні маси, прикрити класову, пригноблюючу природу держави. Демократія також класова. Різні демократичні правові інститути і норми варті викриття і заперечення, в кращому випадку деякі з них (наприклад парламентаризм) слід використовувати в боротьбі проти диктатури пануючого класу. "Буржуазна демократія, - писав В. Ленін, - є великим історичним прогресом у порівнянні з середньовіччям, але завжди залишається (при капіталізмі не може не залишатися) вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, раєм для багатих, пасткою і облудом для бідних". При всіх недоліках буржуазної демократії він не бажав бачити її беззаперечні досягнення на шляху до правової держави, в захисті прав і свобод людини і громадянина.

В. Ленін був байдужим щодо питання свободи. Ідея свободи замінялася іншою ідеєю – завоювання влади як передумова свободи. Він поділяв погляд Ф. Енгельса про несумісність будь-якої державності зі свободою. "Коли стає можливим говорити про свободу, тоді держава, як така, перестає існувати". Таким чином, держава потрібна не для встановлення свободи в суспільстві.

В. Ленін в праці "Держава і революція" формулює стратегічну задачу – буржуазна державність має бути зруйнована. В першу чергу необхідно ліквідувати бюрократичні і силові інститути державної влади, існуючий репресивний апарат, замінити управлінський апарат, прибравши з нього попередніх чиновників і замінивши їх вірними ідеї революції представниками робочого класу. Але цим справа не обмежується: ліквідація буржуазної держави, "держави-паразита", - це відмова від територіального

принципу формування представницьких установ, перетворення їх з установ для балаканини в "працюючі" установи, від принципу розподілу влад, від рівності всіх без виключення громадян незалежно від їх класової приналежності перед законом і від інших засад демократичного устрою держави.

Буржуазна "державо-паразит" має бути замінена пролетарською соціалістичною державою – знаряддям диктатури робочого класу. Першочергове завдання цієї держави – насиллям подавити усіх своїх супротивників Хто ж вони? Це – буржуазія, купці, поміщики, царські чиновники, буржуазна інтелігенція, а також хулігани, спекулянти, хабарники, ледарі – всі, хто є "класово ворожнечими елементами". Насилля пролетаріату по відношенню до всіх тих, хто не сприймає нову владу, має базуватися на примусі, репресіях і терорі і не пов'язане ніякими законами.

На переконання В. Леніна, державною формою диктатури пролетаріату, засобом залучення трудящих до політичного життя і керівництва громадною масою населення непролетарського походження має стати Республіка Рад. Радянська республіка, в ленінському розумінні, поєднує в собі риси державної і громадської організації, об'єднує елементи представницької і безпосередньої демократії. "Радянська влада,- писав лідер більшовиків,- новий тип демократії, тут апарат пов'язаний з масами, представляє їх". Ради-установи, котрі одночасно і творять, і виконують закони, і самі ж контролюють виконання цих законів. Будується і функціонує республіка такого типу на основі демократичного централізму, що означає виборність всіх органів влади будь-якого рівня, їх підзвітність, підконтрольність, змінність депутатів.

Юридичні, конституційно-правові аспекти побудови системи Рад мало цікавили В. Леніна. Головне – Ради повинні виконувати функції диктатури пролетаріату і знаходитися під керівництвом партії більшовиків. Місце і роль цієї партії в механізмі пролетарської державності лідер більшовиків визначав так: "Диктатуру здійснює організований в Раді пролетаріат, котрим керує

комуністична партія більшовиків". В свою чергу партією керує Центральний комітет, його колеги і Політбюро. В. Ленін відверто говорив : "Жодне політичне організаційне питання не вирішується жодною державною установою в нашій республіці без керівних вказівок ЦК партії". На практиці партія та інститути держави, завдяки кадровій політиці ЦК РКП (б), стали єдиною партійно-державною номенклатурою. Фактично партійна влада стала диктатурою, а Ради не стали справжніми органами влади. Ленінська партія більшовиків реально сконцентрувала в своїх руках всю законодавчу, виконавчу і судову владу. Республіка рад стала штучним державним утворенням, яке було побудоване на узурпації влади партійною верхівкою в особі Політбюро ЦК партії більшовиків.

В. Ленін виступав за відмирання держави. Поділяючи погляди К. Маркса щодо майбутнього держави, він писав: "за Марксом, пролетаріату потрібна лише відмираюча держава, тобто побудована так, щоб вона негайно почала відмирати".

Ленін неодноразово повторював думку: "пролетарська держава відразу ж після її перемоги почне відмирати, тому що в суспільстві без класових протиріч держава не потрібна і не можлива". Бездержавне суспільство – це майбутнє комуністичне суспільство, в якому необхідність дотримуватися "основних правил людського співжиття" стане нормою, внутрішнім переконанням кожної людини.

Право, на переконання більшовиків,- політика пануючих класів. Навіть в демократичній державі право характеризується класовим змістом. Як діюче право воно втілюється в законах держави. В розумінні В. Леніна, закон – це "вираз волі пануючих класів", "реєстрація відносин сили", "закон є міра політична, є політика". Без примуса держави право не діє: "Право є ніщо без апарату, здатного примусити до дотримання норм права". В умовах диктатури пролетаріату право – знаряддя, необхідне для побудови соціалізму і комунізму, а не загально-цивілізаційна цінність, яка служить побудові правової держави, захисту прав і свобод людини. На думку В. Леніна, при

переході від першої фрази від комуністичного суспільства до його вищої фази, право, як і держава відімре. При соціалізмі ж право необхідне лише для налагодження обліку і контролю, розподілу продуктів споживання.

Погляди В. Леніна на державу і право, політику, владу і закон, його практична діяльність як керівника партії і першого радянського уряду мали вирішальний вплив на розвиток радянської політико-правової думки.

Після смерті В. Леніна протягом трьох десятиліть головним захисником і проповідником ленінських ідей став Йосиф Сталін. (1879-1953). Він народився в м. Горі (Грузія). Навчався в духовній семінарії. Член РСДРП з 1898 р., член її ЦК з 1912 року, активний учасник Жовтневого перевороту 1917 року. З 1922 р. по рекомендації В. Леніна став Генеральним секретарем партії більшовиків. Його теоретичні погляди на державу і право викладені в роботах "Про основу ленінізму", "До питань щодо ленінізму", "До проекту конституції Союзу РСР", "Про діалектичний та історичний матеріалізм", та ін. Праці Й. Сталіна відрізняються категоричністю основних положень, поєднаних з простотою, ясністю і переконливістю формулювань і дефініцій, доступних навіть малограмотному читачеві і слухачеві. Як результат, сталінське тлумачення марксизму-ленінізму, теоретичних питань держави і права за своїм змістом є догматичним, спрощеним і вульгарним. Головна спрямованість його праць – обґрунтування тоталітарної моделі держави і права.

Й. Сталін сформулював тезу: "Ленінізм є теорія і практика пролетарської революції, теорія і тактика диктатури пролетаріату" і на його переконання, "основним питанням ленінізму, його відправним пунктом, його фундаментом є питання про диктатуру пролетаріату". Цю ідею про диктатуру пролетаріату він узводив в абсолют і вибудовував навколо неї ідею тоталітарної державної системи, культу влади. В диктатурі пролетаріату Й. Сталін виділяв декілька моментів. Головний – це влада, що спирається на насилля і примус. Для нього "диктатура пролетаріату є не обмежене законом

і таким, що спирається на насилля, панування пролетаріату над буржуазією, яке має підтримку трудящих мас".

Ще один момент диктатури пролетаріату – організаційний. Пролетарська революція, заявляв він, не досягне поставленої мети, якщо не створить "спеціального апарату у вигляді диктатури пролетаріату в якості основної опори". Диктатура пролетаріату – це "спеціальний орган", "нова держава", з новими органами влади в центрі і на місцях, держава пролетаріату, що виникла на руїнах старої держави, держави буржуазії.

Якщо В. Ленін, і К. Маркс розглядали державу диктатури пролетаріату, як короткотерміновий історичний тип держави, та Й. Сталін схвалював закріплення в Радянській конституції 1936 р. "в силі режиму диктатури пролетаріату". І це не випадково, тому, що він висунув тезу про загострення класової боротьби по мірі просування країни до соціалізму. Диктатура пролетаріату, на його переконання, виконує і функцію насилля і репресій по відношенню до класово ворожнечих елементів пролетарської держави.

Держава, говорив керівник СРСР, "виникла на основі розколу суспільства на ворожі класи, виникла для того, щоб тримати в покорі експлуатуєму більшість в інтересах експлуататорської меншості. Знаряддя влади держави концентрувались, головним чином, в армії, в каральних органах, в розвідці, в тюрмах". Отже, "держава є машина в руках пануючого класу для пригнічення супротиву своїх класових противників". Й. Сталін сформулював основні функції допролетарської держави. Він писав: "Дві основні функції характеризують діяльність держави: внутрішня (головна) – тримати в узді експлуатуєму більшість і зовнішня (не головна) – розширити територію свого пануючого класу за рахунок території інших країн чи захищати територію своєї держави від нападу інших держав". Держава диктатури пролетаріату відправляє на смітник історії територіальний принцип організації держави, принцип розподілу влад, буржуазний парламентаризм. Радянська влада об'єднує законодавчу і виконавчу влади в єдиний державний організм, заміняє територіальні виборчі округи виборчими

одинацями (заводами, фабриками), зв'язує трудящі маси з апаратом державного управління, вчить їх управлінню країною.

Відмирання держави, пояснював Й. Сталін – це довготривалий історичний процес, воно "прийде не через послаблення державної влади, а через її максимальне посилення, необхідне для того, щоб добити залишки вмираючих класів і організувати оборону проти капіталістичного оточення, котре ще далеко не знищене і ще не скоро буде знищене". Зрозуміло, що йдеться про державу диктатури пролетаріату.

"Новий, пролетарський тип держави" є разом з тим і новий історичний тип демократії. Це демократія пролетарська, радянська, котра радикально відрізняється від демократії буржуазної. В буржуазному суспільстві вона – "демократія для сильних, демократія для майнової меншості. Пролетарська демократія – демократія для трудящих, тобто, демократія для всіх". Й. Сталін вважав, що тільки радянська влада залучає маси для постійної участі в управлінні державою, чого не було раніше. Несприйняття базових демократичних принципів і процедур він намагається пояснити і виправдати незрілістю і ворожістю тих, хто виступає за демократичні порядки, або відсутністю "культурності" і активності робітників, котрих можна обирати і ставити на керівні посади, чи капіталістичним оточенням. "Природньо, - писав він, - що тут необхідно відступати від демократії..."

Й. Сталін не пов'язував демократію з соціально-економічними і політичними правами людини. Індивід був для нього лише "гвинтиком" в суспільному механізмі. Ще задовго до перемоги пролетарської революції в Росії в 1906 році в циклі статей "Анархізм чи соціалізм?" він стверджував, що маса – наріжний камінь марксизму і визволення маси є головною умовою визволення особистості; звідси і гасло марксизму: "Все для маси". Він писав: "Наша демократія повинна завжди на перше місце ставити загальні інтереси. Особисте перед загальним – це майже ніщо". В сталінському розумінні демократії людина відсутня, а її права і свободи – лише загальні фрази.

Соціалістична демократія у нього виступає зворотною стороною диктатури пролетаріату, котра з "лицевої сторони" функціонує як розгалужена система державних і недержавних організацій. Державна організація – Ради на всіх рівнях, в центрі і на місцях. Недержавні – профспілки, кооперація, комсомол, партія більшовиків. Партія більшовиків стала партією правлячою. Й. Сталін "збагатив" погляди В. Леніна щодо статуту і функцій комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату. В його уявленні партія – це "орден меченосців", в якому панує залізна дисципліна і яка підпорядкована єдиній волі вождя. В партії немає місця плюралізму, думок і дискусіям, це своєрідна община єдиновірців. "Керівництво партії,- є головне в диктатурі пролетаріату" Без керівництва ("диктатури партії") неможлива, на його переконання, диктатура пролетаріату. Фактично диктатура пролетаріату трансформувалася в диктатуру більшовистської партії над самим пролетаріатом, над державою, над суспільством, буквально над кожним громадянином. Згідно з сталінською теорією "партія управляє країною". Жоден важливий політичний чи організаційний аспект життєдіяльності держави не вирішується державними органами, об'єднаннями громадян "без керівних вказівок партії". Вона і тільки вона висуває на всі посади в державі відданих їй людей. Всі галузі державного управління, апарат держави підпорядковані партії.

В системі диктатури пролетаріату не може бути інших політичних партій, партія комуністів не може ділити владу з іншими партіями. В конституції 1936 року вперше на офіційному рівні визнано і юридично закріплено монопольне владне положення комуністичної партії як "керівного ядра всіх організацій трудящих як суспільних, так і державних" (ст.126).

Таким чином, Й. Сталін створив в рамках ленінізму ідеологію тоталітарної політичної і правової системи. Його вчення про фази "розвитку і функції радянської держави, про національно-державний устрій країни, про відмирання соціалістичної держави через укріплення її каральних органів не містить принципових відмінностей від марксистсько-ленінської доктрини.

ТЕМА 19

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ В УКРАЇНІ ХХ СТОЛІТТЯ

- 19.1. Державно – правові і політичні погляди діячів Центральної Ради
- 19.2. Політико – правові ідеї українського націоналізму
- 19.3. Політико – правові вчення українського консерватизму
- 19.4. Політико – правові погляди представників української національно-демократичної думки

19.1. Державно – правові і політичні погляди діячів Центральної Ради

Центральною постаттю в українській політико – правовій думці першої третини ХХ століття був Михайло Сергійович Грушевський (1866 – 1934), видатний вчений, історик, публіцист, політичний діяч, голова Центральної Ради, автор фундаментальної "Історії України – Руси", кількох конституційних проектів та майже 2000 наукових праць. Народився у Холмі у родині вчителя. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Після захисту магістерської роботи у 1894 року очолив кафедру української історії Львівського університету. Керував науковим товариством імені Тараса Шевченка і видав збірник "записок". Став доктором наук, професором. Читав лекції в університетах Парижа, Лондона, Берліна, Лейпціга тощо. У 1917 – 1918 рр очолював Українську Центральну Раду. Свої державно – правові і політичні погляди виклав у роботах "Освобождение России и украинский вопрос", "На порозі нової України: гадки і мрії", "Хто такі українці і чого вони хочуть", "Якої автономії і федерації хоче Україна", "Початки громадянства. Генетична соціологія".

Основою політико – правової і державницької концепції М. Грушевського було українське питання. У десяти томній "Історії України – Руси" вчений доводить, що традиція української державності (як ідея та

історичний досвід) налічує тисячолітню історію. Її етапи - Київська Русь як перша форма української державності, Галицько – Волинське князівство, далі – Литовсько – Руська держава, Козацька республіка, Гетьманщина, Переяславський договір з Московським царством, занепад державного життя, початок національного відродження. Таким чином, історія України, на переконання вченого, це безперервність історичного процесу та значний досвід державності і народу.

Михайло Грушевський, концептуально обґрунтувавши політичну та правову історію українства, довів, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї "Колиски". А кожний з них має власне коріння. Загальноросійської історії, як і загальноросійської народності, не існує. Це надумана російськими науковцями (С. Соловйовим і В. Ключевським) штучна конструкція. Великоруська історія, за М. Грушевським, починається зі свого кореня – Володимиро – Московського князівства. Витоки української народності – Київська Русь. Київська держава (Київська Русь) – це давній період української політико – правової історії, київські князі були українськими князями, культура XI ст. – XII ст. – українською культурою, "Руська правда" - українським правом.

В праці "Початки громадянства. Генетична соціологія" М. Грушевський виклав своє бачення історії розвитку людського суспільства, в якій він виділяв три етапи: початок організації, родоплемінний уклад і класово – державна організація. Не заперечуючи ролі економічних чинників, вважав, що домінуючим фактором утворення держави був чинник технологічний – прихильність людей до солідарності.

М. Грушевський визначав державу як "суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні та загальнолюдські солідарні інтереси в напрямі поступового розвою громадянства" (тобто громадянського суспільства). Вважав, що право існує не лише в класовому, але й у первісному, додержавному суспільстві. Право з'явилося раніше, ніж держава у формі традицій та звичаїв. Право – це

єдність норм, що виражають соціальну солідарність об'єднаних в націю людей. Гарантією права, на його переконання, є вся сума соціально – психологічних сил у суспільстві. Однак автор не виключав і примус, як один із факторів, що гарантують реалізацію права. Розуміючи, що право – атрибут державного життя, М. Грушевський обґрунтовував необхідність розробки "виробничого права", "комунального права", що закріплювали б на правовій основі соціально – економічні права особистості. Наголошував на тому, що "права мають відповідати обов'язкам, а обов'язки – правам". Вважав основною ознакою демократичної держави дію принципу, дозволено все, що не заборонено законом".

М. Грушевський розробив доктрину національно – територіальної децентралізації Росії як найбільш досконалий спосіб поєднання державного союзу з інтересами вільного національного розвитку України. Кроком до цього мала бути демократична, оновлена Росія з республіканською формою правління і федеративним державним устроєм. Вчений, обґрунтувавши принцип федералізму для демократичної Росії, вважав, що Україна повинна мати в її складі національно – територіальну автономію. Він заявляв: "Ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумом людства, як шлях до федерації Європи, а в майбутньому – до федерації всього світу".

У федерації, яку пропонував М. Грушевський, центральні органи повинні були займатися формуванням загальних основ державного й суспільного устрою, розпоряджатися матеріальними і фінансовими ресурсами, необхідними для функціонування органів центрального і загальнодержавного управління, відати питаннями війни і миру, міжнародними відносинами, військовими силами, встановлювати митні правила, нагляд за інфраструктурою транспорту і зв'язку. Мала бути єдина грошова система і система мір і ваги. На рівні федерації мало бути узгоджене цивільне і кримінальне законодавство, а також законодавство з питань

охорони прав національних меншин. Решта питань устрою і нормування мали вирішуватися на місцевому рівні.

Українська автономія, вважав вчений, "має бути організована на основах широкого демократичного (не цензованого) громадського самопорядкування, від самого споду ("дрібної земельної одиниці") аж до верху – до українського сейму. Вона має вирішувати у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд".

На місцевому рівні планувалося мати три різновиди органів самоврядування: самоврядування громад, виборні управи волостей та управи повітів, обласні сейми й центральний всеукраїнський сейм. Важливим кроком до такої федерації М. Грушевський вважав ухвалення закону про мови, який гарантував би статус національних мов, їх вільний розвиток. Автономію України автор розглядав як "самозаконність" - право встановлювати свої закони і керуватися ними в житті. Щодо свого війська, то він пропонував створити такі умови, за яких проходження служби відбувалося б у безпосередній близькості від місця проживання військовослужбовців.

Завдяки М. Грушевському була сформульована концепція майбутнього основного закону УНР. Значним внеском в теорію і практику українського конституціоналізму було прийняття, створеною 17 березня 1917 року, Центральною Радою чотирьох Універсалів. В основу цих політико – правових документів була покладена державно – правова концепція М. Грушевського. В них закріплювалася орієнтація на широкий демократизм і розподіл влад на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову. Майбутня Україна мала стати класичною парламентсько – президентською республікою з розвинутим місцевим самоврядування на рівні територіальних громад. В проекті Конституції УНР, схваленій на останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 року, за громадянами закріплювались всі

конституційні права і свободи на рівні передових демократичних держав. У цьому першому акті конституційного характеру Української держави декларувалися такі політичні свободи, як свобода слова, совісті, друку, зборів, недоторканість особи. Скасовувалася смертна кара і заборонялися покарання, які принижують людську гідність. Земля ставала власністю всього народу, приватна власність на неї анулювалася. Передбачалися й інші соціально – економічні перетворення.

В той же час він застерігав від сліпого копіювання державності у формі буржуазної парламентської республіки. Мислитель відзначав реальні недоліки останньої, визначив болючі точки народного представництва та виборчого процесу. Звертав увагу на можливість впливу адміністрації на хід і результати виборів – "від грубих виборчих розбоїв до дуже тонких і вирафіновано підступних, в'їдливих штучок, котрими кандидат більшості... несподівано для себе, може опинитися зовсім за стартом, а кандидат меншості вийти кандидатом більшості і т. д., і т. д.". М. Грушевський порівнює передвиборчу компанію з "воєнним станом", коли "всякі звичайні вимоги справедливості, об'єктивності, гуманності, суспільної етики мусять відступати перед вимогами рішучої боротьби з ворогами, робляться союзи, комбінації, заяви неможливі в інших обставинах". Загрозу подібних недоліків виборчого процесу він бачив у тому, що вони несуть загрозу "зневіри взагалі в партійну політику, парламентаризм".

Війна радянської Росії з УНР не дозволила реалізувати на практиці ідею побудови самостійної української держави. Політико – правове вчення М. Грушевського не було втілено в життя.

Після лютневої революції 1917 року разом з М. Грушевським працював, активно відроджував українську державність Володимир Кирилович Винниченко (1880 – 1951). Він – один з найвпливовіших діячів Центральної Ради, відомий політичний діяч, письменник, публіцист і драматург. Народився на хуторі Веселий Кут Херсонської губернії в

селянській родині. Після закінчення гімназії вступив на юридичний факультет Київського університету. За участь в діяльності Революційної української партії та в політичній пропаганді В. Винниченко був відрахований з університету, заарештований і ув'язнений. У 1904 році був одним із засновників Української соціал-демократичної робочої партії. Протягом 1917 – 1920 рр. – заступник голови Центральної Ради, очолював перший уряд УНР – Генеральний секретаріат та Генеральне секретарство внутрішніх справ Директорії. У вересні 1920 р. назавжди покинув Україну та жив в еміграції.

Основні публіцистичні твори В. Винниченка: "Відродження нації", "Заповіт борцям за визволення", "Слово за тобою, Сталіне" та ін. Його твори були видані в 30-х роках у 28 томах.

Попервах головною темою його ранніх праць була проблема людської гідності, заперечення "обов'язків з примусу". Він пропагував індивідуальність, неповторність власного "Я" людини, був твердо переконаний, що неможливо подолати соціальну несправедливість не змінивши моральний світ людини. Царство насилля, брехні, експлуатації не можна перебудувати, використовуючи ті ж самі засоби – неправду і несправедливість. В. Винниченко був переконаний, що причина жорстокості суспільно-політичного розвитку – в самій людині. Шлях до справедливого життя бачив в оновленні всього, що становить єство людини – психіку, душу, мораль, побут, родину і навіть систему харчування. Тільки оновлена людина здатна змінити світ на краще. В. Винниченко виступав за моральну політику, висував етичну максиму "чесність із собою".

Згодом він переглянув свої політичні погляди і проблеми національні та соціальні вийшли в нього на перший план. У національному відродженні найбільш радикальним шляхом В. Винниченко вважав шлях революційної демократії, революційної організації державності і правової влади на засадах моральності. Саме такий шлях, на його переконання, відкриває перспективи соціального розкріплення, наділення селян землею, розвитку економіки і

становлення самоврядування на місцях. У визвольній боротьбі необхідно поєднати національне і соціальне. Національне визволення неможливе без соціального. Однак, пріоритети на шляху до національного відродження і задачі та послідовність їх вирішення були визначені невірно. Перша задача – досягнення національної державності як необхідної передумови швидкого суспільного прогресу на шляху до моделі західної демократії. Тобто, акцент ставився на першій задачі і передумові другої. Відродження національної державності, вважав він, необхідно починати з утворення широкої національно – територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської республіки.

Подібні концептуальні підходи пояснюють зволікання і непослідовність діячів Центральної Ради у здійсненні соціально – економічних перетворень, їхню наївну віру в непотрібності централізованого управління на загальнодержавному рівні, регулярної армії і т. д.. Пізніше В.Винниченко визнав цю фатальну помилку і зробив висновок: "Відродження української нації в національній сфері, – писав він в 1920 р. – йшло і йтиме в гармонії з соціальним відродженням. Це й є аксіома трьохлітнього досвіду нашої революції".

За роки свого життя В. Винниченко пройшов шлях еволюції поглядів від палкого прихильника комуністичної ідеології до розчарування у соціалізмі та приходить до формування (але це вже в еміграції) власної концепції конкордизму та колектократії. Ця концепція є своєрідним варіантом теорії юридичного солідаризму в поєднанні з націонал – комуністичними ідеями. Заперечуючи марксистську доктрину, В. Винниченко заявляв, що розвиток цивілізації досягається не через класову боротьбу, а через гармонію інтересів праці і капіталу. Соціалізм, в його більшовистському змісті, це ідеологія авантюристів і шарлатанів, яка приймається невдахами і плебеями. Дійсний соціальний смисл соціалістичних ідей більшовики спотворили. Ідея рівності людей нежиттєздатна. Разом з тим, інстинкт панування індивідів є руйнівним, а

тому він повинен обмежуватися. Ні ліберальні демократичні суспільства, ні соціалізм не спроможні вирішити цю проблему: у першому випадку інстинкт панування індивідів державою не обмежується, і як наслідок, буржуазні суспільства знаходяться у стані перманентної боротьби індивідів між собою; у другому, за соціалізмом, запроваджується тотальний державний контроль над індивідами і це вбиває ініціативу, робить людину безвольною. Де ж вихід? – У конкордизмі (від франц. *concorde* – згода), що передбачає життя людини у згоді з собою, природою, іншими людьми, нацією. Це стан рівноваги та погодження фізичних та психічних сил, засіб збереження свого життя кожною живою, розумною істотою, забезпечення її вільного розвитку. Рух у цьому напрямку вимагає переводити приватну власність на колективну, а не державну, що мало місце за радянської системи господарювання. "Колектократія" – це колективна власність на засоби та результати виробництва, але не на зразок радянських кооперативів та комун. В кооперації може бути наймана праця, в колектократії її немає. В комунах не може бути приватної власності на предмети побуту та житло, а колектократія це допускає. Держава, що базується на принципах конкордизму та колектократії, це комплекс інститутів економіки, політики, культури, які функціонують на території, населеній певною нацією, і які зв'язують його в органічну, компактну цілісність, забезпечуючи його розвиток. "Нація без держави, – наголошував В.Винниченко, – є покалічений організм". Виконавча влада в особі уряду має виконувати функцію координації планів "колектократичних" підприємств, функції контролю, нагляду, але не розпорядження і володіння.

М. Грушевський та В. Винниченко, як представники українського соціалізму, започаткували новий період у становленні вчень про державу і право в Україні. У своїй творчості, політичній та громадській діяльності вони висунули багато передових поглядів політико – правового змісту, розвинули ідею української державності, зробили спробу її політичного втілення в життя. Представляють науковий інтерес їх концепції федералізму, місцевого

самоврядування, демократичного виборчого процесу, парламентаризму, соціальної справедливості та ін.. Разом з тим, на перший план вони висували ідеї соціально-економічного визволення української нації, нехтуючи питаннями державного будівництва. Протягом тривалого часу ідеалом їх державницьких стремлінь була автономія України у складі соціалістичної російської федерації. Тільки тоді, коли сама державність вже втрачалася, мав вимушений перехід на позиції державної незалежності.

19.2. Політико – правові ідеї українського націоналізму

У першій половині XX ст. ідеологія націоналізму була популярною в Європі. Це було пов'язано з боротьбою поневолених народів проти імперського гніту і за національне визволення. Найвідомішими авторами концепції українського націоналізму, як ідеї боротьби за створення української держави, були Микола Іванович Міхновський та Дмитро Іванович Донцов.

- М.Міхновський (1873 – 1924) був першим, хто в новітні часи виступав з юридичним обґрунтуванням державної незалежності України і запропонував найбільш радикальне вирішення "українського питання". Свої ідеї національної незалежності України виклав у брошурі "Самостійна Україна", що стала програмною платформою Революційної української партії з 1900 р. Народився М.Міхновський в селі Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії в сім'ї сільського священника. Загальну класичну освіту отримав в Прилуцькій гімназії. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Після закінчення університету працював адвокатом у Харкові. Він відомий політичний діяч, публіцист та юрист. У 1904 році виходить з Революційної української партії та створює Українську народну партію (УНП), пише її програму, куди входило "Десять заповідей

УНП". Підготував конституційний проект "Основний закон "Самостійної України" Спілки народу України". На відміну від концепцій федеративного державного устрою, закладених в програмах соціал-демократичної робітничої партії, партії соціалістів – революціонерів і партії соціалістів – федералістів Українська народна партія з моменту її створення рішуче і послідовно пропагувала і проводила ідею незалежної держави. Був активним діячем подій 1917 року, приймав участь у формуванні військових частин Української Центральної Ради.

М. Міхновський перший в Україні дав офіційне тлумачення націоналізму. Націоналізм – це велетенська і непереборна сила, під натиском якої розвалюються великі імперії, з'являються нові держави і народи, що раніше були рабами. Головна причина трагедії української нації, заявляв він, це брак націоналізму як складової частини світогляду і переконань людей.

М. Міхновський виступав з правовим обґрунтуванням незалежної української держави, будучи глибоко переконаним у тому, що національний інтерес може бути забезпечений тільки у власній, ні від кого незалежній державі. Він доводить протиправність і неприродність колоніального політико – правового статусу України у складі Російської імперії. Аргументи М. Міхновського наступні:

По-перше, Переяславська угода 1654 р. – це унія двох держав, Росії і України, об'єднання за якого його суб'єкти зберігали ознаки державного суверенітету. Ця угода – своєрідна Конституція, Переяславський контракт двох сторін. Цей документ мав двосторонній та безстроковий характер, але московські царі його грубо порушили. Правові наслідки такого порушення – можливість визнання Переяславської угоди недійсною та право України на відновлення свого державного статусу.

По-друге, вважає М. Міхновський, кожна нація відповідно до міжнародного права, прагне до своєї самостійності і незалежності, це її право є природним і невідчужуваним, а тому державна незалежність є головною

умовою існування нації, розвитку її духовного і матеріального потенціалу як передумови розвитку індивідуальності кожної окремої людини. У боротьбі за політичне, правове та соціальне визволення української нації опиратися можна лише на власні сили. Тільки за умови досягнення незалежного державно-національного життя, наголошував він, український народ зможе стати багатим і сильним та зрівнятися з іншими культурними націями світу. Рушійною силою процесу національно – державного відродження повинна стати українська інтелігенція.

М. Міхновський вважається засновником модерного українського націоналізму як політико-правової ідеології. Цю теорію він виклав у брошурі "Самостійна Україна" і в розробленому ним проекті "Основного закону "Самостійної України" Співки Народу Українського". Проект Основного Закону складався зі 118 статей. Територія майбутньої незалежної держави мала включати 9 земель: Чорноморську, Слобідську, Степову, Лівобережну, Північну, Полісся, Підгірську, Горову, Поднаморську. Вважалося за доцільне забезпечити автономію Галичині і Кубанщині, які знаходились в інших історичних та економічних умовах. М. Міхновський бачив майбутню українську державу як союз вільних і самоврядних земель з президентсько-парламентською формою правління.

Проект Конституції передбачав класичний поділ державної влади на три гілки – законодавчу, виконавчу, судову. Законодавча влада мала належати двопалатному парламенту, що обирався на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування. Рада представників (нижня палата парламенту) обирається на три роки, а сенатори (депутати верхньої палати) – на 5 років. Депутатів Сенату повинно бути вдвічі менше, ніж депутатів Ради. Законодавча ініціатива надавалася обом палатам парламенту, а закони ухвалюються простою більшістю голосів.

Глава держави – Президент обирається народом на загальнонаціональних виборах терміном на 6 років з числа громадян не молодше 35 років і лише на один строк. Президент призначає і звільняє

міністрів, є верховним головнокомандувачем армії і флоту, наділяється правом дострокового розпуску парламенту, правом амністії та помилювання. За порушення Конституції проект передбачав створення "Народного суду" у складі депутатів обох палат парламенту та Вищого касаційного суду для притягнення Президента до відповідальності.

Виконавча влада вищого рівня – Рада міністрів. Завдання державної виконавчої влади в центрі і на місцях – забезпечити виконання законів в країні, ефективне управління різними сферами суспільного життя, проводити в життя таку промислову політику, що сприяла б розвитку всіх галузей національної економіки і аграрного сектору. Для їх стимулювання вважалося за необхідне організувати державне кооперативне кредитування.

Гарантією законності й правового порядку в державі вважалася судова влада. Вона мала належати виключно судам і суддям. В системі судової влади не мало бути ніяких надзвичайних чи спеціальних судів. Засідання судів повинні бути, як правило, відкритими, вироки і рішення – вмотивованими та гласними. Для розгляду справ щодо вчинення злочинів, політичних процесів обов'язковим є суд присяжних.

Проект Конституції містить статті щодо політико – правового статусу громадян, наділення їх проявами і свободами. Декларувалася рівність всіх громадян перед законом, незалежно від їх національності, віри, статі й майнового статку. Однак, проект містить ряд статей, котрі обмежують економічні права "чужинців", всі інші права і свободи – особисті, політичні, культурні – гарантуються і захищаються державою без будь – яких виключень. Проголошувалися рівноправ'я чоловіка і жінка, недоторканість особи, недопустимість покарання і тримання під вартою без вироку суду. Заборонялися арешт у своєму будинку (квартирі) чи робити обшук від 8 години вечора до 8 години ранку. Серед інших демократичних прав і свобод, проект Конституції передбачав свободу слова, право на освіту, право на таємне листування, право на рідну мову (українська мова – державна), а всі інші мають право на розвиток та спілкування. Планувалося законодавчо

охороняти права національних меншин, забезпечити навчання у школах їхніми мовами.

Для отримання "чужинцями" громадянства України і, відповідно, для отримання прав, рівних з українцями, необхідно було:

- 1) безперервно проживати в Україні 10 років;
- 2) протягом 6 місяців подати письмову заяву про бажання отримати громадянство;
- 3) очікувати протягом одного року вирішення питання.

Враховуючи колоніальне минуле України, М. Міхновський висунув такі радикальні гасла:

1. "Україна для українців, і доки хоч один ворог — чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю".
2. "Усі, хто на цій Україні не за нас, той проти нас".
3. "Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою".
4. Вперед! Бо нам ні на кого надіятися і озиратись назад".
5. "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат до Кавказу!".

Шлях до реалізації цих гасел — застосування як мирних, так збройних засобів боротьби українським народом під проводом національної інтелігенції.

В силу її радикалізму і того, що національна ідея в трактуванні М. Міхновського не врахувала політичних і соціально-економічних реалій в Україні початку ХХ ст. (не сформованість нації, незавершеність процесу її станової стратифікації, зростаючий чисельно пролетаріат, панування соціалістичних ідей в середовищі національної інтелігенції та інше) вона не мала реальних перспектив і не знайшла широкого визнання серед українського загалу. Разом з тим, значення національних ідей і політичних програм М. Міхновського беззаперечно в тому, що в них було обґрунтовано

право української нації на державну незалежність та необхідність рішучої боротьби з неї.

Реакцією на поразку в боротьбі за відродження української державності в 1917-1920 рр. стала радикальна концепція вольового й інтегрального націоналізму Дмитра Івановича Донцова (1883-1973) доктора права, публіциста та журналіста. Народився він у Мелітополі у сім'ї купця, в багатодітній родині – мав п'ять братів та сестер. Загальну освіту здобув у Мелітопольському реальному училищі та Царськосільській гімназії. Навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету (1902-1907), факультеті правничих та суспільно-політичних наук Віденського університету (1908-1911), відділі права і політичних наук Львівського університету (1911-1914). В 1917 р. отримує диплом доктора права Львівського університету. Найвідоміші праці Д. Донцова: "Історія розвитку української державної ідеї" (1917), "Сучасне політичне положення нації і наші завдання" (1917), "Підстави нашої політики", "Націоналізм" (1926), "Дух нашої давнини" (1944), "Правда прадідів Великих" (1953), "Московська отрута" (1955), "За яку революцію" (1957), "Хрестом і мечем" (1967), "Клич доби" та інші.

Політико-правові погляди Д. Донцова почали формуватися ще під час навчання у Петербурзі, де він вступає до Української соціально-демократичної робітничої партії (УСДРП). В цей же час він знайомиться з роботами М. Міхновського, починає виступати з промовами, особливо в середовищі української громади. Неодноразово заарештовується і щоб уникнути переслідувань у 1908р. він їде до Австро-Угорщини. У своїх політико-правових поглядах Д. Донцов пройшов еволюцію від захоплення марксистськими ідеями (привабливими на той час у більшості європейських країн) до категоричного їх несприйняття. Ідейний рух автора у бік націоналізму був обумовлений суспільно-політичними подіями в Україні в період визвольних змагань 1917-1920 років. На його переконання, руйнівна політика Центральної Ради, а потім і Гетьманату, безвладдя і хаос в Україні

скомпрометували демократичну і монархічну моделі державності. Події цього часу стали каталізатором його незворотного розриву із соціалізмом та українською демократією. Соціалісти, які були у більшості в Центральній Раді, продемонстрували свою неспроможність, на думку Д. Донцова, стати провідниками формування і консолідації української політичної нації та її державотворчого потенціалу. Послідуючі події, пов'язані з Гетьманатом і Директорією, стали для Д. Донцова підтвердженням того, що необхідна докорінна зміна української політико-правової доктрини, особливо в контексті побудови незалежної держави. Обґрунтовуючи теорію, яка дала б можливість українській нації "утриматися на поверхні жорстокого життя", мислитель звертається до популярних в Європі початку XX ст. ідей волюнтаризму (А.Шопенгауера, Ф.Ніцше, Ж.Сореля та інших), а також до практики тогочасних новопосталих тоталітарних режимів (він відкрито висловлював своє захоплення державно-правовими ідеями і практикою державотворення фашистів та більшовиків). Мислитель був у захопленні від більшовиків та фашистів: для української боротьби за незалежність, заявив він, треба брати приклад з того, як вони захопили владу.

Вихідна позиція "інтегрального націоналізму", яку сформулював Д. Донцов, наступна: якщо український народ хоче здобути державну незалежність, він має позбутися рис "провансальства". Провансальство – "світогляд нижчих рас, переможених", рас (націй), яким притаманний "брак віри і брак волі". Характерні риси "інтегрального, вольового націоналізму" крайній радикалізм, войовничість, експансіонізм. Мислитель обґрунтовує в роботі "Націоналізм" наступні вимоги "вольового націоналізму", що є передумовою створення власної держави:

1. Воля до життя та влади: нація, яка хоче вижити та перемогти, повинна мати непереборну волю до цього. "На цій волі, - писав він, - не на розумі, на догмі, на аксіомі (не на доведеній правді), на бездоказовім пориві, мусить бути збудована наша національна ідея".

2. Прагнення до боротьби: боротьба за місцем під сонцем у цьому світі – найкраща форма прояву волі нації, а в цій боротьбі необхідно спиратися на право сили, як основний закон природи.

3. Романтизм, догматизм, ілюзіонізм. Нація повинна мати власний ідеал як мету свого існування, хоч якою б ілюзорною ця мета здавалася. Романтичні ідеї (власний ідеал нації) – завжди догматичні.

4. Фанатизм і аморальність: всі великі події в історії – результат фанатичних ідей. Національна ідея – фанатична, аморальна, вибухова сила в історії. Для досягнення національної мети не існує недозволених засобів.

5. Імперіалізм – від експансії зрікається лише той, у кого немає почуття патріотизму, пояснював Д. Донцов. Він вважав, що "є вищі і менш варті народи, ті, що вміють правити іншими (і собою) і народи, що цього не вміють", тому українській нації слід плекати почуття власного імперіалізму. Імперіалізм – це право сильних рас організовувати народи і людей для зміцнення існуючої цивілізації і культури, заявляв він.

6. Еліта і творче насильство – лише "провідна верства" шляхом творчого насильства спроможна реалізувати національну ідею, очолити процес національного відродження та побудови власної держави. Мислитель писав: "тільки творче насильство ініціативної меншості як порядкуючої сили втілює цю ідею, а не народ (ніколи народ !).

Націоналістична політико-правова ідеологія Д. Донцова (новий – інтегральний, вольовий націоналізм) дала поштовх розвитку тієї державно-правової і політичної думки, що сповідувала принцип Н. Макіавеллі: мета виправдовує засоби. "Ніколи наука Макіавеллі, проголошував він, - не була такою актуальною, як зараз. І ні для кого так, як для нас". Однак, важливо зауважити, що радикальний націоналізм, що заперечував загальнолюдські, демократичні цінності, ніколи не був домінуючим напрямком української національної ідеї. Радикальні ідеї Д. Донцова набули значного поширення в 30-х роках XX ст. лише в Західній Україні. Вони були адекватною відповіддю політиці національного поневолення українців польським і

радянським режимами. Вольовий націоналізм став ідеологічною платформою Організації Українських Націоналістів (1929 р.), що вела озброєну боротьбу проти окупантів. Сьогодні ці ідеї стали тоталітарним анахронізмом. Але не слід забувати: вони були сформульовані, коли в Європі "правив бал" тоталітаризм і практика тогочасних тоталітарних рухів була достатньо поширеною.

Одним з визнаних ідеологів націонал-самостійницької політико-правової думки був Микола Сціборський (1897-1941). Він народився в Житомирі, в польській сім'ї. Був учасником національно-визвольної боротьби 1917-1920 років, підполковник армії УНР. Один із засновників та лідерів Легії Українських Націоналістів та Організації Українських Націоналістів. Автор численних праць, основними з яких і найбільш відомими є "Націократія" (1935) та "Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української держави" (1940).

Якщо Д. Донцов сформулював головні принципи ідеології інтегрального, вольового націоналізму, то М. Сціборський був автором політичної доктрини цього напрямку політико-правової думки. В "Націократії" (розділ "Демократія") він визнає за демократією історичну заслугу перемоги над феодалізмом та "становою монархією", наслідком чого став "технічно-матеріальний прогрес" та "щаслива весна" розвитку капіталістичної системи та буржуазної демократії. М. Сціборський зазначав: "Економічна еволюція викликала всезростаючу диференціацію (розподіл) суспільства, оперту на протилежності господарських інтересів і боротьбу... Диктат господарської сили привів до "узалежнення більшості" від економічно могутньої меншості. Через загострення соціальних суперечностей, доведення засад політичної свободи до "повного абсурду" в політичному спектрі виникли течії, мета яких полягає в зруйнуванні і держави, і самої демократії". Соціалізм і комунізм, проголошуючи "відмирання" націй, держав і приватної власності, є спрямованими проти людської природи.

Не обійшов М. Сціборський увагою і фашизм, що виник і став поширюватися в Європі в 20-30 роки XX ст. Виникнення фашизму, вважав він, це є "духовна реакція на стан сучасності". "Коли демократія в основу своєї доктрини клала надмірний культ розуму (раціоналізм, позитивізм), а комуно-соціалізм – матерію (історичний і діалектичний матеріалізм, то фашизм свою філософію побудував на признанні Духу, волі та ідей (спіритуалізм, волонтаризм, ідеалізм) за рішучих чинників історичного розвитку". Розглядаючи і схвально ставлячись до італійського фашизму (німецький націонал-соціалізм ще не встиг стати державною ідеологією і ключовим фактором світової політики), мислитель, визнаючи, що фашизм спромігся "в хаосі повоєнних відносин... добити комуно-соціалізм, спромігся не лише здушити внутрішні руйнівні сили, але й здійснити свою власну соціальну систему, що хоче активно пристосуватися до нових вимог життя", М. Сціборський наголошує на його небезпеці: диктатура як основний елемент державного устрою, що гальмує розвиток суспільства та індивідуальності, невизнання ролі народу в державному управлінні, невизнання основних прав і свобод людини.

Не сприймаючи і критикуючи демократію, соціалізм і фашизм М. Сціборський запропонував власну державницьку теорію націократії як альтернативної ним форми держави. Націократія – це "режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об'єднаних – відповідно до їх суспільно-продукційної функції – у представницьких органах державного управління. Державний лад націократії будується на поєднанні авторитарних принципів управління, ієрархічності та дисципліни із полярно протилежними засадами, такими як громадський контроль, виборність та самоуправління. Сціборський заперечував право політичних партій на участь в управлінні державою, вважаючи, що вони є виразниками егоїстичних інтересів партійних верхівок, а тому – суспільно шкідливі і мають бути забороненими. Представництво групових інтересів (головним чином за їх професійною ознакою) має здійснюватися на засадах

синдикалізму – через систему професійних спілок та виробничих асоціацій. Право власності має базуватися на поєднанні приватного і колективного інтересу через плюралізм форм власності – державної, муніципальної, кооперативної та приватної.

Процес національного державотворення мислитель поділяв на два етапи: етап національної революції і етап безпосередньої побудови власної держави. На етапі національної революції оптимальним способом здійснення державної влади має бути диктатура. Опорою політичного режиму повинна стати революційна націоналістична організація. Кінцева мета національної революції – "звільнення нації від окупантів" і створення (проголошення), розбудова самостійної соборної української держави. Через етап національної революції (диктатури) Україна повинна перейти до утворення авторитарної республіки. Монархію, як форму правління, він вважав явищем чужим "українству". Законодавча влада – Державна Рада повинна обиратися всіма громадянами на засадах загального виборчого права. Глава держави – Вождь Нації, який обирається пожиттєво (довічно) Великим Збором Нації, у складі депутатів Державної Ради та Верховної Ради Національної Праці. Глава держави здійснює "вищий нагляд за чинністю законодавчих, виконавчих і судових органів держави". Глава держави наділяється повноваженнями головнокомандувача збройних сил, він очолює уряд, призначає і звільняє міністрів, розпускає або тимчасово зупиняє діяльність парламенту, є суб'єктом законодавчої ініціативи, має право вето щодо законів, прийнятих Державною Радою. Великий Збір Нації також обирає Вищий державний Суд. Влада (виконавча) на місцях здійснюється державними адміністраціями на чолі з представниками центрального уряду. Другим видом публічної влади на місцях є місцеве самоврядування з гарантованими законодавством правами. Політичні партії підлягають розпуску, а функції політичного керівництва буде виконувати ОУН як загальнонаціональна організація. Таким чином, реалізація політичної доктрини М. Сціборського означала б побудову держави з авторитарним

політичним режимом. Однак конституційний проект мислителя передбачав достатньо широкий спектр громадянських, політичних та соціально-економічних прав громадян. Це, безумовно, пом'якшувало б авторитарні прояви державно-правового режиму авторитарної влади.

Отже, політико-правові ідеї українського націоналізму і націократична модель державності були реакцією на бездержавний стан, колоніальний фактично статус та утиски прав української нації спочатку російського самодержавства, а згодом польського шовінізму та радянського тоталітаризму. Це обумовило примат колективних національних прав над особистими. Поразка національно-визвольної революції 1917-1921 років, метою якої була побудова незалежної української держави, і створення націоналістичних диктатур в окремих країнах Європи зумовила запозичення ідеологами українського націоналізму елементів тоталітаризму, ірраціоналізму та імперіалізму. Модель державності, яка базувалася на цих ідеях, заперечувала значною мірою демократичні і загальнолюдські принципи і разом з тим ставила під сумнів проект етнічної державності на чолі з титульною нацією.

19.3. Політико-правові вчення українського консерватизму

Консервативна концепція відродження української державності з обґрунтуванням монархічної форми правління спиралася на цінності і традиції княжої Русі та козацької Гетьманщини.

Засновником цього напрямку був В'ячеслав Казимирович Липинський (1882-1931) – український історик і публіцист. Народився він у селі Затурці на Волині в шляхетській родині. Після закінчення гімназії навчався в Ягелонському університеті Кракова, Женевському університеті та Сільськогосподарській академії знову у Кракові. Вивчав історію, політику, право, агрономію. Один з організаторів Української демократичної

хліборобської партії (1917), державний діяч часів гетьманства П. Скоропадського. Після подій національно-визвольної революції 1917-1920 рр. жив і працював в еміграції. Засновник концепції українського монархізму, яку виклав у працях "Шляхта на Україні", "Україна на переломі", "Листи до братів-хліборобів", "Універсалізм у хліборобській ідеології".

Розробляючи теоретичні питання української державності, мислитель робив наголос на універсальній, принциповій передумові – праві кожної нації на самовизначеність і на власну державність. "Український народ хоче і має право бути народом вільним – говориться в "Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії". Він має право сам за себе своєю волею вирішувати свою долю! В. Липинський обстоював тезу "через державу до нації" на відміну від ідей Д. Донцова – "через націю до держави". Оскільки держава – необхідна та найвища форма організації суспільного життя в розвинутих народів, то учений категоричний у своєму висновку – без держави немає нації. "Нація – це реалізація хотіння бути нацією". Коли відсутнє хотіння, виявленого у формі ідеї – нема нації. Формування політичної нації базується на "територіальному патріотизмі", коли від ототожнення себе з певним етносом, приходять до ототожнення себе з певною територією. Говорити про існування української нації можна лише коли існує об'єднуюча спільна ідея української національної незалежності. Разом з тим нації не може бути, якщо не покінчити з її колоніальним статусом, а тому хотіння бути нацією має бути реалізовано в матеріальних формах держави. У своїй політико-правовій концепції В. Липинський стверджував, що тільки власна держава, збудована українською нацією, врятує її від економічного занепаду, культурної деградації та кривавої анархії. Будувати її треба самим українцям. "Ніхто нам не збудує держави, коли собі самі не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути", – писав він.

Протягом свого життя В. Липинський двічі змінював свої політико-правові погляди: один раз – у бік республіки і демократії, другий раз – до спадкової, а потім конституційної монархії.

В ранній період творчості (1908-1919рр.) він обґрунтував демократичний шлях відродження української державності та її республіканський устрій. В згадуваному нами "Нарисі" (1917) відзначалося, "що тільки українська демократія може стати твердою опорою української національно-державної ідеї", що вона буде добиватися "проголошення Української Демократичної Республіки". Відродити державність, вважав автор, можна лише тоді, коли в суспільстві є сили, котрі кровно зацікавлені в цьому. Найбільший державотворчий потенціал у аграрному класі. "Україна – край хліборобів і українська держава мусить стати державою хліборобів". Підтримку найбільш багаточисельного класу – селянства (більш 80% населення України) він вважав головною умовою успіху державності, а хліборобів – головним носієм цієї ідеї: "Політична влада на Україні повинна належати в першу чергу представникам українського селянства", – заявляв мислитель. Права громадян неукраїнської національності не проігноровані: "вони повинні бути забезпечені українськими державними законами".

Майбутня Українська демократична республіка (УДР) повинна була об'єднати всі землі, де "Живе суцільною масою народ український". Державний устрій УДР – унітарна країна, а форма правління – президентсько-парламентська республіка. Парламент – Сейм, а орган вищої виконавчої влади – Рада міністрів, відповідальна і підзвітна перед парламентом. Остаточне рішення щодо форми майбутньої держави В. Липинський залишав за Всеукраїнськими Установчими зборами. Особливу увагу він приділяв забезпеченню в майбутній республіці прав і свобод людині і громадянину, праву волевиявлення громадян через демократичні інститути виборів і референдуми. "Все державне законодавство, суд і вся державна адміністрація мусить спиратися на суто демократичних підставах і мати на меті добро всієї людності України, без

ніяких привілеїв для поодиноких станів, класів, полу і віри", – наголошував мислитель. Тобто, його політико-правова доктрина базувалася на тому, що в основу плану національного державотворення мають бути покладені демократичні принципи.

Однак, послідувачі жовтневих подій 1917р. в Петрограді і прихід до влади більшовиків, нездатність Центральної Ради та її уряду вирішити нагальні соціально-економічні проблеми, радянська агресія, окупація України австро-німецькими військами зруйнували демократичні переконання В. Липинського. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського і нові політичні реалії його програма державних перетворень зазнала радикальних змін. Він приходить до висновку, що жодна нація не почала і не може почати існування від демократії. Демократичні нації можуть існувати тільки там, де вже була або є своя власна національна держава.

Концепція української державності В. Липинського базувалася на слідуючих принципових положеннях:

1) історія цивілізації беззаперечно свідчить, що завжди є активна меншість, яка організує інших і править та пасивна більшість, яку організують і якою правлять;

2) суспільство – це різноманітні класи та стани, які різняться між собою соціальними функціями і стилем життя. "Класи поділяються на продуктивні і непродуктивні. Продуктивні класи – аграрний або хліборобський (поміщики, селяни, сільські робітники), промисловий (власники фабрик, заводів, інженери, робітники). Непродуктивні класи – фінансовий і купецький (всі ті, хто живе і формує свої статки не з продукції, а з її обміну), комунікаційний (залізничники, шофери, поштарі-телеграфісти), інтелігенція, яка здійснює ідеологічні функції (духовенство, вчителі, представники творчих професій – письменники, журналісти, актори та інші). Стани – це організатори (активна меншість) та організовані (пасивна більшість). У хліборобів – це поміщики і селяни, у промисловців – власники і робітники, в інтелігенції – церква і університети";

3) необуздане хамство (неповага до громади, абсолютний егоїзм, любов лише до себе) – причина поразки усіх спроб державотворення в Україні. Тому державотворення повинна забезпечити еліта нації, а найбільший державотворчий потенціал у хліборобському класі;

4) в реальному житті народ персоніфікує свою мрію про національну державу з ім'ям певного політичного лідера;

5) формою персоніфікації національної ідеї є монархія – державно-національне українське Гетьманство;

6) хліборобський клас, про що свідчить вітчизняна історія, є консолідуючим фактором української державності: "від об'єднання та zorganizування українського хліборобського класу залежить об'єднання та zorganizування цілої Української нації".

В. Липинський вважав, що існує три форми державного правління – охлократія, демократія і класократія. Історичний досвід переконливо свідчить, що за будь-якої форми правління творцем і носієм державної ідеї завжди була "активна меншість", еліта. Охлократія, за визначенням вченого, це така форма державного правління, яка тримається на насильстві і примусі, влада зосереджується в одних руках, а народ – юрба, якою легко маніпулювати. Ця влада недовговічна. Демократія, на переконання мислителя, найгірша форма правління. За цих умов державна влада в руках "багатіїв-плутократів" або політиків-професіоналів. Виступаючи від імені народу, вони пропонують різноманітні програми "народного щастя", реалізація яких приносить користь не народові, а окремим особам чи угрупованням.

Класократія – форма державного правління, яка, на думку В. Липинського, є найбільш прийнятною для України. Класократія характеризується рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. "При класократії, – підкреслював він, – імперіалізм класових аристократій обмежений державною владою монарха, але водночас влада монарха – голови державного апарату – обмежена

законом, на сторожі якого стоїть внутрішня сила вірних монархові, але на рабських йому підданих, класових аристократій". В основу такого устрою повинна бути покладена правова, "законом обмежена і законом обмежуюча" конституційна монархія. "На чолі держави має бути монарх (гетьман), який виступає усвідомленням нацією своєї ідентичності через особу монарха, є людиною – державним символом і символізує собою силу, повагу, єдність і неподільність цілої Української Нації". Монарх стоїть над класовими і партійними інтересами, є гарантом єдності нації, авторитету держави, уособленням легітимності влади в державі.

Враховуючи історичні традиції українського народу В. Липинський пропонував модель монархії (в її конституційному варіанті) у формі гетьманату. Організація і функціонування політичної влади передбачалася багаторівневою:

1) гетьман, який персоніфікує і репрезентує державу, є представником національної аристократії і виступає гарантом суверенітету держави;

2) гетьманська управа як вищий орган виконавчої влади (кабінет міністрів) на чолі з гетьманом, яку глава держави формує у згоді з Радою Присяжних;

3) Двопалатний парламент: нижча палата (Рада земель) – представники окремих земель, обрані на принципах загального, рівного, таємного і пропорційного виборчого права; Вища палата (Трудова Рада) – представники класократичних організацій, уособленням яких мають бути хліборобські, робітничі, кооперативні професійні спілки;

4) Рада Присяжних як вищий судовий орган – "це правна установа, яка гетьмана силою своєї єдності і заприсяження може держати в руках і тим захистити нашу ідею і наш рух від усіх нещасть персональної акції гетьмана;

5) місцеве самоврядування. Державна політика повинна базуватися на засадах гарантії недоторканості особи, захисту права приватної власності, проведення радикальних соціально-економічних реформ, першочерговою з яких має бути аграрна реформа, об'єднанні всіх українських земель і

авторитеті лідера нації (гетьмана), який стоїть над класовими, партійними інтересами.

В основу своєї теорії класократії в її монархічній формі В. Липинський кладе два ключових поняття – "національна аристократія" та "клас". Під національною аристократією він розумів "правлячу в даний момент і в даній нації верству", яка очолює державно-правові і політичні установи і є носієм тих цивілізаційних, політичних і культурних цінностей, які стають надбанням всієї нації. На відміну від марксизму, який головною класотворчою ознакою вважає відношення до власності, В. Липинський під класом розумів певний органічний колектив, якому притаманні загальні традиції, загальні психічні традиції та фізична спорідненість. Класократія є правовою "законом обмеженою монархією", де закон стоїть над Гетьманом так само, як над всіма.

В. Липинський обґрунтовує ідеї, "громадянства" (громадянського суспільства), законності і правопорядку. Досі актуальними є його думки про верховенство закону як єдиного регулятора суспільних відносин, про співвідношення законності та легітимності влади, про відповідальність усіх і кожного перед громадянством, про моральність влади як однієї з умов її легітимності і авторитету.

У подальшому монархічні ідеї української державності розвивали галицькі історики та публіцисти Стефан Томашевський (1875-1930) та Василь Кучабський (1895-1945).

Державницька концепція С. Томашевського базувалися на наступних ідеях:

- 1) виняткова роль Галичини і греко-католицької церкви в майбутньому державотворенні;
- 2) історичне значення Галицько-Волинського князівства, де, на його переконання, була започаткована перша українська монархічна держава;
- 3) політична автономність західноукраїнських земель у формі монархії клерикальної як частини української держави;

4) європеїзація українського руху;

5) головною рушійною силою у боротьбі українського народу за незалежність відводилась військовим через втрату іншими соціальними групами спроможності очолити процес державотворення.

С. Томашевський вважав, що тільки монархія найбільше сприяє утвердженню авторитету і порядку в суспільстві – з огляду на традиції українського народу, на можливість подолання внутрішніх розбіжностей між провідниками та станами українського суспільства. А тому починати державне творення України необхідно з монархії. Одночасно автор звертав увагу на те, що республіканська форма правління не мала традицій в історії України. На його переконання, монархічна форма правління, якщо вона не є абсолютистською, сумісна з справжньою демократією. За С. Томашевським, основні засади, на яких має формуватися майбутня українська держава, це політична автономія Галичини, з її власним законодавством, адміністрацією та військом. В майбутній автономній галицькій державі мислитель вважав за доцільне запровадити форми та методи політичного життя Англії (конституційну парламентську систему), яке побудовано за принципом широкого, децентралізованого і розвинутого місцевого самоврядування у громадах, округах і територіях. Саме місцеві самоврядні органи влади С. Томашевський розглядав як фундамент для розбудови своєї національної державності знизу. Однопалатний парламент – палата представників місцевих органів влади – зосереджував би законодавчу владу. Виконавча влада – це Державна рада, до складу якої мали входити представники світських станів і греко-католицького духовенства. Члени Державної ради наділялися правом обирати монарха – символу держави. Монарх же міг передавати своє право на престол як спадкове.

Дещо відмінним від поглядів В. Липинського і С. Томашевського є підхід до розуміння майбутньої монархічної державності ще одного дослідника цього ж періоду – В. Кучабського. На його переконання, держава може постати за умови наявності провідної верстви – керівної еліти, а також

якщо серед населення на рівні його світогляду відбулися глибинні внутрішні державотворчі процеси. Лише за наявності таких умов можливе утворення держави, проведення розумної державної політики, яка виключає "вибухи почувань і настроїв". Тільки провідна верства (еліта нації), яка культурно, соціально і політично чітко означена, здатна стати "на чолі даного народу", перебороти труднощі державотворення своїми внутрішніми "позитивно-творчими" зусиллями. Керівна еліта нації є однорідною у своїх думках і ідеях, у неї є потреба створити власний закон на своїй землі, є уявлення, яким повинен бути майбутній державний устрій. Саме провідна верства, як носій ідеї незалежної держави, несе в собі відповідальність за державну справу. Провідною верствою може бути як один суспільний клас, так і представники кількох чи й усіх суспільних класів, що будуть об'єднані "тяглістю" до самостійності та вірністю до монарха – виразника єдності.

Таким чином, представників українського консерватизму об'єднувало переконання в тому, що майбутня незалежна Україна – держава монархічна. Надзвичайно велика роль у державотворенні відводилася національній еліті та релігії як консолідуючим чинникам державотворчого процесу. У постаті монарха-гетьмана, на переконання консерваторів, має втілюватись сама ідея державності, підкріплена історичними традиціями минулого.

19.4. Політико-правові погляди представників української національно-демократичної думки

Витоки національно-демократичної політико-правової думки України – в працях І. Франка, Ю. Бачинського та Л. Цегельського. Але концептуального правового обґрунтування ідеї української національної демократії здобули в працях відомого західноукраїнського правознавця, громадського і політичного діяча Станіслава Севериновича Дністрянського (1870-1935). Він народився в Тернополі, в сім'ї інспектора шкіл. Закінчивши гімназію, навчався на юридичному факультеті Віденського університету. В

1894 р. отримав ступінь доктора права і політичних наук. З 1898 р. по 1918 р. працював у Львівському університеті на посадах доцента, а згодом – професора. Обирався депутатом австро-угорського парламенту (1907-1918). Автор проекту Конституції Західно-Української Народної Республіки (1918) та чисельних праць політико-правового змісту. Найбільш відомі з них такі, як "Самовизначення народів", "Загальна наука права і політики", "Погляд на теорії права і держави", "Демократія та її майбутнє".

Керівною ідеєю національно-державної концепції вченого було право кожної нації на самовизначення і державну незалежність. Цю ідею, наголошував він, сформулював Т. Шевченко – народ "мусить мати свою хату, свою державу". Теоретичне обґрунтування права народів на самовизначення в інтерпретації С. Дністрянського наступного змісту:

1) самовизначення народів – відображення ідеї народного суверенітету в її повному розумінні. Ніхто не сміє над другими панувати, всі мусять рівно підпорядковуватися під загальне добро народу;

2) самовизначення як ідея є результатом природного розвитку народів та держав. Це не думка філософа, це змагання, скроплене кров'ю поколінь, нестримна логіка історичних випадків;

3) самовизначення народів має зовнішній та внутрішній зміст. Зовнішній – бажання самостійно обирати і творити свою долю. Внутрішній – повна самостійність, або повна політична автономія.

Теорія С.Дністрянського про виникнення держави, її роль в суспільстві, взаємовідносини між народом і державою базується на його концепції суспільних зв'язків. Основними положеннями цієї теорії були: держава є органічним зв'язком людей, суспільним зв'язком вищого типу, результатом історичного розвитку і ускладнення цих зв'язків через такі форми співжиття, як сім'я, рід, плем'я, народ, нація; держава – явище політичне, а нація – природно-етнічне; всі правові норми є водночас нормами соціально-етнічними; державу як явище політико-правове і націю як явище природно-етнічне об'єднує територія; все, що генетично закріпилося в суспільних

зв'язках протягом сторіч, є основою держави і права. Оскільки традиції державності в Україні своїм корінням уходять в давнину (Київська Русь, козацько-гетьманська держава часів Б. Хмельницького), то український народ має всі правові та історичні підстави для утворення власної держави на своїй етнічній території.

С. Дністрянський розробив проект Конституції Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР-1918р.). Принципові засади цього проекту наступні: ЗУНР – суверенна, правова, демократична держава, це держава, яка визнає людину вищою соціальною цінністю в суспільстві; державна влада функціонує на основі її поділу на три класичні гілки – законодавчу, виконавчу та судову з широким місцевим самоврядуванням як другим видом публічної влади в демократичній країні; правовий статус особи і громадянина базується на принципі "єдності прав, свобод і обов'язків громадян", їх невідчужуваності та гарантуванні державою.

Для "обґрунтування тривалої народної влади в державі", - вважав С. Дністрянський, - слід скликати Установчі Збори, вибори до яких повинні були відбутися на основі загального, безпосереднього, рівного і таємного голосування без різниці статі. Єдине обмеження становив лише вік виборців та кандидатів, який не міг бути меншим від 21 року. Разом з тим, на думку вченого, представники різних націй мають голосувати за окремими списками. Одночасно з виборами Установчих Зборів необхідно провести і вибори президента держави. Установчі Збори, як перший етап державного будівництва, мали затвердити конституцію ЗУНР і на деякий час виконувати функцію законодавчої влади, здійснити адміністративно-територіальний поділ країни, на основі нового виборчого права провести підготовку в громадах, округах і областях до формування місцевих і центральних органів влади, розробляє і приймає необхідні податкові і фінансові закони. Головне завдання Установчих Зборів – "підготувати перехід до сталого конституційного режиму".

С. Дністрянський у своєму конституційному проекті здійснив спробу розмежувати законодавчу гілку влади в особі Народної Палати, виконавчу – в особі Президента республіки і уряду та судову – в особі Державного Судового Трибуналу. Народна Палата – однопалатний парламент, який мав перебрати на себе функції законодавчої влади одразу після розпуску Установчих Зборів. Парламент обирається на 4 роки за процедурою, подібною до виборів Установчих Зборів, тобто, на основі загального, прямого і рівного виборчого права таємним голосуванням. "До сфери дії Народної Палати належить творення законодавства про всі ті предмети, які вимагають уніфікованого врегулювання в державі". Окрім безпосередньо законодавчої функції до "сфери дії" Народної Палати С. Дністрянський також відніс: питання оголошення війни і укладання миру; видання урочистих публічних оголошень стосовно важливих справ суспільного життя; здійснення верховного нагляду за усією системою управління в державі та правосуддям. Народна Палата також наділялася повноваженням висувати політичні звинувачення проти Президента держави і вносити пропозицію про зміщення його з посади.

С. Дністрянський чітко окреслив і перелік суб'єктів законодавчої ініціативи. Це – Президентська Рада, Державна Рада, Голова Державної юстиції, комісії Народної палати і комісії, вибрані для цих цілей на народних з'їздах. Звертає на себе увагу той факт, що Президент та окремі члени Народної Палати були виключені з числа осіб, які мали право подавати законопроекти. Можливий мотив, яким керувався вчений в даному випадку, був обумовлений бажанням підвищити якість законопроектної роботи через залучення до неї більшого числа професіоналів.

Як прихильник відображення у конституції споконвічних історичних традицій українського народу у вигляді "інституцій народного віча", С. Дністрянський вважав за необхідне розширити систему представницьких органів в ЗУНР, додавши до Народної Палати Державну (Загальнонародну) Раду, Народні Збори і Народні Комори (Комісії).

Загальнонародна Рада мала скликатися Президентом Республіки за рішенням Народної Палати Загальнонародного З'їзду . Основне призначення Загальнонародної Ради – "ревізія" конституції та за дорученням Народної Палати прийняття рішення про звільнення з посади Президента. Народні збори відповідно до проекту конституції мали на меті: "безпосереднє вираження загального волевиявлення", що мало, полягати, передусім, у критиці як законодавства, так і управління державою або окремими областями чи округами. Народні збори скликалися Президентом і діяли або на рівні усієї держави, або на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць. Народні Комори розглядалися як унормовані законом професійні об'єднання соціальних груп, члени яких мали здійснювати громадський контроль за відповідністю законопроектів і законодавчих пропозицій потребам суспільного життя.

Виконавчу владу в ЗУНР представляли Президент та уряд. Президент Республіки обирається строком на чотири роки одночасно з виборами до Народної Палати громадянами держави з числа осіб, які досягли 35-річного віку. Президент, за проектом конституції С. Дністрянського, визнавався главою уряду, який "підкується" про єдність дій уряду і слідкує за законністю управління".

Президент в своїй особі поєднував дві посади – глави держави і глави уряду. До його повноважень належало призначення членів уряду; представництво держави у міжнародних відносинах; акредитація та прийняття послів іноземних держав; призначення і звільнення офіцерів збройних сил; призначення і звільнення Голови Державної юстиції, вищих службових осіб держави; здійснення помилування. Президент мав можливість впливати і на законодавчий процес: він наділявся правом протягом десяти днів після ухвалення закону Народною Палатою публічно заявити свій протест і передати закон на обговорення Загальнонародного з'їзду. В окремих випадках, визначених проектом Конституції ЗУНР, Президент мав право розпуску законодавчого органу – Народної Палати.

Вищим органом виконавчої влади була Державна Рада – уряд країни, який складався з шістьох членів, призначених Президентом. Глава держави покладав на одного з членів Державної Ради функції її Голови, який, як і решта членів уряду, відповідали за свою діяльність лише перед Президентом. Проект Конституції ЗУНР чітко окреслював перелік конкретних міністерств, серед них: Внутрішніх справ, Фінансів, Релігії і Освіти, Сільського і лісового господарства, Торгівлі і промислу, Сполучень. Кожне міністерство мало право самостійного прийняття рішень у межах своїх повноважень. Питання зносин з іншими країнами і міжнародними організаціями розглядалися Державною Радою і рішення приймалися колегіально. В округах і областях мали функціонувати місцеві органи державної виконавчої влади. Конституційний проект С. Дністрянського містить важливі положення щодо організації і правових основ діяльності виконавчої влади на місцях і статусу державних службовців будь-якого рівня.

Щодо організації судової влади, то вона включала як окремі органи – суди, Державний судовий трибунал і главу Державної юстиції. "Судді призначаються Президентом Республіки, або заступаючим його Головою Державної юстиції, остаточно і на все життя". Вони незалежні і самостійні у своїх діях. Участь народу в правосудді повинна була забезпечуватися мировими суддями за участю народних засідателів або присяжних.

Функції найвищого судового органу мав виконувати Державний Судовий Трибунал, який утворювали шість суддів, обраних Загальнонародними зборами і шість суддів, які призначалися за пропозицією Голови Державної юстиції Президентом. Віковий ценз суддів органу верховного правосуддя – 40 років. До основних повноважень Державного Судового Трибуналу проект конституції відносив: перевірку законів на предмет їх конституційності; прийняття рішень за протестами Народної Палати проти прийняття таких законів, які порушують національні права окремих націй; розв'язання конфліктів між представницькими органами і між державними установами стосовно їх компетенції; контроль за виконанням

обов'язків депутатами парламенту; прийняття рішень з приводу політичних обвинувачень, які висуває Народна Палата.

Таким чином, виходячи з повноважень Державного Судового Трибуналу, можна визначити цей орган як орган до компетенції якого також належить здійснення конституційного судочинства. Щодо організації судової системи в цілому, то вчений чітко не визначив її будову, відносячи це питання до майбутнього законодавчого регулювання. Однак слід зауважити, що система правосуддя, запропонована С. Дністрянським дещо порушувала принцип розподілу влад. Автор наділяє повноваженнями з забезпечення порядку в правосудді Голову державної юстиції, якого мав призначати та звільняти з посади Президент. Це означало, що глава держави отримує певний важель впливу на судову владу.

Проаналізувавши організацію державної влади за проектом "Конституції Західноукраїнської Народної Республіки" можна дійти до висновку, що найкращою формою державного правління С. Дністрянський вважав президентську республіку. Цей проект залишився нереалізованим, однак його норми і принципи відповідали самим досконалим конституційним доктринам того часу, які й досі лишаються одним з неперевершених джерел вітчизняного конституціоналізму.

Логічна завершеність та теоретична глибина характеризують політико-правові погляди та конституційний проект, запропонований у 1921 році О. Ейхельманом. Як зазначав сам автор: "...я сформулював свій проект конституції для УНР не як ідеал для конституції далекого майбутнього на Україні – , не як теоретичну вигадку, але як реально доцільний, тепер цілком здійснимий і єдино можливий устрій на сучасній Україні, котрий здатен забезпечити тривке мирне і культурне життя країни".

Проаналізувавши розвиток світової політико-правової думки О. Ейхельман виділив три тогочасні форми держави: конституційну монархію, союзну державу і демократичну республіку. На його переконання, майбутня незалежна українська держава за формою правління і державним

режимом має бути демократичною республікою. Наголошуючи, що державна влада повинна функціонувати на основі її поділу на окремі гілки, автор виділяє не три її класичні різновиди, а п'ять установчу, якій мала підпорядковуватися законодавча, урядово-виконавча, судова, фінансово-контрольна. Систему органів публічної влади в демократичній державі має доповнювати місцеве самоврядування в повітах, громадах та землях.

Найвищою, або "зверхньою" державною владою УНР О. Ейхельман бачив Федерально-Державно Установчу владу. Правом здійснення цієї влади наділявся кожний громадянин, що досяг віку 25 років, жив на власні засоби, не був запламований судом та мав повну (абсолютну) дієздатність. Федерально-Державній Установчій владі надавалося виключне право відхиляти, доповнювати та вносити зміни до "Основного Державного Закону – Конституції" шляхом проведення референдуму.

Вищий законодавчий орган – Федерально-Державний парламент, який складався з двох палат: Земсько-Державної палати і Федерально-Державної палати. До складу Земсько-Державної палати мало входити по три – п'ять представників окремих Земель – суб'єктів федерації. Вони не обиралися – їх делегували, виходячи з чисельності населення суб'єкта федерації, на термін не менше як два роки. Земські Парламенти, Депутати Федерально-Державної Ради мали обиратися на чотири роки, всенародним, таємним, прямим голосуванням за пропорційною виборчою системою. Окрім законодавчої діяльності до повноважень Федерально-Державного Парламенту відносилися питання:

- затвердження бюджету;
- затвердження за поданням Федерально-Державного Голови членів уряду;
- контроль за діяльністю органів виконавчої влади;
- обрання половини від загальної кількості суддів вищого Федерально-Державного Суду;

- притягнення до відповідальності Федерально-Державного Голови, суддів вищого Федерально-Державного Суду, депутатів, міністрів та віце-міністрів.

Правом законодавчої ініціативи наділялися обидві палати парламенту. До суб'єктів законодавчої ініціативи, згідно з проектом Конституції О. Ейхельмана, відносилися також Федерально-Державний Голова, Федерально-Державний Суд, Федерально-Державний Контроль, Федерально-Державна Рада Міністрів, а також громадяни УНР, які мають у Федерально-Державній Установчій владі два мільйони голосів.

До складу виконавчої влади О. Ейхельман відносив урядову виконавчу владу і місцеве самоврядування. Ця гілка влади функціонує на підставі законів та конституції. Одночасно автор зазначав, що "...закон для виконавчої влади не може конкретно приписувати всіх її службових діянь у всіх деталях, а захищає відповідний простір діяння, щоб вона могла пристосовуватися до фактичних умов, найліпше здійснити свої завдання, які їй доручені законом". Подібна позиція О. Ейхельмана свідчить про те, що надання виконавчій владі певної самостійності він розглядав як впровадження і реалізацію принципу децентралізації в управлінській діяльності.

За конституційним проектом О. Ейхельмана вищим органом державної виконавчої влади був Федерально-Державний Голова, який обирається на шість років. Ним міг бути громадянин УНР, який:

- був українцем за походженням або до обрання прожив на території України не менше 20 років,
- володів правом плурального голосу, тобто правом користуватися на виборах кількома голосами; досяг 40-річного віку;
- відповідав встановленому освітньому цензу;
- мав не менше 10 років стажу державної або муніципальної служби на відповідній посаді;
- був християнином за віросповіданням.

Вибори Федерально-Державного Голови мали проводитися Об'єднаним Зібранням обох палат парламенту і членів Федерально-Державного Суду.

Повноваження Федерально-Державного Голови наступні:

- догляд за виконанням законів виконавчою гілкою влади;
- реалізація внутрішньої і зовнішньої безпеки держави;
- затвердження на посаді урядовців;
- представництво держави на переговорах з іншими країнами;
- укладання від імені УНР міжнародних договорів;
- оголошення від імені УНР війни та укладання миру;
- затвердження надзвичайних видатків;
- нагородження та помилування;
- затвердження постанов Ради Міністрів про оголошення на окремих територіях надзвичайного або військового стану.

Окрім цього, він є головнокомандувачем Збройних Сил.

Компетенція федерального уряду – Ради Міністрів визначалася як питання "центрального державного управління". Рада Міністрів за проектом конституції О. Ейхельмана розглядала та приймала рішення стосовно справ, визначених окремими законами, а також доручених уряду парламентом, Федерально-Державним Судом, Федерально-Державним Головою. На засіданнях уряду могли розглядатися і питання, внесені Головою Ради Міністрів та окремими міністрами. Центральні органи виконавчої влади – міністерства. Кількість міністерств, фінансові та матеріальні ресурси, необхідні для їх функціонування, мали визначатися окремим законом. У складі кожного міністерства створювалися департаменти на чолі з директорами.

Вищим органом судової влади в УНР мав бути Федерально-Державний Суд, члени якого призначалися пожиттєво. Половину його складу обирало об'єднане зібрання Палат Парламенту з числа кандидатів, запропонованих парламентами земель, та дві шостих від загальної кількості його членів з

числа кандидатів, внесених на розгляд кожного з палат парламенту. Федерально-Державний Голова призначав одну шосту віл загальної кількості членів суду. До компетенції Федерально-Державного Суду відносилися питання, пов'язані з: вирішенням суперечок щодо правильного застосування конституційних законів; роз'ясненням за поданням фізичних і юридичних осіб статей конституції, дисциплінарним і кримінальним провадженням з приводу протиправних діянь Федерально-Державного Голови, голови і заступників, членів і секретарів Федерально-Державного Суду тощо. Тобто, О. Ейхельман наділяв вищу судову інституцію конституційною юрисдикцією.

Окрім Федерально-Державного Суду, передбачалося утворення ще Вищого Касаційного Суду з розгляду цивільних і кримінальних справ, до складу якого входила по одному представнику від кожної землі, та спеціальних судів з розгляду "військово-дисциплінарних" і "військово-карних" справ.

Федерально-Державний контроль, на думку О. Ейхельмана, "має своїм завданням ревізію правильного поступлення доходів і правильного переведення видатків федерально-державного господарства". Складався цей орган з Головних контролерів, які призначалися пожиттєво об'єднаним зібранням Палат парламенту за погодженням з Федерально-Державним Головою і Колегією Федерально-Державного контролю. У разі прийняття складних рішень Федерально-Державний контроль наділявся правом звернення до народу і проведення референдумів у разі виникнення суперечностей з парламентом.

Питання організації системи державної влади у поглядах О. Ейхельмана тісно переплітається з його баченням місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування, на переконання вченого, є окремою гілкою влади на рівні з урядовою виконавчою владою, від якої певною мірою є залежною, "але принципово воно діє під загальною владою законів самостійно – воно автономно самоврядується".

Отже, організація і функціонування механізму державної влади, запропоновані О. Ейхельманом, свідчать про те, що він обстоював модель розбудови майбутньої незалежної України як парламентсько-президентської республіки.

Підсумовуючи зазначимо, що національно-демократична модель української державності обґрунтовувала право української політичної нації на самовизначення і відродження державності на принципах конституціоналізму і демократизму.

В цілому ж перші десятиліття XX ст. характеризуються широким політико-правовим спектром теоретичних напрацювань майбутнього державного статусу України. Однак, жодна з розроблених моделей державності в історичних умовах того часу не мала близьких перспектив свого втілення. Разом з тим, низка ідей проголошених у них, залишаються актуальними і на сьогоднішній день. Це концепції громадянського суспільства, прав і свобод людини, місцевого самоврядування, парламентаризму, соціальної справедливості та інше.

ТЕМА 20
СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ
В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ І США

- 20.1. Нормативіська теорія права Ганса Кельзена
- 20.2. Соціологічна школа права
- 20.3. Реалістична теорія права
- 20.4. Психологічна теорія права Лева Петражицького
- 20.5. Сучасні концепції природного права
- 20.6. Інтегративна юриспруденція
- 20.7. Політико — правова теорія еліт, бюрократії та технократії

Вступ

Характерною рисою політико-правової думки XX ст. є те, що в ній відсутній єдиний генеральний напрямок, а існує плюралістичне різноманіття поглядів і теорій. Попередні політико-правові вчення доповнюються новими напрямками і школами. Розробляються нові концепції природноправового, позитивіського і соціологічного характеру. В сучасних умовах стало зрозуміло, що право перестане виконувати свою регулятивну і стабілізуючу роль, тобто втратить свою значимість, якщо буде трактуватися по-різному. Звідсілля виникла спроба розробити теорію узагальнюючої, інтегративної юриспруденції з метою синтезу багатоаспектного пізнання і розуміння права. Щодо доктрини природного права, то спостерігається спроба пристосувати її до нових реалій сучасної дійсності під кутом зору так званої відродженої природноправової доктрини.

Класичний юридичний позитивізм у XX ст. зазнав суттєвих змін і трансформувався в неопозитивізм. З'явилася низка напрямків у рамках розвитку попередньої аналітичної юриспруденції (нормативізм Ганса

Кельзена), сформувались і набули поширення нові юридико-позитивістські підходи до права, об'єднані загальним поняттям щодо неопозитивістського вчення про право.

У XX ст. мають місце чисельні спроби розглядати право не як статичний набір норм, а як процес, як соціальну дію людей. Під впливом соціології, яка сформувалась наприкінці XIX ст. як самостійна наука, виникає соціологічна юриспруденція. Цей напрямок праворозуміння бачить пігрунтя права в самому суспільстві. Саме ж право здійснюється в судах та органах державної влади: воно реалізується у процесі створення, тлумачення і застосування соціальних норм, підкреслюється юридичною силою дії, забезпеченої санкцією держави.

20.1. Нормативіська теорія права Ганса Кельзена

Класичну і сформовану концепцію нормативізму подав у своїх працях Ганс Кельзен - видатний австрійський теоретик права. Народився він в Празі. Викладав державне право і філософію права у Віденському та Кельнському університетах. Автор проекту Конституції Австрії 1920 року, яка оформила республіканський державний лад в цій країні і яка з незначними змінами діє до нашого часу. Після приходу до влади Гітлера перебрався до Праги (1933-1938), а згодом до Женеви. Останні 30 років свого життя (1881-1971) займався науковою і викладацькою діяльністю в США, куди він емігрував після приєднання Австрії до нацистської Німеччини. Його основні роботи: "Чиста теорія права", "Загальна теорія права і держави", "Комуністична теорія права".

Найбільш відома робота Г. Кельзена - "Чиста теорія права". Під "чистою теорією права" він розумів вчення, з якого виключені елементи, далекі від юридичної науки. Вчений вважав, що юриспруденція не повинна займатися проблемами соціології, психології, етики, політології, шукати в цих науках передумови правових настанов, а досліджувати зміст позитивного (тобто

існуючого і діючого) права, юридичних норм. Наука права (юриспруденція) в першу чергу має бути відокремлена від філософії справедливості, з одного боку, і від соціології (пізнання соціальної реальності), з другого боку. На переконання Г. Кельзена, предмет чистої теорії права не може відповісти на питання "що таке справедливість?" Цим повинна займатися філософія справедливості. Він відхиляє ідею оцінювання позитивного права, заявляючи: "Чиста теорія прагне подолати ідеологічні тенденції і описати право таким, яким воно є, не займаючись його виправданням або критикою". Завдання науки права – пізнати суть позитивного права й розуміти його шляхом аналізу його структури. Чисте вчення про право, пояснює Г. Кельзен, це теорія позитивного права (точніше - теорія інтерпретації позитивного права). Воно називається "чистим", тому що зорієнтовано виключно на свій предмет, його юридичний (нормативний) зміст. Звільнивши юриспруденцію від запозичень з інших наук, деідеологізовавши її, можна створити об'єктивну науку про право. Право, за Г. Кельзенем, - це лише юридичні норми, тільки об'єктивне право. Предметом теорії (науки) права є вивчення юридичних норм, їхніх елементів, їхніх взаємовідносин, правопорядку, його структури, взаємовідносин між різними правопорядками. Мета теорії права – озброїти юристів, перш за все практикуючих, а також законодавців, розумінням позитивного права.

. Право Г. Кельзен визначає як систему правил поведінки, що можуть бути здійснені примусовим шляхом. Позитивне право — це "нормативний примусовий порядок". Право немає коріння в реальному житті, а тому воно має розглядатися у повному відриві від соціального буття. Право інертне від впливів на нього зовнішнього середовища, воно поза матеріальними умовами, соціально – класовою структурою суспільства, інтересами і потребами індивідів, аполітичне, стерильне, тобто вільне від будь-якого земного впливу. Разом з тим, саме існування права не залежить від його відповідності чи невідповідності справедливості чи природному праву.

Що ж тоді дає життя праву, де його підґрунтя? На переконання

Г.Кельзена, база, глибинне підгрунття права в логіко - юридичній гіпотезі щодо базисної норми (основної норми). Автор базує свою відповідь на це питання, апелюючи до неокантіанського принципу: належне може бути виведено тільки з належного, норми визначаються тільки нормами. Право є порядком, тобто системою норм, детермінованих засадничою (основною) нормою. Ця засаднича норма обумовлює єдність усієї множини норм, є основою для чинності всіх норм. Засаднича (основна, вища) норма ніким не створена, існує сама по собі, не може бути виведена логічним шляхом з іншої, більш високої норми. Вона вигадана, гіпотетична. З неї виводяться всі норми даної правової системи. Ця засаднича норма покликана вводити всі офіційні дії посадових осіб в русло правопорядку, а також надавати правотворчим актам загальнообов'язкового характеру. Основна норма – правова база конституції (це найперша з конституцій). Смысл основної норми зводиться до формули: "Треба поводитися відповідно до приписів конституції".

Право, як нормативна система, представляє собою ступінчасту будову правових норм різних рівнів. Ця ступінчаста будова складається з суворої ієрархії окремих норм, утворюючи своєрідну піраміду правових приписів. Найвищу сходинку "ступінчатої конструкції права" займає "основна норма", котра безпосередньо пов'язана з конституцією. Середній рівень займають "загальні правові норми", які створено законодавчим шляхом (норми законів і підзаконних актів). Ці норми застосовуються судами і адміністративними органами. На нижчому рівні знаходяться "індивідуальні правові норми", які втілюються в судових рішеннях і адміністративних актах при вирішенні конкретних справ. "Всі норми...утворюють систему норм, нормативний порядок", - писав Г.Кельзен. Тобто, в теорії автора поняття права охоплює не тільки загальнообов'язкові норми, встановлені державною владою, але й процес їх реалізації на практиці. "Застосування права є також і створення права", - підкреслював родоначальник нормативізму. Подібний підхід " це модифікація юридичного позитивізму.

Примус дозволяє реалізувати будь-який правовий акт всупереч волі

людей, а Право є примусовим порядком. Примус, на думку Г.Кельзена, відрізняє право від інших суспільних порядків. у разі опору - із застосуванням фізичного насильства. Примусовий порядок гарантує як індивідуальну, так і колективну безпеку, захищає членів спільноти від насильства і забезпечує спільноті мир. Такий результат досягається тим, що правовий порядок створює відповідні судові і виконавчі органи.

Держава у Г.Кельзена інтерпретувалася як правопорядок і фактично ототожнювалася з позитивним правом. Держава і право - тотожні. Філософ - писав: "В якості політичної організації держава є правопорядок", "централізований порядок примусу", "державний правопорядок", тільки-но ми почнемо розуміти під державою правопорядок, відразу виявиться, що дійсністю ... або реальністю держави є позитивність права". Таким чином, держава виступає у двох вимірах: як панування і як право ("правова функція").

З позицій ототожнення права і держави Г.Кельзен вважав, що всяка держава є правовою. Автор "чистої" теорії права не визнає класичне поняття правової держави як держави, яка відповідає вимогам демократії та правової безпеки, вважаючи його природно-правовим забобоном. Будь-яка держава як правопорядок є правовою, тому що "держава, не підпорядкована праву, неможлива". Він писав: "Порядок Республіки Рад слід розуміти як правовий порядок, точно як і порядок фашистської Італії чи демократичної Франції". Цей висновок є логічним, якщо керуватися базовим постулатом вченого про звільнення права від зовнішнього оцінювання.

Теорія "основної норми" Г.Кельзена включає і основну норму міжнародного права як підґрунтя міжнародного правопорядку. З позицій чистої теорії права мислитель розглядає питання щодо співвідношення національного і міжнародного права. Автор бачив двояке вирішення проблеми: підпорядкування національного права міжнародному і, навпаки, визнання основою міжнародного права принципів будь-якої однієї системи національного права. Він особисто був прихильником примату міжнародного

права над внутрішньодержавним законодавством і розвивав думку про те, що норми і конституції окремих держав необхідно привести у відповідність з принципами міжнародного права. Ця ідея отримала широке розповсюдження у сучасному світі і відображена в Конституції України (ст. 18, ч. 4, ст. 55, ст. 147 та ін.).

Таким чином, Г.Кельзен створив наукову теорію права, вільну від інших гуманітарних наук, ідеології і політики. При всій своїй однобічності цій теорії притаманні продуманість, логічність та аргументованість. Безумовно позитивними моментами нормативіського підходу є те, що мислитель сприяв розробці догматичної юриспруденції як важливої області правових знань, яка виховує правову культуру, професіоналізм і створює умови для розвитку техніки права (правил законодавчої техніки). Також до позитивних аспектів нормативізму можна віднести:

- 1) визнання нормативності і формальної визначеності ознаками права, що забезпечує його загальнообов'язковість і охорону з боку держави;
- 2) розробку ієрархії правових норм (і відповідно — нормативно-правових актів) за їх юридичною силою;
- 3) наголос на тому, що важливою умовою забезпечення режиму законності має бути (при необхідності) державний примус;
- 4) акцент на тому, що в державноорганізованому суспільстві домінуючим регулятором суспільних відносин є норми права.

До недоліків нормативістського підходу слід віднести: заперечення історичних, соціально-економічних, моральних і психологічних аспектів права, його обумовленість інтересами і потребами різних класів і соціальних груп; ігнорування правосвідомості в реалізації правових норм, а також природних засад права.

20.2. Соціологічна школа права

Розвиток соціологічної теорії права як одного з напрямків в сучасному правознавстві і праворозумінні обумовлений рядом причин: по-перше, відокремлення соціології із загальної системи наукового знання в самостійну науку на межі XIX – XX століть. Соціологічний підхід до розуміння права виник як критика юридичного позитивізму і вимагав виходу юриспруденції за межі офіційного права, котре віддавало перевагу юридичній формі, а не змісту права. По-друге, динамічний розвиток капіталістичних відносин, котрі не укладалися в "прокрустове ложе" існуючих нормативно-правових актів. Нерідко законодавчі акти відставали від потреб реального життя, надзвичайно динамічного в своєму розвитку. Разом з тим динамізм розвитку суспільства виявив нездатність чинних нормативно-правових актів ефективно врегульовувати суспільні відносини, що зумовлювало виникнення соціальних конфліктів. Це обумовило потребу в цілеспрямованому вивченні і використанні права в якості інструмента регулювання і соціального контролю з метою недопущення соціальних потрясінь. На відміну від позитивіського праворозуміння, соціологічна теорія права розвиває ідею щодо особі практичності права під кутом зору його соціально - охоронної функції. По-третє, швидке і широке розповсюдження цієї теорії було і наслідком панування в країнах англо-американської правової системи прецедентного права: це право створювалось суддями, що вирішували конкретні юридичні справи. По-четверте, життя у всіх його проявах, його реалії об'єктивно вимагали у вивченні права акцентувати увагу не на тому, що є право, а на тому, як право діє. Соціологічна теорія права і була зорієнтована на реалії життя, оскільки головний її критерій – розуміння дії права у житті та задоволення ним реальних потреб суспільства, забезпечення соціального контролю, порядку і справедливості. По-п'яте, необхідно враховувати і те, що правозастосовчі органи деколи почувають себе надмірно скованими правовими приписами. Прагнення звільнитися від цього під приводом більш обґрунтованого і справедливого вирішення правових питань – це також одна

з причин, що привела до появи ідей, які знайшли своє обґрунтування в соціологічній теорії права. По-шосте, методи соціології, які стали активно використовуватися юриспруденцією, мали наслідком те, що і в праві соціологією виокремлюються і навіть перебільшуються суто соціальні риси, а специфічні, тобто юридичні, формально-догматичні його риси нівелюються. Подібний підхід до права був доброзичливо сприйнятий пануючим класом, багатьма правниками і, що є головним, виконавчою і судовою владою, оскільки буржуазія на той час стала відчувати тягар законності, яку вона ж сама і створила, науковим обґрунтуванням котрої був юридичний позитивізм.

Соціологічна теорія права формувалася двома шляхами. Спочатку її положення формувалися в рамках самої соціології, а потім соціологічні уявлення і методи пізнання стали запроваджуватися безпосередньо в юриспруденцію. Тому в соціологічному розумінні права тісно поєднуються концептуальні положення, висунуті як соціологами так і юристами. Це дозволило окремим вченим наполягати на визнанні такої правової науки і учбової дисципліни як соціології права.

Одним із засновників соціологічної теорії (школи) права був Євген Ерліх (1862-1922). Народився він в Чернівцях. Закінчив юридичний факультет Віденського університету, доктор права. Багато років викладав у Чернівецькому університеті. Був деканом юридичного факультету, пізніше - ректором університету. Його праці: "Мовчазливе волевиявлення", "Живе право Буковини", "Основи соціології права". Остання робота автора була перекладена англійською мовою і стала відома широкій науковій громадськості.

Вихідна точка права, на думку Є.Ерліха, - не закони, а саме суспільство, реально існуючі суспільні відносини. У передумові до своєї книги "Основи соціології права" автор писав: "Центр ваги розвитку права коріниться не в текстах законів, а в житті. Цей центр в наш час, як і у всі часи - не в законодавстві, не в юриспруденції, не в судовій практиці, а в самому суспільстві". Звідси вчений вважав, що право незалежно від державної волі,

одержує реальний вираз в суспільних відносинах, що складаються між індивідами в процесі їх взаємодії між собою, і виступає як правовідносини, "живе право". Живе або вільне право коріниться в суспільних відносинах: "Лише те, що входить в життя, стає живою нормою". Право - це не сукупність абстрактних норм, а суспільні відносини. Різноманітні суспільні відносини поступово складаються в правові норми. Право вважається порядком суспільних відносин (це "живий" правопорядок) і виявляється в його застосуванні суддями та посадовими особами до конкретних життєвих ситуацій ("живе право"). Тобто "живе право" є ніщо інше, як фактично існуючі суспільні відносини. Іншими словами, право – це реальна поведінка суб'єктів правовідносин. Звідси, стверджують прихильники соціологічної теорії, головним є вивчення реального порядку, тобто не тих приписів, котрі зафіксовані в нормі права, а самого процесу дії права в суспільстві, конкретних дій учасників правовідносин. Головне в соціологічній юриспруденції – те, як право діє, а не його суть. З цього приводу слід згадати стародавню відмінність слова живого і мертвого та відрізнити "право в житті" від "права в книжках", "права в законах". Закон ще не є діючим правом. Усе, що законодавець може створити, це лише план, лише начерк майбутнього бажаного правопорядку. Не все чинне право дієве і не все реальне право виражене в писаних нормах – стверджували представники школи соціологічного (вільного) права. Крім законодавчих норм існує живе вільне право, яке має коріння в суспільних відносинах. "Лише те, що входить в життя, стає живою нормою", - переконаний Є.Ерліх. Звідси автор робив висновок, що основний метод пізнання права - безпосереднє спостереження життя, вчинків людей, вивчення звичаїв, що встановлюють порядок в суспільних об'єднаннях, відносин власності, підприємницької діяльності і документів повсякденного життя (угод, договорів, заповітів, і т. д.). Життя у всіх його проявах – це "факт права", "правові факти". Правові факти – це такі факти соціального буття, котрі ведуть до виникнення юридичних відносин. Отже, розвиток права відбувається в самому суспільстві.

Суспільство Є. Ерліх розглядає нетрадиційно: це не сукупність взаємодіючих між собою індивідів, а сукупність людських союзів. В державно організованому суспільстві існують такі види союзів та об'єднань як сім'я, товариства, корпорації і сама держава. У цих союзах і слід шукати вихідні начала, підґрунтя права. Кожне таке об'єднання має свій порядок, своє власне право, яке вони і створюють. Право – внутрішній порядок людських відносин в межах відповідних союзів – родини (сім'ї), виробничих об'єднань, корпорацій, товариств, господарських спілок і держави. Саме завдяки їм встановлюється суспільний правопорядок, певний правовий стан як засіб оформлення інтересів.

Оскільки норми живого права складаються у суспільстві самі по собі, то вони санкціонуються (втілюються в життя) не насиллям, а звичкою, усвідомленою згодою людей, стереотипами їх поведінки. Норми живого права як "самодіяльний порядок суспільства утворюють суспільне право. Суспільне право – головна частина права, право першого порядку. У будь-якому суспільстві це право безпосередньо виражає інтерес і потреби соціуму. Право першого порядку історично передує законодавчим нормам – праву другого порядку. Право другого порядку – це "норми рішень", які існують для охорони права першого порядку і регулювання спірних відносин. До права другого порядку належать кримінальне, процесуальне, поліцейське право, що не регулюють життя, а повинні лише підтримувати і захищати норми суспільного, живого права для врегулювання спірних питань в союзах, об'єднаннях людей. Право другого порядку (право держави – законодавство і право юристів) реалізується у вироках, рішеннях різних судів. Право держави (законодавство) і право юристів представляють собою "норми рішень", що опосередковують потреби суспільства.

Якщо кодекси, що походять від держави, не містять норм для вирішення конфліктів, то слід звертатися до статуту певного союзу чи об'єднання, тобто до їх правових норм, котрі мають пряме відношення до даного правового факту. Результатом взаємодії суспільного права, прав юристів і державного

права є "живе право", що не встановлене у формалізованих правових приписах, в абстрактних нормах, але панує в житті. Саме "живе право" - діюча сила, основа порядку, форма життя, на переконання Є.Ерліха. Однак "самодієвий порядок" суспільства недостатній для вирішення проблеми реалізації права, подолання стихійних начал в розвитку суспільства, він вимагає силу і захисту держави. Закон – засіб забезпечення права. Тому мислитель визнає примус з боку держави як засіб виконання адміністративних і судових рішень.

Закон, за Є.Ерліхом, не стільки право, скільки один із способів забезпечення права – норм першого порядку, як внутрішнього порядку людських союзів, за якими здійснюється повсякденна людська діяльність. Норми другого порядку – законодавчі норми, що представлені в праві держави і праві юристів – мають на меті врегулювання спірних відносин у союзах. Норми другого порядку – це фактично позитивне право, воно забезпечує, захищає "живе право" і застосовується на практиці окремими особами, судовою владою. Головним способом існування права другого порядку ("права рішень") є вільне знаходження права суддями, що розглядають конкретну справу. Є.Ерліх писав, що "вільне знаходження права не означає свободу суддів від закону", однак заявляв, що задача суддів і юристів не в тому, щоб логічно виводити рішення окремих випадків із розпоряджень закону. У правосудді вирішальна роль належить не "мертвим параграфам закону", а вільному підході суддів до права. Вільному слову кваліфікованих юристів вирішальна роль повинна належати й у законотворчості, тому що "право юристів" завжди складається до прийняття закону. Мислитель писав: "Звідки ж інакше взятися живому закону, - звичайно ж, не з надуманої творчості депутатів парламенту".

Всебічне вивчення науковцями судової практики європейських країн (головним чином Німеччини та Франції) по заповненню прогалин у позитивному законодавстві мало наслідком появу на початку XX століття школи вільного права. Ця школа відводила основну правотворчу роль судам і

юристам-практикам. Саме вони повинні забезпечити пристосування права до потреб життя. Право – не догма, а жива, мінлива сила. Те, що законодавець "мав на увазі вчора", може "застаріти сьогодні". Закон – статичний, а життя рухливе; закон – абстрактний, а життя – конкретне, індивідуальне. В силу цього суддя повинен бути пов'язаний законом лише настільки, наскільки закон не суперечить "живому праву" даного суспільства або окремого союзу.

Вчення Е. Ерліха про право, як і інших представників школи вільного права, виникло в Західній Європі, однак отримало широке розповсюдження в США, що пояснюється специфікою правової системи цієї країни, визнанням прецедентного права. Соціологічний напрямок американської юриспруденції очолював знайомий теоретик права Раско Паунд (1870-1964). Він навчався в університеті штату Небраска, Гарвардській школі права. Займався юридичною практикою і викладав право. Був деканом Гарвардської школи права, займав посаду президента Міжнародної академії порівняльного правознавства. Автор понад 250 наукових праць. У кінці свого творчого шляху видав узагальнюючу п'ятитомну монографію під назвою "Юриспруденція" (1959 р.). В цій праці автор виклав "інструментальний, прагматичний підхід" до вивчення права, права в дії, протиставляючи його писаному праву (праву в книжках, теоріях). Основний критерій права – його практична користь.

Обґрунтовуючи соціологічну теорію права, Р. Паунд спирався на суб'єктивно-ідеалістичну філософію прагматизму, згідно з якою наукова істина зводиться до індивідуального досвіду і перевіряється тільки практичною користю. Ця філософія була методологічною основою його правових поглядів. За Р. Паундом, право у всіх його проявах – це лише наш особистий, суб'єктивний досвід, з якого неможливо вивести загальні закони. Справжня мета і задача права є непізнаними, а різні міркування щодо нього – суперечливі. Єдиним об'єктивним критерієм оцінки права є його користь, практична значимість. В силу цього правова наука повинна зосередитись в першу чергу на юридичній практиці. Основна задача правової

науки і практикуючого юриста – вивчати реальний правопорядок, судовий і адміністративний процес, де емпіричний прояв права особливо помітний.

Під правом в дії Р. Паунд розуміє три взаємопов'язані його аспекти, прояви в соціальному житті. По-перше, право як правопорядок, режим регулювання суспільних відносин, упорядкування людської діяльності, підтримувані систематичним застосуванням сили політично організованого суспільства. По-друге, право як закон, що містить правові норми, котрими необхідно керуватися при винесенні судових і адміністративних рішень. По-третє, право – це судовий та адміністративний процес, тобто фактична реалізація правових норм. Якщо звести всі ці сторони, елементи права до єдиного знаменника, то, вважав Р. Паунд, ми прийдемо до розуміння права як особливого засобу соціального контролю і управління "соціальної інженерії". Право, з так званої технології соціального управління – знаряддя примірювання протилежних інтересів, згладжування протиріч, усування соціальних конфліктів.

Згідно з Р. Паундом, мета (задача) права заключається у створенні системи засобів, з допомогою яких встановлюється соціальний контроль і баланс інтересів учасників суспільних відносин. В людях поєднуються агресивний і соціальний інстинкти, боротьба яких і є змістом суспільного життя. Щоб боротьба інстинктів не знищила цивілізацію, необхідним є соціальний контроль над інстинктами. Необхідно примірювати і гармонізувати інтереси, що стикаються, узгоджувати різні претензії і вимоги окремих осіб та соціальних груп. Необхідна регламентація поведінки, необхідний примус, що і є змістом права. Право виступає гарантом миру і порядку, особистої безпеки кожного, задоволення людських потреб і тим самим – захищає "основні цінності і вічні начала цивілізації".

Погляд на право, як на динамічну систему, означав, що право може входити в протиріччя з писаним законом. Звідси Р. Паунд робив наголос на тому, що необхідно розмежовувати "право в книгах" (законодавство) і право в дії (правапорядок, судовий і адміністративний процес). Право повинно

максимально швидко реагувати на зміни в суспільному житті, а тому замість "механічної юриспруденції" мислитель пропонував ввести так звану "юстицію без права", тобто судочинство, не прив'язане жорстко до законодавства. Оскільки існуючі правові норми не здатні відобразити усю повноту суспільного життя, необхідно розширити повноваження правотворчих органів. Р. Паунд вимагав, зокрема, розширення судової правотворчості, яка базується на індивідуальній оцінці ситуації, доцільності та інтуїції. Суддя, наділений правосвідомістю та інший суб'єкт правозастосування повинен йти не від абстрактної норми до конкретного випадку, а навпаки, від життєвих обставин – до норми, що підшукується до кожного індивідуального випадку.

Таким чином, Р. Паунд прагнув не до розуміння (з'ясування) сутності права, а ставив за мету розкрити сукупність його значень, його динамічну і функціональну роль, дати відповідь на питання щодо соціологічних, нормативних і практико-процесуальних уявлень про право. Це те, що отримало назву багатоаспектного підходу до дослідження права. Головна заслуга вченого заключається у глибокому і всебічному дослідженні ролі права як засобу соціального контролю і управління, вирішення соціальних конфліктів і досягнення цивілізованих відносин між людьми, узгодження, гармонізації їх інтересів і вимог. Р. Паунд розробив спеціальну таблицю цих інтересів і пов'язав їх з набором цінностей і постулатів сучасної цивілізації. Взяті всі разом, ці інтереси і вимоги забезпечують, повинні забезпечувати, якщо вони захищені правом, нормальний стан цивілізації. Поєднавши прагматичний підхід до права з функціональним, американський правознавець запропонував не зводити право до нормативних приписів законодавця, а розглядати його під широким кутом зору – як правовідносини, як захищений інтерес, як правопорядок, як відправлення правосуддя.

20.3. Реалістична теорія права

До переліку теорій і шкіл, що наприкінці XIX – початку XX ст. виступили з критикою принципових позицій юридичного позитивізму, відносять і теорію правового реалізму. Ця теорія стала одним з найвпливовіших напрямків американської правової думки XX ст. Школа реалістів була логічним продовженням і поглибленням теоретико-правових поглядів Р. Паунда, а тому вихідні методологічні і політичні позиції прихильників соціологічного напрямку були сприйняті правовими реалістами – Карлом Ллевеліном (1893-1962) і Джером Френком (1889-1957).

Карл Ллевелін – американський теоретик права, народився в Сіетлі (США). Після здобуття юридичної освіти в Сорбонні (Париж) і Йельській школі права займався практикою. Поєднував практичну роботу з викладацькою: в 1924-1951 роках – професор юриспруденції Колумбійської школи права при університеті. Основні роботи: "Право і соціальні науки", "Небагато реалізму про реалізм", "Юриспруденція. Реалізм в теорії і практиці".

Джером Френк – американський юрист, народився в Нью-Йорку (США). Після закінчення Чикагського університету займався юридичною практикою. Тривалий період працював на державній службі, обіймав різні посади в адміністрації президента Ф. Рузвельта, був суддею Апеляційного суду США другого округу. Поєднував практичну роботу з викладацькою. Основні роботи: "Право і сучасна свідомість", "Доля і свобода", "Розгляд справ у суді першої інстанції".

Прихильники правового реалізму на основі аналізу того, що справді відбувається в правовій системі при вирішенні судами та адміністративними органами конкретних справ, виявили контраст між правом, яким воно має бути, виходячи з традиційних (класичних) джерел (правових звичаїв, нормативно-правових актів, правових прецедентів і правових договорів), і правом, яким воно є в реальності, при розгляді конкретних справ в судах та інших юридичних інституціях і втіленням якого є рішення по цим справам.

Представники реалістичного напрямку в праві заявляли, що норма права закону є хибною для прийняття конкретного рішення компетентного органу з конкретної справи. Для реалістів закон і правовий прецедент – це "норми права на папері", "клаптик паперу", "голос волаючого в пустелі". Висловивши недовіру до традиційних (формальних) норм права, реалісти стверджували, що за формальними ("паперовими") нормами права, можна і треба знайти "реальні норми", які віддзеркалюють порядок фактичної поведінки суддів та інших правозастосовувачів. Саме такі реальні норми і є надійним інструментом вирішення судових спорів і прийняття адміністративних рішень. К. Ллевелін вважав, що подібні реальні норми можна видобути, вивчаючи діяльність і поведінку суддів і службових осіб адміністративного апарату. Саме тут, на переконання автора, створюється право, тобто право є тим, що фактично робиться суддями, державними службовцями у сфері правозастосування. На думку К. Ллевеліна, "дія, що торкається спірних випадків, їх правового вирішення є діяльністю правовою, а люди, які проводять цю діяльність, хай то судді, шерифи, чиновники чи юристи є офіційними виразниками права. Те, що ці посадові особи вирішують у спірних випадках, і єправом".

Подібний підхід до праворозуміння означав відмову від формально-догматичних прийомів вивчення правових актів і робить наголос на тому, що ці акти повинні бути ретельно вивчені з точки зору інструменталізму, під кутом зору їх прагматичного і соціально-психологічного змісту. Отже, судова і адміністративна практика і є право. Закон і навіть правовий прецедент для реалістів – це "паперові норми", які протистоять праву в житті, "реальному праву", яке виникає в процесі індивідуальної правозастосовчої діяльності. Закони містять лише загальні приписи і норми, котрі в силу динамізму суспільного розвитку швидко відстають від життя, а тому діюче право створюється не законотворчим шляхом, а судовими і адміністративними органами в ході вирішення конкретних спорів між людьми. Правові норми, заявляв Д. Френк, "не діють самі по собі", вони

містять певні ідеали, втілюють соціальну політику держави, однак вони не породжують у індивідів суб'єктивних прав до тієї пори, поки не будуть застосовані до рішення по конкретній справі. "Право складається з рішень, а не норм. Якщо це так, то суддя створює право кожен раз, коли вирішує справу" – підкреслював автор.

Таким чином, реалісти ототожнювали право з конкретною практикою суддів і адміністраторів. На їх думку, право – це конкретні рішення, а не правила. Суддя і чиновник створює право, коли вирішуються справи. Звідси і формула, запропонована реалістами: право – це те, що робить суддя і державний службовець. Факторами, що впливають на прийняття рішення по справі, виступають не правові норми, а самі учасники процесу, особливості і мотиви їх поведінки, інтуїція суддів, їх настроїв і стан (Д. Френк навіть не виключав той факт, що судові рішення може бути обумовлено, наприклад, тим, що суддя з'їв на сніданок), сприйняття судьями свідків (судді вирішують, кому із свідків повірити більше). Суддя приймає рішення по інтуїції на основі уявлень про конкретну справедливість, яка визначається специфікою окремої справи, згідно з власними емоційними спонуканнями, спираючись на психоаналіз і т. ін. Все це – головні засоби вироблення рішень, які мають правовий характер. І тільки прийнявши рішення з урахуванням названих чинників судді підшуковують для них аргументи з допомогою логічних умовиводів, посилянь на статті законів, прецеденти і т. п. Тобто при прийнятті рішення по справі правові норми і логіка відіграють другорядну роль. Реалісти вважали, що право за своєю суттю є щось, що є невизначене, і в цьому – його соціальна цінність, так як воно дозволяє суспільству розвиватися вільно. Справжній суддя – це юрист, який критично оцінює закон і який здатний самостійно творити право. Суддя, державний службовець є головними суб'єктами правотворчості, котрі творять дійсне, "реальне право", яке протистоїть не тільки законам і правовим прецедентам, алей правовим принципам.

Таким чином, під правом реалісти розуміли сукупність індивідуальних приписів, тобто правил поведінки, встановлених суддями, компетентними органами стосовно конкретних життєвих ситуацій. При цьому, на відміну від Е. Ерліха і Р. Паунда не тільки протиставляли закони і правопорядок, норму закону і норму діючого, "реального права", а й заперечували нормативний характер права в цілому. Для представників соціологічної школи права нормативно-правовий акт, що містить норми права – один з головних факторів, що впливає на особу, яка вирішує конкретну справу. Для реалістів норма права – це тільки конкретне рішення компетентного органу в конкретній справі. Норми, стверджував Д. Френк, залежно від того, чи сформульовані вони суддями чи іншими органами, чи містяться вони в законах, прецедентах або інших правових приписах, є не правом, а лише одним з багатьох джерел, на які спирається суддя, коли творить право для справи, яку розглядає. Своєю чергою, таке рішення не створює норм для подальших рішень. Діючому праву нормативність не притаманна, заявляв К. Левелен, розуміючи нормативність як офіційну встановленість правил, що походять від держави. Сфера "реального" права знаходиться не в сфері належного, а в сфері фактичного, де будь-яка норма перетворюється в "фікцію", "стенографічний символ", а тому кожне попереднє рішення має для наступних рішень характер не припису, а лише описове значення.

Підсумовуючи, зазначимо, що слабкі сторони реалістичної теорії права полягають в:

- домінуванні практико-прикладної проблематики, емпіричних начал над теоретичним змістом;
- переведенні розуміння права з сфери належного в сферу сущого, фактичного, відмови від виявлення природи права, його сутності і як результат – пропозиція не вести спори про природу права;
- неможливості відрізнити правові відносини від неправових в силу того, що нібито правом є сукупність емпіричних рішень, індивідуальних

приписів, тобто правил поведінки, встановлених органами держави щодо конкретних ситуацій;

– наділення суддів, державних службовців функціями не тільки правозастосування, але й правотворчості, що є підґрунтям суддівського і адміністративного свавілля.

У правовідносинах, в захисті прав та інтересів їх учасників повинна бути певна визначеність, інакше право перестає бути регулятором суспільних відносин, а законність і правопорядок втрачать свій юридичний смисл. Чи може бути ця визначеність, якщо керуватися тезою: "Право – це те, що є рішеннями по конкретним справам в певних життєвих ситуаціях". Як за такого підходу шукати загальнообов'язковий критерій, що визначає грань між правом і не правом? Виявити цей критерій можна тільки в тексті нормативно-правового акту, що володіє необхідною юридичною силою і забезпечується державним впливом.

20.4. Психологічна теорія права Лева Петражицького

Виникнення психологічної концепції права на межі XIX-XX ст. було пов'язане з процесом становлення психології як самостійної галузі наукового знання. Ідеї соціальної психології були сприйняті юристами і поклали початок формуванню цього нового напрямку політико-правової думки. Разом з тим поява психологічної теорії права було і прагненням звільнити теорію права від вузького юридичного догматизму, коли право ототожнюється лише з нормами, що походять від держави.

Створення оригінальної і самобутньої психологічної теорії права пов'язують з ім'ям Лева Йосиповича Петражицького (1867-1930). Народився він в родині польського походження у Вітебській губернії (Білорусь). Закінчив юридичний факультет Київського університету, підготовку до професорського звання проходив в Берліні. Став доктором права, очолював

кафедру енциклопедії і філософії права Петербурзького університету. Був депутатом Державної думи першого скликання. Член кадетської партії. Після жовтневих подій 1917 р. виїхав за кордон, працював у Варшавському університеті, де завідував кафедрою соціології. Основні праці: "Нариси філософії права", "Про мотиви людських вчинків", "Введення у вивчення права і моралі. Основи емоціональної психології", "Теорія права і держави у зв'язку з теорією моралі".

На переконання вченого державно-правові явища необхідно трактувати на основі аналізу психіки людини. Життя у всіх його проявах уявляється не свідомою волею, а непомітними причинами – емоціями, котрі в підсвідомій сфері керують поведінкою людини. Право – не фізичне, матеріальне явище, не папір з текстом законів, а явище психічне, прояв індивідуальної психіки, особливих емоцій. Емоції, за Л. Петражицьким, – "дійсні мотиви, рушійна сила людської поведінки". Він вирізняв емоції моральні і правові, на тій підставі, що вони можуть спонукати людину до моральних і правових дій. Внаслідок появи у людини емоцій вона відчуває потребу вчинити якусь дію або утриматися від неї. Моральні і правові емоції різні за змістом. Моральні емоції мають імперативний характер. Вони є повеліваючими, зобов'язуючими, диктують певну поведінку особи як обов'язок, не надаючи нікому іншому вимагати його безумовного виконання. Для прикладу автор наводить милостиню (ситуація перехожий і жебрак), пояснюючи, які емоції людина відчуває, коли накладає на себе добровільно обов'язок допомогти іншому, хто того потребує (мораль). Якщо ж в результаті душевного переживання у людини виникає відчуття необхідності вчинити якусь дію, бо її хтось від неї вимагатиме, то це емоції правові. Прикладом правових емоцій може бути ситуація у відносинах між продавцем і покупцем, або боржником і кредитором. Правові емоції – двосторонні: те, що з погляду однієї особи є її обов'язком, з погляду іншої – її правом. Правові емоції мислитель називав зобов'язально-вимагальними або імперативно-атрибутивними. Вони мають зобов'язально-вимагальний характер, оскільки не лише якась особа

зобов'язана щось зробити, але й інша має право вимагати від неї виконання даних обов'язків. Моральним емоціям відповідають моральні норми, правовим емоціям – правові норми. Тобто, правові норми – результат, наслідок імперативно-атрибутивних переживань.

Отже, право – продукт і результат психічних переживань, імперативно-атрибутивних емоцій. Воно – форма відображення переживань, сукупність імперативно-атрибутивних норм (імперативно-атрибутивні емоції закріплюються в правилах, нормах поведінки). Певна норма, яка виникає в результаті психічних переживань, це не законодавча норма, а психічна. Норма – це психічна діяльність людини. Право існує остільки, оскільки люди переживають його як право. Таким чином, підґрунтя, основа права – переживання людини: якщо явище не переживається як право, це означає, що права нема.

З позиції правового плюралізму, відмовившись від догматичного тлумачення права і намагаючись охопити всі його можливі форми, Л. Петражицький запропонував власну класифікацію цих форм. В державі, вважав він, має місце диференціація права на офіційне та неофіційне. Офіційне право має підтримку з боку держави, це норми, що мають походження від держави. Неофіційне право – це "начальницьке право", до якого він відносив правила, що діють в різних соціальних групах, правила різних ігор, правила ввічливості, етикету, внутрішньородинних стосунків, "злодійське право" і т. п. Неофіційне право існує поза підтримки держави, однак саме воно регулює значну частину суспільних відносин, тоді як офіційне право представляє собою "мікроскопічну величину".

Теоретик психологічної школи виокремлював в складі неофіційного і офіційного права також інтуїтивне і позитивне право. Інтуїтивне право існувало задовго до появи об'єктивного, позитивного права, це найдавніший вид права, дуже вдала пристосовча реакція, котра дозволила людському суспільству вижити. В інтуїтивному праві виражалось переживання справедливості, обов'язку перед іншими людьми, що дозволило людям

співіснувати, співпрацювати одне з одним, вирішувати конфлікти. Інтуїтивне право – такий регулятор людської поведінки, котрий приводить до реального виконання прав і обов’язків без будь-яких спеціальних зовнішніх засобів примусу і формалізованих норм. Інтуїтивне право – синонім справедливості. Це право у всіх сферах життя людей, де присутні імперативно-атрибутивні переживання. Однак множинність права, коли не тільки кожна група осіб, а й навіть кожна людина може мати своє право ("інтуїтивних прав стільки, скільки індивідів") не може не породжувати конфліктних ситуацій між людьми. Це і породило тенденцію до позитивації інтуїтивного права: виникають писані і неписані норми в суспільстві, а потім і в державі. Коли інтуїтивне право спирається на ці норми як на зовнішній авторитет, зовнішню силу, то воно перетворюється в позитивне право. Разом з тим інтуїтивне право повинно чинити вплив на тлумачення позитивного законодавства. Для успішного функціонування права і підтримки правопорядку в державі інтуїтивне і позитивне право повинні узгоджуватися. У кожній країні співвідношення інтуїтивного і позитивного права залежить від рівня розвитку культури і стану народної психіки.

На переконання Л. Петражицького навіть у державноорганізованому суспільстві інтуїтивне право має переваги над позитивним. Позитивне право, заявляв мислитель, є шаблонним, надмірно статичним, воно часто відстає в своєму розвитку від потреб реального життя, стану соціально-економічного і духовного розвитку країни. Інтуїтивне ж право – рухливе, "не схильне до фіксації і окаменілості", легко пристосовується до конкретної ситуації. В силу цього воно повинно бути основою коригування права позитивного. Пріоритет у співвідношенні права інтуїтивного і позитивного, на переконання Л. Петражицького, має бути за правом інтуїтивним. Він писав: "якщо позитивне право встановлює одноманітний шаблон правил для більш або менш значних мас людей, то інтуїтивне право відображає інтереси особистості і саме йому повинні відповідати офіційне і позитивне право".

Відповідно до різноманітних норм, об'єднаних загальним поняттям позитивного права, Л. Петражицький класифікував наступні його види: звичаєве право, котре не встановлене законом, але фактично дотримується, у двох його підвидах: 1) право звичаїв предків, традицій, давнини і 2) право сучасних звичаїв, право "загальноприйнятого". Звичаї (правові і неправові) утворюють прецедентне право; право судової практики; право окремих традицій (однорідних за змістом рішень, котрими мають бути пов'язані суди); право прийнятих у науці думок (позитивне наукове право); міжнародне право; законне право; договірне право; право юридичної експертизи; право соціальних груп; право злочинного світу; право висловів релігійно-етичних авторитетів; право юридичних приказок та ін. Всього автор нараховував 18 видів позитивного права.

Незважаючи на різноманіття видів позитивного права, в сферу дії права, за Л. Петражицьким, входить багато випадків, не передбачених цим правом. В подібних ситуаціях діє право інтуїтивне. Воно керується такими принципами, як "діяти по справедливості", "по добрій совісті" і оперативно реагує на потреби часу. Наголошуючи на впливи неофіційного, інтуїтивного права на офіційне, мислитель одночасно застерігав від того, щоб узводити інтуїтивне право в критерій для оцінки діючих законів. Реформи законодавства необхідно проводити на основі наукових знань, вважав вчений.

Л. Петражицький пропонував створити нову психологічну і юридичну науку – політику права. Мета цієї прикладної дисципліни – визначитися відносно того, яке право повинно вибирати і захищати держава. Не залишивши докладних рекомендацій щодо цього, вчений сформулював відправні принципи нової науки, обґрунтував її необхідність і мету. Ця наука, як "наука про бажане право" має на меті: розробити правові цінності з метою удосконалення правопорядку; запропонувати рекомендації щодо удосконалення людської психіки, очищаючи її від асоціальних схильностей, для спрямування поведінки людей в русло загального блага; визначити

шляхи поєднання знань про право з суспільним ідеалом (його суспільний ідеал – "панування дієвої любові в людстві", гармонійне співіснування людей в соціумі). Чільне положення в правовій політиці держави повинні займати заходи виховного та мотиваційного впливу на поведінку людей, а не примусові міри. Вчений був переконаний, що саме політика права свідомо поведе людство вперед в тому напрямку, куди воно рухається несвідомо.

У майбутньому, заявляв Л. Петражицький, право переживе себе і поступиться місцем нормам моральної поведінки. Він писав, що "взагалі право існує через невихованість, дефекти людської психіки, і його завдання полягає в тому, щоб зробити себе зайвим і бути скасованим".

Психологічна теорія права мала в науковому середовищі як критиків, так і послідовників. Вона показала однобічність позитивістського і природно-правового тлумачення права. Беззаперечною заслугою Л. Петражицького було дослідження правосвідомості та її впливу на правову теорію і практику. Ця теорія права стимулювала дослідження в галузі юридичної психології, вона ж стала передумовою появи нових напрямків у правознавстві – соціологічної школи і правового реалізму. Разом з тим розширення поняття права призвело до розриву об'єктивного зв'язку права і держави і створило ілюзію рівноцінності всіх соціальних регуляторів поведінки людини.

20.5. Сучасні концепції природного права

Відродження інтересу до природного права припадає на ХХ ст. Це пов'язано з кризою юридичного позитивізму, що поглиблюється, переосмисленням багатьох життєвих цінностей після Другої світової війни, а також прагненням демократичних кіл покінчити з практикою авторитарних, тоталітарних режимів. Тобто, всі різновиди сучасних теорій відродженого природного права об'єднує антипозитивіська і антитоталітарна, антиавторитарна спрямованість.

Сучасні теорії природного права характеризуються плюралізмом джерел, їх філософського світоглядного підґрунтя. Воно спирається на наступні філософські течії: неотомізм- універсальний божественний порядок; неокантіанство - "природа речей" як ідеальна розумова форма, де протиставляються належне і суще; неогегельянство- об'єктивна ідея права як самореалізація об'єктивного розуму; феноменологія-апріорні правові сутності і цінності; екзистенціалізм- існування людини; терменевтика- "живе джерело мови", "процес історичного праворозуміння".

Витоки розмежування права природного і права позитивного закладені ще в політико-правові уявлення давньогрецького періоду. Природньо-правові теорії сучасності розвивають традиції філософського трактування права і визнають існування поряд з позитивним правом (законами і звичаями) ідеального порядку відносин між людьми, який називають природним правом. Відповідно до цих поглядів закони держави є дійсними і легітимними, якщо вони відповідають вищому нормативному порядку відносин між людьми-праву ідеальному, природному. Ця теорія стала першою в історії політико-правової думки, тому що: є гранично простою; спрямована на те, щоб усього лише, згідно зі здоровим глуздом і вимогами науки, зв'язати право природними засадами життя людей із людським буттям, із природним середовищем. В силу цих причин, дана теорія подолати віки та епохи і стала одним із найвидатніших завоювань суспільствознавства.

Єдиного, загальновизнаного поняття, що таке право на початку XX ст. не існує. Різні природньоправові концепції по-різному дають відповідь на це питання. Як традиційне, так і "відроджене" природне право позбавлено визначеності поняття і загальної значимості. Єдиного уявлення про природне право ніколи не було і бути не може, точніше, його концепцій і версій, а було іє багато різних природних прав. Під єдиним терміном "природне право" розуміють різні за змістом варіанти природного права, різне розуміння, яке вкладали в його в минулому і вкладають на сьогодення. Сучасне розуміння природного права принципово відрізняється від його розуміння епохи

Нового часу (буржуазних революцій), поглядів на людину як носія природних прав. На відміну від доктрин минулого, правознавство сучасності розглядає людину не як відокремленого індивіда, а як суб'єкта різноманітних суспільних зв'язків і взаємовідносин. Перелік природних прав складається не тільки із невід'ємних прав особистості, він значно розширився за рахунок включення в нього політичних, соціально-економічних, культурних, екологічних, інформаційних прав і права соціальних спільнот (колективних прав).

Сучасні прихильники природного права (І.Кант і неокантіанці) абсолютним природним правом (абсолютним началом права) об'являли справедливість. Це стало сприйматися як джерело і масштаб в оцінці історичного руху права до недосяжного ідеалу. Німецький теоретик права Рудольф Штаммлер (1856-1938) - видатний представник неокантіанства. Професор кафедри цивільного права університету міста Галлі, а потім - Берлінського університету. Основні праці: "Господарство і право з погляду матеріалістичного розуміння історії", "Вчення про правильне право", "Сутність і завдання права і правознавства". На переконання вченого не економічні відносини (економічний базис суспільства) визначають правову форму, а навпаки, правова форма є визначальним чинником по відношенню до економіки і держави.

Р.Штаммлер першим запровадив концепцію природного права із змінним змістом. Під цим правом він розумів, право, нормам якого внутрішньо властива вимога(принцип) справедливості із відповідним пристосуванням права до цінностей конкретно-існуючого суспільства. Справедливе природне право - це позитивне, "правильне право", право, якому притаманна формальна властивість справедливості, зміст якого відповідав соціальному ідеалу. Історичні умови і потреби людського життя, наголошував вчений, змінюються. Відповідно змінюється і право, але напрямок цих змін один - відповідність соціальному ідеалу. Він був

переконаний в тому, що "у прояві справедливого права, що постійно збільшується і стає правильнішим, і полягає соціальний прогрес".

Р.Штаммлер розробив принципи справедливого (природного права). Серед цих принципів він виділяв два:

- 1) принцип поваги (будь-які цілі обмежені особистістю іншої людини);
- 2) принцип участі (жодна особа не може бути суб'єктом виключно юридичних обов'язків).

Ідея справедливості була для мислителя лише формальною властивістю конкретного, історично-обумовленого права, а тому постановка питання про справедливість який-небудь норми закону не робить зайвим сам закон і не надає судді можливість вирішувати справу лише згідно зі "справедливим правом". Таким чином, ідеал справедливого права розумівся вченим як орієнтир, на котрий має рівнятися історично-мінливе і не завжди справедливе позитивне право.

Значну роль у відродженні природного права в ХХ ст. займав другий німецький філософ права - Густав Радбрух (1878-1949). В своїх роботах - "Введення в науку права", "Основи філософії права", "Філософія права", "Законне право і підзаконне право", він підкреслював, що право - це дійсність, смисл котрої заключається в тому, щоб служити правовій цінності, ідеї права. Він виділяв три складові ідеї права: справедливість, котра є рівність ("однакове регулювання рівних і неоднакове регулювання "людей і відносин, які є різними"); доцільність (право не може бути поставлено в залежність від відмінностей в поглядах окремих індивідів, воно повинно бути єдиним порядком над всіма); правова стабільність(непорушність, спадкоємність), що витікає із позитивного права. Всі ці три елементи ідеї права взаємопов'язані і вони разом "керують правом". Серед названих елементів (правових принципів) вчений особливо виділяв справедливість: "Право, включаючи і позитивне, не можна визначати інакше, ніж порядок і сукупність законів, покликаних за своєю суттю служити справедливості".

Неотомісти зводять своє розуміння природного права до філософії Августина Блаженного і Фоми Аквінського. Найбільш відомим і знатним серед них був Жак Марітен (1882-1973)- французький богослов і громадянський діяч. Він вивчав право і філософію в Сорбонні. Працював в Парижі - професор католицького інституту, а з 1940 р. - професор католицького університету в Вашингтоні. Основні роботи: "Людина і держава", "Права людини і природний закон". Приймав участь у підготовці проекту "Загальної декларації прав людини".

Концепція Ж.Марітена про природне право побудована на поєднанні офіційної доктрини католицької церкви-неотомізму щодо божественного походження держави і права з положеннями сучасної науки, принципами історизму, ідеями розвитку культури і соціальної обумовленості політики. Джерелом природного права є Бог, воно є втіленням божественної мудрості і справедливості. Природне право-це неписаний закон, ідеальний порядок людських дій, закріплений у моральних принципах. Головний з цих принципів: "Роби добро і уникай зла". Цьому порядку повинно відповідати позитивне право (закони країни) і його застосування на практиці.

Природний закон повинен стати еталоном справедливого закону. Цей закон має доповнюватися "положеннями людського закону в залежності від конкретних моментів і обставин". Природне право розкривається людям поступово, не за допомогою понять і логічних висновків, а по мірі наближення людини до Бога і розвитку культури. Кожна епоха має свій "історично конкретний ідеал". Тому спроби створити повний каталог природних прав на всі часи є марними. Він заявляв: "Декларація прав людини ніколи не буде вичерпною і остаточною". Вона завжди буде залежати від рівня свідомості і від рівня цивілізації в даний період історії.

Ж.Марітен запропонував власну класифікацію прав людини: фундаментальні права особистості (від народження) і політичні та соціальні права(встановленні законодавством).

1. Фундаментальні права, які відповідають абсолютній вимозі природного закону: право на життя і особисту свободу, право вступати в шлюб, право приватної власності, право бути щасливим, право на прагнення до етичної досконалості тощо. Ці права є природними в точному значенні цього слова, адже кореняться в самій природі людини як істоти вільної і духовної.

2. Політичні права (права громадянина)- вони є продовженням природного права, але визначаються законодавством країни: право народу встановлювати конституцію держави і визначати форму правління; право громадян бути активними суб'єктами політичного життя, у тому числі на виборах; право об'єднуватися в політичні партії і громадські об'єднання; свобода висловлювань і дискусій; рівність громадян перед законом і судом. Ці права не є абсолютними, проте вони є ознакою суспільства, що досягло "стану політичної справедливості".

3. Соціальні права людини (права трудящих) право на працю, право створення профспілок, право на справедливую заробітню плату, право на соціальне забезпечення та ін., які "обумовлені загальним благом".

Визнання і гарантування соціальних прав людини разом з правом приватної власності, на переконання Ж.Марітена, дозволять уникнути вад як капіталізму, так і соціалізму. Таким чином, фундаментальні права-це права індивіда, політичні права-права громадянина, а соціальні права - права трудящих.

Новітній етап розвитку теорії природного права пов'язаний з ім'ям англійського науковця Лона Фуллера (1902-1978). В праці "Мораль права" даний автор визначив ідею природного права як ідею необхідного зв'язку між правом і мораллю. Тобто, автор не протиставляє право позитивне і право природне. Він говорить про внутрішню і про зовнішню мораль права. Під внутрішньою мораллю права мислитель розумів вісім принципів створення і застосування юридичних норм. Ці принципи(правила) мають бути:

1) загальними;

- 2) оприлюдненими письмово;
- 3) справедливими;
- 4) передбачуваними (не ретроспективними, не мати зворотної сили);
- 5) зрозумілими;
- 6) постійними;
- 7) здійсненими (не вимагати неможливого);
- 8) не суперечливими.

Дії правозастовувачів (посадових осіб) повинні бути у відповідності з цими правилами, знаходитися у відповідності з цілями і засобами, закладеними в норму права. Правова норма як поєднання належної цілі і належних засобів являє собою моральну цінність. Таким чином, мораль у природно-правовій концепції Л.Фуллера набуває конкретного характеру, на відміну інших теорій праворозуміння мораль є характеристикою побічною, несуттєвою.

Свою інтерпретацію природного права автор називав процедурним природним правом, розуміючи під ним те, що загальна ціль у праві як системи-спрямовувати і контролювати людську діяльність завдяки системі правил для підкорення людської поведінки і управління нею. Під зовнішньою моральністю права мислитель розумів етичні принципи, яких дотримує суспільство і які покладені в основу правових інститутів і забезпечують їх функціонування.

Спадкоємний зв'язок власної теорії із природно-правовою традицією давніх авторів Л.Фуллер фіксує в тезі про те, що право є розумність, що виявляє себе в людських відносинах. Не протиставляючи позитивне і природне право, він наголошував, що існує лише право і неправо.

Найбільш відомий сучасний прихильник природного права - Рональд Дворкін (1931-2002). Він американський філософ права, професор права Оксфордського і Нью-Йоркського університетів.

Основні роботи: "Якщо про право говорити серйозно", "Справа принципу", "Імперія права". Запропонувавши власну характеристику

моральності права, автор відстоював погляд, що позитивне право має оцінюватись не тільки з інструментальної, але також із моральної точки зору. На його переконання, фундаментальні суб'єктивні права утворюють ті принципи і критерії, що повинні братися за основу морального виміру з погляду справедливості. Це завдання полегшується тим, що позитивне право неминуче концентрує в собі моральний зміст. Провідним, головним і визначальним, на його думку, є право на рівність, по-іншому, "право ні рівну повагу і поводження".

Знаним американським теоретиком права є Джон Фінніс - професор права Оксфордського університету і професор права школи права Нотр-Дама. Його основна робота "Природний закон і природне право". Він виступив з новим тлумаченням природно-правової концепції на основі теологізму. СENSE людського існування автор визначав як досягнення людиною певного блага чи сукупності благ, що вона осягає, оцінює і забезпечує за допомогою розуму. На думку вченого, в перелік основних благ чи цінностей людського життя входять:

- 1) життя (прагнення до самозбереження);
- 2) знання (не інструментальне, а світоглядне);
- 3) гра (правильний розподіл і користування соціальними ролями людини в суспільстві);
- 4) естетичний досвід (здатність розуміти прекрасне);
- 5) практичний розум (прагнення зробити свій розум більш результативним у практичному плані);
- 6) соціабельність (дружня товариськість);
- 7) релігія (як уявлення про генезис і роль космічного порядку, людської свободи і розуму).

Вся решта цінностей є засобами реалізації цих семи цінностей.

Позаяк цінності можуть бути реалізовані тільки в суспільстві, то для того, щоб координувати загальне прагнення до базових благ, виникає необхідність у праві як сукупності підкріплених силою і авторитетом влади

правил. Ці правила в сукупності утворюють позитивне право і вони є тим владним і результативним інструментом, що забезпечує справедливий розподіл усіх благ. Авторитет позитивного права залежить саме від його справедливості. Визначаючи природне право як "набір принципів практичного розуму для упорядкування людського життя, мислитель підкреслював, що позитивне право (конкретні закони) слід виводити з природного права, або "законів розуму".

Оскільки ціль владного упорядкування суспільних відносин полягає в реалізації суспільного блага, то несправедливе право втрачає юридичну чинність, тому що, в цьому випадку, воно набуває ознак перекрученості і недосконалості. Гарантією проти перекрученості і недосконалості права є суворе дотримання певних вимог, а саме: закон не повинен мати зворотної сили; він повинен бути офіційно схваленим, чітким у своїх вимогах, виконуваним процедурно і відносно стабільним. Декрети і накази повинні бути актами підзаконними і не суперечити законам; застосування норма права повинне відбуватися при належному дотриманні визначених законами процедур.

Американський теоретик права Джон Роулс в праці "Теорія справедливості" (1972) запропонував нове тлумачення природно-правових вчень. За основу своєї теорії він взяв аристотелівську концепцію розподіляючої справедливості, виклавши її в дещо спрощеному вигляді: "блага, що існують в суспільстві, повинні розподілятися на підставі взаємних вимог людей і на підставі максимально можливої рівності". Автор використовує поняття "первинні блага", що підлягають розподілу. В їх число він включає свободу, рівні можливості, визначений рівень матеріального статку. На його думку, усі ці "первинні блага" забезпечують людині "самоповагу". Водночас вони - суть умови, що забезпечують людині її автономію, самостійність, у тому числі і самостійне розпорядження такими благами.

Істотного значення Дж.Роулс надавав встановленню принципів справедливого розподілу. Першим з них він вважав вимогу, щоб кожна людина однаковою мірою мала основні права і свободи. Вся система прав і свобод кожної окремої людини повинна збігатися із загальною свободою, причому свобода повинна бути максимізована, її обмеження може бути виправдане тільки з метою її кращого захисту, "свобода може бути обмежена тільки з метою її кращого захисту", "свобода може бути обмежена тільки заради свободи".

Другий принцип-вимога рівності як рівного володіння свободою і рівним розподілом благ (виключення з цього правила можуть бути тільки з метою вирівнювання вже існуючої нерівності). Цей постулат конкретизується як принцип рівних можливостей, націлений на максимальне усунення нерівності, що виникає чи складається на базі багатства або народження. Кожна людина повинна мати рівні можливості в прагненні одержати певний статус у суспільстві.

Дж.Роулс запропонував нові моменти в тлумаченні категорії справедливості: він характеризує її як правильність, сумлінність, неупередженість, як свого роду "процесуальну справедливість", що забезпечується за допомогою правових норм, які відповідають принципу правління справедливого закону. Результативним інструментом справедливого розподілу сукупних суспільних благ може бути тільки позитивне право (конституція і закони), яке відповідає справедливості і яке з найбільшою ймовірністю приводить до створення стійкого порядку.

Таким чином, усі сучасні варіанти теорії природного права об'єднує визнання зв'язку права з мораллю, коли головна мета права полягає в утвердженні справедливості. Сьогодні в західному правознавстві жоден позитивіст не заперечує моральної сторони у змісті права. Таке зближення теорій юридичного позитивізму і природного права зумовило їх конвергенцію, тенденцію до розвитку інтеграційних концепцій права, які ставляться до права як до багатовимірного явища.

Підсумовуючи, зазначимо наступне: розгляд і оцінка права з позицій моралі, тобто з урахуванням справедливості, є досить привабливим. Однак подібний підхід висуває на порядок денний питання щодо необхідності розмежовувати поняття "право" і "законодавство". В свою чергу це породжує проблеми, пов'язані з правозастосовчою діяльністю. Сучасні варіанти "відродженого природного права" роблять наголос на принциповій відмінності між правом і законом. Знаний російський теоретик права Р. Лівшиц пише: "Право характеризується своїм гуманістичним демократичним змістом... Право є нормативно закріплена і реалізована справедливість... Несправедливий закон не є право". Така приваблива на перший погляд постанова питання породжує серйозні теоретичні і практичні проблеми. По-перше, немає і не може бути єдиного, загальновизначеного, універсального уявлення про справедливість для всіх часів і народів. Беззаперечних критеріїв справедливості не існує: багато що з того, що сьогодні оцінюється в законі як справедливе, завтра бачиться (сприймається) по-іншому. По-друге, виходить, що в історії цивілізації на етапах рабовласницького, феодального чи буржуазного суспільства навряд чи були закони, котрі можна віднести до права з позицій їх моральної оцінки. По-третє, а чи можна закони, які приймаються і діють в сучасних демократичних країнах вважати абсолютно справедливими? А якщо ні, то чи слід вважати їх правом? В-четвертих, і це найголовніше, як поступати з тими діючими законами, котрі на думку декого, не відповідають критерію справедливості? Не виконувати їх і вступати в конфлікт з державою? Якщо сприймати подібну логіку, то можна ігнорувати будь-який закон чи правовий припис. Це неминуче приведе до руйнування самої державності.

Отже, природно-правова концепція права при всьому своєму глибокому демократичному і гуманістичному змісті залишається лише прекрасним філософським ідеалом, який, безумовно, відіграє важливу роль в удосконаленні реального права, перетворенні його в державний інструментарій забезпечення максимальної соціальної справедливості. Однак

ця теорія не може претендувати на достовірне трактування права як фактичного регулятора суспільних відносин. Природне право набуває юридичної значущості в межах об'єктивно досягнутого рівня соціальної свободи, тільки за умови закріплення природних прав в національному законодавстві.

20.6. Інтегративна юриспруденція

Інтегративна юриспунденція - новий підхід до праворозуміння, котрий намагається напрацювати оптимальні підходи до розуміння права, подолати одноаспектність методологічних підходів, притаманних юридичному позитивізму і природно-правовим концепціям, ідейну конфронтацію і розмежування між ними. Подібні спроби були започатковані в рамках синтетичного (інтегративного) правознавства, яке взявши на озброєння різні наукові методи - методологічний плюралізм - задекларувало необхідність створити загальне вчення про право, подолавши абсолютизацію позитивіського ("державно-наказового"), природно-правового, а також історичного, психологічного і соціологічного вимірів права. Ще на початку ХХ ст. такі видатні російські і вітчизняні науковці, як А.С. Яценко, П.С. Виноградов, Б.А. Кістяківський наголосили на необхідності рухатися до цілісного сприйняття права на основі "синтетичної теорії". Вони розуміли, що кожна із існуючих на той час концепцій права розпорошувала, руйнувала уявлення про право як соціальне явище, вела до нехтування такими основоположними правовими категоріями, як "право" та "законність". У практичній площині це мало такий негативний наслідок як зниження соціальної ефективності правового регулювання.

Видатний український правознавець Б.А.Кістяківський у праці "Філософія і соціологія права" запропонував створити "загальне вчення про

право", яке забезпечило б пізнання різних його граней, усі його прояви у їх єдності.

Він підкреслював, що тільки в рамках інтеграції і багатоаспектності поглядів можна досягти істини в пізнанні права, сформувати повне і цілісне уявлення про право.

Рух до цілісного сприйняття права є характерним і для російської політико-правової думки, де він має назву "синтетична точка зору в юридичних теоріях". Критикуючи односторонність існуючих юридичних концепцій, російський вчений-юрист А.С. Яценко в роботі: "Философия права Владимира Соловьева. Теория феодализма. О синтетической теории права и государства", заявив, що абсолютизація будь-якої теорії "відволікає" від цілісного бачення права і веде до однобічності юридичних визначень. "Правильне розуміння права,- підкреслював він,- це розуміння, котре синтезує всі його аспекти в певній пропорції заради отримання органічної рівноваги". Інший російський правознавець П.Г. Виноградов, професор права Оксфордського університету, в праці "Звичай і право" також задекларував синтетичний підхід до вивчення права. Він стверджував, що праворозуміння повинно бути таким, яке охопило б існуючі теорії в "їх однобічній правильності" і визначало б відносну істинність різних конфронтуючих теорій права. Синтетичну методологію у вивченні права серед зарубіжних вчених розвивав Джером Холл (1901-1992) - американський філософ права, котрий вперше вводить в науковий обіг термін "інтегративна юриспруденція". Він викладав в університетах США і Західної Європи, був президентом американської асоціації політичної і правової філософії. Його основні роботи: "Інтегративна юриспруденція", "Живе право демократичного суспільства", "Порівняльне право і соціальна теорія", "Дослідження по юриспруденції і кримінальній теорії". Дж. Холл виділяв три основні теорії праворозуміння, або, як він казав, три "виміри права". Природно-правова теорія підкреслює в праві "морально зобов'язуючі властивості правового порядку" і вона, на переконання автора, може бути оновлена за рахунок її

поєднання з аксіологічним (ціннісним) підходом до права. Однак ця теорія, вважає Дж. Холл, традиційно мало приділяла увазі розробці основних юридичних понять, котрі повинні бути базою будь-якої юридичної теорії. На його переконання, це найкращим чином зроблено в нормативізмі Ганса Кельзена. Разом з тим і нормативізм потребує аксіологічного (ціннісного) підходу до права. Для представників юридичного позитивізму право це "припис, розпорядження держави", а тому в праві вони виділяють його нормативний зміст і формальну визначеність. Однак позитивізм, на думку Дж. Холла, не спроможний зв'язати правову норму із соціальними фактами. Відривається від реальної дійсності і нехтує ціннісними началами в праві. Ціннісні начала повинні розглядатися, як неодмінний атрибут правової норми, а норми мають сприйматися як захищені державою "ціннісні судження", переконаний мислитель. А такий напрямок праворозуміння як правовий реалізм (реалістична теорія права) "розкриває соціальну і процесуальні сторони права, підкреслює значущість поведінки офіційних осіб, перш за все суддів, але ігнорує нормативність права і його ціннісний вимір", переконаний науковець. Найбільш "адекватною юриспруденцією", яка зможе подолати "розірваність" теоретико-правового мислення, яка дасть можливість переосмислити головні ідеї існуючих правових теорій покликана стати саме інтегративна юриспруденція. Синтезована юриспруденція має стати філософією права, що поєднує основні напрямки праворозуміння і дозволяє розглядати право з позицій цілосного соціокультурного підходу. До цього кожна із конкуруючих шкіл права виділяла один з важливих вимірів права, виключивши інші. Важливо порівняти декілька вимірів в одному фокусі. Разом з цим це і можливо в рамках історичної юриспруденції. Юриспруденція під кутом зору історичного, теоретичного і практичного правознавства дозволить об'єднати всі напрямки - нормативіський, соціологічний, реалістичний, історичний - і створити найбільш адекватну правову доктрину, доповнивши її правовою аксіологією (системою виводів, ціннісних суджень про право). Саме такий підхід дозволить використати всі

їх переваги і одночасно нейтралізувати всі недоліки, притаманні кожному з них окремо.

Першоджерелом права Дж. Холл вважав загальноетичні (моральні) принципи, котрі і визначають соціальну цінність правових норм. Американський філософ права вважав виключно слушним в цьому плані визначення права, як етичної категорії у давньогрецьких філософів Аристотеля і Платона (як "критерій справедливості", "рівність", "державне благо").

Таким чином, суть правової теорії Дж. Холла полягає в тому, що ті теорії, котрі базуються на близьких теоретичних і практичних цінностях, однак існують окремо, мають бути інтегровані в нову теорію з єдиним (загальним, синтезованим), уявленням про право.

Інтегративне бачення права характерно і для сучасного американського історика права Гарольда Бертана (1918 р.н.). Він навчався в Лондонській школі економіки, на історичному факультеті Йельського університета, вивчав правознавство в Йельській школі права. Професор Гарврдського університету. Основні роботи: "Право і революція. Формування західної правової традиції", "Віра і закон: примирення права і релігії". Як Дж. Холл, він мав намір обґрунтувати цілісну концепцію права, об'єднавши основні ідеї різних правових напрямків. На переконання автора, право не може бути зведено ні до матеріальних (економічних перш за все) умов того суспільства, що його породжує, не до відповідної системи ідей та цінностей. Г. Бертан справедливо розглядав право і як самостійний чинник, як одну з причин, а не лише один з результатів соціально-економічних, політичних, інтелектуальних, моральних і релігійних явищ в суспільстві. Він заявляв, що в реальному житті всі названі чинники йдуть разом і по черзі роблять свою справу.

У своєму визначенні і дослідженні права Г. Берман походив з того, що "соціальна теорія повинна робити наголос на взаємодії духа і матерії, ідеї і досвіду", а тому "необхідно звести воедино три класичні школи права -

юридичний позитивізм, теорію природного права й історичну школу і створити інтегровану, єдину юриспруденцію". Шлях до примирення трьох конкуруючих підходів до права - у створенні більш широкого (розгорнутого) визначення права у порівнянні з тими, котрі притаманні кожному з існуючих напрямків.

Право, на його думку, це те, що за своєю природою має як матеріальний, так й ідеологічний характер, це не тільки соціально-економічний факт, але також й ідея, поняття і певний ціннісний критерій. Г. Берман писав: "Воно неминуче має інтелектуальний і моральний критерій. На відміну від чисто моральних та інтелектуальних критеріїв, право повинно застосовуватися на практиці, але, на відміну від чисто матеріальних явищ, воно складається з ідей і цінностей. Крім цього ідеї і цінності права повинні, як вважається, мати певний ступінь узгодженості одне з одним, а також з іншими, неправовими ідеями і цінностями суспільства, тобто, з його ідеологією в цілому". Моральний та ідеологічний характер права вчений пов'язував з тим, що воно детерміновано структурою і звичаями суспільства, але реалізується під впливом політики і цінностей тих, хто стоїть при владі. Право, з своєю сутністю, як цілісне соціокультурне явище, інтегрує й то, й інше.

Таким чином, для Г. Бермана право - це не тільки те, що записано "в книжках", але й те, що знаходиться в дії. Право "в книжках"- це письмові тексти нормативних актів, а "право в дії" включає правові установи і процедури, правові цінності (те що в нормі права формує психічні стани і зовнішню поведінку), правові поняття і спосіб мислення, рівне як і правові правила. Право в дії - це правовий процес реалізації права.

Концепції інтегративної юриспруденції дотримується і сучасний французький теоретик права Жан-Луї Бержель. В праці "Загальна теорія права" він ставить питання: "Чи можна вважати право явищем природним, що виникає в результаті об'єднання людей в групи і притаманним будь-яким формам суспільного життя, чи як лише сукупність правил, які нав'язані

публічною владою членам суспільства, мета яких - організація відносин між ними?. "Відповідаючи на це питання, автор констатує, що феномен права за своєю суттю є відносним: його внутрішня ідея і його зовнішній прояв змінюються в залежності від часу і простору і обумовлені конкретними правовими системами, тобто залежать від оточення". Дати точне і повне визначення права, з точки зору Ж. Бержеля, неможливо. Для одних право - це ідеал; для інших - позитивна норма права. Різноманіття трактувань права пояснюється неоднорідністю "правових систем в різні епохи і в різних країнах", а також походить з "нашої невпевненості у визначенні меж власно права і правил іншої природи, діючих в суспільстві". Право - це сукупність правил поведінки, реалізація яких гарантується суспільством, право одночасно є продуктом подій соціального порядку, проявом волі людини, сукупністю моральних і суспільних цінностей, ідеалом і реальністю. Таким чином, наголошує вчений, "право - це одночасно моральна, соціальна система, а також позитивні юридичні правила. Правова норма, завдяки якій знаходить зовнішній вираз юридичний порядок і котра, отож, виступає всього лише елементом форми, не може бути відокремлена від глибинної правової основи, тобто, від основ і цілей правової системи".

Слід відзначити, що інтегративний підхід до права - це вимога часу, відповідає сучасним потребам світового розвитку права, навіяний потребами зближення національних правових систем і обумовлений процесами глобалізації сучасного світу. Розвиток міжнародного співробітництва примушує, виходячи з інструментальної і гуманітарної ролі права, шукати єдиний погляд на право. В сучасному науковому середовищі сформувалося чітке переконання щодо необхідності поєднання системного, структурно-функціонального методів до вивчення правової дійсності з нормативно-ціннісним, аксіологічним підходом. Разом з тим науковці, прихильники інтегративного підходу, наголошують і на важливості правових законів, їх відповідності загальнолюдським цінностям. Це - шлях до загальної позиції і єдиного погляду на право.

20.7. Політико-правова теорія еліт, бюрократія та технократії

Уявлення на поділ суспільства на тих, хто при владі і підлеглих, керуючих та керованих, що зумовлений різними здібностями та можливостями людей, існують у політичній думці не одне тисячоліття. Але як цілісна наука елітологія почала формуватися в першій половині XX ст. В цей час під впливом централізації і бюрократизації політичного життя в країнах Заходу настав період критичної переоцінки досвіду представницького правління і ліберально-демократичних цінностей. Елітологія - виразний і характерний прояв скептичного відношення до демократичних інститутів.

Першим теорію еліт ґрунтовно виклав Вільфредо Парето (1848-1923). Він був родом із сім'ї італійського аристократа. отримав вищу інженерну освіту, але став відомим як соціолог і економіст. Викладав в Лозанському університеті, керував кафедрою політичної економії. Писав роботи з проблем влади, держави, права, теорії еліт, найбільш відомі з них: "Трактат із загальної соціології", "Трансформація демократії". В цих працях соціологічна тематика поєднувалася з історичною, політико-ідеологічною і соціально-філософською і, головне, ретельно проаналізував природу, склад, функції еліти, запропонував загальноприйняте на сьогодні у світовій політології визначення еліти.

В. Парето відносив до еліти тих людей, котрі досягли найвищих, видатних результатів у сфері своєї діяльності. Він писав "Сукупність людей, кожен з яких одержував у своїй сфері діяльності найвищу оцінку, назвемо елітою". Еліта - керуюча меншість, всі інші - підлегла еліті керована більшість. Досліджуючи закони суспільного життя і проблему рівноваги у суспільстві, італійський вчений дійшов до висновку, що у суспільстві існують дві страти населення:

- 1) вища страта (правлячі, еліта);
- 2) нижча страта (керовані, нееліта).

В свою чергу, вища страта, еліта ділиться на дві частини: а) правляча еліта; б) неправляча еліта. Поділ суспільства на еліту та іншу масу В. Парето обґрунтовує нерівністю індивідуальних здібностей людей, що проявляється у всіх сферах суспільного життя. Він виходив з того, що незначний шар кращих з кращих завжди виявляє себе в кожній відокремленій сфері суспільної діяльності або ієрархії професійного престижу. Якщо присвоювати тому, хто найкраще робить свою справу, індекс 10 (автор використовує метод індексації), а самому незграбному і невмілому 1 або нуль, то поділ на еліту і масу, вважав В. Парето, отримує свою логіку і оправдання. Метод індексації можна використовувати не тільки в політиці, в бізнесі, але й в галузі освіти, поетичному та письменному ремеслі і т.д. Навіть злочинцю, котрий обманув багатьох і ще не підпав під караючий меч правосуддя, також слід поставити індекс 8, 9 чи 10.

У справах управління до правлячої еліти належать ті, хто безпосередньо або опосередковано, впливають на урядову політику. Всі останні - неправляча еліта. На думку В. Парето, всі суспільства відрізняються між собою внаслідок відмінностей, пов'язаних з природою їх еліт. Це пов'язано також і з тим, що цінності світу розподіляються нерівномірно. Цінності світу - це престиж, влада і почесні, пов'язані з політичним суперництвом. У результаті меншість керує більшістю, звертаючись до двох різновидів прийомів і засобів - сили і хитрості. З урахуванням такого тлумачення політичні еліти поділяються на два сімейства. Ті, де переважає насильство, йменуються елітою левів. Інші, що тяжіють до компромісу - елітою лисиць.

Найважливішою подією в історії В. Парето вважає життя і смерть правлячої меншості. Правляча еліта - це теж саме, що й аристократія. Він писав: "Аристократії не вічні..... Через певний проміжок часу вони зникають.

Історія - цвинтар аристократій". Звідси й інша формула В. Парето: "Історія суспільств є здебільшого історією наступності аристократій".

Італійський вчений формулює закон циркуляції еліт. На думку автора, цей закон забезпечує соціальну рівновагу у суспільстві, його стабільність і подальший розвиток. Коли припиняється інтенсивна циркуляція еліт, їх окремих частин, соціальних груп (нееліт) "правлячий клас занепадає, що дуже часто має наслідком занепад усієї нації". Тобто, циркуляція еліт - це виникнення еліти, досягнення піку, утвердження, деградація, утрата панування в суспільстві. Занепад еліт є причиною, що порушує соціальну рівновагу в суспільстві. В подібній ситуації спостерігається накопичення вищих елементів в нижчих класах (стратах, соціальних групах) і, навпаки, нижчих елементів у вищих класах. згідно з законом циркуляції еліт, "еліти виникають із нижчих шарів суспільства й у ході боротьби піднімаються у вищі, там розцвітають і зрештою вироджуються, знищуються й зникають... Цей кругообіг еліт є універсальним законом історії". Правляча еліта завдяки такій циркуляції перебуває у стані постійної та повільної трансформації, "рухається подібно до річки - сьогодні вона вже не та, що була вчора".

Правління еліт із сімейства левів - це правління радикальних меншостей в умовах сильно збюрократизованої діяльності. Західноєвропейські суспільства керуються, згідно з В. Парето, плутократичними елітами лисиць. "Проблема організації суспільства,- заявив мислитель, - повинна зважуватися не деклараціями навколо більш-менш неясного ідеалу справедливості, а тільки науковими дослідженнями, задача яких - знайти спосіб співвідношення засобів і мети. А для кожної людини існує співвідношення зусиль та страждань і насолоди, так щоб мінімум страждань та зусиль забезпечував якомога більшій кількості людей максимум добробуту". Еліта буває політична, економічна, військова, наукова, спортивна, релігійна. Вона також буває: відкрита і закрита. Відкрита еліта піклується про свій імідж, а закрита еліта - байдужа до суспільної думки.

Уперше концепція правлячого класу як суб'єкта політичного життя була сформульована Гаetano Моска (1858-1941), італійським юристом та соціологом, професором Туринського і Римського університетів. Він автор таких праць, як: "Теорія правління" і "Парламентське правління", "Основи політичної науки" та "Правлячий клас".

Відповідно до уявлень Г. Моски, "у всіх людських суспільствах, які досягли певного рівня розвитку і культури, політичне керівництво в самому широкому сенсі цього слова, включаючи адміністративне, військове, релігійне і моральне керівництво здійснюється постійно особливою, тобто, організованою меншістю". Цю меншість він назвав пануючим класом, правлячим класом, керівним класом. Згідно з концепцією автора, правлячий клас - це пануюча меншість, всі інші - політично залежна більшість. З огляду на це Г. Моска критично (якщо не вороже) ставився до демократії, вважаючи її камуфляжем влади меншості, засобом маніпуляції політиків і демагогів народними масами, режимом плутократії, аби прокласти шлях до диктатури, а то і фашизму. Як він сам зауважує, "те, що Аристотель називає демократією, було лише аристократією для доволі великої кількості членів суспільства". Раніше елітам був притаманний ступінь легітимності, що формується на уявленні суспільства про наявність у пануючої меншості властивостей та чеснот, які шануються в суспільстві. Ці властивості і чесноти є результатом спеціальних знань і культури, вони формуються у правлячого класу за допомогою виховання, дотримання сімейних традицій і звичок свого класу. Водночас у сучасних суспільствах вирішальним критерієм легітимації виступає багатство: "у суспільстві, що досягло певної стадії зрілості..., ті, що володіють владою, як правило, є багатішими, а бути багатим - значить бути могутнім. І дійсно, коли боротьба із броньованим кулаком заборонена, у той час коли боротьба фунтів і пенсів дозволяється, кращі пости незмінно достаються тим, хто краще забезпечений коштами". Наслідок цього є те, що правлячий клас занепадає, перестає удосконалювати свої здібності, з допомогою яких він прийшов до влади і володарював протягом певного часу.

Г. Моска звертає увагу на одну, далеко не демократичну, тенденцію правління еліт: здобувши владу і панівне становище в суспільстві, "всі правлячі класи прагнуть стати спадкоємними, якщо не за законом, то фактично", і по максимуму експлуатують перевагу вже зайнятого становища. Правлячий клас, завдяки тому, що це завжди організована меншість може на певний час пролонгувати своє панування, але консервація еліт, формування закритих еліт вступає в конфлікт з новими вимогами суспільного розвитку. У суспільстві формується потреба до швидкого оновлення правлячого класу. Запорукою здоров'я суспільства є залучення до провідної верстви нових людей, які відповідають вимогам часу. Нова історична епоха формує запит на якісно новий склад еліти і як наслідок - реалізується тенденція до швидкого її оновлення. сам правлячий клас не зникає і продовжує виконувати свою керівну функцію. Нові соціальні групи з новими соціальними інтересами здатні спрямувати розвиток суспільства відповідно до своїх ідеалів і потреб суспільного прогресу.

Внесок В.Парето і Г. Моска в сучасну політичну історію полягає у піднесенні питання еліт до цілісного наукового знання. Вони обґрунтували роль еліт в структурі влади, як вагомого фактора реалізації завдань і функцій держави, прийняття владно-правових рішень.

Різновидом концепції еліт є теорія "зацікавлених груп", яка обґрунтована Артуром Бентлі (1870-1957) в праці "Процес здійснення урядової влади: вивчення суспільних впливів". Головна ідея його роботи наступна: діяльність людей завжди детермінована їх інтересами і спрямована на реалізацію цих інтересів. Вся ця діяльність здійснюється окремими групами, в котрих люди об'єднані на основі їх спільних інтересів. Індивідуальні переконання, окремі ідеї, ідеологія в цілому, персональні характеристики індивідуальної поведінки мають принципове значення лише в контексті діяльності групи і враховуються лише в тій мірі, в котрій вони допомагають визначенню "зразків" (моделей) групової поведінки. Діяльність зацікавлених груп в інших відносинах між собою та в їх впливі на державне

управління А. Бентлі розглядає як динамічний процес, в ході якого і здійснюється тиск уособлених даними групами інтересів і сил на державну владу з метою змусити її підкоритися волі зацікавлених груп.

Державне управління - це результат впливу "груп, що тиснуть одна на одну, формують одна одну і формують нові групи і групові уявлення для посередництва в забезпеченні суспільної згоди".

Одна з новітніших теоретичних конструкцій політичної влади представлена концепцією типології влади Макса Вебера (1864-1920). Спираючись на досвід вивчення державно-правової дійсності і влади в загальноцивілізаційному вимірі він приходить до висновку, що історично першою є влада патріархальна (влада глави роду і племені). Наступний різновид влади - харизматичний, коли правитель наділяється надприродними якостями і владними можливостями, а його особа обожнюється. Сучасною і самою перспективною є раціонально-легітимна влада. Її головним елементом і базовою конструкцією є професійна бюрократія.

Бюрократія (влада конторських службовців) асоціювалася в суворих і раціональних правилах регульованого і контрольованого законом характеру і призначення. Це панування складається із наступних характеристик:

- 1) існування відокремлених служб і концепцій, суворо визначених в законах і правилах з метою зручності для прийняття рішень і контролю;
- 2) захист статусу і компетенції службовців (незмінність суддів, гарантоване просування по службі і пенсія за вислугу років у чиновників і т.д.);
- 3) чітка ієрархизація у виконанні управлінських функцій і функцій виконавчих;
- 4) відбір кадрів на конкурсній основі;
- 5) повне відокремлення виконуваної службової функції від персональних властивостей і характеристик, оскільки службовець не може бути власником своєї посади чи засобів управління.

М. Вебер відзначав, що сам феномен бюрократії має коріння ще в давні часи, наприклад, китайський досвід конкурсno-екзаменаційного відбору чиновників на посади в державних органах. Прогнозуючи роль бюрократії на майбутнє, мислитель стверджував, що невідворотною перспективою всіх сучасних демократій є тотальна бюрократизація суспільної і державної сфер життєдіяльності. Він вважав, що на зміну капіталізму прийде не соціалізм, а тотальна бюрократизація з метою раціонального управління суспільством. Ця думка була сприйнята і розвинута сучасними теоретиками менеджеральної революції і постіндустріального суспільства.

Сучасний варіант технократичної концепції був висунутий соціологом Дж. Берхемом в роботі "Революція менеджерів". На його переконання, технократія в особі управляючих (менеджерів, організаторів) стала соціальною і політичною силою в більшості сучасних державах. Він вважав, що має місце тенденція до зміни капіталізму і соціалізму "суспільством управляючих", в котрому державні функції стануть функціями окремого політичного механізму, який буде формуватися менеджерами.

Однак в другій половині XX ст. в політології почала домінувати ідея про те, що еліта - це не технократи і менеджери, а та група "політичного класу", котра реально здійснює політичну владу в суспільстві і державі. Політична еліта - це ті, хто прямо або опосередковано впливають на стан справ в суспільстві ("політики", "функціонери", "чиновники" і т.д.). Найбільш розгорнуто ця ідея була сформульована в праці англійського соціолога Т. Баттоморе "Еліта і суспільство"

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Азаркин Н.М. Всеобщая история юриспруденции [Текст]: курс лекций / Н.М. Азаркин. – М., Юридическая литература, 2003. – 608 с.
2. Азаркин Н.М. История политических учений. Вып.1 [Текст] / Н.М. Азаркин, В.Н. Левченко, О.В. Мартышин. – М.: Юрист, 1994. – 132 с.
3. Азаркин Н.М. Монтескье [Текст]: Научное издание / Н.М. Азаркин. – М.: Юридическая литература, 1988. – 128 с.
4. Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования [Текст] / С.С.Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 711 с.
5. Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень [Текст] / Т.Г. Андрусак. – Львів: ЛНУ, 2001. – 220 с.
6. Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини) [Текст]. – Львів: Світ, 1998. – 192 с.
7. Античная демократия в свидетельствах современников. / Изд. подгот. Л. П. Маринович, Г. А. Кошеленко. – М.: Ладомир, 1996. – 383 с.
8. Аристотель. Политика. Афинская полития // Соч. В 4 т. [Текст] / Аристотель. – М.: Мысль, 1983. – Т.4.
9. Антологія лібералізму : політико-правничі вчення та верховенство права [Текст] / [упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд ; відпов. ред. С. Головатий ; наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко ; вступ. сл. С. Головатий]. – К.: Книги для бізнесу, 2008. – 992 с.
10. Баскин Ю.Я. Кант [Текст] / Ю.Я.Баскин. – М.: Юридическая литература, 1984. – 88 с.
11. Барг М. А. Великая английская революция в портретах ее деятелей [Текст]. – М., 1991. – 398 с.
12. Барнашов А.М. Теория разделения властей: становление, развитие, применение [Текст]. – Томск, 1988. – 196 с.
13. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях [Текст] / Ч. Беккариа. – М.: Стелс, 1995. – 304 с.
14. Боргош Ю. Фома Аквинский [Текст]. / Ю.Боргош. – М.: Мысль, 197. – 126 с. [Текст]
15. Бэррес Ричард Т. Документы Американской революции: Декларация независимости, Конституция Соединенных Штатов, Билль о правах

- [Текст] / Ричард Т. Бэррес; пер. с англ. П.В. Рыбина и И.А. Бжилянской. – Тверь; М.: Альба, Рос.Экон.журн., 1994. – 222 с.
- 16.Вебер М. Избранные произведения [Текст]: пер. с нем. / М.Вебер; [сост., общ.ред и послесл. Ю.Н.Давыдова; предисл. П.П.Гайденко. – М., 1990. – 808 с.
- 17.Гегель Г. Политические произведения [Текст]: пер. с нем. / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Наука, 1978. – 438 с.
- 18.Горфункель А.Х. Томмазо Кампанелла [Текст]: пер. с итпл. / А.Х. Горфункель. – М.: Мысль, 1969. – 247 с.
- 19.Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права [Текст] / Г. Гроций. – М.: Наука, 1994. – 294 с.
- 20.Дворцов А.Т. Жан – Жак Руссо [Текст] / А.Т. Дворцов. – М.: Наука, 1980. – 109 с.
- 21.Донцов Д. Дух нашої давнини [Текст] / Д. Донцов. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 122 с.
- 22.Драгоманов М.П. Вибране [Текст] / М.П. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – 682 с.
- 23.Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI-XX вв. [Текст] / И.А.Исаев, Н.М.Золотухина . – М.: Юрист, 1995. – 378 с.
- 24.История политических и правовых учений [Текст]: учебник / Под ред. Лейста О. Э. – М. Юрид.лит, 1997. – 575 с.
- 25.Історія вчень про право і державу [Текст]: хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / Уклад, заг.ред. – проф., д. і.н. Г.Г.Демиденко, - 2-е вид., доп. і змін. – Харків: Право, 2002. – 296 с.
- 26.Історія вчень про державу і право [Текст]: підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 256 с.
- 27.Демиденко Г.Г. История учений о праве и государстве [Текст]: курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Право, 2011. – 488 с.
- 28.Казарин А.И. Учение Дидро о государстве и праве [Текст] / А.И. Казарин. – М.: Мысль, 1960. – 125с.
- 29.Каленский В.Г. Мэдисон [Текст] / В.Г.Каленский. – М.: Юрид.лит., 1981. – 128 с.
- 30.Кант И. Метафизика нравов. Часть 1. Метафизические начала учения о праве [Текст] / И. Кант . – М.: Мысль, 1965. –Т.4. – С.109-304.
- 31.Козлихин И.Ю. Право и политика [Текст] / И.Ю. Козлихин. – СПб: Изд-во СПб ун-та,1996. – 192 с.

- 32.Кистяковський Б.А. Філософія і соціологія права [Текст] / Б.А.Кистяковський. – СПб: Изд-во СПб ун-та, 1998. – 261 с.
- 33.Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навч.посібник [Текст] / А.І.Кормич. – К.: Алерта, 2015. – 416 с.
- 34.Кухта Б. Політична Еліта (кратократичний аспект) [Текст] / Б.Кухта. – Львів: ЦПД, 2011. – 420 с.
- 35.Ледяев В.Г. Власть: концептуальный анализ [Текст] / В.Г.Ледяев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 384 с.
- 36.Лук'янова Г. Ю. Комплементарно-цілісна концепція праворозуміння (аспекти загальної теорії) [Текст]: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень / Галина Юріївна Лук'янова ; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національний університет "Львівська політехніка". – Львів, 2013. – 21 с.
- 37.Ллойд Д. Идея права [Текст]: пер.с англ. / Д.Ллойд. – М.: Югона, 2000. – 416 с.
- 38.Липинський В. Лист до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму [Текст] / В.Липинський. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 470 с.
- 39.Луковская Д.И. Социологическое направление во французской теории права [Текст] / Д.И.Луковская. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1972 – 128 с.
- 40.Лютер М. Свобода христианина; О светской власти [Текст] / М.Лютер. – СПб.: Андреев и согласие, 1994. – 163 с.
- 41.Маркс К. Німецька ідеологія [Текст] / К.Маркс, Ф.Енгельс // Твори : в 50-ти т. – К.: Держполітвидав, 1959. – Т.3.
- 42.Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве [Текст] / Н.Макиавелли. – М.: Мысль, 1996. – 636 с.
- 43.Маньковский Б.С.Учение Гегеля о государстве и современность [Текст] / Б.С.Маньковский. – М.: Наука, 1970. – 120 с.
- 44.Марчук В.П. Соціологічні теорії права в Німеччині. Історія і сучасність [Текст] / В.П.Марчук. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 219 с.
- 45.Монтескьє Ш. О духе законов [Текст] / Ш. Монтескьє. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.
- 46.Мухаев Р. Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений [Текст] : пособие для вузов, юридических и гуманитарных факультетов / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2000. – 1104 с.

47. Назарова Н.С. История политической мысли: учебн. пособие [Текст] / Н.С. Назарова. – Одесса, Кобзарь, 1941. – 172 с.
48. Ницше Ф. Воля к власти [Текст] / Ф. Ницше. – М.: Жанна, 1994. – 169 с.
49. Нерсисянц В.С. Гегелевская философия права: история и современность [Текст] / В.С. Нерсисянц. – М.: Наука, 1974. – 287 с.
50. Осинковский И.Н. Томас Мор [Текст] / И.Н. Осинковский. – М.: Мысль, 1985. – 174 с.
51. Орач Є.М. Історія політичних і правових вчень: Навчальний посібник [Текст] / Є.М. Орач. – К.: Атіка. 2005. – 560 с.
52. Платон. Государство. Законы. Политика [Текст] / Платон; предисл. Е.И.Темнова. – М.: Мысль, 1998. – 382 с.
53. Пушняк О.В. Право і час [Текст] / О.В.Пушняк. – Х.: ФІНН, 2009. – 176 с.
54. Покровский С.А. Политические и правовые взгляды С.Е.Десницкого [Текст] / С.А.Покровский. – М.: Гос.изд-во юрид лит., 1955. – 196 с.
55. Политические учения: история и современность. Домарксистская политическая мысль [Текст] / В.И. Гулиев (ред.). – М.: Наука, 1976. – 297 с.
56. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – першої половини XIX ст.) : хрестоматія [Текст] / За ред. А.Г.Болебруха. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. Ун-та, 1995. – 488 с.
57. Решетников Ф.М. Беккариа [Текст] / Ф.М.Решетников. – М.: Юрид.лит, 1987. – 125 с.
58. Ролз Дж. Теория справедливости [Текст] / Дж.Ролз. – Новосибирск:Изд-во Новосибирск. Ун-та, 1995. – 531 с.
59. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре [Текст] / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Канон-Прес-Ц, Кучково поле, 1998. – 416 с.
60. Рутенбург В.И. Титаны Возрождения [Текст] / В.И.Рутенбург. – М.: Наука, 1991. – 151 с.
61. Сейбан Д.Г. Торсон Т.Л. Історія політичної думки [Текст] / Д.Г.Сейбан Т.Л.Торсон: пер. з .анг. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
62. Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине : 1861-1917 [Текст] / О. Ф. Скакун. – Харьков, 1987. – 167 с.
63. Согрин В.В. Джефферсон: человек, мыслитель, политик [Текст] / В.В.Согрин. – М.: Наука, 1989. – 280 с.
64. Согрин В.В. Идеология в американской истории: от отців-основателей до конца XX в. [Текст] / В.В.Согрин. – М.: Наука, 1995. – 238 с.

- 65.Соловьев Э.Ю. Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время [Текст] / Э.Ю. Соловьев. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 288 с.
- 66.Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права [Текст] / Э.Ю. Соловьев. – М.: Наука, 1992. – 210 с.
- 67.Сырых В.М. Политические основания общей теории права [Текст] / В.М.Сырых. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Юстицинформ, 2004. – Т.1: Элементный состав.
- 68.Темнов Е.И. Макиавелли. Из истории политической и правовой мысли [Текст] / Е.И.Темнов. –М.: Наука, 1979. – 201 с.
- 69.Токвиль А. Демократия в Америке [Текст] / А. Токвиль; пер. с нем. Ю.С. Медведева. – М.: Наука, 2001. – 418 с.
- 70.Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма [Текст] / Ф.А.Хайек. – М.: Новости, 1992. – 302 с.
- 71.Философия Канта и современность [Текст] / Под общей редакцией Т. И. Ойзермана. – М., Мысль, 1974. – 469 с.
- 72.Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу богів [Текст] / Марк Тулій Цицерон. – К.: Основи, 1988. – 276 с.
- 73.Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень [Текст]: навч.посіб. / Ф.П. Шульженко, Т.Г.Андрусак. – [3-е вид., стереотип.]. – К.: Юрінком Інтер, 200. – 304 с.
- 74.Ященко А.С. Философия права Владимира Соловьева. Теория федерализма [Текст] / А.С.Ященко. – СПб: с-Петербург.ун-т МВД России: Алетейя, 1999. – 205 с.